'ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪੜ੍ਹਨਯੋਗ ਯਾਦਾਂ'
-ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼

ਸੱਚ, ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਸ਼ਰਾਰਤ

ਇੱਕ ਆਤਮਕਥਾ

ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ

ਸੱਚ , ਪਿਆਰ
ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੀ
ਜਿਹੀ ਸ਼ਰਾਰਤ

Penguin

ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ
ਸੱਚ, ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਸ਼ਰਾਰਤ: ਇੱਕ ਆਤਮਕਥਾ

ਪੈਨਗੁਇਨ ਕਿਤਾਬਾਂ

ਰਵੀ ਦਿਆਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ

ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ
ਲੇਖਕ ਬਾਰੇ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਨੋਟ
ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ: ਇੱਕ ਆਤਮਕਥਾ ਲਿਖਣ ਲਈ ਇੱਕ ਮੁਆਫ਼ੀ 1 ਮਾਰੂਥਲ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ
2 ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ: ਸਕੂਲੀ ਸਾਲ
ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ 3 ਕਾਲਜ ਸਾਲ
4 ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਖੋਜ
5 ਲਾਹੌਰ, ਵੰਡ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ
6 ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਮੈਨਨ ਨਾਲ, ਕੈਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਮਲਿਕ ਨਾਲ
7 ਭੂਤਕਾਲ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ
8 ਪੈਰਿਸੀਅਨ ਇੰਟਰਲਿਊਡ
9 ਭਾਰਤ ਦੀ ਖੋਜ
10 ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ
11 ਬੰਬੇ, ਦ ਇਲਸਟ੍ਰੇਟਿਡ ਵੀਕਲੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ, 1969–79 ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ
12 ਗਾਂਧੀਆਂ ਅਤੇ ਆਨੰਦਾਂ ਨਾਲ
13 1980–86, ਸੰਸਦ ਅਤੇ ਦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼
14 ਪਾਕਿਸਤਾਨ

15 ਔਡਬਾਲ ਅਤੇ ਸਕ੍ਰੂਬਾਲ
16 ਸਰਬਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਨਾਲ ਘੋਲ
17 ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਬਾਰੇ
18 ਆਖਰੀ ਪਰ ਇੱਕ ਅਧਿਆਇ
ਪੋਸਟਸਕ੍ਰਿਪਟ: ਨਵੰਬਰ 2001: ਵਾਢੀ ਦੇ ਸਾਲ ਕਾਪੀਰਾਈਟ ਪੰਨਾ

ਪੈਂਗੁਇਨ ਕਿਤਾਬਾਂ
ਸੱਚ, ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਨਫ਼ਰਤ
ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ 1915 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਦਾਲੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਕਿੰਗਜ਼ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਲੰਡਨ ਦੇ ਇਨਰ ਟੈਂਪਲ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। 1947 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਲਾਹੌਰ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਅਤੇ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਡਿਪਲੋਮੈਟਿਕ ਪੋਸਟਿੰਗ 'ਤੇ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਯੂਨੈਸਕੋ ਨਾਲ ਪੈਰਿਸ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1951 ਵਿੱਚ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਨਾਲ ਇੱਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਰੀਅਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਉਹ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ-ਸੰਪਾਦਕ ਅਤੇ ਇਲਸਟ੍ਰੇਟਿਡ ਵੀਕਲੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਹੈਰਲਡ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਰਹੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਾਲਮਨਵੀਸ ਅਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਹਨ।
ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇੱਕ ਲੇਖਕ ਵਜੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਫਲ ਕਰੀਅਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਲਾਸਿਕ ਦੋ-ਜਿਲਦਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਕਈ ਗਲਪ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲ ਟ੍ਰੇਨ ਟੂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ (1954 ਵਿੱਚ ਗਲਪ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕੰਮ ਲਈ ਗਰੋਵ ਪ੍ਰੈਸ ਅਵਾਰਡ ਜੇਤੂ), ਆਈ ਸ਼ੈਲ ਨਾਟ ਹੀਅਰ ਦ ਨਾਈਟਿੰਗੇਲ, ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਦ ਕੰਪਨੀ ਆਫ਼ ਵੂਮੈਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ - ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ, ਕੁਦਰਤ ਅਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕਈ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਗਲਪ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।
ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ 1980 ਤੋਂ 1986 ਤੱਕ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ ਰਹੇ। ਹੋਰ ਸਨਮਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 1974 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪਦਮ ਭੂਸ਼ਣ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ (ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1984 ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰ

ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਨਮਾਨ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ)।

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਨੋਟ
ਇਹ ਖੰਡ ਜਨਵਰੀ 1996 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਪੋਸਟਸਕ੍ਰਿਪਟ ਵਿੱਚ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਦੱਸੇ ਗਏ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ, ਇਹ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਪੋਸਟਸਕ੍ਰਿਪਟ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜਿਸਨੂੰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਨਵੰਬਰ 2001 ਵਿੱਚ ਜੋੜਿਆ ਸੀ, ਸੱਚ, ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਮਲਾਈਸ: ਇੱਕ ਆਤਮਕਥਾ ਦਾ ਪਾਠ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ 1995 ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਸੀ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ: ਇੱਕ ਆਤਮਕਥਾ ਲਿਖਣ ਲਈ ਇੱਕ ਮੁਆਫ਼ੀ
ਮੈਂ ਇਸ ਆਤਮਕਥਾ ਨੂੰ ਕੁਝ ਘਬਰਾਹਟ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੇਰੀ ਆਖਰੀ ਕਿਤਾਬ ਹੋਵੇਗੀ, ਮੇਰੀ ਹੰਸਾਂਗ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸਿਆਹੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਹੋਰ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਛੋਟੇ ਪੱਥਰ ਅੱਧੇ ਲਿਖੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਊਰਜਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਤਿਆਸੀ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਬੁਢਾਪੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਕੀ ਬੀਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਸੀ, ਧੁੰਦਲੀ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ, ਲੰਡਨ, ਪੈਰਿਸ ਅਤੇ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਡਾਇਰੈਕਟਰੀਆਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੰਬਰ ਦੁਬਾਰਾ ਚੈੱਕ ਕਰਨ ਦੀ ਖੇਚਲ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਫ਼ੋਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਆਪਣਾ ਨੰਬਰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਬੁੱਢਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ 'ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਮੋਤੀਆਬਿੰਦ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਸਾਈਨਸ ਸਿਰ ਦਰਦ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਸ਼ੂਗਰ ਹੈ ਅਤੇ ਬਲੱਡ-ਪ੍ਰੈਸ਼ਰ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੋਸਟੇਟ ਵੀ ਵਧਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ; ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਸਵੇਰੇ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਰੈਕਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਭਰਮ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਦੂਜਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਪਿਸ਼ਾਬ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਮੱਖੀ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰੋਸਟੇਟ ਕੱਢਣਾ ਪਵੇਗਾ; ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਕਲੀ ਇਰੈਕਸ਼ਨ ਅਤੇ ਜਵਾਨੀ ਦੀਆਂ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਮੈਂ ਲਗਭਗ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਅੱਤਵਾਦੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੀ ਹਿੱਟ ਲਿਸਟ 'ਤੇ ਹਾਂ। ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੀ ਰਾਖੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਗਾਰਡ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਮੈਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ - ਟੈਨਿਸ ਖੇਡਣ ਲਈ,

ਤੈਰਾਕੀ ਕਰਨ ਲਈ, ਸੈਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿੱਚ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਅੱਤਵਾਦੀ ਮੈਨੂੰ ਫੜ ਲੈਣਗੇ। ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੁਢਾਪੇ ਦੀਆਂ ਪੀੜਾਂ ਅਤੇ ਬਿਸਤਰੇ ਦੇ ਪੈਨ ਵਿੱਚ ਗੰਦਗੀ ਪਾਉਣ ਅਤੇ ਨਰਸਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੇਰਾ ਤਲ ਪੂੰਝਣ ਦੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ। ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੋਵੇਂ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਜੀਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਨੱਬੇ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੋਈ - ਸਕਾਚ ਦਾ ਆਖਰੀ ਘੁੱਟ ਲੈਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਿੰਟ ਬਾਅਦ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਅੱਠ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਗਈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਚੁਰਾਸੀ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਆਖਰੀ ਬੇਨਤੀ, ਇੱਕ ਕਮਜ਼ੋਰ, ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਸੁਣਨਯੋਗ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ, 'ਵਿਸਕੀ' ਸੀ। ਇਹ ਉਸਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਇਸਨੂੰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੇਰਾ ਸਮਾਂ ਆਵੇਗਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣਾ ਗਲਾਸ ਚੁੱਕ ਸਕਾਂਗਾ ਤਾਂ ਜੋ ਲੰਬੇ ਰਸਤੇ ਲਈ ਇੱਕ ਲੈ ਜਾ ਸਕਾਂ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਲਿਖਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਹੋਰ ਰਚਨਾਤਮਕ ਗਤੀਵਿਧੀ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਬਾਰੇ ਜੋ ਵੀ ਯਾਦ ਆ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਰੱਖਿਆ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਖੁਲਾਸਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਰਦੂ ਕਵੀ ਹਕੀਮ ਮਖਮੂਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੱਸੀ।
ਇਹ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਖਰਚ ਕਰਨਾ ਪਿਆ;
ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਖਰਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।
ਮੈਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਰਮ ਜਾਂ ਪਛਤਾਵੇ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਬੈਂਜਾਮਿਨ ਫਰੈਂਕਲਿਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ:
ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਭੁੱਲਿਆ ਨਾ ਜਾਂਦਾ
ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਤੁਸੀਂ ਮਰੇ ਅਤੇ ਸੜੇ ਹੋਏ ਹੋ

ਜਾਂ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਯੋਗ ਗੱਲਾਂ ਲਿਖੋ
ਜਾਂ ਲਿਖਣ ਯੋਗ ਕੰਮ ਕਰੋ।
ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਲੱਗੇ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮਰ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸੜ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਭੁੱਲਿਆ ਨਾ ਜਾਣ ਦਾ ਮੇਰਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਮੌਕਾ ਪੜ੍ਹਨ ਯੋਗ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਗਵਾਹ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਕਾਰ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲਾਕੁੰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਮੈਂ ਮਹਾਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਨੇੜਿਓਂ ਜਾਣਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਮਿੱਟੀ ਵਰਗੇ ਨਿਕਲੇ: ਉਹ ਦਿਖਾਵੇਬਾਜ਼, ਬੇਈਮਾਨ, ਝੂਠ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਆਮ ਸਨ।
ਮੈਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰੀਗਰ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਦਿਖਾਵਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਪੰਜ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਸਮਾਂ ਸੀਮਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ, ਵਾਕਾਂਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਾਕੀਆ ਮੋੜਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਜਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਪਾਲਿਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਣ ਬਾਰੇ ਜੋ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਉਹ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਕੀਤਾ, ਇਹ ਆਤਮਕਥਾ ਬੁੱਢੇ ਹੋ ਰਹੇ ਕਮਰ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਮੀਦ ਨਾ ਕਰੋ: ਕੁਝ ਗੱਪਾਂ, ਕੁਝ ਖਿਲਵਾੜ, ਕੁਝ ਸਾਖ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ, ਕੁਝ ਮਨੋਰੰਜਨ - ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਹੈ ਜੋ ਮੈਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।
ਮੇਰੀ ਧੀ, ਮਾਲਾ ਦਿਆਲ, ਜਿਸਨੂੰ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ, ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਲਿਖਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਕੋਲ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਪਛਤਾਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਚੰਗਾ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਯਾਦ ਦਿਵਾਇਆ। ਮੇਰੀ ਭਤੀਜੀ, ਗੀਤਾਂਜਲੀ ਚੰਦਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧੰਨਵਾਦ, ਜਿਸਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਐਮਐਸ ਟਾਈਪ ਕੀਤਾ, ਟੈਕਸਟ ਵਿੱਚ ਕਮੀਆਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਇਆ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖੁਦ ਸੁਧਾਰਿਆ।

1 ਮਾਰੂਥਲ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ
ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ।
ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਕਿੱਥੇ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਜੋ ਮੇਰੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਕਦੋਂ ਹੋਇਆ ਇਹ ਅਜੇ ਵੀ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਹਡਾਲੀ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਜੇਹਲਮ ਨਦੀ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਤੀਹ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਥਾਰ ਮਾਰੂਥਲ ਦੇ ਰੇਤ ਦੇ ਟਿੱਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਖੇਵੜਾ ਨਮਕੀਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਦੱਖਣ ਵੱਲ। ਹਡਾਲੀ ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ, ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ, ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ, ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਭੇਜੀ ਗਈ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਦੀ ਖੇਚਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਨਹੀਂ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਉਲਟ ਜੋ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੰਡਲੀਆਂ ਕੱਢੀਆਂ ਜਾ ਸਕਣ, ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਜਨਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਸੀ। ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ, ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮਾਡਰਨ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਦਾਖਲੇ ਲਈ ਇੱਕ ਫਾਰਮ ਭਰਨਾ ਪਿਆ, ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਜਨਮ ਮਿਤੀ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀ। ਮੇਰੀ ਤਾਰੀਖ਼ 2 ਫਰਵਰੀ 1915 ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ, ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਬਦਰੂ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ - ਅਗਸਤ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਮਾਂ। ਮੈਂ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਸਨੂੰ 15 ਅਗਸਤ 1915 ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਬਣਾਇਆ। ਬੱਤੀ ਸਾਲ ਬਾਅਦ 1947 ਵਿੱਚ, 15 ਅਗਸਤ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਬਣ ਗਿਆ।

ਮੇਰਾ ਦੁੱਧ ਛੁਡਾਉਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ, ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਹਡਾਲੀ ਆਏ, ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਕੁਝ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੇ ਠੇਕੇ ਲਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਦਾਦੀ ਕੋਲ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਉਹ ਮੇਰੀ ਇਕਲੌਤੀ ਸਾਥੀ ਅਤੇ ਦੋਸਤ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਲਕਸ਼ਮੀ ਬਾਈ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਭਾਬੀਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦਾ ਵੀ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ - ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ - ਨਾਮ, ਵੀਰਨ ਬਾਈ ਸੀ। ਬੱਚੇ ਉਸਨੂੰ ਬੇਬੇਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਦੇ ਸਨ।
ਹਡਾਲੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁੰਦਲੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਤਿੰਨ ਸੌ ਪਰਿਵਾਰ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਬਲੋਚ ਮੂਲ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਆਦਮੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਵਾਇਸਰਾਏ ਦੇ ਬਾਡੀਗਾਰਡ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਹਡਾਲੀ ਤੋਂ ਆਇਆ ਸੀ। ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ, ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਕੰਧ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੀ ਤਖ਼ਤੀ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹਡਾਲੀ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਪਿੰਡ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੀ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਧ ਸੈਨਿਕ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਏ ਸਨ। ਲਗਭਗ ਪੰਜਾਹ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਵਪਾਰ, ਦੁਕਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਪੁਰਖੇ - ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਪੜਦਾਦਾ, ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ, ਪਿਆਰੇ ਲਾਲ, ਜੋ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਪਣਾ ਕੇ ਸੋਹੇਲ ਸਿੰਘ ਬਣ ਗਏ ਸਨ, ਤੱਕ ਹੀ ਲੱਭ ਸਕਦਾ ਹਾਂ - ਵਪਾਰੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਊਠਾਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਸਨ ਜੋ ਖੇਵੜਾ ਖਾਣਾਂ ਤੋਂ ਨਮਕ ਅਤੇ ਖਜੂਰ, ਸਾਡੇ ਮਾਰੂਥਲ ਦੇ ਵਤਨ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਫਲ, ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਵੇਚਣ ਲਈ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਗੁਆਂਢੀ ਕਸਬਿਆਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਚਣ ਲਈ ਕੱਪੜਾ, ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ, ਚਾਹ, ਖੰਡ, ਮਸਾਲੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਅਤੇ ਪਿਤਾ

ਜੀ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਲਕਾ-ਸਿਮਲਾ ਰੇਲਵੇ 'ਤੇ ਛੋਟੇ-ਗੇਜ ਰੇਲ ਟਰੈਕ ਅਤੇ ਸੁਰੰਗਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਵਿਛਾਇਆ।
ਅਸੀਂ ਹਦਾਲੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇੱਟਾਂ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਹੜਾ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਮੱਝਾਂ ਦਾ ਸ਼ੈੱਡ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਡਾ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਖੂਹ ਸੀ। ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਲੱਕੜ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਸੀ ਜੋ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਲਈ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਮੋਰੀ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਕਲਰਕ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਦਿੱਤੀ, ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਊਠ-ਚਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲਿਆ ਕੇ ਸਾਡਾ ਸਾਮਾਨ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਿਵਾਰ ਸਾਡੇ ਕਰਜ਼ਦਾਰ ਸਨ।
ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਇੱਕ ਦੰਤਕਥਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਸਾਲ, ਜਦੋਂ ਨਮਕੀਨ ਪਹਾੜੀਆਂ 'ਤੇ ਭਾਰੀ ਮੀਂਹ ਪਿਆ, ਤਾਂ ਹੜ੍ਹ ਦਾ ਪਾਣੀ ਪੱਥਰੀਲੀ ਪਹਾੜੀ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਵਹਿ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਦਾ ਪੀਰ ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਵਿੱਤਰ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਿਆ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਝੌਂਪੜੀ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਤੈਰਦਾ ਹੋਇਆ ਹਦਾਲੀ ਗਿਆ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਸ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਕਮਰ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ, ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕੱਪੜੇ ਦਿੱਤੇ, ਮੁਸਲਿਮ ਕਬਰਸਤਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਉਸਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਝੌਂਪੜੀ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਭੋਜਨ ਭੇਜਿਆ। ਸ਼ੈਦਾ ਪੀਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿੱਤਾ: 'ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਉਹ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋਣਗੇ।' ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ - ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਇਮਾਰਤ ਠੇਕੇਦਾਰ ਵਜੋਂ; ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਉੱਜਲ ਸਿੰਘ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਵਜੋਂ। ਉਹ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ

ਬਾਅਦ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਰਾਜਪਾਲ ਬਣਿਆ। ਉਸਨੇ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਵਜੋਂ ਆਪਣਾ ਕਰੀਅਰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ।
ਹਦਾਲੀ ਦੇ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਅਸਹਿਜ ਪਰ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਚਾਚਾ ਜਾਂ ਮਾਸੀ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸਾਡੇ ਘਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਵਿਆਹਾਂ ਅਤੇ ਮੌਤਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਘਰ ਘੱਟ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਡਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਲਈ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ, ਉਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ - ਵਢਾਲ, ਮਸਤੀਅਲ, ਅਵਾਨ, ਜੰਜੂਆ, ਨੂਨ ਅਤੇ ਟਿਵਾਣਾ - ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇਬਾਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਅਕਸਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਹੋਏ ਲੰਘਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਛੇ ਫੁੱਟ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੰਬੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੋਰੜੇ ਦੀ ਰੱਸੀ ਨਾਲ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੰਨਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਘੁੰਮਦੇ ਹੋਏ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਲੱਕੜ ਜਾਂ ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਕੰਘੀਆਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭੇਡਾਂ ਜਾਂ ਊਠਾਂ ਦੇ ਉੱਨ ਨਾਲ ਸਪਿੰਡਲ ਘੁੰਮਾਉਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਧਾਗਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ, ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਹੁੱਡ ਵਾਲੇ ਬਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹਵਾ ਦੇਣ ਲਈ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਲੰਬੀਆਂ, ਪਤਲੀਆਂ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਪਾਤਕ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰੇ ਦੋ ਘੜੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਰੱਖ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਘੜਾ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਅਤੇ ਕਮਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਸਲਿਨ ਕਮੀਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਗਿੱਟਿਆਂ ਤੱਕ ਲੰਬਾਈ ਵਾਲੀਆਂ ਲੁੰਗੀਆਂ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਛਿੱਟੇ ਪਏ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤੰਗ, ਸੁਡੌਲ, ਕਾਲੇ- ਨਿੱਪਲ ਛਾਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਸਪੇਸ਼ੀਆਂ ਵਾਲੇ, ਡਿੰਪਲ ਨੱਤਾਂ ਦੀ ਰੂਪਰੇਖਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੰਘਦੇ ਸਮੇਂ

ਕਦੇ ਵੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਆਦਮੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਖਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਚਾਰ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਨ, ਮੈਂ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਸੈਲਾਨੀ ਬਣ ਗਿਆ।
ਹਦਾਲੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵੀ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇੱਕ ਸੋਗੀ ਰੁਟੀਨ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਠ ਕੇ ਮੱਝਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਾਉਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੁੱਧ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਘੜੇ ਵਿੱਚ ਮੱਝਾਂ ਦੇ ਗੋਬਰ ਦੇ ਧੂੰਏਂ ਵਾਲੇ ਅੰਗਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਪਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਆਂਢ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਮਲ-ਮੂਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਖੂਹ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਬਾਲਟੀਆਂ ਕੱਢੀਆਂ ਅਤੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਹਾਇਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸਵੇਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ, ਜਪਜੀ, ਬੁੜਬੁੜਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਅਗਲਾ ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਮੱਖਣ ਅਤੇ ਮੱਖਣ-ਦੁੱਧ ਰਿੜਕਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਬਿਤਾਇਆ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਗਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਛੱਤ 'ਤੇ ਮਲ-ਮੂਤਰ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਿੱਥੇ ਤੇਜ਼ ਧੁੱਪ ਨੇ ਇਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧੋਤਾ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਲੰਬੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਕੰਘੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁੰਦਿਆ: ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਾਲ ਨਹੀਂ ਕੱਟੇ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਲੱਕੜ ਦੀ ਤਖ਼ਤੀ (ਸਲੇਟ) ਨੂੰ ਪੀਲੀ ਗਾਚਨੀ (ਮਿੱਟੀ), ਮੇਰੀ ਕਾਨੇ ਦੀ ਕਲਮ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਸੂਟ-ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਲਿਬੜਿਆ ਹੋਇਆ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ। ਉਸਨੇ ਪਿਛਲੀ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਬਚੀਆਂ ਬਾਸੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਬੰਡਲ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੁਪੱਟੇ ਵਿੱਚ ਲਪੇਟ ਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਧਰਮਸ਼ਾਲ-ਕਮ-ਸਕੂਲ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ। ਪਾਈ ਕੁੱਤੇ ਸਾਡੀ ਦਹਿਲੀਜ਼ 'ਤੇ ਸਾਡੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਚੱਪਾਤੀ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਪਾੜ ਕੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਵੱਲ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਕੁਝ ਰਿਜ਼ਰਵ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ।
ਧਰਮਸ਼ਾਲ ਸਾਡੇ ਘਰ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਭਾਈ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਗ੍ਰੰਥੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦੋਵੇਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਦੂਜੇ

ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗਾਇਨ-ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਗੁਣਾ ਮੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਜਾਪ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਵੱਡੇ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਗਈ ਜਿੱਥੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕਾਪੀਆਂ ਇੱਕ ਨੀਵੀਂ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਮੇਜ਼ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਸੁੱਟੀਆਂ ਗਈਆਂ ਐਨਕਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸੀ। ਮੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਭਾਈ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਕਾਪੀ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਬੋਰਡ 'ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਅੱਖਰ ਲਿਖੇ। ਭਾਵੇਂ ਉਮਰ ਨਾਲ ਝੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਦਾ ਗੁੱਸਾ ਬਹੁਤ ਭਿਆਨਕ ਸੀ। ਸਾਡੀਆਂ ਲੱਕੜ ਦੀਆਂ ਸਲੇਟਾਂ 'ਤੇ ਉਸਨੇ ਜੋ ਵੀ ਗਲਤੀ ਦੇਖੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਲੱਤਾਂ ਨਾਲ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਦਇਆ ਨਾਲ, ਪਾਠ ਇੱਕ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਚੱਲਿਆ। ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਗਏ, ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਰੋਟੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਚਿਆ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਫਰਸ਼ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ, ਬਿਸਤਰੇ ਲਪੇਟਣ ਅਤੇ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਹੌਪ-ਸਕਾਚ ਜਾਂ ਟਿਪ-ਕੈਟ (ਗਲੀ-ਡੁੰਡਾ) ਖੇਡਣ ਲਈ ਬਾਹਰ ਗਈ।
ਅਸੀਂ ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਕੀ ਕਰਦੇ ਸੀ ਇਹ ਸਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮਾਰੂਥਲ ਦੀਆਂ ਸਰਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਠੰਢੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਦਿਨ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ। ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੀ ਅਤੇ ਕਰਨ ਲਈ ਘੱਟ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਪਰ ਅਸਲ ਸਰਦੀਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਚਾਲੀ ਦਿਨ ਹੀ ਰਹੀਆਂ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਬਸੰਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਲੰਬੀ ਗਰਮੀ ਸਾਡੇ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਗਰਮ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਤਾਪਮਾਨ 125°F ਤੱਕ ਵਧ ਗਿਆ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਦੇ ਮੀਂਹ ਪਿਆ। ਸਾਡੇ ਟੋਬੇ (ਤਲਾਬ) ਖਾਰੇ ਮੀਂਹ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜੋ ਲੂਣ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਖੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਖੂਹਾਂ, ਜੋ ਇੱਟਾਂ ਅਤੇ ਸੀਮਿੰਟ ਦੀਆਂ ਕਤਾਰਬੱਧ ਸਨ, ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਖਪਤ ਲਈ ਪੀਣ ਯੋਗ ਪਾਣੀ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਖਾਰੇ ਖੂਹਾਂ ਨੂੰ ਮਰਦ ਲਿੰਗ ਦੁਆਰਾ ਖਾਰਾ ਖੂਹਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਿੱਠਾ ਪਾਣੀ ਮਿਲਦਾ

ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੋਟੇ, ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਦੁਆਰਾ ਮਿੱਠੀ ਖੂਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦੇ ਦੰਦ ਫਿੱਕੇ ਪੀਲੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉੱਪਰਲੇ ਸੈੱਟ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਭੂਰੀ ਲਕੀਰ ਖਿਤਿਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੱਲਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਉਸ ਅਸ਼ੁੱਧ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ ਜੋ ਅਸੀਂ ਪੀਂਦੇ ਸੀ। ਸਾਲ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਾਂ ਹੋਵੇ, ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਆਪਣੀਆਂ ਦੁਪਹਿਰਾਂ ਚਰਖਾ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਅਰਜੁਨ ਦੀ ਸੁਖਮਨੀ - ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਜ਼ਬੂਰ - ਬੁੜਬੁੜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਬਿਤਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਚਰਖੇ ਦੀ ਗੂੰਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਦੀ ਬੁੜਬੁੜ ਨਾਲ ਨੇੜਿਓਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।
ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਲੰਬੇ ਮਹੀਨੇ ਇੱਕ ਔਖੀ ਘੜੀ ਸਨ। ਗਰਮ ਰੇਤ ਸਾਡੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਤਲੇ ਸਾੜ ਦਿੰਦੀ ਸੀ: ਇੱਕ ਘਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਘਰ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਨੂੰ ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਲੱਗ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਵਿੱਚ ਤੁਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਬੱਚਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਛੱਡੇ ਗਏ ਕੂੜੇ ਦੇ ਕਣਾਂ ਤੋਂ ਬੜੀ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਬਚਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਨੂੰ ਮਲ-ਮੂਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਠੰਢੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਸਮਝੀਆਂ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਦਿਨ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮਾਂ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗੱਪਾਂ ਮਾਰਨ ਜਾਂ ਨੀਂਦ ਨਾਲ ਮੱਖੀਆਂ ਭਜਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਇਆ। ਦੁਪਹਿਰ ਦੇਰ ਨਾਲ ਹੀ ਊਠਾਂ ਅਤੇ ਮੱਝਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪਿਲਾਉਣ ਲਈ ਟੋਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੱਝਾਂ ਰੁਕੇ ਹੋਏ ਤਲਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਣ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖੁਸ਼ ਸਨ। ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੰਪਿੰਗ ਬੋਰਡ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ। ਸੂਰਜ ਡੁੱਬਣ ਵੇਲੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਮੱਝਾਂ ਦੁੱਧ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਜਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਊਠ-ਕੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾੜਨ ਅਤੇ ਰੋਟੀ ਪਕਾਉਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਮਲ-ਮੂਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਰੇਤ ਦੇ ਟਿੱਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਲਈ ਸਮੂਹ ਬਣਾਏ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉੱਥੇ ਸੀ, ਤਾਂ ਗੋਬਰ ਦੇ ਕੀੜੇ ਸਾਡੇ ਤੂੜੀਆਂ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਗੋਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੇਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਛੇਕਾਂ ਵਿੱਚ ਰੋਲਦੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਅਨੋਖਾ ਤਰੀਕਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਲਾਈਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਤਲ 'ਤੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ

ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸੰਕੇਤ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਉੱਚੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਜੇਤੂ ਪੋਸਟ ਵੱਲ ਵਧੇ। ਘੀਸੀ ਨਾਮਕ ਦੌੜ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ, ਸਾਡੇ ਤਲ ਸਾਫ਼ ਸਨ ਪਰ ਰੇਤ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਤੇ ਚੰਦਰਮਾ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਪੜਾਵਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਅਸੀਂ ਕੋਟਲਾ ਛਪਾਕੀ ਖੇਡਿਆ, ਜੋ ਕਿ ਅੰਨ੍ਹੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਸ਼ੌਕ ਦਾ ਸਾਡਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਰੇਤ ਦੇ ਟਿੱਬਿਆਂ 'ਤੇ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਦੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਮੇਰੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਛਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਘਰ ਨਹੀਂ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਧਮਕੀ ਜੋ ਕੰਮ ਕੀਤੀ ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਡਾਕੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਅਗਵਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਤੋਰਾ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨਾ ਵਰਗੇ ਬਦਨਾਮ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਕਤਲਾਂ ਅਤੇ ਅਗਵਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਾਰਨ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਹਿਸ਼ਤ ਫੈਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।
ਡਾਕੂਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਨੂੰ ਰੇਤ ਦੇ ਤੂਫਾਨਾਂ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਡਰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਧੂੜ-ਮਿੱਟੀ ਵਾਲੀਆਂ ਹਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਘੁੰਮਦੇ ਧੂੜ-ਮਿੱਟੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ੈਤਾਨਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦੇ ਆਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਹਨੇਰੀ ਜਾਂ ਝੱਖੜ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਸਨ। ਉਹ ਇੰਨੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਹਿਰ ਨਾਲ ਆਏ ਸਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਗੋਡਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਸਿਰ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਸਾਂ, ਅੱਖਾਂ ਅਤੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰੇਤ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਇੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰੇਤ ਉੱਡ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਰੇਲ ਪਟੜੀ ਇਸ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਸਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕੋਈ ਰੇਲਗੱਡੀ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਸਨੇ ਮੱਖੀਆਂ ਅਤੇ ਕੀੜੇ-ਮਕੌੜਿਆਂ ਤੋਂ ਹਵਾ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਹਵਾ ਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਠੰਢੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।
ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਸੌਣ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਛੱਤਾਂ 'ਤੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ, ਰਹਿਰਾਸ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਨੇ ਦਿਨ ਦੀ ਆਖਰੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ, ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਿਲਾ, ਪੜ੍ਹੀ। ਉਸਨੇ

ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਜੰਮੀ ਹੋਈ ਕਰੀਮ ਮਲੀ। ਜੇ ਉਸਦੇ ਕੋਮਲ ਉਪਦੇਸ਼ ਮੈਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਂਦੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸਾਡੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਸੁਣਾਉਂਦੀ। ਜੇ ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਗਦਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਤਾਰਿਆਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਝਿੜਕਦੀ: 'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੇ ਕਿ ਇਹ ਕਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਹੈ? ਹੁਣ ਚੂਪ - ਚੁੱਪ ਕਰ ਜਾਓ।'
ਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸਮਾਂ ਸਵੇਰ ਦਾ ਸੀ। ਮਾਰੂਥਲ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਠੰਢੀ ਹਵਾ ਵਗ ਰਹੀ ਸੀ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਵਿਹੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉੱਗਦੇ ਗੁਲਾਬ ਅਤੇ ਚਮੇਲੀ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ਬੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਲੈ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਅੱਧੀ ਨੀਂਦ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਗਰਮ ਹੋਇਆ, ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮੱਖੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਂਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ੋਰ-ਸ਼ਰਾਬਾ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ। ਉਹ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਜਿਸਨੂੰ ਉਰਦੂ ਕਵੀ ਬਾਦ-ਏ-ਨਸੀਮ - ਸਵੇਰ ਦੀ ਜ਼ੀਫਿਰ - ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ।
ਹਦਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਥਕਾਵਟ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ। ਹਰ ਦੂਜੇ ਸਾਲ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਕਤਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਕਤਲ ਸਿਰਫ਼ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਕਦੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਤੰਬੂ ਲਗਾਉਣ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੁਕਾਬਲੇਬਾਜ਼ ਆਪਣੇ ਘੋੜਿਆਂ 'ਤੇ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ, ਇੱਕ ਦਿੱਤੇ ਸੰਕੇਤ 'ਤੇ, ਆਪਣੇ ਬਰਛੇ ਲਹਿਰਾਉਂਦੇ ਅਤੇ 'ਅੱਲ੍ਹਾ ਬੇਲੀ ਹੋ' - ਓ ਅੱਲ੍ਹਾ ਮੇਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਦੋਸਤ ਹੈ' ਚੀਕਦੇ ਹੋਏ ਦਾਅ ਵੱਲ ਦੌੜਦੇ ਸਨ। ਦਾਅ ਨੂੰ ਵਿੰਨ੍ਹਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਦੇਖਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਬਰਛੇ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਲਹਿਰਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਲੰਘਦੀਆਂ ਰੇਲਵੇ ਟ੍ਰੇਨਾਂ 'ਤੇ ਦੌੜਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਚੱਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘੋੜੇ ਸਾਹ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਹਦਾਲੀ ਕੋਲ ਸਾਈਕਲ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸ਼ੇਖੀ ਮਾਰੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਪਛਾੜ ਦੇਵੇਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ

ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਘੋੜਸਵਾਰ ਉਸਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਅਸੀਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਹਦਾਲੀ ਕੋਲ ਕੋਈ ਧਾਤ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਈਕਲ ਸਵਾਰ ਅਜੇ ਵੀ ਪਹੀਆਂ 'ਤੇ ਡਗਮਗਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਸਾਈਕਲ ਰੇਤ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਬਹੁਤ ਮਾੜਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਪਿੰਡ ਦਾ ਹਾਸੋਹੀਣਾ ਪਾਤਰ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ 'ਸੈਕਲ ਬਹਾਦਰ' - ਸਾਈਕਲ ਦਾ ਬਹਾਦਰ ਆਦਮੀ - ਦੇ ਖਿਤਾਬ ਨਾਲ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਇਆ ਗਿਆ।
ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਿਫਟ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਹਡਾਲੀ ਵਾਪਸ ਆਇਆ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਨ ਲਈ। ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ, ਇੱਕ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸੰਗਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਪਜੀ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇੱਕ ਭਜਨ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ। ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੱਕ ਆਪਣਾ ਵਾਅਦਾ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉੱਥੇ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਦੋਸਤ ਨਾਲ ਹਡਾਲੀ ਗਿਆ ਜਿਸਦਾ ਚਚੇਰਾ ਭਰਾ ਨਮਕ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਦਾ ਮੈਨੇਜਰ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਹੰਝੂ ਆ ਗਏ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਗੋਡਿਆਂ ਭਾਰ ਬੈਠ ਕੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਚੁੰਮਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਧਰਮਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਉਸ ਘਰ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ ਜਿੱਥੇ ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਜੋ ਵਾਇਸਰਾਏ ਦੇ ਬਾਡੀਗਾਰਡ ਵਿੱਚ ਰਿਸਾਲਦਾਰ ਸੀ, ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਖ਼ਬਰ ਫੈਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਵਿਦਾਇਗੀ ਦੇਣ ਲਈ ਭੀੜ ਸੀ।
ਹਡਾਲੀ ਦੀ ਮੇਰੀ ਆਖਰੀ ਫੇਰੀ 1987 ਦੀਆਂ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ। 1947 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਨੇ ਇਸਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲਾਅ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਵੀ ਸਿੱਖ ਜਾਂ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ ਬਚਿਆ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਘਰ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਾਡੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਹਵੇਲੀ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਬਰਾਬਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਹਰ ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਰੋਹਤਕ ਦੇ ਮੁਸਲਿਮ

ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਹਡਾਲੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਚਾਲੀਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨਗੇ। ਇਸ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਸੰਪਰਕ 1971 ਦੀ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਢਾਕਾ ਦੇ ਕੈਦੀ- ਯੁੱਧ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਬੰਦੀ ਬਣਾਏ ਗਏ ਕੁਝ ਨੌਜਵਾਨ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੁਆਰਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਵਿੱਚ ਹਨ।
ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਗੱਡੀ ਚਲਾ ਕੇ ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਹਦਾਲੀ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸੜਕ ਕਿਨਾਰੇ ਚਾਂਦੀ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਹਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ "ਖੁਸ਼ ਅਮਦੀਦ - ਸਵਾਗਤ" ਸ਼ਬਦ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਮੈਂ ਹਿਲਾਏ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਝੰਡਾ ਲਹਿਰਾਉਂਦਾ ਇੱਕ ਮੰਚ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। 2,000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਦਾਲੀ ਕੁਰਸੀਆਂ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਹਦਾਲੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਵਜੋਂ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਾੜੇ ਉਚਾਰਨ ਵਾਲੇ, ਫੁੱਲਦਾਰ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਗਧਾ ਬਣਾਵਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਮੱਕਾ ਅਤੇ ਮਦੀਨਾ ਦੀ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ 'ਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮਘਰੇਬ (ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਨਮਾਜ਼) ਦੇ ਸਮੇਂ ਹਦਾਲੀ ਵਾਪਸ ਆਉਣਾ ਮੇਰਾ ਹੱਜ (ਵੱਡਾ ਤੀਰਥ) ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਉਮਰਾ (ਛੋਟਾ ਤੀਰਥ) ਸੀ। ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੱਕਾ ਵਾਪਸ ਆਉਣ 'ਤੇ ਪੈਗੰਬਰ ਵਿਕਟਰ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਕਬਰ ਦੇ ਕੋਲ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਿਤਾਈ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਹਦਾਲੀ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦਾ ਰਹਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਉਸ ਘਰ ਦੀ

ਦਹਿਲੀਜ਼ 'ਤੇ ਰੱਖਾਂ ਜਿੱਥੇ ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਪੁਰਾਣੇ ਘਰ ਲੈ ਜਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਤਿਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਗਈ; ਛੱਤਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਗੁਲਾਬ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਵਰ੍ਹਾਈਆਂ। ਇਸ ਝੂਠੇ ਝੂਠ ਦਾ ਲੇਖਕ ਕੌਣ ਸੀ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਘਮੰਡੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਨ? ਹਦਾਲੀ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਨੇ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਖਰਾਬ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ-ਹਿੰਦੂ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਨੂੰ ਅਛੂਤਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਛੜੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਲਈ ਪੂਜਾ ਸਥਾਨ ਸੀ।
ਰੋਹਤਕ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੇ ਹਵੇਲੀ ਨੂੰ ਰੰਗ-ਬਿਰੰਗੇ ਗੁਬਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਝੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਸਜਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਜੋ ਕਦੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਨੇ ਮੇਰੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦਾਅਵਤ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਹਦਾਲੀ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਦੇਖਿਆ ਜੋ ਮੈਂ ਪਛਾਣਿਆ ਹੋਵੇ। ਰੇਤ ਦੇ ਟਿੱਬੇ ਜੋ ਮੇਰੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਖੇਡ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਸਨ, ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇੱਕ ਨਹਿਰ ਨੇ ਮਾਰੂਥਲ ਨੂੰ ਹਰਿਆ ਭਰਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਟੋਬਾ ਕਾਨੇ ਨਾਲ ਭਰੇ ਦਲਦਲ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਏ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੀ ਤਖ਼ਤੀ ਹਟਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੂਰਜ ਡੁੱਬਣ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹਦਾਲੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਇਹ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ਮੈਂ ਦੁਬਾਰਾ ਕਦੇ ਵੀ ਉੱਥੇ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਵਾਂਗਾ।

2 ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ: ਸਕੂਲੀ ਸਾਲ
ਪੰਜ ਤੋਂ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਦਸ ਸਾਲ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਕਾਰ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰ ਜੋ ਕਦੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਬਾਹਰਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਢਾਲਣ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਨਸੀ ਇੱਛਾ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਟੰਗਦੇ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਉਲਝਣ ਵਿੱਚ ਹੋ, ਅਤੇ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਹਿਪਾਠੀ, ਅਧਿਆਪਕ, ਘਰੇਲੂ ਨੌਕਰ, ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਤ ਜਾਂ ਗਲਤ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਸਮਲਿੰਗੀ ਅਤੇ ਅਨੈਤਿਕ ਇੱਛਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਹੋ। ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ ਜਣਨ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਜਣਨ ਵਾਲ ਉੱਗਦੇ ਦੇਖਦੇ ਹੋ। ਅਤੇ ਅਚਾਨਕ ਇੱਕ ਦਿਨ, ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਰੋਮਾਂਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੈ, ਇਹ ਦੁਖਦਾਈ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਮਰਦ ਹੋ, ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲਿੰਗ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀਰਜ ਨਿਕਲਣ 'ਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤੱਕ ਝਟਕੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਬਣ ਗਏ ਹੋ, ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਗਰਭਵਤੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਬਣਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ।
ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਾਲਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਾਂਗਾ।
ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਸਹੀ ਸਾਲ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ, ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭੈਣ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਰਹੇ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਧੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਨੇ ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਵਪਾਰ, ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲਕੀ ਅਤੇ ਠੇਕੇਦਾਰੀ ਤੋਂ ਉਦਯੋਗ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਤੱਕ ਵਧਾਇਆ ਸੀ। ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਅਤੇ ਜੰਗੀ ਛਾਤੀ ਲਈ ਦਾਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਲਈ, ਇਸਨੂੰ ਨਹਿਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੰਜਾਈ ਜਾਂਦੀ

ਟੈਕਸਟਾਈਲ ਉੱਦਮ ਦੇ ਅੰਤ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਸੰਪਰਕ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਚਲੇ ਗਏ ਜੋ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਵੀ ਮਿੱਲ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਦੇ ਉੱਪਰ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸੀ।
ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਉਹ ਖਾਸ ਸਕੂਲ ਕਿਉਂ ਚੁਣਿਆ। ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੇ, ਅਮੀਰ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਜੈਨ ਪਰਿਵਾਰ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਏ ਬਹਾਦਰ ਲਾਲਾ ਸੁਲਤਾਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਘੂਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਜਾਇਦਾਦ ਸੀ। ਰਘੂਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸੇਂਟ ਸਟੀਫਨ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਆਰਟਸ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਈਸਾਈ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ, ਐਸ.ਕੇ. ਰੁਦਰ ਦਾ ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ, ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਟਿਊਟਰ ਦੁਆਰਾ ਕੋਚਿੰਗ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਸਨ। ਇਸ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ 1912 ਵਿੱਚ ਵਾਇਸਰਾਏ, ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਰਚਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਨੌਜਵਾਨ ਰਘੂਬੀਰ ਸਿੰਘ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਨਸਲ ਦੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦੋਵੇਂ ਹੋਣਗੇ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਮਨਾ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਪੁਰਾਣੀ ਮੁਗਲ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਕੰਧ ਦੇ ਨਾਲ ਦਰਿਆਗੰਜ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਵਾਲੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਵੇਲੀ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਇੱਕ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਦੇਣ। ਲਗਭਗ ਉਸੇ ਸਮੇਂ, ਉਸਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਇੱਕ ਬੰਗਾਲੀ ਈਸਾਈ ਔਰਤ, ਕਮਲਾ ਬੋਸ ਨਾਲ ਹੋਈ, ਜੋ ਕਲਕੱਤਾ ਤੋਂ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਬਣਨ ਲਈ ਆਉਣ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਸਦਾ ਜਲਦੀ ਹੀ ਕਮਲਾ ਬੋਸ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਲਗਾਵ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ, ਜਿਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਧੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਇੱਕ ਛੋਟੀ,

ਘੱਟ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਕਮਲਾ ਬੋਸ ਕੋਈ ਸੁੰਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਜਿੰਨੀ ਛੋਟੀ ਅਤੇ ਬੈਠੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੂੜ੍ਹੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਹ ਬਿਹਤਰ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਉਹ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਉਹ ਇੱਕ ਔਰਤ ਵਿੱਚ ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਸੀ - ਬੌਧਿਕ ਉਤੇਜਨਾ ਅਤੇ ਅਰਥਪੂਰਨ ਦੋਸਤੀ। ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ: ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਲਈ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਨਕਲ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਭਾਰਤੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਉਦਾਰ ਸੀ।
ਇਸ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ, ਕਵੀ ਰਬਿੰਦਰਨਾਥ ਟੈਗੋਰ, ਡਾ. ਅੰਸਾਰੀ, ਮੌਲਾਨਾ ਆਜ਼ਾਦ, ਸਰੋਜਨੀ ਨਾਇਡੂ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਵਰਗੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਆਏ ਸਨ। ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼, ਲਾਰਡ ਚੇਟਵੌਡ, ਰੈਵਰੈਂਡ ਸੀ.ਐਫ. ਐਂਡਰਿਊਜ਼ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵੀ ਸਕੂਲ ਆਏ ਸਨ। ਸਟਾਫ਼ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਸਨ। ਇਹ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਹਿ-ਸਿੱਖਿਆ ਸਕੂਲ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਸੀ, ਪਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਵਰਗੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵੀ ਸਿਖਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਆਮ ਕੋਰਸਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਸੰਗੀਤ, ਪੇਂਟਿੰਗ, ਤਰਖਾਣ, ਘੋੜਸਵਾਰੀ, ਸਕਾਊਟਿੰਗ, ਇੱਕ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਰਜੈਂਟ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਫੌਜੀ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਹਾਕੀ ਅਤੇ ਫੁੱਟਬਾਲ ਵਰਗੀਆਂ ਟੀਮ ਖੇਡਾਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਨਾਮ ਦੇਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਰਘੁਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਮਲਾ ਬੋਸ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਇਸਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹੋਣ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਰਣਨਾਤਮਕ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ, ਮਾਡਰਨ। ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ, ਜੋ ਔਰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਸਖ਼ਤ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਰਜਿਸਟਰ ਕਰਵਾਇਆ। ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਇੱਕ ਵਾਰ ਸਾਲਾਨਾ ਸਮਾਗਮ ਲਈ ਸਕੂਲ ਆਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਤਾਰ

ਅਤੇ ਐਸਰਾਜ ਵਜਾਉਂਦੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਨਫ਼ਰਤ ਨਾਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। 'ਤੁਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਮੀਰਾਸੀ (ਲੋਕ-ਗਾਇਕ) ਬਣਨ?' ਉਸਨੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਾਨੂੰ ਰਣ-ਮੂਰੀਡ - ਨੀਚ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ - ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਸੀ।

ਸਾਨੂੰ ਸਕੂਲ ਵਰਦੀਆਂ ਪਹਿਨਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਣਜਾਣ ਚੀਜ਼ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਗੂੜ੍ਹੇ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਜੈਕਟਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਰਟਸ ਪਹਿਨਦੇ ਸੀ। ਜੈਕਟ 'ਤੇ ਸਕੂਲ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸੀ - ਪਾਣੀ ਦੇ ਤਲਾਅ ਉੱਤੇ ਫੈਲਿਆ ਇੱਕ ਬੋਹੜ ਦਾ ਰੁੱਖ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੰਸ ਪੂਰੇ ਖਿੜੇ ਹੋਏ ਕਮਲ ਦੇ ਕੋਲ ਤੈਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਹੇਠਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲ ਦਾ ਮਾਟੋ ਸੀ - 'ਨੈਮ ਆਤਮ ਬਾਲ ਹੀਨੇ ਨਾ ਲਾਭ' - ਇੱਕ ਡਰਪੋਕ ਮਨ ਕਦੇ ਵੀ ਸੱਚਾਈ ਦੀ ਖੋਜ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।
ਮੈਨੂੰ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਲੱਗਿਆ। ਇਸਨੇ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਨੇੜਲਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਮੇਰੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਨੂੰ ਢਿੱਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਕਮਰਾ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਟਾਇਲਟਰੀ, ਨਹਾਉਣ, ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਣ ਅਤੇ ਨਾਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਫਿਰ, ਇੱਕ ਨੌਕਰ ਦੇ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਸਬਜ਼ੀ ਮੰਡੀ ਟਰਮੀਨਲ ਤੋਂ ਇੱਕ ਟਰਾਮ ਫੜੀ ਅਤੇ ਭੀੜ-ਭੜੱਕੇ ਵਾਲੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਜਾਮਾ ਮਸਜਿਦ ਤੱਕ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਵਾਰ ਹੋਏ। ਉੱਥੇ ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਟਾਂਗੇ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਦਰਿਆਗੰਜ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਸਕੂਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਦੇਰ ਸ਼ਾਮ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਏ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਰਾਤ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠੀ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ਜਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਮਾਡਰਨ ਸਕੂਲ ਸਿਰਫ਼ ਤੀਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਤਾਈ ਮੁੰਡੇ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਕੁੜੀਆਂ ਸਨ। ਕੁੜੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਦੀ ਧੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਅਤੇ ਦੋ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਆਏ ਸਨ। ਇਹ ਕੁੜੀ, ਕਵਲ ਮਲਿਕ, ਦੋ ਦਹਾਕੇ ਬਾਅਦ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਦੁਬਾਰਾ ਉਭਰਨ ਵਾਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਮੰਗੇਤਰ ਅਤੇ ਫਿਰ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਬਣਨ ਵਾਲੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਆਏ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਕੁੜੀ, ਰੀਟਾ, ਰਘੁਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ, ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਮੇਰੀ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਤੀਜੀ ਕੁੜੀ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੇ ਨਾਮ, ਕੌਸ਼ਲਿਆ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਵੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕੁੜੀਆਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਮਾਡਰਨ ਸਕੂਲ ਸਿਰਫ਼ ਨਾਮ ਦਾ ਸਹਿ-ਸਿੱਖਿਆ ਸੀ।
ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਕੂਲ ਦੇ ਸਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੇਫਿਕਰ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਾਡਰਨ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਮਲਾ ਬੋਸ, ਵਾਰ-ਵਾਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਗੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਡਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਆਸਾਨ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਮਾੜੀ ਸੀ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮੁੰਡੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬੋਲ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਹਦਾਲੀ ਨਾਮ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਾਕੀਆ ਲੱਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇਸਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਰਹੇ: 'ਤੁਸੀਂ ਕਿੱਥੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਜਨਮੇ ਹੋ? ਸਾਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਦੱਸੋ'। ਫਿਰ ਉਹ ਨਾਮ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਖੁਸ਼ਾਲ ਸਿੰਘ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਦੇ ਨਾਮ, ਭਗਵੰਤ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਮ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ - ਨਾਲ ਹੀ ਇਸਦਾ ਛੋਟਾ ਰੂਪ, ਸ਼ਾਲੀ, ਜੋ

ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਮੇਰੇ ਉਪਨਾਮ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਦਾ ਇੱਕ ਡੌਗਰਲ ਬਣਾਇਆ। 'ਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ੂਲੀ ਬਾਗ ਦੀ ਮੂਲੀ' - ਸ਼ਾਲੀ ਜਾਂ ਸ਼ੂਲੀ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਮੁੰਡਾ ਕਿਸੇ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਮੂਲੀ ਵਰਗਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ, ਖੁਸਰੋ, ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਮਾੜਾ, ਖੁਸਰਾ, ਭਾਵ ਖੁਸਰਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਮੇਰੇ ਵਾਲ ਦਹੀਂ ਨਾਲ ਧੋਦੀ ਸੀ ਅਤੇ, ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਤੇਲ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਮੇਰੀ ਖੋਪੜੀ ਵਿੱਚ ਮੱਖਣ ਮਲਦੀ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਹ ਗੰਦੇ ਘਿਓ ਦੀ ਬਦਬੂ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੱਖੀਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਸੁੰਘਦੇ ਸਨ, ਆਪਣੀਆਂ ਨਾਸਾਂ ਬੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਚੀਕਦੇ ਹੋਏ ਭੱਜ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, 'ਉਫ਼! ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਬਦਬੂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ! ਉਸਦਾ ਸਿਰ ਜੂੰਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।' ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਲਈ, ਮਿਸ ਬੋਸ ਨੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੇਰੀ ਗਰਦਨ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨੂੰ ਰੀਂਗਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਨੋਟ ਦੇ ਨਾਲ ਘਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸਕੂਲ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਵਾਂਗੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਜੂੰਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਦਹੀਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਾਲ ਧੋਣਾ ਅਤੇ ਮੱਖਣ ਮਲਣਾ ਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਹਾਂਗੀ।
ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਲੀ ਆਉਣ ਕਰਕੇ, ਮੇਰਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਦਾਦੀ ਤੋਂ ਨਫ਼ਰਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਜ਼ਾਕ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੇਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂ ਖੇਡਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਚੰਗੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪੜ੍ਹੇ। ਮੈਂ ਵਿਗਿਆਨ, ਬੀਜਗਣਿਤ ਅਤੇ ਜਿਓਮੈਟਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਅੰਕਗਣਿਤ ਮੇਰਾ ਨੁਕਸਾਨ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਟਰਮ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਾਰ ਜ਼ੀਰੋ ਅੰਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਮੈਂ ਜਿੰਨੀ ਵਾਰ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਭੱਜ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਾਲਪਨਿਕ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ, ਮੈਂ ਲਾਲਕੁਆਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੋਸਤਾਨਾ ਡਾਕਟਰ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਡਿਸਪੈਂਸਰੀ ਵਿੱਚ ਦਵਾਈਆਂ ਖਾਣ ਲਈ

ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਵੇਰ ਦੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਤੋਂ ਖੁੰਝ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਝਿੜਕਿਆ ਗਿਆ।
ਮਾਡਰਨ ਸਕੂਲ ਨੇ ਸ਼ੇਖੀ ਮਾਰੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਸਰੀਰਕ ਸਜ਼ਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਮਿਸ ਬੋਸ ਡੰਡਾ ਛੱਡਣ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਗਲਤ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਹਥੇਲੀਆਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਨਾਲ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਮਾਰਦੀ ਸੀ - ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਮੋੜਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਤਿੱਖੀ ਧਾਰ ਨਾਲ ਸਾਡੀਆਂ ਹਥੇਲੀਆਂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਮਾਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਪਣਾਈ ਗਈ। ਕੁਝ ਥੱਪੜ ਮਾਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਕੁਝ ਸਾਡੇ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਕਾ ਮਾਰਨ ਵਿੱਚ। ਜਿੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ, ਸਾਡੇ ਡ੍ਰਿਲ ਮਾਸਟਰ ਵਾਂਗ, ਸਾਨੂੰ ਝੁਕਣ ਅਤੇ ਸੋਟੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਤਲ਼ੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਰੀਰਕ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਮੇਰੇ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਮੇਰੇ ਮਨ 'ਤੇ ਕੋਈ ਦਾਗ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਸਿਵਾਏ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਅਪਰਾਧ ਲਈ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜੋ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਟਾਇਲਟ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਸ਼ਲੀਲ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਟਾਇਲਟ ਵਿੱਚ ਗਏ ਮੁੰਡਿਆਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਬਲੈਕਬੋਰਡ 'ਤੇ ਇੱਕ ਵਾਕ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸੀ ਕਿ ਦੋਸ਼ੀ ਮੇਰੀ ਕਲਾਸ ਦਾ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਹ ਵਾਕ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਚਲਾਕ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਮ ਦੌੜਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ। ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਪੈਨਲ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਟਾਇਲਟ ਵਾਲੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਿਲਦੀ-ਜੁਲਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਪੂਰੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਂਤ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਸਕੂਲ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸੇਂਟ ਸਟੀਫਨ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਦੁਬਾਰਾ ਆਇਆ ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਟਰਮ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਧੋਖਾਧੜੀ ਕਰਦੇ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਾਲ ਲਈ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ, ਉਸਨੇ ਕੈਂਬਰਿਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਲਿਆ

ਅਤੇ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਨੌਕਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉਸਦੀ ਭੈਣ ਨੇ ਉਸ ਕੁੜੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਜੋ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਬਣੀ।
ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਲਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਸਾਲ ਲੱਗ ਗਏ। ਮੇਰਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਤਿੰਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਬੈਚ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਬੈਚ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਸਨ। ਮੈਂ ਪੰਜ ਦੇ ਤੀਜੇ ਬੈਚ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਘੁਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਸ਼ੋਕ ਸੇਨ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਫਿਰ ਆਨੰਦ ਨਾਥ ਸਨ ਜੋ ਦੰਦਾਂ ਦਾ ਡਾਕਟਰ ਬਣਿਆ, ਸਤਿੰਦਰ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਹੋਣ 'ਤੇ ਦਵਾਈ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਐਮ____, ਜੋ ਕਮਲਾ ਬੋਸ ਦੇ ਇੱਕ ਦੋਸਤ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਮਨਪਸੰਦ ਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਕੂਲ ਦਾ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਨੰਦ ਨਾਥ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂ ਖੇਡਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਬਿਹਤਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪ੍ਰਤਾਪ ਰੇਲਵੇ ਟ੍ਰੇਨ ਟਾਈਮ-ਟੇਬਲ ਯਾਦ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਸੀ ਪਰ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਅਸ਼ੋਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗਣਿਤ ਵਿੱਚ ਜ਼ੀਰੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਮਾਮੂਲੀ ਮਾੜਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਐਮ____ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂ ਖੇਡਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬੇਅੰਤ ਚੰਗਾ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਸਖ਼ਤ ਸਾਥੀ ਸੀ - ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਮੋਟਾ (ਮੋਟਾ) ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਬਾਕੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਜਿਨਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਉੱਨਤ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਸਦਾ ਲਿੰਗ ਛੋਟਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਰਟਸ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਕੱਢਣ ਅਤੇ ਦਿਖਾਉਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਝਿਜਕਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਸਾਡੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪਾਠ ਦੌਰਾਨ, ਕਮਲਾ ਬੋਸ ਦੀ ਭਤੀਜੀ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀਹਵਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਦੁਆਰਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਰਟਸ ਵਿੱਚ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਔਜ਼ਾਰ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਸਾਡੀ ਮਹਿਲਾ ਅਧਿਆਪਕਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੋਟਾ ਦਾ

ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਲਈ ਡਰਪੋਕ ਕਹਿਣਾ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦੋਸਤ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਨੁਭਵ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੇਸਵਾਘਰ ਦਾ ਦੌਰਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਉਸ ਸਾਹਸ ਦਾ ਉਸਦੀ ਸਹੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ। ਸਕੂਲ ਦੇ ਦਿਨ ਲੰਬੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਹਨੇਰਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਹੀ ਜਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਨਾਸ਼ਤਾ ਜਲਦੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਹੋਣ 'ਤੇ ਰੇਲਗੱਡੀ, ਟੋਂਗਾ, ਫੈਟਨ ਜਾਂ ਸਾਈਕਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਸਵੇਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ, ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਨ ਗਣ ਮਨ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੀਤ ਬਣ ਗਿਆ, ਦੇ ਗਾਇਨ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ: ਰਬਿੰਦਰਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਦੀ 'Where the mind is without fear' ਅਕਸਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜ ਮਿੰਟ ਦਾ ਮੌਨ ਧਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ ਗਣਿਤ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਵਰਗੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪੀ.ਟੀ. ਲਈ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਬ੍ਰੇਕ ਸੀ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਇੱਕ ਗੁਫਾ ਵਾਲੇ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਖਾਧਾ ਜੋ ਇੱਕ ਰਿਫੈਕਟਰੀ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਓਟਮੀਲ ਦਲੀਆ ਅਤੇ ਬੈਂਗਣ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰੀ ਨਫ਼ਰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੋਜਨਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਜਿੱਥੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਖਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਪਰੋਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਘੰਟੇ ਦਾ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਸਿਏਸਟਾ ਲੈਣ ਦੀ ਆਦਤ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਡਰਾਇੰਗ, ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਤਰਖਾਣ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਆਖਰੀ ਚੀਜ਼ ਹਾਕੀ ਜਾਂ ਫੁੱਟਬਾਲ ਵਰਗੀਆਂ ਟੀਮ ਗੇਮਾਂ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਹਨੇਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਘਰ ਘੱਟ ਹੀ ਪਹੁੰਚਦੇ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਖੇਡਣ ਜਾਂ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਮਾਂ ਬਚਦਾ ਸੀ।

ਕੁਝ ਛੋਟੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਮੇਰੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਵਸ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜ ਮਿੰਟ ਦੇ ਧਿਆਨ ਦੌਰਾਨ ਵਾਪਰੀ। ਅਲਮੋੜਾ ਦੇ ਦੋ

ਮੁੰਡੇ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਸਵੇਰ ਵੱਡੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਇੱਕ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਪਾਦ ਕੱਢ ਕੇ ਚੁੱਪੀ ਦੀ ਮਿਆਦ ਨੂੰ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਵੀ ਬੱਚਾ ਸਿੱਧੇ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ।
ਕੁਝ ਹੱਸ ਪਏ, ਕੁਝ ਆਪਣਾ ਹਾਸਾ ਦਬਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਦਮ ਘੁੱਟ ਗਏ। ਕਮਲਾ ਬੋਸ ਦੀ 'ਚੁੱਪ!' ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਝਿੜਕ ਵੀ ਇੱਕ ਹਾਸੇ ਵਿੱਚ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ 'ਪਾਦੂ' - ਮਹਾਨ ਪਾਦਰੀ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।
ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂ ਖੇਡਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਮਜ਼ਾਕ ਖੇਡਣ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਚਤੁਰਾਈ ਦਿਖਾਈ। ਮੇਰੇ ਮਨਪਸੰਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਅੱਧੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਬੇਸਿਨ ਜਾਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਦੇ ਜੋੜੇ ਰੱਖਣਾ ਸੀ। ਜੋ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਜੁੱਤੀ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਸੌਂਦੇ ਸੀ, ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਨਵੇਂ ਘਰ ਦੇ 'ਅੰਦਰ' ਅਤੇ 'ਬਾਹਰ' ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਵਾਲੀ ਸੜਕ 'ਤੇ। ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਹਦਾਲੀ ਦਾ ਇੱਕ ਦੂਰ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਜੋ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਚਾਰਪੋਈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਘੁਰਾੜੇ ਮਾਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਵੇਰੇ ਜਲਦੀ ਉੱਠਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਟਾਇਲਟ ਫਲੱਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਝਾੜੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮਲ-ਮੂਤਰ ਕਰਨਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਸਵੇਰੇ ਆਪਣਾ ਤਲ਼ਾ ਧੋਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਬਿਸਤਰੇ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿੱਤਲ ਦਾ ਲੋਟਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਰਾਤ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੌਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਲੋਟੇ ਵਿੱਚ ਗੱਮ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਉਹ ਬਿਮਾਰ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੰਤੜੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਲਗਮ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸਦਾ ਤਹਿਮਾਦ ਉਸਦੇ ਨੱਕੜਾਂ ਨਾਲ ਚਿਪਕ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਅਗਲੀਆਂ ਦੋ ਰਾਤਾਂ ਮਜ਼ਾਕ ਦੁਹਰਾਇਆ। ਉਹ ਡਾਕਟਰ ਕੋਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਟੱਟੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਵਾਈ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਇਹ ਭੇਤ ਆਪਣੇ

ਤੱਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਿਆ। ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕੀਤੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹਾਸੇ ਤੋਂ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ।
ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਾਰ ਅਸੀਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕੋਬਰਾ ਦੇਖਿਆ। ਇਸਨੂੰ ਕੁੱਟਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪਰ ਇਸਦੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਛੂਹਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਅਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਇੱਕ ਬਿਸਕੁਟ ਟੀਨ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ, ਕਵਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਰੱਸੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੈਮਿਸਟਰੀ ਅਧਿਆਪਕ, ਡਾ. ਚੌਬੇ ਲਈ ਤੋਹਫ਼ੇ ਵਜੋਂ ਸਕੂਲ ਲੈ ਗਏ। ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਮਿਥਾਈਲੇਟਿਡ ਸਪਿਰਿਟ ਦੇ ਜਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਪਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸੀ: ਵਾਈਪਰ, ਐਡਰ, ਬੈਂਡੇਡ ਕਰੇਟ, ਘਾਹ-ਸੱਪ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿਸਮਾਂ। ਪਰ ਕੋਈ ਕੋਬਰਾ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਸਪਿਰਿਟ ਦਾ ਇੱਕ ਜਾਰ ਲਿਆਇਆ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਬਿਸਕੁਟ ਟੀਨ ਦੇ ਕੋਲ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਸਨੇ ਡੋਰੀ ਖੋਲ੍ਹੀ, ਢੱਕਣ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਉੱਡ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੁੱਸੇ ਵਾਲਾ ਕੋਬਰਾ ਜਿਸਦਾ ਹੁੱਡ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਇੱਕ ਇੰਚ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਗਾਇਬ ਸੀ। ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ, 'ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ' ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਨਿਊਯਾਰਕ ਦੇ ਹਾਰਪਰਸ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਦੁਆਰਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ ਸੀ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸੱਪ ਅਸਾਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਦਰਿਆ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਮੁਗਲ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਮਾਡਰਨ ਸਕੂਲ ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਦੇ ਵੀ ਮਾਨਸੂਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੇਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਕੁੱਟਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਿੱਛੂ, ਮਧੂ-ਮੱਖੀਆਂ ਦੇ ਛੱਤੇ ਅਤੇ ਸਿੰਗਾਂ ਦੇ ਆਲ੍ਹਣੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਚਰਤ ਰਾਮ, ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ (ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਉਦਯੋਗਪਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ) ਦੇ ਤੀਜੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਗਿੱਟੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੇ ਡੰਗ ਮਾਰਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਉਸਨੇ ਤੁਰੰਤ ਵਿਰਲਾਪ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਸੱਪ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਗਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਹੰਝੂ

ਵਗਦੇ ਹੋਏ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ, ਭਰਤ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਿਹਾ। ਡਾਕਟਰ ਦੇ ਸੱਪ-ਰੋਕੂ ਸੀਰਮ ਨਾਲ ਲੈਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁਤ ਰੋਣਾ-ਧੋਣਾ ਅਤੇ ਰੋਣਾ ਸੀ। 'ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ,' ਚਰਤ ਨੇ ਚੀਕਿਆ, 'ਮੈਂ ਮਰਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।' ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਡੰਗ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕਾਲਾ ਟੁਕੜਾ ਕੱਢਿਆ। ਚਰਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਭੇਡੂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਘਾਤਕ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੇ ਡੰਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ।
ਸਕੂਲ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਭੂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਭਿਆਨਕ ਡਰ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਸਾਨੂੰ ਸਾਡੇ ਨੌਕਰ ਭੂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿੱਚ ਛੁੱਟੀਆਂ ਮਨਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਮੁਮਿਆਈ ਵਾਲੇ ਦੇ ਗੈਂਗਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਜੋ ਪੀੜਤਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਲਈ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਤੇਲ (ਰਾਮ ਤੇਲ) ਕੱਢਣ ਲਈ ਹੌਲੀ ਅੱਗ ਉੱਤੇ ਉਲਟਾ ਲਟਕਾਉਂਦੇ ਸਨ ਜੋ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਏਜੰਟ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਲਈ ਇਸ ਕੀਮਤੀ ਤੇਲ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਮੁਮਿਆਈ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਤਰੀਕਾ ਸੀ ਉਸਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਣਾ: ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਵੱਲ ਮੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ - ਅੱਗੇ ਦੀਆਂ ਅੱਡੀਆਂ, ਪਿੱਛੇ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਦੇ ਇੱਕ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਫੜਿਆ, ਪਰ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਜਦੋਂ ਡਰਾਉਣੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਸਨ, ਲੋਕ ਹਨੇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੇ ਸਨ।
ਭੂਤਾਂ ਦੇ ਡਰ ਦਾ ਮੇਰਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਡਾ ਆਧਾਰ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਮੌਤ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਮੀਆਂ ਚੰਨੂ ਵਿੱਚ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ, ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੱਠਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿਸਤਰੇ ਕੋਲ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਰ ਪੰਜ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਦਵਾਈ ਮੰਗਦੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਰਹੇ ਜਿਵੇਂ ਉਬਾਸੀਆਂ ਲੈਣ, ਹਾਸਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰਹਾਣੇ 'ਤੇ ਡਿੱਗ ਪਏ। ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਨੇ ਮੌਤ ਦਾ ਭਜਨ ਗਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ: 'ਦੀਆ ਮੇਰਾ ਏਕ ਨਾਮ ਦੁਖ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਤੇਲ' - ਮੇਰਾ ਦੀਵਾ ਦੁੱਖ

ਵੱਜਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚੀ, ਔਰਤਾਂ ਟੋਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ, ਆਪਣੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਕੁੱਟਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ 'ਹਾਏ! ਹਾਏ!' ਚੀਕਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਉਹ ਲਾਸ਼ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਬੈਠ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਮਰੀ ਹੋਈ ਔਰਤ ਦੀ ਉਸਤਤ ਦੇ ਜੈਕਾਰੇ ਗਜਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਵਿਛੜੀ ਔਰਤ ਦੀ ਉਸਤਤ - ਵੇਨ - ਦਿਲ ਦਹਿਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ, ਨਰਿੰਦਰ, ਦੂਰ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀ ਚਿਖਾ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾਉਣੀ ਪਈ। ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇੰਨੇ ਭਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਿਉਂ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।
ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਾਰ ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿੱਚ, ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਸਮੇਂ, ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਨੇ ਇੱਕ ਰੋਡ-ਰੋਲਰ ਨੂੰ ਖੱਡ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗਦੇ ਦੇਖਿਆ। ਡਰਾਈਵਰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਹਾਇਕ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਅਤੇ ਅੰਗ ਵੱਢ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖੂਨ ਨਾਲ ਲੱਥਪੱਥ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਟ੍ਰੈਚਰ 'ਤੇ ਲਿਜਾਂਦੇ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਰਾਤ ਅਸੀਂ ਇੱਕੋ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਸੌਂ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਇਕੱਲੇ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਡਰੇ ਹੋਏ ਸੀ।
ਭੂਤਾਂ ਦਾ ਡਰ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ। ਮੈਂ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਵੱਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਲੋਹੇ ਦੇ ਛਿਲਕੇ ਚੁੰਬਕ ਨੂੰ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਸ ਡਰ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨਘਾਟਾਂ ਅਤੇ ਕਬਰਸਤਾਨਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਹਨੇਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਮੁਰਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਦੇ ਰਹਿਮ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਭੀੜ-ਭੜੱਕੇ ਵਾਲੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਫੁੱਟਪਾਥਾਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸੌਂਦੇ ਸਨ। ਭੂਤ ਭੀੜ-ਭੜੱਕੇ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਜੇ ਮੈਂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਚੰਗੀ ਨੀਂਦ ਸੌਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਅਣਜਾਣ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਲਾਭ ਹੋਏ। ਮੈਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਿਆ। ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ। ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਗ੍ਰਹਿਣਸ਼ੀਲ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਾਫ਼ੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਲਈ। ਕਿਉਂਕਿ ਘਰ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ ਪੱਕ ਵਿੱਚ ਸਟ੍ਰਿਪ ਕਾਰਟੂਨ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਅਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ, ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ, ਬਾਈਬਲ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਦ ਬੁੱਕ ਆਫ਼ ਨੌਲੇਜ ਦੇ ਖੰਡਾਂ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਆਪ, ਮੈਂ ਐਡਗਰ ਰਾਈਸ ਬਰੋ ਦੀ ਲੜੀ, ਟਾਰਜ਼ਨ ਦ ਐਪ ਮੈਨ ਅਤੇ ਰਾਈਡਰ ਹੈਗਾਰਡ ਦੇ ਅਫਰੀਕਾ 'ਤੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵੱਲ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਮੈਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਗਲਤ ਕੱਢਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਗਲਤ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਗਲਤ ਉਚਾਰਨਾਂ ਦੇ ਡੌਗਰਲ ਬਣਾਏ।
ਮੇਰੀ ਇੱਕ ਰਚਨਾ ਮੀਆਂ ਚੰਨੂ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਡਰਾਈਵਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਲਾਈਨ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਭਾਰਤੀ ਵੇਸ਼ਵਾਵਾਂ ਟੌਮੀਜ਼ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ: 'ਓ ਸਾਹਿਬ! ਓ ਸਾਹਿਬ! ਆਓ ਹੇਯੂਰ।' ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਨੇ ਜਵਾਨੀ ਨੂੰ ਯਥ ਅਤੇ ਪੁਟ ਨੂੰ ਪੁਟ ਕਿਹਾ। ਇੱਕ ਭਰਾ, ਟੈਨਿਸ ਕੋਰਟ 'ਤੇ ਗੇਂਦ ਲਈ ਰੌਲਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਸਿਰਫ਼ ਗੋਲੀ (ਗੇਂਦ) ਮੰਗਣ ਦੀ ਬਜਾਏ 'ਸੁਤ ਗੋਲੀ ਗੁੱਲ' ਚੀਕਿਆ। ਉਸਨੇ ਟਾਇਰ ਨੂੰ ਵੀ ਤੈਯਾਰ ਕਿਹਾ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਸਾਡੇ ਨਿੱਜੀ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ:
ਹੇ ਸਹਿਬ! ਹੇ ਸਹਿਬ! ਆ ਹਾਏਯੂਰ,
ਯਥ, ਪੱਟ, ਗੁਲ, ਤੈਯਾਰ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਉਦੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋ ਗਈ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਔਰਤ, ਮਿਸ ਬੁਡਨ, ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ

ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ੋਰ ਸੰਭਾਵਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬਾਂ ਨੂੰ ਭਰਨ 'ਤੇ ਸੀ (ਅਤੇ ਹੈ)। ਮਾਡਰਨ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਇਸਦੀ ਸਹੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ, ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਉਦਾਸੀਨ ਸੀ, ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। 'ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਚਰਿੱਤਰ' ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਈ ਐਸ.ਕੇ. ਰੁਦਰ (ਸੇਂਟ ਸਟੀਫਨ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ) ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਇੱਕ ਸਾਲਾਨਾ ਇਨਾਮ ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ 1930 ਵਿੱਚ ਦਸਵੀਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਸਨ। ਪੰਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਔਸਤ, ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨਜ਼ਰ ਕਾਰਨ ਖੇਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ, ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਜੇ ਕੁਝ ਵੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਕੀ ਚਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਚਰਿੱਤਰ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੇ ਸਰਬਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਰੁਦਰ ਪੁਰਸਕਾਰ ਲਈ ਚੁਣਿਆ। ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਸਕੂਲ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਸਨ।
ਜਿਵੇਂ ਉਮੀਦ ਸੀ, ਮੈਂ ਦਸਵੀਂ ਦੂਜੇ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਸਕੂਲ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਚਿੰਤਾ ਅਸ਼ੋਕ ਸੇਨ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਗਣਿਤ ਵਿੱਚ ਜ਼ੀਰੋ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਰਿਕਾਰਡ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਗਣਿਤ ਇੱਕ ਲਾਜ਼ਮੀ ਵਿਸ਼ਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਾਸ ਅੰਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ - ਜਾਂ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਫੇਲ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਵੀ ਦਸਵੀਂ ਦੂਜੇ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਨਾਲ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਸਨ। ਮਾਡਰਨ ਸਕੂਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ।
ਮਾਡਰਨ ਸਕੂਲ ਦੇ ਸਾਲਾਂ (ਲਗਭਗ 1920-30) ਨੇ ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਦਲਾਅ ਦੇਖੇ। ਟੈਕਸਟਾਈਲ ਮੈਗਨੇਟ ਬਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਵਿਅਰਥ ਉੱਦਮ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਇਮਾਰਤਾਂ ਬਣਾਉਣ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ

ਖਾਲਸਾ ਮਿੱਲ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਦੇ ਉੱਪਰ ਰਹਿੰਦੇ ਕਮਰਿਆਂ ਤੋਂ ਰਾਇਸੀਨਾ ਚਲੇ ਗਏ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਬਣਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਸਾਲ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਝੌਂਪੜੀ ਵਿੱਚ ਰਹੇ ਜਿਸਨੂੰ ਓਲਡ ਮਿੱਲ ਰੋਡ (ਹੁਣ ਰਫ਼ੀ ਮਾਰਗ) ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਆਟਾ ਚੱਕੀ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਇਹ ਅੱਜ ਸੰਸਦ ਮਾਰਗ (ਸੰਸਦ ਸਟਰੀਟ) ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ, ਜੋ ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਦੋ ਸਕੱਤਰੇਤ, ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਬਲਾਕ, ਬਣਾਏ ਜਾਣੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਦੱਖਣੀ ਬਲਾਕ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਠੇਕਾ ਮਿਲਿਆ; ਬਸਾਖਾ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਦੋਸਤ ਬਣੇ, ਨੂੰ ਉੱਤਰੀ ਬਲਾਕ ਦਾ ਠੇਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਸਾਡੀ ਝੌਂਪੜੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਬਾਰਾਂ ਮੀਲ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ, ਬਦਰਪੁਰ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਇੱਕ ਤੰਗ-ਗੇਜ ਰੇਲਵੇ ਟਰੈਕ ਚੱਲਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਹੁਣ ਕਨਾਟ ਸਰਕਸ ਹੈ। ਇਹ ਪੱਥਰ, ਬੱਜਰੀ ਅਤੇ ਮਲਬੇ ਨੂੰ ਬਦਰਪੁਰ ਤੋਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਤੱਕ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੱਥਰ ਕੱਟਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਅਤੇ ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਪੈਟਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮਿਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਲਈ ਵੱਡੇ ਸ਼ੈੱਡ ਸਾਡੇ ਨਵੇਂ ਘਰ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਹਮਣੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਸਵੇਰੇ ਸਾਨੂੰ ਪੱਥਰ ਕੱਟਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੀ ਗਰਜ ਅਤੇ ਰੇਤਲੇ ਪੱਥਰ 'ਤੇ ਛੈਣੀਆਂ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਮਿਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਟੋਏ-ਟੋਏ, ਟੋਏ-ਟੋਏ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੇ ਜਗਾਇਆ। ਇਹ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਛੁੱਟੀਆਂ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਛੋਟੇ ਇੰਪੀਰੀਅਲ ਦਿੱਲੀ ਰੇਲਵੇ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੇ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਮਲਬੇ ਦਾ ਮਾਲ ਉਤਾਰ ਸਕੇ ਤਾਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਕਨਾਟ ਸਰਕਸ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਮੁਫਤ ਸਵਾਰੀ ਕਰ ਸਕੀਏ।
ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਆਪਣੇ ਠੇਕੇਦਾਰੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ 6,000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਜ਼ਦੂਰ ਅਤੇ ਦਰਜਨਾਂ ਸੁਪਰਵਾਈਜ਼ਰ, ਕਲਰਕ ਅਤੇ ਲੇਖਾਕਾਰ ਸਨ। ਮਜ਼ਦੂਰ ਰਾਜਸਥਾਨ ਤੋਂ ਬਾਗੜੀ ਸਨ। ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ 8 ਆਨਾ (ਅੱਧਾ ਰੁਪਏ) ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਇੱਟਾਂ, ਸੀਮਿੰਟ ਅਤੇ ਮੋਰਟਾਰ ਢੋਣ ਲਈ 6 ਆਨਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ ਭਾਰੀ ਬਲਾਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ

ਖਿੱਚਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ: ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਢੋਹਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਇੱਕ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਨਾਅਰੇ ਲਗਾਉਂਦੇ ਸਨ: 'ਹਾਏ ਸਾਹ! ਹਾਏ ਸਾਹ! ਰਾਮ ਭਰੋਸੇ, ਹਾਏ ਸਾਹ! ਜੋਰੇ ਲਗਾ ਦੇ, ਹਾਏ ਸਾਹ!' ਇਹ ਪਸੀਨੇ ਨਾਲ ਭਰੀ ਮਿਹਨਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਲੜਨ ਲਈ ਕੋਈ ਮਜ਼ਦੂਰ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋ ਕਮਾਇਆ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਢਿੱਡ ਭਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਹਰ ਸ਼ਾਮ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਲਰਕ ਆਪਣੇ ਲਾਭਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਲਗਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਬਾਗੜੀ ਘਰੋਂ ਗਾਂਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਵੱਲ ਨੱਚਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਟ੍ਰੀਟ ਲਾਈਟਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਸੌਂਦੇ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਘੜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲੋਂ ਚੰਦ ਦੇ ਪੜਾਵਾਂ ਅਤੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਚਾਂਦਨੀ ਰਾਤਾਂ ਅਕਸਰ ਪਿਕਨਿਕਾਂ ਜਾਂ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਚੌਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸੈਰ ਕਰਕੇ ਮਨਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਹਰ ਰਾਤ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਗਿੱਦੜ ਚੀਕਦੇ ਸਨ; ਅਸੀਂ ਰਾਤਰੀ ਚੀਕਾਂ ਅਤੇ ਉੱਲੂਆਂ ਦੀ ਚੀਕ-ਚਿਹਾੜਾ ਸੁਣਿਆ। ਅਸੀਂ ਚੌਕੀਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਕਾਂ 'ਤੇ ਸੌਂ ਗਏ, 'ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਹੋ!'

ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਰਕਾਰੀ ਸਾਮਾਨ ਬਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜੰਤਰ-ਮੰਤਰ ਰੋਡ 'ਤੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਪਲਾਟ, ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦੀ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਾਂਗ ਬਣ ਗਏ। ਮੌਕੇ ਦੀ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੰਤਰ-ਮੰਤਰ ਰੋਡ ਅਮੀਰ ਸਿੱਖ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਬਸਤੀ ਬਣ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇੱਕ ਦੋ- ਮੰਜ਼ਿਲਾ ਘਰ ਬਣਾਇਆ। ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਕਲਰਕਾਂ ਅਤੇ ਨੌਕਰਾਂ ਦੇ ਕੁਆਰਟਰ,

ਗਊਆਂ ਅਤੇ ਮੱਝਾਂ ਦੇ ਸ਼ੈੱਡ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਲਈ ਤਬੇਲੇ ਸਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘੋੜੇ ਖਿੱਚਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਗੈਰਾਜ ਸਨ। ਘਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਗੇਟ ਦੇ ਨੇੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਲਈ ਦੋ ਕਮਰੇ ਵਾਲਾ ਦਫਤਰ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਅਨੇਕਸ ਸੀ। ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਬਾਗ਼ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦਾ ਫੁਹਾਰਾ ਸੀ; ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਟੈਨਿਸ ਕੋਰਟ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਫਲ-ਕਮ-ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਬਾਗ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਸੁਆਦ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਅਤੇ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਬੀਜ ਮੰਗਵਾਏ ਸਨ। ਉਸਨੂੰ ਗੁਲਾਬਾਂ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਸੜਕ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਬਿਸਤਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਿਸਮਾਂ ਉਗਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜੋ 'ਅੰਦਰ' ਗੇਟ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੋਰਟੀਕੋ ਰਾਹੀਂ 'ਬਾਹਰ' ਗੇਟ ਤੱਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬਰਾਬਰ ਵੱਡੇ ਘਰ ਬਣਾਏ। ਇੱਕ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ, ਜਿਸ ਕੋਲ ਧੌਲਪੁਰ ਵਿੱਚ ਖਾਣਾਂ ਤੋਂ ਸੰਗਮਰਮਰ, ਗ੍ਰੇਨਾਈਟ ਅਤੇ ਰੇਤਲੇ ਪੱਥਰ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਸੀ, ਨੇ ਇੱਥੇ ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਸੰਗਮਰਮਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਘਰ ਬਣਾਇਆ। ਇਹ ਅੱਜ ਕਾਂਗਰਸ ਸਮੇਤ ਕਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਦਫਤਰਾਂ ਲਈ ਸਾਂਝਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ, ਸਾਡਾ ਘਰ ਨਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਆਕਰਸ਼ਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ ਗਿਆ ਬਾਗ਼ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਨਾਮ ਬੈਕੁੰਠ ਰੱਖਿਆ - ਸਵਰਗ। ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਜਨਪਥ ਅਤੇ ਅਲਬੂਕਰਕ ਰੋਡ (ਹੁਣ ਟੀਸ ਜਨਵਰੀ ਮਾਰਗ) ਦੇ ਚੌਰਾਹੇ 'ਤੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਆਕਰਸ਼ਕ ਘਰ ਬਣਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਇਸਦਾ ਨਾਮ ਬੈਕੁੰਠ ਰੱਖਿਆ। ਜਿਸ ਅਸਲੀ ਸਵਰਗ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਤ੍ਰਾਵਣਕੋਰ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਇਹ ਕੇਰਲ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਗੈਸਟ ਹਾਊਸ ਬਣ ਗਿਆ।
ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਆਏ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਦਾਦੀ-ਦਾਦੀ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਬੱਚੇ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸੈਕਸ-ਜਨੂੰਨੀ ਕਿਸ਼ੋਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡਿਆਂ

(ਮੁੰਡੂਆਂ) ਦੁਆਰਾ ਤੇਜ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਲਗਭਗ ਇੱਕੋ ਉਮਰ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਸਰੀਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿ ਆਪਣੇ ਜਣਨ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਚਚੇਰੀ ਭੈਣ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਬਿਤਾਉਣ ਆਈ। ਉਸਨੂੰ ਮੇਰਾ ਬਿਸਤਰਾ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਸੀ ਅਤੇ 'ਭਰਾ ਅਤੇ ਭੈਣ' ਵਾਂਗ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਪਜਾਮਾ ਉਤਾਰਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸੌਣ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕੀਤਾ; ਉਸਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੌਰਾਨ ਸੌਣ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕੀਤਾ। ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹ ਧੁੰਦਲਾ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਵੱਡੇ ਹੋਏ ਮਰਦ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਇਕੱਠੇ ਸੌਂਦੇ ਸਮੇਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਲਈ ਇਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਹਾਵਣਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਨੰਗੇ ਦੇਖਣ ਦੀ ਇੱਕ ਮਜਬੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇੱਛਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਅਕਸਰ ਬਾਗੜੀ ਔਰਤਾਂ ਇੱਕ ਕਲਰਕ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਨਹਾਉਣ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੈਂਡ-ਪੰਪ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਨਿੰਮ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਟਿਕਾਣੇ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਬਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਦੀ ਸੀ; ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੰਗੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਰੇਲਗੱਡੀ ਫੜਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕਰਨ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਚੌਰੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਅਜਮੇਰੀ ਗੇਟ ਰਾਹੀਂ ਫੈਟਨ 'ਤੇ ਵਾਪਸੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਬਾਲਕੋਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਾਈਨਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਔਰਤ ਨੇ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅੱਖ ਮਾਰੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਕਈ ਰਾਤਾਂ ਤੱਕ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਔਰਤ ਵਿਚਕਾਰ ਸੈਕਸ ਕਿਰਿਆ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਚਾਂਦਨੀ ਰਾਤ ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਚਾਰਪੋਏ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰੱਖੇ ਗਏ ਸਨ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਕਲੱਬ ਤੋਂ ਘਰ ਆਉਂਦੇ ਦੇਖਿਆ, ਆਪਣੀ

ਤਹਿਮਦ ਵਿੱਚ ਬਦਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਵਾਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ: 'ਬੱਚੇ ਜਾਗ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ!' ਉਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਚੇਤਾਵਨੀ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਤਹਿਮਦ ਉਤਾਰਦੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਉੱਪਰ ਲੇਟਦੇ ਦੇਖਿਆ, ਕਈ ਵਾਰ ਉੱਪਰ-ਨੀਚੇ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਇੱਕ ਢੇਰ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗਦੇ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਤਹਿਮਦ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਜਾਂਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਸਿਵਾਏ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਮਨ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ।
ਮੀਆਂ ਚੰਨੂ ਵਿੱਚ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਾਲ ਵੱਡਾ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡਾ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਬੱਗਰੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਮਸ਼ੂਕ - ਪਿਆਰਾ - ਹਮੇਸ਼ਾ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਮੁੰਡਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਤਲ ਗੋਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੈਕਸ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਇਸਤਰੀ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਭੜਕਾਉਣਾ ਸੀ। ਔਰਤਾਂ ਕਿਸ ਲਈ ਸਨ? ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਇਹੀ ਫ਼ਰਕ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਂਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਉਹ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚੌਦਾਂ ਸਾਲ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਬਾਲਗ ਔਰਤ ਦੇ ਗੁਪਤ ਅੰਗ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਇਹ ਵਾਰਾਣਸੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਦੇ ਲਾਅਨ ਵਿੱਚ ਮਾਡਰਨਾਈਟਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਇੱਕ ਅਲ ਫ੍ਰੈਸਕੋ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ 'ਤੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਇੱਕ ਲਾਈਨ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਬੈਠੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਡੀ ਇੱਕ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਆਪਕਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਘਾਹ 'ਤੇ ਨੀਵਾਂ ਕੀਤਾ, ਉਸਦੀ ਸਾੜੀ ਉੱਚੀ ਹੋ ਗਈ ਜਿਸਨੇ ਉਸਦੇ ਪੱਟਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਈ।
ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੇਣ ਅਤੇ ਮਾਡਰਨ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰਾ ਮਨ ਮੁੰਡਿਆਂ ਤੋਂ ਕੁੜੀਆਂ ਵੱਲ ਭਟਕ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਟਾਈਫਾਈਡ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ

ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ 3 ਕਾਲਜ ਸਾਲ
ਮੇਰੇ ਦਸਵੀਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਐਲਾਨੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਸੇਂਟ ਸਟੀਫਨ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲੇ ਲਈ ਅਰਜ਼ੀ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਉਦੋਂ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੱਜ ਹੈ, ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾਖਲੇ ਓਨੇ ਔਖੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਿੰਨੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਮਾਡਰਨ ਸਕੂਲ ਦੇ ਮੁੰਡੇ, ਜੋ ਅਮੀਰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ 'ਤੇ ਬਿਹਤਰ ਪਕੜ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਦਾਖਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ। ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਉਹ ਰੈਗਿੰਗ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਦਾਖਲੇ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸਨੂੰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁੱਟਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਕਲਪਨਾਤਮਕ ਵਿਚਾਰ ਸਨ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਸੀ ਪਰ ਬਿਲਕੁਲ ਮੂਰਖਤਾਪੂਰਨ ਸੀ: ਨਵੇਂ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨੱਚਣ ਜਾਂ ਗਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿਣਾ, ਜਾਂ ਦਾਖਲੇ ਵਾਲੇ ਤਖ਼ਤੀਆਂ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਕਹਿਣਾ, 'ਮੈਂ ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ ਦਾ ਮੂਰਖ ਹਾਂ'। ਜੇਕਰ ਨਵੇਂ ਦਾਖਲੇ ਵਾਲੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ, ਤਾਂ ਇਹ ਔਖਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਹੋਸਟਲਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਅਪਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੱਪੜੇ ਉਤਾਰਨ ਅਤੇ ਹੱਥਰਸੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਮਾਮਲੇ ਵੀ ਆਏ ਸਨ ਜਦੋਂ ਔਰਤ ਵਰਗ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਬਦਮਾਸ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਲੰਬੀ ਬਿਮਾਰੀ ਕਾਰਨ ਪਹਿਲੇ ਸਮੈਸਟਰ ਨੂੰ ਗੁਆ ਕੇ ਮੈਂ ਰੈਗਿੰਗ ਤੋਂ ਬਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਟਾਈਫਾਈਡ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਬੁਖਾਰ ਸੀ, ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਖੂਨ, ਥੁੱਕ ਜਾਂ ਹੋਰ ਟੈਸਟ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਬਦਬੂਦਾਰ ਕੌੜਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੀ ਦਵਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਠੋਸ ਭੋਜਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿਆਦੀ (ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ) ਬੁਖਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ

ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਕੱਦ ਲਗਭਗ ਦੋ ਇੰਚ ਵਧ ਗਿਆ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਜਿਗਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਸੌਂਦੇ ਸਮੇਂ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਗੁਲਾਮੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੰਤੜੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਜੁਲਾਬ, ਸ਼ੁਧ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਐਨੀਮਾ ਮੇਰੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਰੁਟੀਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਏ।
ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਇਲਾਜ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਮਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਸੁਹਾਵਣਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਜੋ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਹ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸਨ। ਮੈਂ ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਦੂਜੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਬਿਤਾਏ, ਇੱਕ ਪਿਆਰੀ, ਕਮਲ ਵਰਗੀ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਜੋ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਫੋਟੋਜੈਨਿਕ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਜੈਕੋ ਹਿੱਲ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਲੰਬੀ ਸੈਰ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਮਾਲ 'ਤੇ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੋ ਉੱਚ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਅੱਧਾ ਮੀਲ ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਦੁਕਾਨ ਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਸਨ, ਇੱਕ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਡੇਵਿਕੋ, ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਵੈਂਗਰ। ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ, ਜਿੱਥੇ ਚਾਰ ਸੜਕਾਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕੱਟਦੀਆਂ ਸਨ, ਸਕੈਂਡਲ ਪੁਆਇੰਟ ਸੀ, ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ ਜਗ੍ਹਾ। ਇੱਥੇ ਹਰ ਕੋਈ ਜੋ ਕੋਈ ਵੀ ਸੀ, ਗੱਪਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ, ਸੁੰਦਰ ਔਰਤਾਂ ਵੱਲ ਘੂਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਛੱਡੀ ਗਈ ਸੁਗੰਧ ਵਾਲੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਸਾਹ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਸੀਨੀਅਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ, ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਸੈਰ ਕਰਦੇ ਜਾਂ ਗੈਟੀ ਥੀਏਟਰ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਹਰ ਸ਼ਾਮ ਤੁਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੰਬੇ, ਸੁੰਦਰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ, ਸਰ ਖਿਜ਼ਰ ਹਯਾਤ ਟਿਵਾਣਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੋਟੀ ਪੱਗ ਵਿੱਚ, ਆਪਣੇ ਰਿਕਸ਼ਾ ਦੇ ਅੱਗੇ-ਅੱਗੇ ਤੁਰਦੇ ਦੇਖਿਆ ਜਿਸਨੂੰ ਲਿਵਰ ਵਾਲੇ ਝੋਲੇ ਖਿੱਚਦੇ ਸਨ। ਘਰ ਜਾਣ ਲਈ ਮਾਲ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾਣਾ ਔਖਾ ਸੀ।
ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ। ਮੈਂ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ - ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ ਕਵਿਤਾ। ਮੈਂ ਸਿਤਾਰ ਵਜਾਉਣਾ ਸਿੱਖਿਆ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ

ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੌਣ ਜਾਂ ਕਿਸ ਉਮਰ ਦਾ, ਬਸ਼ਰਤੇ ਉਹ ਇੱਕ ਔਰਤ ਹੋਵੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਲਈ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ, ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਗੁਮਨਾਮ ਪ੍ਰੇਮ ਪੱਤਰ ਲਿਖੇ ਜਿਸਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਗੁਆਂਢੀ ਬੰਗਲਾ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲਿਆ ਸੀ।
ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸਮੈਸਟਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਸੇਂਟ ਸਟੀਫਨ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰੀ। ਰੈਗਿੰਗ ਦਾ ਸੀਜ਼ਨ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ, ਇਤਿਹਾਸ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਤ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਸ਼ੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਪਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਆਸਾਨ ਸਨ। ਮੈਂ ਬਾਈਬਲ ਦੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਕਲਪਿਕ ਸੀ: ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਈਸਾਈ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕੇ.ਐਮ. ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਗਿਆ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਸਦਾ ਜ਼ੋਰ ਨਵੇਂ ਨੇਮ 'ਤੇ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਨੇਮ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਰੀਲੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਕਾਰਨ ਵਧੇਰੇ ਦਿਲਚਸਪ ਲੱਗਿਆ। ਮੈਂ ਸੁਲੇਮਾਨ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਬੂਰਾਂ ਦੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਅੱਯੂਬ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਮੇਰੀ ਮਨਪਸੰਦ ਪੜ੍ਹਾਈ ਬਣ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਚੰਗੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਬਾਈਬਲ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਯੂਰਪੀਅਨ ਪਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਨਰਸਰੀ ਤੁਕਾਂ ਅਤੇ ਐਡਵਰਡ ਲੀਅਰ ਦੇ ਲਾਈਮਰਿਕਸ ਵਰਗੀਆਂ ਬਕਵਾਸ ਆਇਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨੋਰੰਜਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਗੱਲਾਂ ਵਜੋਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ।
ਮੇਰੀ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਮੀਰੀ, ਜੇਬ ਖਰਚ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਖਰਚ ਅਤੇ ਇਹ ਤੱਥ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਵਾਂਗ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕਾਲਜ ਜਾਣ ਲਈ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਸੀ, ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸਹਿਪਾਠੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਜੋ ਮੁਫਤ ਨਿੰਬੂ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਚਿਕਨ ਪੈਟੀਜ਼ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਵਾਉਣ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਏ.ਜੇ.ਐਸ. ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਈ.ਐਨ. ਮੰਗਤ ਰਾਏ ਵੀ ਸੀ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ

ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸੀ।
ਉਸਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਮ ਐਡਵਰਡ ਨਿਰਮਲ ਮੰਗਤ ਰਾਏ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂ ਪਿਤਾ ਦਾ ਤੀਜਾ ਬੱਚਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਬੰਗਾਲੀ ਈਸਾਈ ਮਾਂ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਆਮਦਨ ਕਰ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਜੋਂ ਆਪਣਾ ਕਰੀਅਰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ। ਮੰਗਤ ਰਾਏ ਦੇ ਚਾਰੇ ਬੱਚੇ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ, ਪ੍ਰਿਓਬਾਲਾ, ਇੱਕ ਕਾਲਜ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਬਣੀ ਅਤੇ ਕਿਨੇਅਰਡ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋਈ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਸਪਿੰਸਟਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਾਲ ਐਡਿਨਬਰਗ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏ। ਦੂਜਾ, ਚਾਰਲਸ, ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਗਿਆ, ਇੱਕ ਅਮਰੀਕੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਸੈਟਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਇੱਕ ਯੋਗਾ ਅਧਿਆਪਕ ਸੀ, ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਮੌਤ 'ਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਇੱਕ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ। ਐਡਵਰਡ ਨਿਰਮਲ ਤੀਜਾ ਸੀ। ਚੌਥਾ, ਸ਼ੀਲਾ, ਇੱਕ ਛੋਟੀ, ਚੈਰੀ-ਬਲੌਸਮ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਵਿਆਹ ਆਈਸੀਐਸ ਦੇ ਆਰਥਰ ਐਸ. ਲਾਲ ਨਾਲ ਇੱਕ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਧੀ, ਟੂਕੀ, ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਵਿੱਚ ਤੀਹ ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਕੈਂਸਰ ਨਾਲ ਮਰ ਗਈ। ਆਰਥਰ ਨੂੰ ਤਲਾਕ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸ਼ੀਲਾ ਨੇ ਬੋਤਲ ਅਤੇ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ। ਉਹ ਕੁੱਲੂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸੇਬਾਂ ਦੇ ਬਾਗ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਨੌਕਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਮੰਗਤ ਰਾਏ ਅਤੇ ਲਾਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਈ.ਐਨ., ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਮਿਲੇ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਲੰਬਾ ਸੀ, ਉਹ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਔਰਤ ਵਰਗਾ ਸੀ।
ਔਰਤ ਵਰਗ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰੇ ਬੇਰਹਿਮ,

ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨੇਤਾ ਮੰਨਿਆ। ਸੇਂਟ ਸਟੀਫਨ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਦੂਜੇ ਸਾਲ ਦੌਰਾਨ ਤਿੰਨ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਰਾਜ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਸੇਂਟ ਸਟੀਫਨ ਨਹੀਂ। ਸਵੇਰ ਦੀ ਸਭਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮੁੰਡੇ ਨੇ 'ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ' ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਗਾਇਆ। ਅਸੀਂ ਕਾਲਜ ਦੇ ਝੰਡੇ 'ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਤਿਰੰਗਾ ਲਹਿਰਾਇਆ ਜਿਸ 'ਤੇ ਸੇਂਟ ਸਟੀਫਨ ਦਾ ਲਾਲ ਕਰਾਸ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਵਾਕ, ਐਡ ਦੇਈ ਗਲੋਰੀਅਮ - ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਲਈ ਲਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ, ਮੌਂਕ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼, ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ ਅਤੇ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਦੁਬਾਰਾ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੌਂਕ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਰਿਪੋਰਟ ਨਾ ਕਰੇ। ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਜੋ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਛਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਅਤੇ ਮਾਸੀ ਨਾਲ ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿੱਚ ਛੁੱਟੀਆਂ ਮਨਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਜਾਂ ਡਿਪਟੀ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਉਤਸੁਕ ਸੀ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਾਜਪਾਲ, ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਕੈਬਨਿਟ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਯੋਗ ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਵਧ ਸਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ, ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਜਾਟ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਜਾਟ-ਮੁਖੀ ਸੀ। ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਗੈਰ-ਜਾਟ ਮੰਤਰੀ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਸੀ; ਸਿੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਸੀ - ਇੱਕ ਜਾਟ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੁਲੀਨ ਦਿਖਾਵਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਚਾਚੇ ਨੇ ਮਾਲ ਅਤੇ ਲੱਕੜ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਸਿਨੇਮਾ ਘਰ ਦੇ ਉੱਪਰ ਡੇਵਿਕੋ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਚਾਹ ਪਾਰਟੀ ਦਿੱਤੀ। ਸ਼ਿਮਲਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਚਾਰ ਸੌ ਤੋਂ ਵੱਧ

ਕੁਲੀਨ ਲੋਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਆਟੋਗ੍ਰਾਫਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿਕਰਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਐਲਬਮ ਵਿੱਚ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਅਤੇ ਸਰੋਜਨੀ ਨਾਇਡੂ ਦੇ ਦਸਤਖਤ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੇ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਬਸ ਇੱਕ ਪੰਨੇ 'ਤੇ ਉਸ ਨੌਜਵਾਨ ਦੀ ਫੋਟੋ ਚਿਪਕਾਈ। ਮੈਂ ਚਾਹ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮ ਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਸਤੀਆਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਮੰਗਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਟਿੱਪਣੀ ਦੇ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਸਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਕੋਲ ਗਿਆ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਐਲਬਮ ਦੇ ਪੰਨੇ ਪਲਟਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕਿਸ ਦੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਹਨ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫੋਟੋ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਈ। 'ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਇੱਥੇ ਕਿਉਂ ਮਿਲੀ ਹੈ?' ਉਸਨੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। 'ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮੇਰਾ ਹੀਰੋ ਹੈ,' ਮੈਂ ਬਿਨਾਂ ਝਿਜਕੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। 'ਹੀਰੋ!' ਸੂਰਮੇ ਨੇ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਇਆ। 'ਉਹ ਇੱਕ ਭਗੌੜਾ ਹੈ।' (ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਇੱਕ ਸਿੱਖ, ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੰਬੇ ਵਾਲ ਕੱਟੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਮੁੰਨ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।) 'ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਕਿਸੇ ਭਗੌੜੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵਾਲੀ ਐਲਬਮ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪਾਵਾਂਗਾ,' ਉਸਨੇ ਚੀਕਿਆ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਮੇਰਾ ਐਲਬਮ ਹਾਲ ਦੇ ਪਾਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਕੰਬ ਗਿਆ ਅਤੇ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਕਰੀਬੀ ਦੋਸਤ ਸਨ, ਮਜੀਠੀਆ 'ਤੇ ਚੀਕਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ: 'ਤੁਹਾਡੀ ਇਸ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਆਉਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ? ਉਸਨੂੰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਹੱਕ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।' ਮਜੀਠੀਆ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਪਾਰਟੀ ਇੱਕ ਅਸਫਲਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਚਾਚਾ ਅਤੇ ਮਾਸੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸਨ। ਮੈਂ ਸਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਘਟੀਆ ਵਿਵਹਾਰ ਲਈ ਕਦੇ ਵੀ ਮੁਆਫ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ - ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਪੋਤਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਦੋਸਤੀ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇ ਸਕਿਆ।
ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਿਸਨੇ ਗਾਂਧੀ ਟੋਪੀ ਪਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਖਾਦੀ ਪਹਿਨੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਬਾਕੀਆਂ ਨੇ ਲਾਲ ਫੇਜ਼ ਟੋਪੀਆਂ

ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦਾ ਹੱਥ ਕਿੱਥੇ ਭਟਕ ਗਿਆ ਸੀ ਜਾਂ ਉਸਨੇ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਉੱਥੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਸ਼ੱਕ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਨੇ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਦਬਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾ ਲਈਆਂ। ਮੈਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਆ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਫਿਲਮ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਗੁਆ ਬੈਠਾ। ਅੰਤਰਾਲ ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਭਟਕ ਗਿਆ ਸੀ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਲਿਖ ਕੇ ਬਾਹਰ ਲੈ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। 'ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀ ਭੈਣ ਨਾਲ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਹੈ,' ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਲੈਣ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਛੱਡਣ ਲਈ ਆ ਸਕਦੇ ਹੋ।'
ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਹਰ ਐਤਵਾਰ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਸਹੇਲੀ ਨੂੰ ਲੈਣ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਲੰਬੀ ਡਰਾਈਵ 'ਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਕੋਲ ਦੋ ਕਾਰਾਂ ਸਨ: ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਖੁਦ ਚਲਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣੀ ਫਿਏਟ ਜੋ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਫਿਏਟ ਵਿੱਚ ਕਲੱਚ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਲੀਵਰ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਕਾਰਬੋਰੇਟਰ ਵਿੱਚ ਪੈਟਰੋਲ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਹੱਥ ਫੜਦੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਸਟੀਅਰਿੰਗ ਵ੍ਹੀਲ 'ਤੇ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ ਲੈਣ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਸ਼ਾਮ ਮੈਂ ਰਿਜ 'ਤੇ ਇੱਕ ਇਕਾਂਤ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਪੈਟਰੋਲ ਲੀਵਰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਇਸ ਉਮੀਦ ਵਿੱਚ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਖਿੱਚ ਸਕਾਂ। ਉਹ ਅਜਿਹੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ ਅਤੇ ਲੀਵਰ ਚਾਲੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 'ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਵਿਵਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਾਂਗੀ,' ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਗਯੂਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਉਸਨੂੰ ਪਿਆਰ ਪੱਤਰ ਲਿਖਣ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੀ। ਮੈਂ ਹੋਰ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਪੱਤਰ ਲਿਖ ਰਹੀ ਸੀ।

ਨਹੀਂ ਹੈ; ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦਿਨ ਸਾਡਾ ਝੰਡਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।' ਮੰਗਤ ਰਾਏ ਦੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਕੋਈ ਮਜ਼ਬੂਤ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਸਿਵਲ ਸੇਵਕ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਖੁਦ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨਾਲ, ਉਸਨੇ ਕਦੇ ਵੀ 'ਸਵਰਾਜ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਵਿਰੁੱਧ' ਬਹਿਸ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ।
ਸੇਂਟ ਸਟੀਫਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਪਾਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨਾਲੋਂ ਟੈਨਿਸ ਖੇਡਣ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਇਆ। ਪਰ ਟੈਨਿਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੈਂ ਕਾਲਜ ਬੀ ਟੀਮ ਵਿੱਚ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਿਆ। ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸੈਨਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਯੂ.ਟੀ.ਸੀ. (ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਕੋਰ) ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਦੋ-ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ ਅਭਿਆਸ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਗਰਮੀ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਚਮੜੀ ਦੇ ਕੋਲ ਕੰਡੇਦਾਰ ਸਲੇਟੀ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਉੱਨ ਦੀਆਂ ਕਮੀਜ਼ਾਂ, ਆਪਣੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਦੁਆਲੇ ਮੋਟੇ ਪੁਟੀ ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੌਬ-ਨਹੁੰ ਵਾਲੇ ਬੂਟ ਪਹਿਨਣੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਡ੍ਰਿਲਿੰਗ ਤੋਂ ਬੋਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਛੱਡਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਭਰਤੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਿਯਮ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ: ਇਹ ਤਿਆਗ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ ਅਤੇ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੀ। ਬਚਣ ਦਾ ਕੋਈ ਤਰੀਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਹਰ ਸਾਲ ਇੱਕ ਹਫ਼ਤਾ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਤੰਬੂ ਉਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਸਨੂੰ ਅੱਜ ਕਿੰਗਸਵੇ ਕੈਂਪ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ 1911 ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਜਾਰਜ ਪੰਜਵੇਂ ਅਤੇ ਰਾਣੀ ਮੈਰੀ ਨੇ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਨੀਂਹ ਪੱਥਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। 1930 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਕਿੰਗਸਵੇ ਕੈਂਪ ਕੰਡਿਆਲੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਉਜਾੜ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਸੱਪ ਅਤੇ ਬਿੱਛੂ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ।
ਯੂ.ਟੀ.ਸੀ. ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਟੈਂਟ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਉਪਨਾਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਲਾਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਜ ਹੋਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ

ਪਾਇਆ, ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਲਜਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ਸਨ। ਦੋ ਲਾਂਸ-ਕਾਰਪੋਰਲ ਸਨ, ਦੋ ਕਾਰਪੋਰਲ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਾਰਜੈਂਟ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕਲੌਤਾ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਅਤੇ ਇਕਲੌਤਾ ਸਟੀਫਨੀਅਨ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਸਖ਼ਤ, ਵਾਲਾਂ ਵਾਲਾ ਸਮੂਹ ਸੀ, ਟਰੈਕ ਅਤੇ ਫੀਲਡ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ ਸੀ ਜੋ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਹਫ਼ਤੇ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸਨ। ਸਾਰਜੈਂਟ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ, ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਖੇਡਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਲਾਂਸ-ਕਾਰਪੋਰਲ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰੇਗਾ।
ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਲੱਗਿਆ। ਉਹ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਘੁਰਾੜੇ ਮਾਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਰਾਤ ਦੀ ਨੀਂਦ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਪੇਂਡੂ ਸਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭੱਦੇ ਚੁਟਕਲੇ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਖੇਡਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਮਾੜੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਹੋਰ ਵੀ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਜਿੱਤਿਆ ਸੀ। 'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਸਿੱਖ ਹੋ ਜਾਂ ਬਾਣੀਆ?' ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਤਾਅਨੇ ਮਾਰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਾਧਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ: ਮੈਂ ਨਸਵਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਪੈਕੇਟ ਖਰੀਦਿਆ। ਇੱਕ ਦੁਪਹਿਰ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਛੁੱਟੀਆਂ ਮਨਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਾਸਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਤੰਬੂ ਵੱਲ ਭੱਜ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਸੇਂਟ ਸਟੀਫਨ ਦੇ ਕੁਝ ਮੁੰਡੇ ਠਹਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। 'ਮਜ਼ੇ ਦੇਖੋ,' ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ। ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜੇ ਤੰਬੂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਛਿੱਕਦੇ ਹੋਏ ਬਾਹਰ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਛਿੱਕਾਂ ਦੇ ਝਟਕਿਆਂ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਘੇਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੂ.ਟੀ.ਸੀ. ਦੀ ਪੂਰੀ ਟੁਕੜੀ ਨੂੰ ਹਾਸੇ ਦੀ ਗਰਜ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ। ਸ਼ਰਾਰਤ ਦੇ ਸਰੋਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਸਹੁੰ ਖਾਧੀ। ਮੂਰਖਤਾ ਨਾਲ, ਮੈਂ ਦੋ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਮਜ਼ਾਕ ਦੁਹਰਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਟੈਂਟ-ਮੇਟ ਸਿਰਫ਼ ਸੌਣ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ

'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਕੱਪੜੇ ਲਾਹ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਟੈਂਟ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੂਰੇ ਕੈਂਪ ਨੂੰ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਚੁੱਪ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰ ਲਈ। ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲਾਭਦਾਇਕ ਪਾਇਆ।
ਸਟੀਫਨੀਅਨਾਂ ਵਿੱਚ Z____ ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਪਹਿਲਵਾਨ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਬੱਗਰੀ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਵੇਰ ਅਤੇ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਤੰਬੂ ਵਾਲੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਨਹਾਉਂਦੇ ਸੀ ਤਾਂ Z____ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਭਾਵੀ ਸ਼ਿਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ। ਉਸਨੇ ਇਤੀਆਰਾ ਨਾਮ ਦੇ ਇੱਕ ਕੇਰਲ ਵਾਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਚੁਣਿਆ। 'ਇਹ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੂਜਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ,' ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਕਿਹਾ। 'ਤੁਸੀਂ ਫੈਸਲਾ ਕਰੋ ਕਿ ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੌਣ ਹੋਵੇਗਾ ਜਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਵਾਂਗਾ।' ਕੇਰਲ ਵਾਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਕੱਠੇ ਪਹਿਲਵਾਨ ਨਾਲ ਲੜਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਟੈਂਟ-ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮਦਦ ਲਈ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਖ ਸਾਰਜੈਂਟ, ਜੋ Z____ ਨਾਲੋਂ ਸਖ਼ਤ ਸੀ, ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਸੋਡੋਮਿਸਟ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ। 'ਮੈਂ ਨਿਰਪੱਖ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ - ਵਾਰੀ ਵੱਟ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਫਿਰ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਪਰ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਖ ਮੁੰਡੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਜਾਨ ਲੈ ਲਵਾਂਗਾ।' ਇਸਨੇ Z____ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।
ਇੱਕ ਗਰਮ ਦੁਪਹਿਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸੌਂ ਰਹੇ ਸੀ ਤਾਂ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਕੋਬਰਾ ਇੱਕ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਗਰਦਨ 'ਤੇ ਰਿੜ੍ਹ ਕੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਾਣ ਲਈ ਆ ਗਿਆ। ਮੁੰਡਾ ਡਰ ਦੇ ਰੌਲੇ ਨਾਲ ਜਾਗਿਆ ਅਤੇ ਸੱਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਦੂਜੇ ਦੀ ਛਾਤੀ 'ਤੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ, ਚੀਕਦਾ ਅਤੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਥੁੱਕਦਾ ਰਿਹਾ। ਅਸੀਂ ਤੰਬੂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੱਜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਘਬਰਾਹਟ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਖੰਭੇ ਨੂੰ ਠੋਕ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਤੰਬੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਲੈ ਆਏ, ਕੋਬਰਾ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਇਸਦੇ ਹੇਠਾਂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ, ਪਰ ਸੱਪ ਵੀ। ਯੂ.ਟੀ.ਸੀ. ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਰਾਈਫਲਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਸੀ ਪਰ ਕੋਈ ਗੋਲੀ ਸੱਪ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਲੱਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੇ

ਢਿੱਡ 'ਤੇ ਤੇਜ਼ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰਾ ਸਬੰਧ ਸੀ, ਕੋਬਰਾ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਆਖਰੀ ਤੂੜੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਮੈਡੀਕਲ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ, ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਮੇਰੀ ਲੰਬੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਮੈਨੂੰ ਡ੍ਰਿਲਸ ਅਤੇ ਪਰੇਡਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸਨੇ ਸਿਪਾਹੀ ਬਣਨ ਦੀ ਮੇਰੀ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।
ਮੈਂ 1932 ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਇੰਟਰਮੀਡੀਏਟ ਆਰਟਸ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਜਿਵੇਂ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਹੀ ਦੂਜੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਤੇ, ਜਿਵੇਂ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਮੰਗਤ ਰਾਏ ਨੇ ਕਈ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚੋਂ ਟਾਪ ਕੀਤਾ।
ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਬੈਚਲਰ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਸੇਂਟ ਸਟੀਫਨ ਛੱਡ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਮੇਰੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲਾਕੁੰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਜੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਕਮਲਾ ਬੋਸ ਨੇ, ਮੇਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਧਿਆਪਕਾ ਮਿਸ ਬੁਡੇਨ ਦੇ ਉਕਸਾਉਣ 'ਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇੱਕ ਲੇਖਕ ਵਜੋਂ ਕਰੀਅਰ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਇਸ ਸੁਝਾਅ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਸ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ, ਇਹ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਵਾਲੀ ਲਾਈਨ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਇੱਕ ਪੇਸ਼ੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬੋਲਦਾ ਸੀ - ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਅਕਸਰ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਗਲਾਧਰ (ਬਕਵਾਸ) ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ - ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਹਿਸਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਾਨੂੰਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਢੁਕਵਾਂ ਹਾਂ। ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਕੀਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰਕ ਕਾਰੋਬਾਰ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮੁਕੱਦਮੇਬਾਜ਼ੀ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਕੀਲਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀਆਂ ਫੀਸਾਂ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੀ ਗੱਲ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਾਡਰਨ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੀ ਤੋਂ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਦਾਲਤੀ

ਰਿਕਾਰਡ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਇਹ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾਉਣਾ ਹੀ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਿਆ। ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕਰਾਂਗਾ ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਕੋਈ ਪੱਕੇ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਣਪਛਾਤੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਲਾਹੌਰ ਜਾਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਥੱਕ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਤਾਜ਼ੀਆਂ ਚਰਾਗਾਹਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਦੋਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਹੁਣ ਹਾਂ, ਸਥਾਈ ਦੋਸਤੀ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਅਯੋਗ ਸੀ।
ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਖੇਡਾਂ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੰਗਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਓਲੰਪਿਕ ਹਾਕੀ ਗਿਆਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚਾਰ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਪਤਾਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਇਸ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ ਕ੍ਰਿਕਟ ਅਤੇ ਐਥਲੈਟਿਕ ਟੀਮਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਹੀ ਆਇਆ ਸੀ। ਕਾਲਜ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਇੱਕ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਰਨਲ, ਐਚ.ਐਲ.ਓ. ਗੈਰੇਟ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਜੋ ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਅਤੇ ਮੋਟਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਜੋ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲਾਉਂਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਇੱਕ ਰੈਜੀਮੈਂਟਲ ਕੇਂਦਰ ਹੋਵੇ। ਸਟਾਫ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਲੈਕਚਰਾਰਾਂ ਕੋਲ ਆਕਸਫੋਰਡ ਜਾਂ ਕੈਂਬਰਿਜ ਤੋਂ ਡਿਗਰੀਆਂ ਸਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਗਿਆਨੀ, ਬੀਰਬਲ ਸਾਹਨੀ ਅਤੇ ਡਾ. ਕਸ਼ਯਪ ਸਨ। ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਮੈਰਿਟ ਨੂੰ ਦੌਲਤ, ਵੰਸ਼ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਘੱਟ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਐਚਿਸਨ ਚੀਫ਼ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਝਿਜਕ ਦੇ ਦਾਖਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਮਾੜਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜਾਂ ਸਰਪ੍ਰਸਤਾਂ ਨਾਲ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਬੋਰਡ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਮੇਰੇ

ਚਾਚਾ ਉੱਜਲ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਲੈ ਜਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕਾਲਜ ਹਾਕੀ ਟੀਮ ਦੀ ਕਪਤਾਨੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉੱਥੋਂ ਆਪਣੀ ਮਾਸਟਰ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਬੋਰਡ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੈਂਬਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਖੇਚਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਮੇਰਾ ਚਾਚਾ ਮੇਰਾ ਪਾਸਪੋਰਟ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲੇ ਲਈ ਮੇਰਾ ਵੀਜ਼ਾ ਸੀ। ਮੰਗਤ ਰਾਏ ਮੇਰੇ ਸੇਂਟ ਸਟੀਫਨ ਛੱਡਣ 'ਤੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਨਵੇਂ ਟਰਮ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਮੈਨੂੰ ਲੰਬੇ-ਲੰਬੇ ਪੱਤਰ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਜਾਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਲਗਭਗ ਰੋ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਏ.ਜੇ.ਐਸ. ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਤੱਕ ਗ੍ਰੈਂਡ ਟਰੰਕ ਰੋਡ 'ਤੇ 300 ਮੀਲ ਅੱਠ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਹਾਈਵੇਅ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਆਵਾਜਾਈ ਸੀ।
ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਨਾਲ ਜੇਲ੍ਹ ਰੋਡ 'ਤੇ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲਏ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ। ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਹੁਣੇ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਜੁੜਵਾਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਲੜਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰੁੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ, ਸਮਰਥਕਾਂ, ਮੁਹਿੰਮ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਚਚੇਰਾ ਭਰਾ, ਜੋ ਕਿ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਸਦੇ ਹੋਸਟਲ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦੋ ਹੋਸਟਲ ਸਨ: ਹੋਈ ਪੋਲੋਈ ਲਈ ਚਤੁਰਭੁਜ ਅਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੂਟ ਵਾਲਾ ਵਧੇਰੇ ਮਹਿੰਗਾ ਨਿਊ ਹੋਸਟਲ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਲਈ ਨੌਕਰ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਡੀ.ਏ.ਵੀ. ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਦਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੂਟ ਅਲਾਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਉਹ ਜਗ੍ਹਾ ਸੀ ਜਿੱਥੋਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜ ਗੁਰੂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸਾਈਮਨ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੌਰਾਨ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਐਂਗਲੋ-ਇੰਡੀਅਨ ਪੁਲਿਸ ਇੰਸਪੈਕਟਰ,

ਸਾਂਡਰਸ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਾਨੂੰਨ ਅਦਾਲਤਾਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਦਾਇਕ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਕਾਲੇ ਮਾਰੀਆ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਹੱਥਕੜੀਆਂ ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ੰਜੀਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਾਰਦੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਦੇਖਿਆ। ਨਾਲ ਹੀ, ਮੁਕੱਦਮੇਬਾਜ਼ ਅਤੇ ਵਕੀਲ ਜੋ ਪਿਸ਼ਾਬ ਕਰਨ ਲਈ ਅਦਾਲਤ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਇਮਾਰਤ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਗੋਥਿਕ ਗਿਰਜਾਘਰ ਵਰਗੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਸਾਹਮਣੇ, ਇਸਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਖੇਡ ਮੈਦਾਨ ਸੀ; ਇਸਦੇ ਪੱਛਮੀ ਪਾਸੇ ਟੈਨਿਸ ਕੋਰਟ, ਇੱਕ ਇਸ਼ਨਾਨ ਪੂਲ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਪੂਰਬੀ ਪਾਸੇ ਚਤੁਰਭੁਜ ਸਨ। ਕਾਲਜ ਗੋਲ ਬਾਗ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਗੋਲਾਕਾਰ ਪਾਰਕ ਦੇ ਇੱਕ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ ਜੋ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਤੋਪ, ਭੰਗੀਆਂ ਦੀ ਟੋਪੇ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਰੂਡਯਾਰਡ ਕਿਪਲਿੰਗ ਦੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਨਾਇਕ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਕਿਮਜ਼ ਗਨ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉੱਥੋਂ ਦ ਮਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਹਾਈ ਕੋਰਟ, ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਅਤੇ ਲਾਰੈਂਸ ਗਾਰਡਨ ਤੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹੋਇਆ ਇੱਕ ਨਹਿਰ ਤੱਕ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਸਿਰੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਅਨਾਰਕਲੀ, ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਫਰਲਾਂਗ ਦੂਰ ਸੀ। ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਰੈੱਡ-ਲਾਈਟ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਹੀਰਾ ਮੰਡੀ, ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਸੰਦੀਦਾ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਾ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਥਾਨਕ ਲੋਕ ਇਸਨੂੰ ਟਿੱਬੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਜੋਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਟਿੱਬੀ ਦੀਆਂ ਵੇਸ਼ਵਾਵਾਂ ਲਈ ਆਪਣੀ ਕੁਆਰੀਪਣ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ।
ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਕਈ ਸਮਕਾਲੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਏ.ਐਸ. ਬੁਖਾਰੀ ਸਨ, ਜੋ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਬੁਲਾਰੇ ਸਨ, ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਹਲਕੇ ਗੱਦ ਦੇ ਲੇਖਕ (ਪਿਤਰਸ ਕੇ ਮਜ਼ਾਮੀਨ) ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਮਾਹਰ ਸਨ। ਉਹ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਜਨ

ਜਨੂੰਨ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਈ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਸਾਡੀ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਯਾਦ ਕਰ ਲਈਆਂ, ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਦੋ ਨਾਟਕ, ਏ ਮਿਡਸਮਰ ਨਾਈਟਸ ਡ੍ਰੀਮ ਅਤੇ ਰਿਚਰਡ II, ਜੋ ਸਾਡੇ ਕੋਰਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਉਹ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਿਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਲੇਖਕਾਂ, ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਜਾਂ ਆਲੋਚਨਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਤਿਤਲੀ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਰਗਾ ਸੀ। ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਯਤਨਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਕਾਲਜ ਮੈਗਜ਼ੀਨ, ਰਵੀ ਨੂੰ ਦੋ ਯੋਗਦਾਨ ਭੇਜੇ; ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਅੰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਡਬਲਯੂ.ਪੀ.ਬੀ. (ਵੇਸਟ ਪੇਪਰ ਬਾਸਕੇਟ) ਕਾਲਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਕੇ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਕਬਾੜ ਸਨ।
ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਬਸ ਉਹਨਾਂ ਨੋਟਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਸਨ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਵੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਿੱਸਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਜੇਤੂ, ਸਰ ਸੀ.ਵੀ. ਰਮਨ ਦੀ ਫੇਰੀ ਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਗੈਰੇਟ ਉਸਨੂੰ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਦੇਖਣ ਲਈ ਲੈ ਗਏ। 'ਸਰ ਸੀ.ਵੀ., ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਬਾਰੇ ਕੀ ਸੋਚਦੇ ਹੋ?' ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਰਨਲ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਬਣੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। 'ਸੰਗਮਰਮਰ ਦਾ ਫਰਸ਼ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹੈ,' ਚਲਾਕ ਤਾਮਿਲ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਗੈਰੇਟ, ਜਿਸਨੇ ਸੀ.ਵੀ. ਰਮਨ ਨੂੰ ਗੱਡੀ ਚਲਾਉਣ ਵੇਲੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਨੇ ਸਵਾਲ ਦੁਹਰਾਇਆ। ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਉਹੀ ਜਵਾਬ ਮਿਲਿਆ। ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਿਮ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ। ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮੇਸ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਹਲਾਲ ਮਾਸ ਪਰੋਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਟਕ ਸ਼ਾਪ। ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ

ਸ਼ਾਕਾਹਾਰੀ ਅਤੇ ਮਾਸਾਹਾਰੀ ਕੰਟੀਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਟਕ ਸ਼ਾਪ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਅਸੀਂ ਟੇਬਲ ਟੈਨਿਸ, ਕੈਰਮ ਅਤੇ ਹੋਰ ਇਨਡੋਰ ਗੇਮਾਂ ਇਕੱਠੇ ਖੇਡਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਬੈਠਦੇ ਸੀ, ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਨੇੜਲੀ ਦੋਸਤੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਾਮਲੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਜਾਣੇ- ਪਛਾਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਕਥਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਲਿੰਗੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਲਈ ਸ਼ੱਕੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਔਰਤ-ਭੈਣ ਨੌਜਵਾਨ ਸਿੱਖ ਜੋ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਮੁੱਕੇਬਾਜ਼ ਨਿਕਲਿਆ, ਹਾਕੀ ਗਿਆਰਾਂ ਦੇ ਮੁਸਲਿਮ ਕਪਤਾਨ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨਾਲ ਬਦਫੈਲੀ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ, ਸਿੱਖ ਨੇ ਖੁਦ ਨਵੇਂ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਕੀਤੀ। ਕੈਟਾਮਾਈਟਸ ਤੋਂ ਬਦਫੈਲੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਆਮ ਟਿੱਪਣੀ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਸੀ: ਜਬ ਚਾਬਚੇ ਭਰ ਗਏ, ਟੂਟੀਆਂ ਬਹਿਨੀ ਲੱਗੇ - ਜਦੋਂ ਟੋਏ ਭਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਾਣੀ ਪਾਈਪਾਂ ਵਿੱਚ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਅਨੁਕੂਲ ਪਾਇਆ। ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੋਹਣਾ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਚੇਤਨ ਆਨੰਦ - ਗੋਰਾ, ਕੁੜੀਆਂ ਵਰਗਾ ਦਿੱਖ ਵਾਲਾ, ਘੁੰਗਰਾਲੇ ਵਾਲਾਂ ਅਤੇ ਸੁਪਨਮਈ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਔਖਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜੋ ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਰਬਿੰਦਰਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਮੈਨੂੰ ਢਿੱਲੀਆਂ, ਬਿਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਕਲਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਸੀ, ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠਦੇ ਸੀ, ਟੈਨਿਸ ਖੇਡਦੇ ਸੀ, ਅਤੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੇਖਣ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਦੁਬਾਰਾ ਮਿਲੇ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਸੈਟਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਗਰਮੀਆਂ ਬਿਤਾਈਆਂ। ਫਿਰ ਉਹ ਇੱਕ ਫਿਲਮ ਨਿਰਮਾਤਾ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਅਜ਼ਮਾਉਣ ਲਈ ਬੰਬਈ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਹ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ। ਸਾਡੇ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਐਨ. ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸੀ, ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਸਿੱਖ ਜੋ ਪੰਜ ਫੁੱਟ ਚਾਰ ਇੰਚ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੰਬਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਕੁੜੀ ਵਰਗੀ,

ਚੀਕਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਉਪਨਾਮ ਚੂਚੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ, ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਬਿਤਾਏ। ਚੇਤਨ ਵਾਂਗ, ਉਹ ਵੀ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਥੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਪਰਾਹੁਣਚਾਰੀ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਵੀ ਇੱਕ-ਪਾਸੜ ਆਵਾਜਾਈ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਿਆ। ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਸਨ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਫਿਲਮੀ ਹਸਤੀਆਂ ਬਣ ਗਏ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ, ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਪਿਆਰਾ ਸਾਥੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਾਲ ਸੀਨੀਅਰ ਸੀ। ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਹਿਪਾਠੀ, ਬੀ.ਆਰ. ਚੋਪੜਾ, ਜੋ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਫਿਲਮ ਨਿਰਮਾਤਾ ਬਣ ਗਿਆ।
ਇੱਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਵਪਾਰੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਚਾਵਲਾ ਵੀ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਸਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਦਾ ਚੰਗਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਵੀ ਇੱਕ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਭਾਈਚਾਰਾ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਸੂਟ, ਇੱਕ ਬੋ-ਟਾਈ, ਇੱਕ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੀ ਪੱਗ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲਦਾ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਕੋਣ ਹੇਠ ਇੱਕ ਬਹੁ-ਰੰਗੀ ਰਿਬਨ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਮੋਮ ਕੀਤਾ, ਆਪਣੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਮੋੜਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਫੁੱਲੀ ਹੋਈ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਚਲਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਬਿਹਤਰ ਕੱਪੜੇ ਪਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਉੱਤੇ ਝੁਕ ਕੇ ਨਾ ਬੈਠਾਂ। 'ਸਾਡੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਪੈਸੇ ਹਨ, ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਬਾਹਰ ਰੱਖਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ,' ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬੁਲਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਕੱਪੜੇ ਪਾਏ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਆਯਾਤ ਕੀਤੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਟਾਈ ਪਹਿਨੇ। ਕੋਈ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਸਦੀ ਲੰਬੀ, ਸਲੇਟੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਨਾਲ ਢੱਕੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜੋ ਉਸਦੀ ਨਾਭੀ ਤੱਕ ਲਟਕਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ

ਇਸਨੂੰ ਬੁਝਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ।' ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣੇ ਧੋਬਣ ਨੂੰ ਦਸ ਰੁਪਏ ਦੇ ਦੂਜੇ ਨੋਟ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ। ਇਹ ਇੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਹ ਉਸਦੀਆਂ ਹਫਤਾਵਾਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਇੱਕ ਦਸ ਰੁਪਏ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਵਾਂ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਵਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਮੇਰੇ ਸੈਕਸ ਇਤਰਾਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣੂ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਸੱਦੇ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਰਪਾਲ ਦੀ ਮੌਤ ਚਾਲੀਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕੁਆਰੇ ਵਜੋਂ ਹੋਈ ਸੀ।
ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਕਵਿਤਾ, ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਕਿਸ ਗੱਲ ਨੇ ਮੁੜ ਜਗਾਈ। ਇਹ ਚੇਤਰ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ ਜਾਂ ਕਿਰਪਾਲ ਚਾਵਲਾ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਸਿਤਾਰ ਉਸਤਾਦਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨਾ - ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਿਤਾਰ ਪਾਠ ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਅਜ਼ਮਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਨੇੜੇ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਦੀ ਟੈਗੋਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਕਲਾ ਭਵਨ, ਇਸਦੇ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਕਲਾ ਕੇਂਦਰ, ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਲਿਖਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਅਰਜ਼ੀ ਫਾਰਮ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਜਾਣਿਆ-ਪਛਾਣਿਆ ਹਵਾਲਾ ਮੰਗਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਸੇਨ ਦੇ ਪਿਤਾ ਕੋਲ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਇੱਕ ਪਲਾਟ ਸੀ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਪੱਤਰ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। 'ਤੁਸੀਂ ਅਕਾਲੀ! [ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੈਨੂੰ ਅਕਾਲੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦੌਰਾਨ ਕਾਲੀ ਪੱਗ ਪਹਿਨਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ] ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕਰੋਗੇ?' ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ। ਉਹ ਇੱਕ ਦਿਆਲੂ ਬਜ਼ੁਰਗ ਆਦਮੀ ਸੀ ਅਤੇ ਤੁਰੰਤ ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਰਤੀ ਦੇ ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ।
ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਜਾਣਾ ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਰੇਲ ਸਫ਼ਰ ਸੀ ਜੋ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਥਰਡ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਰ ਕੀਤਾ, ਬੋਲਪੁਰ ਜਾਣ ਲਈ ਹਾਵੜਾ ਤੋਂ

ਰੇਲਗੱਡੀਆਂ ਬਦਲੀਆਂ। ਮਾਨਸੂਨ ਹੁਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਾਵੜਾ ਅਤੇ ਬੋਲਪੁਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਾ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਬੈਲ-ਗੱਡੀ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲਈ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਉਣ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਵੱਡਾ, ਬਿਨਾਂ ਸਜਾਏ ਕਮਰਾ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਤੋਂ ਮੰਜੂਸ਼੍ਰੀ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਬੋਧੀ ਭਿਕਸ਼ੂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਡਾਇਨਿੰਗ ਹਾਲ ਅਤੇ ਕਲਾ ਭਵਨ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਕੈਂਪਸ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਣਾ ਖਤਮ ਕੀਤਾ, ਹਨੇਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬੂੰਦ-ਬੂੰਦ ਵਰ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਬਿਸਤਰਾ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਵਿਛਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੰਜੂਸ਼੍ਰੀ ਦੀਵੇ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ - ਸਾਡੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਬਿਜਲੀ ਦੀਆਂ ਲਾਈਟਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਬਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਦੇ ਪੁਰਾਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਪਾਲੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਦੀ ਸਹੁੰ ਖਾਧੀ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸਨੂੰ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਵਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜਾਣਦੀ ਸੀ।
ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੌਂ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਫ਼ਰਸ਼ 'ਤੇ ਸੌਣ ਦੀ ਆਦਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤੇਜ਼ ਮੀਂਹ ਵੀ ਪੈਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ ਸੌਂ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜੋ ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਸੁਪਨਾ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬਿਸਤਰੇ ਤੋਂ ਉੱਠਿਆ ਅਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਧੁੰਦਲੀ ਚਾਂਦਨੀ ਬੂੰਦਾਬਾਂਦੀ ਦੇ ਬਰੀਕ ਜਾਲੀਦਾਰ ਜਾਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਛਾਂਟੀ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਟੋਲੀ ਨੂੰ ਬੇਦਾਗ ਚਿੱਟੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨੇ ਹਰੀਕੇਨ ਲਾਲਟੈਨ ਅਤੇ ਮੋਮਬੱਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਗਾ ਰਹੇ ਦੇਖਿਆ। ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਅੰਦਰ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਜਦੋਂ

ਤੱਕ ਉਹ ਮੇਰੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਲੰਘ ਗਏ। 'ਇਹ ਵਰਸ਼ਾ ਮੰਗਲ ਹੈ, ਬਾਰਿਸ਼ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨ ਲਈ,' ਮੰਜੂਸ਼੍ਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ। 'ਉਹ ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕੈਂਪਸ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਣਗੇ।'
ਇਹ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਹਾਵਣਾ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਸੀ। ਗੀਤ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਸੁਰੇਂਦਰ ਨਾਥ ਕਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇੱਕ ਕਲਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਜੋਂ ਰਜਿਸਟਰ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸਿਤਾਰ ਅਧਿਆਪਕ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਸਾਜ਼ੋ-ਸਾਮਾਨ ਖਰੀਦਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਇਆ। ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਟੈਗੋਰ ਕੈਂਪਸ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਦੈ ਸ਼ੰਕਰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਫ੍ਰੈਂਚ ਡਾਂਸਿੰਗ ਸਾਥੀ, ਸਿਮਕੀ ਨਾਲ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਪਹੁੰਚੇ, ਜੋ ਹੁਣੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਯੂਰਪੀਅਨ ਦੌਰੇ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਏ ਸਨ। ਟੈਗੋਰ ਇੱਕ ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਆਰਾਮ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਸ਼ੰਕਰ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ, 'ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨੱਚਦੇ ਦੇਖਣ ਦਿਓ!' ਤਿਮੀਰ ਬਾਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਮੇਕਅੱਪ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੋਈ ਉਪਕਰਣ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੋਈ ਸਟੇਜ ਲਾਈਟਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਕੋਈ ਆਰਕੈਸਟਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਸਰੋਦ ਵਜਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਦੈ ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਪਾਰਵਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿਮਕੀ ਨਾਲ ਤਾਂਡਵ ਨੱਚਿਆ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਕੋਈ ਭਾਰਤੀ ਨਾਚ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਸਿਵਾਏ ਹਿਜਦਾ ਦੇ ਕੱਚੇ ਗਾਇਰੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸ਼ੌਕੀਆ ਕਥਕ ਨ੍ਰਿਤਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਧਾ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਥੀਮ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ। ਮੈਂ ਸ਼ੰਕਰ ਅਤੇ ਸਿਮਕੀ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹਰਕਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਰੋਦ ਦੇ ਸੁਰਾਂ ਲਈ ਸਮਾਂ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਰਾਤ ਮੈਂ ਸੌਂ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ; ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਨਾਚ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।
ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਨੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵੱਲ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੈਨਕੇਕ-ਫਲੈਟ ਖਾਕੀ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਗਰਮੀਆਂ ਕਸੌਲੀ ਜਾਂ ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏ ਸਨ। ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਥਾਲ ਦੇਸ਼ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਲਾਲ

ਬੱਜਰੀ ਵਾਲੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਸਾਲ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਚਿੱਕੜ, ਤੇਜ਼ ਵਗਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਨਾਲ ਢੱਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਮਾਨਸੂਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨਦੀਆਂ ਹੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮੀਂਹ ਪੈਣਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਇਹ ਜਗ੍ਹਾ ਛੋਟੇ ਸੱਪਾਂ ਅਤੇ ਬਿੱਛੂਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਘਬਰਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੈਂ ਦੋ ਸੱਪਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਹਨ। (ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਛੇੜਨ ਦਾ ਮਨਪਸੰਦ ਤਰੀਕਾ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਹੈਲਾ ਸੱਪਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਦਰਾਂ ਹੇਠ ਦੱਬ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।) ਇੱਕ ਵਾਰ, ਭਾਰੀ ਮੀਂਹ ਦੌਰਾਨ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਮਰ ਡੂੰਘੇ, ਚਿੱਕੜ ਵਾਲੇ, ਘੁੰਮਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਕੰਡਿਆਲੀ ਝਾੜੀ ਦੀ ਟਾਹਣੀ ਫੜ ਲਈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਸੱਪ, ਬਿੱਛੂ, ਡੱਡੂ ਅਤੇ ਖੇਤ ਦੇ ਚੂਹੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਪਾਏ। ਆਮ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੇਂਡੂ ਸੈਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਅਰਧ-ਨਗਨ ਸੰਥਾਲ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਲੱਕੜਾਂ ਚੁੱਕੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਆਬਨੂਸ ਰੰਗ ਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਸੁਡੌਲ ਸਨ ਅਤੇ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਨ੍ਰਿਤਕਾਂ ਵਾਂਗ ਤੁਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂਦੇਵ ਟੈਗੋਰ ਨੂੰ ਸੰਥਾਲ ਰਾਜਾ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣਾ ਪਸੰਦ ਸੀ।
ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਸਾਨੂੰ ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮਹਿਲ, ਉੱਤਰਾਇਣ (ਕੈਂਸਰ ਟ੍ਰੌਪਿਕ) ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਡਾਕਟਰਾਂ ਵਾਂਗ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਇੱਕ ਮੱਛਰਦਾਨੀ ਨਾਲ ਢੱਕੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਦੋ ਕੱਪ ਹੋਲਡਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਧੂਪ ਧੁਖਦੀ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਨੰਦ ਲਾਲ ਬੋਸ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਛੂਹਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਰੀ ਮੁੱਛਾਂ ਅਤੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਮੋਤੀ ਡਿੱਗਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸਾਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਈ ਘੱਟ ਹੀ ਕੁਝ ਵਾਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ ਕਸਰਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਝੂਠੀ ਲੱਗਦੀ ਸੀ।

ਇੱਕ ਵਾਰ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਠਹਿਰਾਅ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਕਲਕੱਤਾ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਰੋਮਾ ਬਿਸਵਾਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਉੱਥੇ ਬਿਤਾਈਆਂ ਸਨ। ਸਾਡਾ ਪੱਤਰ ਵਿਹਾਰ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਰੋਮਾਤਮਕ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਦੇਖਣਾ ਫਲਦਾਇਕ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਬੋਲਪੁਰ ਤੋਂ ਹਾਵੜਾ ਲਈ ਇੱਕ ਵੀਕੈਂਡ ਰਿਟਰਨ ਟਿਕਟ ਖਰੀਦੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਲਿਫਾਫੇ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਦਸ ਰੁਪਏ ਦੇ ਨੋਟ ਸਨ। ਮੈਂ ਹਾਵੜਾ ਪੁਲ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਭੀੜ-ਭੜੱਕੇ ਵਾਲੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਲ ਚੱਲ ਪਿਆ। ਉਸਦਾ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਲੱਭਣ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਲੱਗਿਆ। ਮੈਂ ਘੰਟੀ ਵਜਾਈ। ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾਇਆ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਇੱਕ ਗੁਆਂਢੀ ਬਾਹਰ ਆਇਆ, ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਵੀਕੈਂਡ ਲਈ ਬਾਹਰ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਲਿਖਣ ਲਈ ਇੱਕ ਲਿਫਾਫੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਪੱਟੀ ਪਾੜ ਦਿੱਤੀ, ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਗਿਆ ਕਿ ਲਿਫਾਫੇ ਨਾਲ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਕਰੰਸੀ ਨੋਟ ਪਾੜ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਬੈਂਕ ਬੰਦ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਹਾਵੜਾ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਰਾਤ ਕਿੱਥੇ ਬਿਤਾਉਣੀ ਹੈ ਜਾਂ ਖਾਣਾ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਮਾਰਵਾੜੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਗਿਆ। ਮੈਨੇਜਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ: ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਮਾਰਵਾੜੀਆਂ ਲਈ ਸੀ। 'ਜਾਓ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਰਹੋ,' ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਹਾਵੜਾ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਮਿਲਿਆ। ਗ੍ਰੰਥੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਕਮਰਾ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਰਸੋਈ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਮੁਫ਼ਤ ਦਾਲ-ਚਪੱਟੀ ਵਾਲਾ ਭੋਜਨ ਖਾਧਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪੱਗ ਨੂੰ ਸਿਰਹਾਣੇ ਵਜੋਂ ਰੱਖ ਕੇ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਸੌਂ ਗਿਆ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਮੈਂ ਬੋਲਪੁਰ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪਹਿਲੀ ਰੇਲਗੱਡੀ ਫੜੀ, ਬਿਨਾਂ ਹਾਵੜਾ ਪੁਲ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਭੀੜ-ਭੜੱਕੇ ਵਾਲੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਲਕੱਤਾ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਸੱਚੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਰਸਤਾ ਕਦੇ ਵੀ ਸੁਚਾਰੂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਸੱਚਾ ਪਿਆਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ: ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ

ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੀ ਔਰਤ ਲਈ ਵਿਸਫੋਟਕ ਲਾਲਸਾ ਜਿਸਨੇ ਉਸਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ।
ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਂਗਾ। ਕੁਝ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਤੱਕ ਸਕੈਚ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਹਾਰ ਮੰਨ ਲਈ। ਮੈਂ ਸਿਤਾਰ ਨਾਲ ਬਿਹਤਰ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਅਧਿਆਪਕ ਤੋਂ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣਾ ਸਾਜ਼ ਖਰੀਦਿਆ, ਜਿਸਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਸੌਦੇ ਤੋਂ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਕਮਾਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਪਾਠਾਂ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀਲੰਕਾ ਦੇ ਭਿਕਸ਼ੂ ਨਾਲ ਸਿਤਾਰ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਘੰਟੇ ਬਿਤਾਏ, ਮੇਰੇ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਸਰੋਤੇ ਵਜੋਂ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਪਾਰਸੀ ਕੁੜੀ, ਮੇਹਰ ਨਾਲ ਵੀ ਦੋਸਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜੋ ਅਕਸਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੁਣਨ ਅਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਭਿਕਸ਼ੂ ਨੇ ਕਦੇ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਹ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਉਹ ਪੁੱਛਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਕੋਈ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। 'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਉਸਦਾ ਹੱਥ ਫੜਿਆ ਹੈ? ਉਸਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆ ਹੈ?' ਉਹ ਮੇਰੀਆਂ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਸੀ।
ਮੇਰਾ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਅਚਾਨਕ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਮੱਛਰਦਾਨੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਅੰਗਾਂ 'ਤੇ ਮੱਛਰ ਭਜਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਰੀਮਾਂ ਦੇ ਮਲਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੱਟਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਧੱਫੜ ਨਿਕਲ ਆਏ। ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਜਲਦੀ ਹੋ ਸਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਵਾਂ। ਇੱਕ ਸਵੇਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਦੋਸਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹੇ ਬਿਨਾਂ, ਮੈਂ ਭਿੱਕੂ ਮੰਜੂਸ਼੍ਰੀ ਦੇ ਪੈਰ ਛੂਹੇ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਵਾਰ ਮੇਰਾ ਸਿਤਾਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮੈਟਰੋਨੋਮ ਲੈ ਕੇ।
ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬਹਿਸ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਾਲਾਨਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬਹਿਸ ਲਈ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਦਰਜ ਕਰਵਾਇਆ। ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਲਈ

ਗੈਰ-ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਉਸਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਹਾਸੇ-ਮਜ਼ਾਕ ਅਤੇ ਮਜ਼ਾਕ ਦੇ ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਵਜੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਵਾਰੀ ਆਈ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਵੀ ਇਹੀ ਸਵਾਗਤ ਸੀ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਏ; ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਾੜੀਆਂ ਵਜਾਈਆਂ। ਜੱਜਾਂ ਦੇ ਪੈਨਲ ਵਿੱਚ ਏ.ਐਸ. ਬੋਖਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਬਹਿਸਕਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਬੋਖਾਰੀ ਨੇ ਪੈਨਲ ਦੇ ਸਰਬਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਫੈਸਲੇ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ: ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਜਿੱਤ ਮੇਰੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਅਤੇ ਰੂਮ-ਮੇਟ, ਨਰਿੰਦਰ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਦੁਆਰਾ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਗਰੀਬ ਸਾਥੀ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਟੁੱਟ ਗਿਆ।
ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਭੱਜਣ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਮੇਰੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਵੀ ਹਨ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੋਂ ਨਫ਼ਰਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਮੈਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਲਈ ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਲਾਈਟਾਂ ਨੂੰ ਫਿਊਜ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਆਸਾਨ ਤਰੀਕਾ ਲੱਭ ਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਬਲਬ ਅਤੇ ਸਾਕਟ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਸਿੱਕਾ ਪਾਉਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਟੇਬਲ ਲੈਂਪ ਨੂੰ ਚਾਲੂ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਫਿਊਜ਼ ਨੂੰ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਹੋਸਟਲ ਨੂੰ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਛੱਤ 'ਤੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਸੈਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਰਾਤ, ਹੋਸਟਲ ਦੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਛੱਤ 'ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਆ ਗਏ। ਅਚਾਨਕ ਲਾਈਟਾਂ ਜਗ ਗਈਆਂ। ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਵਾਰਡਨ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਮੋਲਕ ਖੰਨਾ, ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਸੈਕਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਦਾ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਮਿਲਿਆ। ਉਸਦਾ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ L-ਆਕਾਰ ਦੇ ਹੋਸਟਲ ਦੇ ਸੱਜੇ ਕੋਣ 'ਤੇ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਆਉਣ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਪਰ

ਖੰਨਾ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸਾਡੀ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲਾਈਟਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ।
ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਹੋਸਟਲ ਵਿੱਚ ਦੇਰ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਖੰਨਾ ਦੇ ਬੇਬੀ ਆਸਟਿਨ ਦੇ ਪੈਟਰੋਲ ਟੈਂਕ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਬਲੈਡਰ ਖਾਲੀ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਕੋਲ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਖੰਨਾ ਨੇ ਮੇਰੇ 'ਤੇ 50 ਰੁਪਏ ਦਾ ਭਾਰੀ ਜੁਰਮਾਨਾ ਲਗਾਇਆ ਇਸ ਅੰਦਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਕਿ ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਕਾਰ ਦੀ ਬਣਤਰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਦਰਅਸਲ, ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਛੱਤ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ ਜੋ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ।
ਅਮੋਲਕ ਖੰਨਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧੀਆ ਕਿਰਦਾਰ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪਤਾ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਨੇ ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਹ ਸਰੀਰਕ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਦਾ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਅਤੇ ਟੈਨਿਸ ਅਤੇ ਹਾਕੀ ਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਖੇਡ ਖੇਡਦਾ ਸੀ। ਸਰਦੀਆਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਠੰਡੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਹਰ ਸਵੇਰ ਕਾਲਜ ਪੂਲ ਵਿੱਚ ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਤੈਰਾਕੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਨਕਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪੂਲ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਵਿੱਚ ਟੈਨਿਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਈ ਘੰਟੇ ਬਿਤਾਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਕਾਲਜ ਤੈਰਾਕੀ ਅਤੇ ਵਾਟਰ ਪੋਲੋ ਟੀਮਾਂ ਲਈ ਕੁਆਲੀਫਾਈ ਕੀਤਾ।
ਕਾਲਜ ਪੂਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ। ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲਾ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਜੋ ਕੁਸ਼ਤੀ ਟੀਮ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਨੂੰ ਤੈਰਾਕੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਹਾਉਣ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਸਾਬਣ ਦਾ ਕੇਕ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ। ਇੱਕ ਮੁਸਲਿਮ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖਰਚੇ 'ਤੇ ਮੌਜ-ਮਸਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਵਾਲ ਹਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਬਣ ਦਾ ਇੱਕ ਕੇਕ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਸਾਬਣ ਵਾਲੇ ਕਟੋਰੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਜਦੋਂ ਉਹ ਖੁਦ ਤੌਲੀਆ ਧੋਂਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਨੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਸਦੀ ਆਦਤ ਸੀ, ਇਸਨੂੰ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਚਿਹਰੇ, ਦਾੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਸਾਬਣ ਲਗਾਇਆ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਉੱਥੋਂ ਖਿਸਕ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ

ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੁੱਸੇ ਵਾਲਾ ਸਿੱਖ, ਆਪਣੀ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਚਮਕ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ, ਉਸ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲਿਆ ਜਿਸਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਗੰਦੀ ਚਾਲ ਖੇਡੀ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇ ਸਮਝਦਾਰੀ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀਆ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ।
ਮੈਂ 1934 ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਬੀ.ਏ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ - ਤੀਜੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਵਿੱਚ। ਮੈਂ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਪਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਕਈ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲੇ ਲਈ ਅਰਜ਼ੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਤੀਜੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਕਸਫੋਰਡ ਜਾਂ ਕੈਂਬਰਿਜ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਲੰਡਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਈ ਸੈਟਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਤਿੰਨ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਂ ਕਿੰਗਜ਼ ਦੀ ਚੋਣ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ ਜਾਂ ਲੰਡਨ ਸਕੂਲ ਆਫ਼ ਇਕਨਾਮਿਕਸ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਾਹੀ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਐਲ.ਐਲ.ਬੀ. ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਰਜਿਸਟਰ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਬੈਰਿਸਟਰ ਵਜੋਂ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਨਰ ਟੈਂਪਲ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਲਈ ਅਰਜ਼ੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।
ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿੱਚ ਗਿੱਲ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਘਰ, ਲੌਂਗਵੁੱਡ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਈਆਂ, ਜੋ ਕਦੇ ਚਾਰਲਸ ਡਿਕਨਜ਼ ਦੇ ਪੋਤੇ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਸੀ। ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਆਪਣੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਪ੍ਰਤੀ ਨਰਮ ਸੁਭਾਅ ਸੀ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪੀਣ ਲਈ ਜੰਤਰ-ਮੰਤਰ 'ਤੇ ਸੜਕ ਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਤਿੰਨੋਂ ਇਕੱਠੇ ਯੂਰਪ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਰਿਹਾ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸ਼ਤੀ 'ਤੇ ਅਤੇ ਯੂਰਪ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੇ ਨਹੀਂ ਥੱਕਦੇ ਸਨ। ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭੈਣ ਦਾ ਵਿਆਹ ਮਨੌਲੀ ਦੇ ਮੁਖੀ ਉਮਰਾਓ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਮਰਾਓ ਨੇ ਦੂਜੀ ਪਤਨੀ ਬਣਾਈ। ਆਪਣਾ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਸਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਉਮਰਾਓ

ਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੌਸਲਾ ਅਫਜ਼ਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਖੁਦ ਕਾਫ਼ੀ ਨਪੁੰਸਕ ਸੀ।
1934 ਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਲੰਡਨ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਇੱਕ ਹੰਝੂਆਂ ਭਰੀ ਵਿਦਾਇਗੀ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਅਤੇ ਦੋਸਤ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹਾਰ ਪਹਿਨਾਉਣ ਅਤੇ ਵਿਦਾਇਗੀ ਦੇਣ ਲਈ ਆਏ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਅਮਰਜੀਤ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬੰਬਈ ਤੱਕ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਮੈਂ ਇਤਾਲਵੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਕੌਂਟੇ ਰੋਸੋ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਜਹਾਜ਼ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਨਾ ਹੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਦੋਸਤ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਰੋਮਾ ਬਿਸਵਾਸ ਹੀ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਕੋਰਸ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਈ ਸੀ।

4 ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਖੋਜ
ਇੱਕ ਜਹਾਜ਼ ਯਾਤਰਾ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਥੀ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਕੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਦੋਸਤੀ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਕਰਨਗੇ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਸਾਹਸ ਦੀਆਂ ਗਾਥਾਵਾਂ ਨਾ ਭੁੱਲਣ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਛੱਡੀ ਗਈ ਦੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਨਵੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਬੇਫਿਕਰ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਇਹ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕੋ ਰੈਜੀਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਬਾਅਦ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੁਬਾਰਾ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ: 'ਕੀ ਅਸੀਂ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਲੰਡਨ ਤੱਕ ਇੱਕੋ ਕਿਸ਼ਤੀ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ?'
ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਸਾਊਥੈਂਪਟਨ ਤੱਕ ਸਮੁੰਦਰੀ ਯਾਤਰਾ ਗਿਆਰਾਂ ਦਿਨ ਚੱਲੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਦਨ ਅਤੇ ਪੋਰਟ ਸੈਦ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਘੰਟਿਆਂ ਦਾ ਠਹਿਰਾਅ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਪਿਰਾਮਿਡ ਅਤੇ ਕਾਹਿਰਾ ਜਾਣ ਅਤੇ ਪੋਰਟ ਸੈਦ ਵਿਖੇ ਕਿਸ਼ਤੀ ਵਿੱਚ ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਇਸਮਾਈਲੀਆ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਰੁਕਣਾ ਵੀ ਸੀ। ਅਕਸਰ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੁਏਜ਼ ਨਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਵਾਰੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਲਾਲ ਸਾਗਰ ਅਤੇ ਭੂਮੱਧ ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਤੰਗ ਸੱਤਰ ਮੀਲ ਲੰਬੀ ਨਹਿਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣ ਲਈ ਪਾਇਲਟਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇ। ਇਹ ਹੌਲੀ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅੱਗੇ ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਸਨ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਾਰੂਥਲ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਅਸਪਸ਼ਟ, ਧੂੜ ਭਰੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।
ਕੌਂਟੇ ਰੋਸੋ ਦੇ ਇਕਾਨਮੀ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਯਾਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਨ। ਉੱਥੇ ਸੌ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਰਦ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਔਰਤਾਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ

ਸੀ, ਜੋ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ, ਬਾਵਾ ਡਿੰਗਾ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਲੱਕੜ ਠੇਕੇਦਾਰ ਸੀ, ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਰਜਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਫੇਰੀ ਦੌਰਾਨ ਬਿਤਾਏ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ, ਗੋਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਲੇਟਣਾ ਕਿੰਨਾ ਆਸਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਪੋਰਟ ਸੈਦ ਦੇ ਵੇਸ਼ਵਾਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਰਕਮ ਵਿੱਚ ਤਿਆਰੀ ਦੀ ਕਸਰਤ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।
ਮੇਰਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਜਾਣੂ ਚਿਹਰਾ ਸੋਮ ਨਾਥ ਚਿੱਬ ਦਾ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਲੈਕਚਰਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਹਫ਼ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਨੇ ਲਾਹੌਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੁੰਦਰੀ, ਸਾਵਿਤਰੀ ਭੱਲਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਹ ਇੱਕ ਹਨੀਮੂਨ ਯਾਤਰਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਖਣ, ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਚੁੰਮਣ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕੈਬਿਨ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਇਆ ਜੋ ਦੋ ਲਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਿਆਰ ਭਰੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਈਰਖਾ ਅਤੇ ਗੱਪਾਂ ਮਾਰੀਆਂ।
ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਕੈਬਿਨ ਵਿੱਚ ਛੇ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਘੰਟੀ ਵੱਜੀ। ਡਾਇਨਿੰਗ ਰੂਮ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਅਸੀਂ ਬੰਬਈ ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੋਂ ਕਿਸ਼ਤੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੇ ਦੇਖਣ ਲਈ ਉੱਪਰ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਹਿਲਾਇਆ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿਣ ਆਏ ਸਨ। ਫਿਰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਪਹਿਲੇ ਭੋਜਨ ਲਈ ਪੌੜੀਆਂ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰੇ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਸੂਪ ਪਰੋਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਹਾਜ਼ ਉੱਛਲਣ ਅਤੇ ਹਿੱਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮਾਨਸੂਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ ਅਤੇ ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਬਹੁਤ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸੂਪ ਅਧੂਰੇ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕੈਬਿਨਾਂ ਵੱਲ ਭੱਜੇ। ਕੁਝ ਵਾਸ਼ ਬੇਸਿਨ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਗਏ; ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਉੱਪਰਲੀ ਬਰਥ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਤਲੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਕਰਾਹਟ ਅਤੇ ਕੰਬਣੀ ਸੁਣੀ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਟੁੱਟਣ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ। ਅਗਲੇ ਤਿੰਨ

ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਬੰਕ ਛੱਡ ਕੇ ਟਾਇਲਟ ਵੱਲ ਭੱਜਿਆ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਸਾਹ ਲੈਣ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਕੈਬਿਨ ਸਟੀਵਰਡ ਮੇਰੇ ਲਈ ਰੋਟੀ ਅਤੇ ਫਲ ਲਿਆਉਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਮੋੜਦਾ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਅਤੇ ਰਾਤਾਂ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਕੌਂਟੇ ਰੋਸੋ ਹਿੱਲਣਾ ਅਤੇ ਘੁੰਮਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਜਹਾਜ਼ ਅਦਨ ਵਿੱਚ ਡੌਕ ਕੀਤਾ।
ਅਦਨ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਲਕੀਅਤ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਸੀ, ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਘੰਟੇ ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਸਾਥੀ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਦੇ ਨਾਮ ਲਵਾਂਗਾ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਦੁਬਾਰਾ ਆਏ। ਇੱਕ ਲਕਸ਼ਮੀ ਕਾਂਤ ਝਾਅ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਸੱਤਰ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਰਹੇ। ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਦੇ ਗਵਰਨਰ, ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜਦੂਤ, ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਲਾਲ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਆਰਥਿਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਬਣੇ। ਉਹ ਹਥੇਲੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕੁੰਡਲੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਢਿੱਲੇ, ਉਹ ਜਵਾਨ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਲੁਭਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਝਾਅ ਅਤੇ ਮੈਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਪੈਨਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਰਹੇ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਰਹੇ। ਇੱਕ ਮਿਸ ਨਹਿਰੂ ਵੀ ਸੀ, ਜੋ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਦੂਰ ਦੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੱਥੀਂ ਛਾਂਟੀ ਹੋਈ ਖਾਦੀ ਪਹਿਨਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਗੁਆਉਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤ' ਵਜੋਂ ਕਿਵੇਂ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ।
ਅਦਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਲਾਲ ਸਾਗਰ ਇੱਕ ਝੀਲ ਵਾਂਗ ਸ਼ਾਂਤ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਡੈੱਕ-ਟੈਨਿਸ, ਕੋਇਟ, ਟੇਬਲ ਟੈਨਿਸ ਖੇਡਦੇ ਸੀ ਜਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਗੁਆਂਢੀ ਮਾਰੂਥਲਾਂ ਤੋਂ ਗਰਮ ਹਵਾਵਾਂ

ਵਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਛੀ ਜਹਾਜ਼ 'ਤੇ ਉਤਰਦੇ ਸਨ; ਉੱਡਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਅਕਸਰ ਡੈੱਕ 'ਤੇ ਉਤਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਸ਼ਾਮ ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਡੁੱਬਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਪੂਰਾ ਸਮੁੰਦਰ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਅੱਖ ਦੇਖ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਪਾਣੀ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਬਾਹਰ ਡੌਲਫਿਨ ਦੇ ਡਿੱਗਣ ਨਾਲ ਜੀਵੰਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਸਮਾਨ ਅਣਗਿਣਤ ਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਚਮਕਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਸੀ। ਚੰਨ ਦੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਤੇਜ਼ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਫੈਲਾਅ ਵਾਂਗ ਚਮਕਦਾ ਸੀ। ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਨ-ਸਟਾਪ ਉਡਾਣਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਨੰਦਦਾਇਕ ਸੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਲੈਣੀਆਂ ਪਈਆਂ - ਸ਼ਰਾਬੀ ਹੋਣਾ, ਤੰਗ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਾਣਾ ਅਤੇ ਘੰਟਿਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇਖਣਾ।
ਪਿਰਾਮਿਡ ਦੇਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਉਤਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਸੁਏਜ਼ ਨਹਿਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ। ਇਹ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਰੱਥ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋਣ ਵਰਗਾ ਸੀ ਜੋ ਮਾਰੂਥਲ ਵਿੱਚੋਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਡੈੱਕ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਿਸਰ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਨਹਿਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇੱਕ ਸੜਕ ਲੰਘਦੀ ਸੀ, ਛੋਟੇ ਵਿਲਾ ਅਤੇ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਇੱਕ ਟਾਊਨਸ਼ਿਪ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਦੀ ਸੀ; ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਬੰਜਰ, ਅਸਮਾਨ, ਧੂੜ ਭਰੀ ਉਜਾੜ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਬਾਵਾ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੋਰਟ ਸੈਦ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦਰਜ ਕਰਵਾਏ ਜੋ ਆਪਣੀ ਕੁਆਰੀਪਣ ਗੁਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ।
ਅਸੀਂ ਪੋਰਟ ਸੈਦ ਵਿੱਚ ਛੇ ਘੰਟੇ ਡੌਕਿੰਗ ਕੀਤੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਉਤਰੇ, ਅਸੀਂ ਲਾਲ ਫੈਜ਼ ਕੈਪਸ ਅਤੇ ਜੈਲਾਬਾ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਚਿਕਨਾਈ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਸੀ ਜੋ ਅਸ਼ਲੀਲ ਪੋਸਟਕਾਰਡ ਵੇਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਮਿਸਰੀ ਵੇਸਵਾਘਰਾਂ ਦੇ ਸੁੱਖਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ! 'ਤੁਸੀਂ ਲੁਬਲਬ ਨਹੀਂ ਹੋ?' ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗੂਠੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਦੀ ਉਂਗਲੀ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਛੇਕ ਵਿੱਚ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਪੁੱਛਦੇ

ਸਨ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਝਟਕੇ ਦਿੱਤੇ, ਸਿਰਫ਼ ਦੂਜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਡਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲ, ਸਾਈਮਨ ਆਰਟਜ਼ ਦੇ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਸਟੋਰ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਮੈਂ ਉਸ ਆਕਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਸਟੋਰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ; ਇਹ ਉਦੋਂ ਏਸ਼ੀਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਇਹ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਵਾਲਾ ਸੀ ਪਰ ਅਮੀਰ ਮਿਸਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਵੀ ਖਰੀਦੇ ਬਿਨਾਂ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇਖਿਆ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਤੰਗ ਕਾਜ਼ਵੇਅ 'ਤੇ ਨਿਕਲ ਪਿਆ ਜੋ ਸੁਏਜ਼ ਨਹਿਰ ਦੇ ਆਰਕੀਟੈਕਟ ਫਰਡੀਨੈਂਡ ਡੀ ਲੈਸੇਪਸ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਕੌਂਟੇ ਰੋਸੋ ਦੇ ਰਵਾਨਾ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਘੰਟਾ ਬਾਕੀ ਸੀ। ਗੈਂਗਵੇਅ ਉੱਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਖਜੂਰਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਡੱਬਾ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਗਿਆ - ਉਹ ਹਦਾਲੀ ਵਿੱਚ ਵੇਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਖਜੂਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਲੰਬੇ, ਗੂੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸੁਆਦੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਵਿਕਰੇਤਾ ਨੂੰ ਅੱਧੀ ਕੀਮਤ ਤੱਕ ਹਰਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਆਦ ਲੈਣ ਲਈ ਡੈੱਕ 'ਤੇ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇੱਕ ਦਰਜਨ ਖਜੂਰਾਂ ਦੀ ਉੱਪਰਲੀ ਪਰਤ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਆਰਾ-ਧੂੜ ਸੀ।
ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਥੀ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗੀਆਂ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਤੋਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਖਰੀਦ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਰੱਸੀਆਂ ਨਾਲ ਲਟਕਦੀਆਂ ਟੋਕਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਭੇਜ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਚਾਕਲੇਟ ਦੇ ਡੱਬੇ ਖਰੀਦੇ ਪਰ ਪਹਿਲੀ ਪਰਤ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਕੁਝ ਨੇ ਫ੍ਰੈਂਚ ਬ੍ਰਾਂਡਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਵਾਲੇ ਪਰਫਿਊਮ ਖਰੀਦੇ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਬੋਤਲਾਂ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਤੇਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਕਈ ਵਾਰ ਪੋਰਟ ਸੈਦ ਅਤੇ ਕਾਇਰੋ ਤੋਂ ਲੰਘਿਆ ਹਾਂ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਦੇ ਵੀ ਮਿਸਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਖਰੀਦਿਆ।
ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਅਸੀਂ ਵੇਸ਼ਵਾਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਸਾਹਸ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਹੂਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਸੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ: ਸਿਰਫ਼ ਅੱਧਖੜ ਉਮਰ ਦੀਆਂ, ਮੋਟੀਆਂ, ਅਰਬ ਅਤੇ ਕਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਵੇਸ਼ਵਾਘਰਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣ

ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਟਿਪਸ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਮਾਦਾ ਮਾਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੰਪਰਕ ਸੀ, ਉਹ ਅੰਦਰ ਜਾਂਦੇ ਹੀ ਆ ਗਏ - ਕੁਝ ਤਾਂ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖਰਚ ਕਰ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਨੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਉਹ ਸੀ ਜਿਨਸੀ ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਸੰਕਰਮਣ ਦਾ ਡਰ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਗਰਭ ਨਿਰੋਧਕ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਗਲੇ ਦੋ ਦਿਨ ਸਿਫਿਲਿਸ ਜਾਂ ਗੋਨੋਰੀਆ ਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤਾਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਲਿੰਗ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏ। ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਕੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ, ਇਸ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਨਹਿਰੂ ਕੁੜੀ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਇੱਕ ਸਵੇਰ ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਮੀਟਿੰਗ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਜੋ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਉਸਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ, ਉਸਨੇ ਸਾਡੇ ਘਿਣਾਉਣੇ ਵਿਵਹਾਰ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ। 'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਪੋਰਟ ਸੈਦ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ?' ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।
ਸਾਡੇ ਪੂਰੇ ਰਸਤੇ ਦੌਰਾਨ ਮੈਡੀਟੇਰੀਅਨ ਨੀਲਾ ਅਤੇ ਧੁੱਪ ਵਾਲਾ ਰਿਹਾ। ਅਸੀਂ ਜਿਬਰਾਲਟਰ ਦੇ ਜਲਡਮਰੂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਬਿਸਕੇ ਦੀ ਖਾੜੀ ਵਿੱਚ ਗਏ, ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੀ ਗੜਬੜ ਲਈ ਬਦਨਾਮ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਸੀ। ਇੰਗਲਿਸ਼ ਚੈਨਲ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਇਹੀ ਹਾਲ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੀ ਖੁਰਦਰੀ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸਾਊਥੈਂਪਟਨ ਵਿੱਚ ਡੌਕ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲੰਡਨ ਲਈ ਕਿਸ਼ਤੀ-ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਫੜੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਜਾਣ ਲਈ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।
ਰੋਮਾ ਬਿਸਵਾਸ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਮੇਰਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਮੇਰੇ ਪੱਤਰ ਪਿਆਰ ਭਰੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਛੁੱਟੀਆਂ 'ਤੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਮਾਡਰਨ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਗਈ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਕਮਰੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਦੇਰ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਬੈਠੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਬਾਹਰ ਆਏ, ਤਾਂ ਚੰਦਰਮਾ ਪੂਰਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ

ਕਹਿਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਚੁੰਮਿਆ। ਉਸਨੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ, 'ਸੱਚਮੁੱਚ, ਤੁਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ?' ਮੈਂ ਹੇਠਾਂ ਭੱਜ ਗਈ। ਲਾਹੌਰ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰ ਲਈ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਦੇ ਪੱਤਰ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਨਿੱਘੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਟੈਕਸੀ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹੇ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਗੌਵਰ ਸਟਰੀਟ 'ਤੇ ਇੰਡੀਅਨ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਯੂਨੀਅਨ ਹੋਸਟਲ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਮੇਰੇ ਦੁਆਲੇ ਰੱਖ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਮੇਰੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਚਿਪਕਾਏ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਚੁੰਮਦੇ ਰਹੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕੈਬ ਹੋਸਟਲ ਦੇ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਖੜੀ ਹੋਈ। ਕੋਈ ਜਗ੍ਹਾ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਸੜਕ ਦੇ ਪਾਰ ਇੱਕ ਪੈਨਸ਼ਨ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਉੱਥੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਵੈਲਿਸ ਲੈ ਕੇ ਪਾਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਐਲ.ਕੇ. ਝਾਅ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉੱਥੇ ਸੀ। ਪੈਨਸ਼ਨ ਸੇਰਾਫਿਨੋ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਇਤਾਲਵੀ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ - ਇੱਕ ਛੋਟਾ, ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਤਨੀ ਜੋ ਖਾਣਾ ਪਕਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਦੋ ਨੌਕਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਦੁਆਰਾ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ। ਬਿਸਤਰੇ ਅਤੇ ਨਾਸ਼ਤੇ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੇਰੇ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਮੈਂ ਪਹਿਲੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਉੱਥੇ ਸੈਟਲ ਹੋਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਇਕੱਲੇ ਰਹੇ, ਮੈਂ ਅਤੇ ਰੋਮਾ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਡਿੱਗ ਪਏ, ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਚੁੰਮਦੀ ਰਹੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਦੁਖਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਸਾੜੀ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ।

ਇਹ ਇੱਕ ਗੜਬੜ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਮ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।
'ਇਹ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਕਾਮ ਹੈ,' ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਭੜਕ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਲੇਟ ਗਈ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ਤਰਸ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਈ। 'ਵਾਅਦਾ ਕਰੋ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਦੁਬਾਰਾ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰੋਗੇ!' ਉਸਨੇ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਮਾਰ-ਕੁੱਟ ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਤਮ ਹੋਈ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਮਤਲੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ।
ਮੈਂ ਰੋਮਾ ਨਾਲ ਹੋਰ ਕੋਈ ਖ਼ਤਰਾ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਰਸਤੇ ਦੇ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕੈਫੇ ਵਿੱਚ ਗਏ ਅਤੇ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ। ਦਇਆ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੇ ਹਨੇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ।
ਜੇਕਰ ਰੋਮਾ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਹੁੰਦੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਠਹਿਰਾਅ ਲਈ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਬਣ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਜੋ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋਈ ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਉਸ ਤੋਂ ਅਤੇ ਸੈਕਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਿਆ। ਅਗਲੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਉਸਨੇ ਪੈਨਸ਼ਨ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਹਰ ਯਤਨ ਨੂੰ ਟਾਲ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਨਫ਼ਰਤ ਵਿੱਚ ਹਾਰ ਮੰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਮਾਡਰਨ ਸਕੂਲ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਾਲ ਚਲੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਪਤਾ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ।
ਲੰਡਨ ਨਾਲ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰ 'ਤੇ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ, ਇਸਦੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਣੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ, ਇਸਦੀਆਂ ਬੱਸਾਂ, ਟ੍ਰਾਮਕਾਰਾਂ, ਅੰਡਰਗ੍ਰਾਊਂਡ ਅਤੇ ਇਸਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ਬੂਆਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ, ਇਸਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਲਗਭਗ ਹਰ ਚੀਜ਼। ਮੈਂ ਪਹਿਲੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਇਸਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏ। ਮੈਂ ਟੋਟਨਹੈਮ ਸਰਕਸ ਤੱਕ ਤੁਰਿਆ, ਆਕਸਫੋਰਡ ਸਟਰੀਟ ਤੋਂ ਮਾਰਬਲ ਆਰਚ ਤੱਕ, ਵਾਪਸ ਆਕਸਫੋਰਡ ਸਰਕਸ ਤੱਕ ਅਤੇ

ਰੀਜੈਂਟ ਸਟਰੀਟ ਤੋਂ ਪਿਕਾਡਿਲੀ ਸਰਕਸ, ਲੈਸਟਰ ਅਤੇ ਟ੍ਰੈਫਲਗਰ ਸਕੁਏਅਰ ਤੱਕ। ਮੈਂ ਸੇਂਟ ਮਾਰਟਿਨ-ਇਨ-ਦ-ਫੀਲਡਜ਼ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਬੂਤਰਾਂ ਨੂੰ ਖੁਆਉਂਦੇ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ; ਮੈਂ ਲੱਖਾਂ ਸਟਾਰਲਿੰਗਾਂ ਦੀ ਚਹਿਕ ਸੁਣੀ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਟੈਂਡ ਰਾਹੀਂ ਹੋਲਬੋਰਨ, ਬਲੂਮਸਬਰੀ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਪੈਨਸ਼ਨ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ।
ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇੱਕ ਰੁਟੀਨ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਈ। ਸਵੇਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਰੋਮਨ ਲਾਅ 'ਤੇ ਲੈਕਚਰ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਸਾਡੇ ਅਧਿਆਪਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉਦਾਸ ਚਿਹਰੇ ਵਾਲੇ, ਗੁੱਸੇ ਵਾਲੇ ਡਾ. ਜੋਲੋਵਿਚ ਸਨ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਕਿੰਗਜ਼ ਕਾਲਜ ਆਨ ਦ ਸਟ੍ਰੈਂਡ ਲਈ ਬੱਸ ਫੜੀ। ਉੱਥੇ ਡੀਨ ਆਫ਼ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਡਾ. ਪੋਟਰ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਾਨੂੰਨ 'ਤੇ ਲੈਕਚਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਐਲਡਵਿਚ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਲੰਡਨ ਸਕੂਲ ਆਫ਼ ਇਕਨਾਮਿਕਸ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹੈਰੋਲਡ ਲਾਸਕੀ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਨੀਤੀ 'ਤੇ ਦੋ-ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ ਭਾਸ਼ਣ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਡੇਵਿਸ ਦੁਆਰਾ ਲਾਅ ਆਫ਼ ਟੌਰਟ 'ਤੇ ਲੈਕਚਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਆਈਵਰ ਜੇਨਿੰਗਜ਼ ਦੁਆਰਾ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਕਾਨੂੰਨ 'ਤੇ ਲੈਕਚਰ ਸੁਣਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਮੈਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਗੈਸ-ਲਾਈਟ ਹੋਲਬੋਰਨ ਰਾਹੀਂ ਵਾਪਸ ਤੁਰਿਆ, ਅੰਗ ਗ੍ਰਾਈਂਡਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਧੁਨਾਂ ਪੀਸਦੇ ਹੋਏ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਤੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਸੇਰਾਫਿਨੋ ਸਥਾਪਨਾ ਵੱਲ ਗਿਆ। ਅਕਸਰ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਰਾਤ ਦਾ ਖਾਣਾ ਇੰਡੀਅਨ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਹੋਸਟਲ ਵਿੱਚ ਖਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਰੀ ਅਤੇ ਚੌਲਾਂ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਸਸਤਾ ਸਥਾਨ ਸੀ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਮੈਂ ਇੱਕ ਇਤਾਲਵੀ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਤੁਸੀਂ ਪੰਜ ਸ਼ਿਲਿੰਗ ਤੋਂ ਘੱਟ ਵਿੱਚ ਪਾਸਤਾ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਭੋਜਨ ਖਾ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਟਰਮ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਇਨਰ ਟੈਂਪਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਡਿਨਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨਣੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕਾਲਾ ਗਾਊਨ ਪਹਿਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਚਾਰ ਖਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਪੋਰਟ ਜਾਂ ਰੈੱਡ ਵਾਈਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਬੋਤਲਾਂ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇੱਕ ਵਾਧੂ ਗਲਾਸ ਲਈ

ਪਿਆਸੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਚਾਰ ਗਲਾਸ ਭਰਨ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਲੱਭਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਮੇਰਾ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਸਕਣ।
ਨਵੰਬਰ ਵਿੱਚ ਠੰਡ ਵਧ ਗਈ। ਫਿਰ ਮਟਰ-ਸੂਪਰ ਧੁੰਦ ਆਈ: ਭੂਰੇ-ਪੀਲੇ ਅਤੇ ਮਹਾਂਮਾਰੀ। ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਫੈਲਾਏ ਹੋਏ ਹੱਥ ਤੋਂ ਪਰੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਠੰਢ ਲੱਗ ਗਈ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖੰਘ ਅਤੇ ਬੁਖਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਡਾਕਟਰ ਨਾਲ ਮੈਂ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਬਕਿੰਘਮਸ਼ਾਇਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਜਗ੍ਹਾ ਲਈ ਰੇਲਗੱਡੀ ਫੜੀ ਅਤੇ ਨਿਊ ਫੋਰੈਸਟ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪੱਬ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਮਰਾ ਲੱਭਿਆ। ਐਲਮ, ਓਕ ਅਤੇ ਪਾਈਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਤਾਜ਼ੀ ਹਵਾ ਅਤੇ ਲੰਬੀ ਸੈਰ ਨੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਨੂੰ ਜ਼ੁਕਾਮ ਅਤੇ ਖੰਘ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲੰਡਨ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਨਹੀਂ ਸੀ।
ਇੱਕ ਰਾਤ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਲੰਮੀ ਸੈਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਝਿਜਕਦੇ ਹੋਏ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਰਾਤ ਲਈ ਕਮਰਾ ਮੰਗਣ ਵਾਲੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣੀਆਂ। ਔਰਤ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਜਾਣੀ-ਪਛਾਣੀ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਮਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਅਤੇ ਬਾਲਕੋਨੀ ਵਿੱਚੋਂ ਹੇਠਾਂ ਦੇਖਿਆ। ਇਹ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨਾਲ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਨਹਿਰੂ ਔਰਤ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਹਿਮਾਨ ਰਜਿਸਟਰ ਵਿੱਚ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਕੋਲ ਕੋਈ ਵਿਕਲਪ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਜੋੜੇ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਾਲਾ ਕਮਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਰਾਤ ਇਕੱਠੇ ਬਿਤਾਈ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਉਹ ਨਾਸ਼ਤੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੱਬ ਤੋਂ ਚਲੇ ਗਏ, ਜੋ ਕਿ ਕਿਰਾਏ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਡਾਇਨਿੰਗ ਰੂਮ ਵਿੱਚ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਰਜਿਸਟਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਝਾਤ ਮਾਰੀ: ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਿਸਟਰ ਅਤੇ ਮਿਸਿਜ਼ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਕੁਝ-ਜਾਂ-ਦੂਜੇ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਸੀ: ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤ ਕਿਵੇਂ ਸਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਔਰਤ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਬਾਰੇ ਦੰਤਕਥਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਉਸਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਇੱਕ

ਢੁਕਵਾਂ ਉਪਸੰਹਾਰ! ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਈ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਜਨਮਦਿਨ ਅਤੇ ਦੀਵਾਲੀ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਆਦਤ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਸੀ।
ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਇਕੱਲਾਪਣ ਅਤੇ ਘਰ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਲੰਡਨ ਦੇ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਹਰ ਸ਼ਾਮ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਯੂਨੀਅਨ ਹੋਸਟਲ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਮੂਹ ਸਨ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਟੇਬਲ-ਟੈਨਿਸ ਖੇਡਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਝਾਅ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਰੁੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੇ ਨੋਟਸ ਉਧਾਰ ਲੈਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਕਦੇ-ਕਦੇ, ਪੈਨਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੌਕਰਾਣੀਆਂ ਜੋ ਮੇਰਾ ਬਿਸਤਰਾ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਫਲਰਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਝਾਅ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਜਵਾਬਦੇਹ ਪਾਇਆ।
ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ ਹਸਪਤਾਲ ਸੀ। ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰਾਂ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਨਰਸਾਂ ਲਈ ਡਾਂਸ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਖਿੜਕੀ ਤੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੁੰਮਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਵਿਯੇਨੀਜ਼ ਵਾਲਟਜ਼ ਅਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਮਨਪਸੰਦ ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਰੈੱਡ ਸੇਲਜ਼ ਇਨ ਦ ਸਨਸੈੱਟ', 'ਸੰਗੀਤ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ' ਅਤੇ 'ਲੈਂਬਥ ਵਾਕ' ਦੇ ਗੀਤ ਸੁਣੇ। ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਕੱਲਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵਧੇਰੇ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਵੀਕਐਂਡ ਸਭ ਤੋਂ ਮਾੜੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮਿਚਮ ਦੇ ਕਾਲਜ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਟੈਨਿਸ ਜਾਂ ਹਾਕੀ ਖੇਡਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਲੈਕਚਰ ਨੋਟਸ ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਲੇਰ ਭਾਰਤੀ ਆਦਮੀ ਪਿਕਾਡਿਲੀ ਸਰਕਸ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ

ਜੋੜੇ ਨੂੰ ਨੇੜਲੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਜੁਰਮਾਨਾ ਭਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਉਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ, ਨਰਿੰਦਰ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਬਣਾਵਾਂ। ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਦੋਸਤ ਸਟ੍ਰਿਪ ਪੋਕਰ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਸੀ। ਸੱਚਾਈ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਕੁਆਰੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਇੱਕ ਅਫ਼ਸੋਸ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਉਹ ਸੀ.ਐਚ. ਐਵਰੇਟ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਇੰਡੀਅਨ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਕੋਰਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਸ਼ਰਮੀਲਾ, ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ, ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਅਫਸਰ ਦੀ ਧੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਕਰਾਚੀ ਦਾ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਰਹਿ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਹਨੀਮੂਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਐਵਰੇਟ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੀਕਐਂਡ ਬਿਤਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਦਿਆਲੂ ਸਨ ਪਰ ਇੱਕ ਰੰਗੀਨ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ-ਮਹਿਮਾਨ ਵਜੋਂ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਸਨ। ਮੈਂ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਕੱਪੜੇ ਪਾਏ ਅਤੇ ਉੱਚ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਾਉਂਟੀ ਲੂੰਬੜੀ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਲਈ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਏ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਸਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਰਾਵੇ ਦੀ ਰਸਮ, ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਦਰਜਾਬੰਦੀ, ਸਿੰਗਾਂ ਵਜਾਉਣਾ, ਬੀਗਲਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣਾ, ਇੱਕ ਗਰੀਬ ਲੂੰਬੜੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਭਜਾਉਣਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪੂਛ (ਬੁਰਸ਼) ਕੱਟਣਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਆਪਣਾ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਧਾਰਮਿਕ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ੈਰੀ ਦੇ ਗਲਾਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵਾਂਗ ਘੁੰਮਾਏ ਗਏ।

ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਬਿਤਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਟ੍ਰੇਨ ਰਾਹੀਂ ਜੇਨੋਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਬੰਬਈ ਲਈ ਲੋਇਡ ਟ੍ਰੇਸਟੀਨੋ ਕਿਸ਼ਤੀ, ਕੌਂਟੇ ਵਰਡੇ, ਲੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਾਰ ਮੈਂ ਇੱਕ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਯਾਤਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕੀਤਾ। ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੇ ਸਮੇਂ, ਮੈਂ ਇੱਕ ਦਰਜਨ ਇਤਾਲਵੀ ਸ਼ਬਦ ਸਿੱਖ ਲਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਤਾਲਵੀ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟਾਂ ਦੇ ਦੌਰੇ ਦੌਰਾਨ ਕੁਝ ਹੋਰ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ ਸਨ: buon giorno, buona sera, grazie, si, no, perfavore, quanto costa? ਆਦਿ। ਯਾਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚਿਬਸ ਆਪਣੀ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਧੀ ਨਾਲ ਘਰ ਪਰਤ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਜਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਮਿਆਦ ਤੋਂ ਲੰਘ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ ਸੀ; ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਇੱਕੋ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।
ਸਾਡਾ ਅਗਲਾ ਸਟਾਪ ਬ੍ਰਿੰਡੀਸੀ ਸੀ, ਜੋ ਜੇਨੋਆ ਤੋਂ ਸਮੁੰਦਰ ਰਾਹੀਂ ਚੌਵੀ ਘੰਟੇ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸੀ। ਬ੍ਰਿੰਡੀਸੀ ਵਿਖੇ ਡੌਕ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਸਾਵਿਤਰੀ ਚਿਬ, ਜਿਸਨੇ ਇਤਾਲਵੀ ਵੇਟਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਸੀ, ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਤੁਸੀਂ ਕੁਝ ਇਤਾਲਵੀ ਬੋਲਦੇ ਹੋ, ਹੈ ਨਾ?'
ਮੈਂ ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ।
'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਬੱਚੇ ਲਈ ਗਲਿਸਰੀਨ ਸਪੋਜ਼ਿਟਰੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਪੈਕੇਟ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹੋ? ਮੇਰੀ ਧੀ ਨੂੰ ਕਬਜ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਮੂੰਹ ਰਾਹੀਂ ਜੁਲਾਬ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।'
ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ।
ਮੈਨੂੰ ਦਵਾਈ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਲੱਭਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਮੈਂ ਸ਼ੈਲਫਾਂ ਨੂੰ ਸਕੈਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਗਲਿਸਰੀਨ ਸਪੋਜ਼ਿਟਰੀਜ਼ ਮਿਲ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਲੱਭ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਦਰਜਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਦੱਸਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਫਾਰਮਾਸਿਸਟ ਨੇ ਕਬਜ਼ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਬ੍ਰਾਂਡ ਦੇ ਜੁਲਾਬ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ। ਮੈਂ 'ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ' ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। ਫਿਰ

ਇੱਕ ਟੇਢੀ ਉਂਗਲੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਹੇਠਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਫਾਰਮਾਸਿਸਟ ਨੇ ਸਮਝ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਐਨੀਮਾ ਉਪਕਰਣ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਖੱਡ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਅਚਾਨਕ ਬੱਚੇ ਲਈ ਇਤਾਲਵੀ ਸ਼ਬਦ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਢਿੱਡ ਨੂੰ ਥਪਥਪਾਇਆ (ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ) ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਨਾਲ 'ਬੈਂਬਿਨੋ, ਪੋਰ ਬੈਂਬਿਨੋ' ਚੀਕਿਆ।
‘ਆਹ, ਸੀ ਸਾਈਨਰ!’ ਫਾਰਮਾਸਿਸਟ ਨੇ ਸਮਝਦਾਰੀ ਭਰੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ। ਅਤੇ ਕਾਊਂਟਰ 'ਤੇ ਗਰਭ ਨਿਰੋਧਕ ਦਾ ਇੱਕ ਪੈਕੇਟ ਮਾਰਿਆ। ਮੈਂ ਕੋਂਟੇ ਵਰਡੇ ਵਾਪਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕਬਜ਼ ਤੋਂ ਰਾਹਤ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਸਪੋਜ਼ਿਟਰੀਆਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕਈ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਕਿੱਸਾ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ।
ਬਾਕੀ ਯਾਤਰਾ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੁਕਾਵਟ ਦੇ ਹੋਈ। ਪੋਰਟ ਸੈਦ ਵਿਖੇ ਡੀ ਲੈਸੇਪ ਦੇ ਬੁੱਤ ਤੱਕ ਇੱਕ ਹੋਰ ਲੰਮਾ ਪੈਦਲ ਸਫ਼ਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਖਰੀਦਿਆ। ਅਸੀਂ ਅਦਨ ਨਹੀਂ ਰੁਕੇ, ਅਤੇ ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਸ਼ਾਂਤ ਸੀ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਦਿਨ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦੇ ਹੋਏ ਬਿਤਾਇਆ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਟ੍ਰੇਨ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਗਿਆ।
ਇਸ ਵਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹੀ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਮੇਰਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨ ਆਏ ਸਨ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇੰਨੇ ਮਾੜੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਏ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਪਹਿਨਿਆ ਸੀ। 'ਤੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਅਦਨ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਹੋਵੇਗਾ,' ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਤਾੜਿਆ। ਇਹੀ ਹਾਲ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ, ਮਾਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੁੜਵਾਂ ਧੀਆਂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਹਫ਼ਤਾ ਬਿਤਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਿਮਲਾ ਗਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਚਾਚੇ ਅਤੇ ਮਾਸੀ, ਜੋ ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਗੋਲਮੇਜ਼ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿੱਚ ਗਏ ਸਨ, ਨੇ ਉੱਥੇ ਬਿਤਾਏ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਾਣਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਦੋ ਸੇਵਿਲ ਰੋਅ ਸੂਟ ਸਨ; ਉਸਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬਿਹਤਰ ਬੋਲਣਾ ਸਿੱਖ ਲਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਲਾਦ ਦਾ ਸੁਆਦ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਮਨਪਸੰਦ ਚੀਜ਼ ਲੈਟਸ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਫਿਰ ਵੀ 'ਲੇਟ ਆਊਟ' ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ।

ਮੇਰੀਆਂ ਚਚੇਰੀਆਂ ਭੈਣਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਸੈਰ 'ਤੇ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਟਾਰਜ਼ਨ ਦਾ ਰੋਣਾ ਸਿੱਖਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਂਦਰ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਨੂੰ ਯੋ ਹੂ ਚੀਕ ਕੇ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਨਰਿੰਦਰ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਇੱਕ ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਸਰੋਤਾ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਭਰਮਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਨਮੋਹਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਕਰਦੀ ਸੀ।
ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਮੇਰੀ ਉਮੀਦ ਨਾਲੋਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬੀਤ ਗਏ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਮੈਂ ਫਰੰਟੀਅਰ ਮੇਲ ਰਾਹੀਂ ਬੰਬਈ ਲਈ ਐੱਸ.ਐੱਸ. ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਫੜਨ ਲਈ ਗਿਆ - ਇੱਕ ਹੋਰ ਲੋਇਡ ਟ੍ਰੇਸਟੀਨੋ ਲਾਈਨਰ (ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਪੀ ਐਂਡ ਓ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਦੇ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਟੀਵਰਡ ਭਾਰਤੀ ਯਾਤਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਜੋ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ)। ਮੈਂ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਮੇਰਾ ਜਹਾਜ਼ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਰਵਾਨਾ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਟਰਮੀਨਸ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਰਾਤ ਲਈ ਇੱਕ ਕਮਰਾ ਮਿਲਿਆ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਉਤਰਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਚੋਣ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਨਿੱਜੀ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ, ਇੱਕ ਯਾਦਗਾਰੀ ਚੋਣ ਸੀ।
ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਾਮਾਨ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਤਾਲਾ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਤੰਗ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਜਿਸਦੇ ਹੇਠਾਂ ਮਾੜੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਸਨ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਉੱਪਰ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਕੋਲ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਉੱਪਰ ਦੇਖਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਮੁਸਕਰਾਈ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਬੇਨਤੀ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਵੇਸਵਾ ਕੁਆਰਟਰ, ਕਮਾਤੀਪੁਰਾ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਮੈਂ ਗਲੀ ਦੇ ਸਿਰੇ ਵੱਲ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜਿਆ। ਜਿਸ ਔਰਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਖਿੜਕੀ ਕੋਲ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਮੈਨੂੰ ਉੱਪਰ ਆਉਣ ਲਈ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। 'ਕਿਹੜਾ ਰਾਹ?' ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਸਨੇ ਉਸਦੇ ਕਮਰੇ ਵੱਲ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪੌੜੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਪੌੜੀਆਂ ਦੀ ਹਨੇਰੀ

ਉਡਾਣ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਮੁੰਡਾ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਔਰਤ ਮੇਰਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨ ਆਈ। ਉਹ ਮੋਟੀ, ਕਾਲੀ, ਅੱਧਖੜ ਉਮਰ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਲਵਾਰ ਕਮੀਜ਼ ਪਹਿਨੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਵਾਗਤ ਦਾ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਕਹੇ ਬਿਨਾਂ, ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ: 'ਇਹ ਦਸ ਰੁਪਏ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ।' ਮੈਂ ਦਸ ਰੁਪਏ ਦਾ ਨੋਟ ਕੱਢਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਦਾ ਨੋਟ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਮਕਾਨ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਵੇ। ਉਸਨੇ ਅੰਦਰੋਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।
ਇਹ ਇੱਕ ਹਨੇਰਾ, ਗੰਦਾ ਕਮਰਾ ਸੀ ਜੋ ਇੱਕ ਹੀ ਤੇਲ ਦੇ ਦੀਵੇ ਨਾਲ ਜਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਚਾਰਪੋਈ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਫਰਨੀਚਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਚਿਕਨਾਈ ਵਾਲੀ ਦੁਰੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਗੰਦੇ ਸਿਰਹਾਣੇ ਨੂੰ ਢੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਾਣੀ ਦਾ ਇੱਕ ਘੜਾ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਲੋਟਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਮੁੜੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ। 'ਤੁਸੀਂ ਸਰਦਾਰ ਇੰਨੇ ਸੋਹਣੇ ਦਿਖਣ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਹੋ, ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਠੋਡੀਆਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਇਹ ਉੱਲੀ ਕਿਉਂ ਉਗਾਉਂਦੇ ਹੋ?' ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਪੁੱਛਿਆ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਔਰਤ ਹਾਂ। 'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਕੋਲ ਗਏ ਹੋ?' ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। 'ਨਹੀਂ,' ਮੈਂ ਕੁਝ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। 'ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲੇ ਹੋ।'
‘ਤੁਹਾਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ,’ ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, ‘ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਫ਼ ਹਾਂ।’
ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਸਲਵਾਰ ਉਤਾਰੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕਮੀਜ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਮਰ ਦੇ ਉੱਪਰ ਰੱਖ ਲਿਆ, ਆਪਣਾ ਮੋਟਾ ਤਲ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਘੜੇ ਕੋਲ ਗਈ, ਲੋਟਾ ਭਰਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੱਟਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਾਣੀ ਛਿੜਕਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਗੰਦੇ ਕੱਪੜੇ ਨਾਲ ਸੁਕਾ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਚਾਰਪਾਈ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਿੱਠ ਦੇ ਭਾਰ ਲੇਟ ਗਈ ਅਤੇ ਗੋਡਿਆਂ 'ਤੇ ਝੁਕੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਤੱਕ ਚੁੱਕਿਆ। 'ਆਓ!' ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ।

ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਇੱਕ ਔਰਤ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪੱਟਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਕਮਲਾ ਬੋਸ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੇ ਗੁਪਤ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਝਲਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਘੁੰਮਾਇਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਔਰਤ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਮੇਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਉਹੀ ਸੀ ਜੋ ਮੈਂ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ 'ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ 'ਤੇ ਵੀ ਜਣਨ ਵਾਲ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਹ ਕਾਲੀ, ਮੋਟੀ ਔਰਤ ਜੋ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਗੋਡਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਠੋਡੀ ਨੂੰ ਛੂਹਦੀ ਹੋਈ ਪਈ ਸੀ, ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁੰਨ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਿੱਥੇ ਦਾਖਲ ਹੋਵਾਂ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪੈਂਟ ਉਤਾਰੀ ਅਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਝੁਕਿਆ, ਉਸਨੇ ਮੇਰਾ ਲਿੰਗ ਇੱਕ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਇਸਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵੱਲ ਨਿਰਦੇਸ਼ਤ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਿਤਾਇਆ।
ਉਹ ਇੱਕ ਦਿਆਲੂ ਵੇਸਵਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਮੇਰੇ ਪੈਸੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਨ। 'ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਦੁਬਾਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਇਸਦੀ ਕੀਮਤ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਹੋਵੇਗੀ,' ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਚਾਰਪਾਈ 'ਤੇ ਬੈਠਦਿਆਂ ਕਿਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗੇਗਾ ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 'ਜਦੋਂ ਵੀ ਤੁਸੀਂ ਚਾਹੋ ਆਓ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ,' ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ। 'ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸਮਾਂ ਦੇਵਾਂਗੀ। ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਛੂਹ ਸਕਦੇ ਹੋ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਚੁੰਮ ਸਕਦੇ ਹੋ।'
ਮੈਂ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਟਰਮੀਨਸ ਵਿਖੇ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਆਪਣੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹਟਿਆ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਦੂਜੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਵਧੇਰੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀਜਨਕ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਵੇਸ਼ਵਾ ਕੋਲ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਪਾਏ। ਗੋਰਖਾ ਗਾਰਡ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਗਈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਵੇਰ ਤੱਕ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਝਿਜਕਦੇ ਹੋਏ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆ

ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਭਾਰਤੀ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਭੋਜਨ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੀ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਲਦੇ- ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਟਾਪੂ-ਘੇਟੋ ਹੋਂਦ ਰੂੜ੍ਹੀਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ - ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬਹੁਤ ਸੰਜਮੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਉਹ ਬਾਹਰਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਸਮਝਦੇ ਹਨ; ਅੰਗਰੇਜ਼ ਔਰਤਾਂ ਠੰਢੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਆਦਿ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਨੇੜਲੀਆਂ ਦੋਸਤੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ। ਮੈਂ ਦਰਜਨਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਕਿ ਸੱਚਾਈ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਔਰਤਾਂ ਠੰਢੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
ਮੈਂ ਵ੍ਹੇਲੀ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਰਿਹਾ। ਦੋਵੇਂ ਨਰਸਾਂ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ - ਦੋ ਬੈੱਡ-ਸਿਟਰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਸੋਈਆਂ ਵਾਲੀਆਂ। ਲਿਲੀਅਨ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਮੈਜ ਨਾਲੋਂ ਉਸ ਵੱਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹਾਂ। ਉਸਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਹੈਂਪਸਟੇਡ ਦੇ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਸਿਨੇਮਾ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਮਹਾਂਦੀਪੀ ਫਿਲਮ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। 'ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲੈ ਜਾਂਦੇ?' ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਭੂਮੀਗਤ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਸਿਨੇਮਾ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਏ। ਜਦੋਂ ਲਾਈਟਾਂ ਬੁਝ ਗਈਆਂ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਤਸਵੀਰ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਪੀਣ ਅਤੇ ਸੈਂਡਵਿਚ ਲਈ ਪੱਬ ਗਏ ਅਤੇ ਫਿਰ ਹੈਂਪਸਟੇਡ ਹੀਥ 'ਤੇ ਸੈਰ ਕਰਨ ਲਈ ਗਏ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਕੀਟਸ ਦੀ ਝੌਂਪੜੀ ਤੋਂ ਲੰਘੇ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਓਡ ਟੂ ਏ ਨਾਈਟਿੰਗੇਲ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਆਇਤ ਸੁਣਾਈ।

ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਪੇਸ਼ਕਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਟਾਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗਾ, ਮੈਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਸਤਿੰਦਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ: 'ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਅਗਲੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਰੀ ਔਰਤ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਚੁਦਾਈ ਕਰਦੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਚੁਦਾਈ ਕਰਾਂਗਾ।' ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਕੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਂ ਮੰਗਿਆ।
ਇਸ ਦੌਰਾਨ, ਮੇਰੀ ਘਬਰਾਹਟ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫ੍ਰੈਂਚ ਬੋਰਡੇਲੋ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ। ਉਸਨੂੰ "ਦ ਪਿੰਕ ਬੁੱਕ" ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਕਾਪੀ ਮਿਲੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੈਰਿਸ ਦੇ ਵੇਸ਼ਵਾਘਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਤੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਗੈਰੇ ਸੇਂਟ ਲਾਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਗਏ। ਮੈਡਮ ਨੇ ਸਾਡਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕੰਧਾਂ ਲਈ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਏ। ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਸਦੀ ਕੀਮਤ ਕੀ ਹੋਵੇਗੀ; ਪੋਰਬੋਇਰ (ਟਿਪਸ) ਵਾਧੂ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਤਾੜੀਆਂ ਵਜਾਈਆਂ। ਇੱਕ ਦਰਜਨ ਕੁੜੀਆਂ ਅੰਦਰ ਆਈਆਂ, ਸਾਰੀਆਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨੰਗੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜਣਨ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਰੋੜਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਮੁੱਛਾਂ ਹੋਣ, ਤਾਂ ਸ਼ੈਂਪੇਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਆਰਡਰ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਅਸੀਂ ਸ਼ੈਂਪੇਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ ਭੁਗਤਾਨ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਗੁਪਤ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਬਿਡੇਟ ਵਿੱਚ ਧੋਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਆਉਣਾ ਚਾਹਾਂਗੀ। 'ਨਹੀਂ!' ਮੈਂ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ, ਇਹ ਕੰਮ ਕੁਝ ਸਕਿੰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਤਿੰਦਰ ਦਾ ਲਗਭਗ ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਫਿਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਕੁੜੀ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਸਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ।

ਹੋਵੇ। 'ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਦਿਖਦੇ ਹੋ,' ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ। ਮੈਰੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਘਰ ਵੀ ਆਈ। ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪਾਪਾ ਦੀ ਕਾਲਜ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਆ ਰਹੀ ਹੈ, ਬੇਸਬਰੀ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਤੋਹਫ਼ੇ ਲੈ ਕੇ ਆਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਰੀ ਦਾ ਕਦੇ ਕੋਈ ਬੁਆਏਫ੍ਰੈਂਡ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਰੀ ਮੇਰੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ, 'ਬਲੈਕ ਜੈਸਮੀਨ' ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਗਈ। ਇਹ ਤੱਥ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਕਲਪਨਾ ਸੀ।
ਮੈਂ ਦੱਖਣੀ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਵ੍ਹੇਲੀ ਦੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਸ਼ਾਮ ਆਰਮਸਟ੍ਰਾਂਗ ਅਤੇ ਧੋਬੀ ਔਰਤ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਭਿਆਨਕ ਝਗੜਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਰਮਸਟ੍ਰਾਂਗ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਾਬੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਦੁਰਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਔਰਤ ਦੇ ਝਗੜੇ ਵਿੱਚ ਫਸ ਗਏ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਮਿਸ ਵ੍ਹੇਲੀ ਆਰਮਸਟ੍ਰਾਂਗ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਸਹੁੰ ਖਾਧੀ ਕਿ ਉਹ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਚਲਾ ਜਾਵੇਗਾ ਪਰ ਮਿਸ ਵ੍ਹੇਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਸੀਅਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 'ਮੇਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਇੱਕ ਪੈਸਾ ਵੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗਾ,' ਉਸਨੇ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ।
ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਆਰਮਸਟ੍ਰਾਂਗ ਨੂੰ ਪਛਤਾਵਾ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੇ ਧੋਬੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਰੇ ਕੈਦੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗੀ। ਮਿਸ ਵ੍ਹੇਲੀ ਉਸਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਰਹਿਣ ਦੇਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਉਤਸੁਕ ਸੀ। ਡਨਸਮੁਇਰ, ਜੋ ਕਿ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਸਤੇ ਰੇਟਾਂ 'ਤੇ ਸਨ, ਨੇ ਵੀ ਰਹਿਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਬਾਕੀਆਂ ਨੇ, ਧੋਬੀ ਔਰਤ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਲੱਭਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।
ਮੈਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਮਿਲ ਸਕੀ ਜੋ ਇੱਕ ਵਿਧਵਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਆਰਾ ਹੈਂਪਸਟੇਡ ਅਤੇ ਬੇਲਸਾਈਜ਼ ਪਾਰਕ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵੋਰਸੇਲੀ ਰੋਡ 'ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਚਲਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ

ਮਾੜੀ ਜਿਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਚਾਰ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਨ, ਦੋ ਸਿੰਧੀ, ਇੱਕ ਬੰਗਾਲੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਕੁਮਾਊਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਨੌਜਵਾਨ। ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਨਾਸ਼ਤੇ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ 'ਤੇ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਸੀ। ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਫਾਇਦਾ ਹੈਂਪਸਟੇਡ ਹੀਥ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਦੀ ਪਿੱਠ ਵਾਂਗ ਜਾਣਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
ਮੈਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਪੈਨਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ, ਦੋ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰੀਆਂ: ਇੱਕ ਦਾ ਮੇਰੇ ਭਵਿੱਖ 'ਤੇ ਫੈਸਲਾਕੁੰਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ, ਦੂਜੀ ਇੱਕ ਮਾਮੂਲੀ ਘਟਨਾ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ।
ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਮੂਲੀ ਗੱਲ। ਕੁਮਾਊਂ ਦਾ ਨੌਜਵਾਨ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਸ਼ਾਹ ਸੀ, ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਮਿਲਣਾ-ਜੁਲਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਪਿਘਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਸਦੀ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਸੀ - 'ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧੀਆ, ਉੱਚ ਵਰਗੀ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ', ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ। 'ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਸਤੇ ਵੇਟਰੈਸ ਅਤੇ ਨਰਸਾਂ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਭਾਰਤੀ ਮਰਦ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਜਮੀ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਨਮਾਨਯੋਗ,' ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਕਿੰਨੀ ਦੂਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨਹੀਂ ਹੈ,' ਉਸਨੇ ਕੁਝ ਖਿਝ ਕੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। 'ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ ਲੈਣ ਦੇਵੇਗੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਉਸਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ।' ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੇ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਤਰੱਕੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਜੋ ਉਹ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। 'ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਦੋਂ ਕਰੋਗੇ?' ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੀ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਪਰ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਇੱਕ ਐਤਵਾਰ,

ਰਹੇ ਹੋਰ ਢੁਕਵੇਂ ਸਿੱਖ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। ਪਰਿਵਾਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਮਲਿਕ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਜੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਚਾਹ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਮਲਿਕ ਨੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਈ ਅਤੇ ਸਿਰਹਾਣਾ ਚੁੱਕਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਇਸਦੇ ਹੇਠਾਂ ਇੱਕ ਗੁਟਕਾ (ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਪੁਸਤਕ) ਮਿਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਮਨ ਬਣਾਇਆ। ਜੇ ਇਹ ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੂਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਉਪਲਬਧ ਸੀ। ਇੱਕ ਸੀਨੀਅਰ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਸ਼੍ਰੀ ਮਲਿਕ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬਿਲਡਿੰਗ ਠੇਕੇਦਾਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਝਿਜਕਦੇ ਸਨ ਜੋ ਅਕਸਰ ਉਸਦਾ ਪੱਖ ਭਾਲਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਰਾਏ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸਦੇ ਲਈ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਇਨੇ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇੱਕ ਮੋਹਰੀ ਠੇਕੇਦਾਰ ਸਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਿਰਹਾਣੇ ਹੇਠ ਛੋਟੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਪੁਸਤਕ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰਾ ਟਰੰਪ ਕਾਰਡ ਸਾਬਤ ਹੋਈ।
ਉਸ ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਝੀਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਵਿੰਡਰਮੇਅਰ ਵਿੱਚ ਛੁੱਟੀਆਂ ਮਨਾ ਰਿਹਾ ਸੀ; ਉਹ ਝੀਲ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਬੋ ਨੇਸ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਇੱਕ ਸਵੇਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਾਸ਼ਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬੋ ਨੇਸ ਵੱਲ ਕਿਸ਼ਤੀ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਸਰੀਰਕ ਤਾਕਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ। ਸ਼੍ਰੀ ਮਲਿਕ ਨੇ ਉਸ ਔਰਤ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜੋ ਹੋਟਲ ਚਲਾਉਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਕੀ ਛੁੱਟੀਆਂ ਉੱਥੇ ਬਿਤਾਉਣ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਾਜਬ ਦਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਵਿੰਡਰਮੇਅਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਤੋਂ ਇਸ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਫਟ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਬਾਰ, ਬਾਲਰੂਮ ਅਤੇ ਝੀਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਬਾਗ਼ ਹੈ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਲਈ ਇੱਕ

ਰੋਬੋਟ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲਈ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮਾਂ ਰੋਇੰਗ, ਪਰਚ ਲਈ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨ ਜਾਂ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸੈਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਇਆ। ਇਹ ਵਰਡਜ਼ਵਰਥ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉਸਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਇਆ।
ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਭੂਤਾਂ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਚਾਂਦਨੀ ਰਾਤ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਯਾਦਗਾਰ ਮਿਲੀ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੀ ਗੋਲੀ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਪੜ੍ਹ ਸਕਿਆ। ਇਹ ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਬਿਜਲੀ ਡਿੱਗੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਘਬਰਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਮੁਰਦਿਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਹੋਟਲ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ, ਲਗਾਤਾਰ ਪਿੱਛੇ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰਾ ਪਿੱਛਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ।
ਲੰਡਨ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ, ਮੈਂ ਹੈਂਪਸਟੇਡ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਹਾਕੀ ਖੇਡਦੇ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਰਿਚਰਡ ਰੀਸ ਨਾਮ ਦੇ ਇੱਕ ਲੰਬੇ, ਸੁੰਦਰ, ਸੁਨਹਿਰੀ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜੋ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੈਲਵਿਨ ਗਾਰਡਨ ਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਐਤਵਾਰ ਬਿਤਾਉਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਰੀਸ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਿਤਾ, ਕੈਪਟਨ ਰੀਸ, ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਗਾਰਡਨ ਸਿਟੀ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰੀਸ ਵਿਸਲਰ ਦੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਵਰਗੀ ਸੀ - ਲੰਮੀ, ਸਲੇਟੀ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਮਾਣਮੱਤੇ। ਉਹ ਇੱਕ ਕਵੇਕਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸ਼ਾਂਤੀਵਾਦੀ ਸੀ। ਰਿਚਰਡ ਦੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਸਨ, ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁੰਦਰ, ਗੋਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਵਾਂਗ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘਰ ਗੋਲਫ ਕੋਰਸ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਉੱਚਾਈ ਦੀ ਚੋਟੀ 'ਤੇ ਸੀ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਬ੍ਰੈਕਨ, ਓਕ ਅਤੇ ਸੀਡਰ ਦਾ ਜੰਗਲ, ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਖਿੜੇ ਹੋਏ ਜੰਗਲੀ ਰੋਡੋਡੈਂਡਰਨ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ

ਪੁੱਛਿਆ, ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ ਸੀ ਨਾ ਕਿ ਇਸ ਅਨੰਦਮਈ ਸੁੰਦਰ ਜੰਗਲੀ ਟਾਊਨਸ਼ਿਪ ਵਿੱਚ?
ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਰੀਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਲੱਭੀ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਐਫ.ਐਸ. ਮਾਰਵਿਨ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਸੱਤਰਵਿਆਂ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਦੋ ਮੰਜ਼ਿਲਾ ਝੌਂਪੜੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਬਾਗ਼ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਲਈ ਇੱਕ ਐਂਗਲੋ-ਇੰਡੀਅਨ ਔਰਤ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਕ੍ਰੇਮੋਨਾ, ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਵੀਹ ਸਾਲ ਦੀ ਧੀ ਡੌਰਿਸ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਵਾਧੂ ਕਮਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਬੋਰਡਰ ਵਜੋਂ ਲੈ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਬੈਗ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਵੈਲਵਿਨ ਗਾਰਡਨ ਸਿਟੀ ਲੈ ਗਿਆ। ਇਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਠਹਿਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਮਾਂ ਸੀ।
ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੋਸਤ ਬਣਾਏ। ਇੱਕ ਤਾਂ, ਕੁਝ ਲੋਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਲੰਡਨ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਡੈਲਕੋਟ ਟੈਨਿਸ ਕਲੱਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸਥਾਨਕ ਕਲੱਬਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਸ ਲਈ ਖੇਡੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਖੇਡ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਚੰਗਾ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਸਮਸ ਦੇ ਨੇੜੇ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੈਰਲ ਗਾਇਕਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਜੋ ਕਿੰਗਜ਼ ਕਰਾਸ ਦੀ ਸਵੇਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ 'ਤੇ ਬੰਸਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਗਾਉਣ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਜਵਾਨ, ਕਾਲੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ, ਬਾਰਬਰਾ ਪਰਡਮ ਸੀ, ਜੋ ਇੱਕ ਬੈਲੇ ਡਾਂਸਰ ਬਣਨ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਪਿਤਾ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੇਖਕ ਸੀ; ਉਸਦਾ ਭਰਾ, ਇੱਕ ਫਿਲਮ ਅਦਾਕਾਰ। ਉਹ ਰੋਮਨ ਕੈਥੋਲਿਕ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਪਰੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ, ਬਾਰਬਰਾ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜਵਾਨ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਦਮਾਂ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਦੇਖਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬੁਲਾਉਂਦੀ ਸੀ; ਉਹ ਰੇਲਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਮ ਪੱਤਰ ਰੱਖਦੀ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਧਿਆਨ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਹੋਣ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਸੀ।

ਪੈਰਿਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮੈਨੂੰ ਯੂਰਪ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਦੇਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ, ਮੈਂ ਕੋਟ ਡੀ ਅਜ਼ੂਰ 'ਤੇ ਗਰਮੀਆਂ ਬਿਤਾਈਆਂ ਸਨ। ਬਰਲਿਨ ਓਲੰਪਿਕ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਜਰਮਨੀ ਜਾਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਜਰਮਨ ਭਾਰਤੀ ਓਲੰਪਿਕ ਟੀਮ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਹਾਕੀ ਦੇਖਣ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੇਇਸਬਾਡਨ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਟੂਰਨਾਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਇੱਕ ਸੰਯੁਕਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਹਾਕੀ ਟੀਮ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਿੰਗਜ਼ ਦੇ ਦੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਦੋਵੇਂ ਸਿੱਖ, ਕੀਨੀਆ ਤੋਂ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੈਂ, ਨੂੰ ਟੀਮ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਭਾਰਤੀ ਦਿੱਖ ਦੇਣ ਲਈ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਉਦਾਸੀਨ ਖਿਡਾਰੀ ਸੀ।
ਜਰਮਨੀ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਯਹੂਦੀ-ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਖੇਡ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਲਈ ਬੈਂਚ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਨੂੰ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਨਾਲ ਪੇਂਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ 'ਜੂਡੇਨ' ਸ਼ਬਦ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਸੀ। ਅਤੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਟਰਾਇਲਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਮੈਂ ਦੂਜੇ ਬੈਂਚਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੇ ਇੱਕ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬੈਂਚ ਯਹੂਦੀਆਂ ਲਈ ਸਨ। ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਬੈਠਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਇੱਕ ਕਮਿਊਨਿਸਟ (ਜੋ ਕਿ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ) ਅਤੇ ਫਾਸ਼ੀਵਾਦ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ (ਜੋ ਕਿ ਮੈਂ ਸੀ)। ਉਹ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਾਪਸ ਭੇਜਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਡੀ ਟੀਮ ਦਾ ਕਪਤਾਨ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਘੇਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਟੀਮ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੰਗਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਆਰੀਅਨਾਂ ਲਈ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਰਿਸੈਪਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ 'ਤੇ ਮੈਂ ਇੱਕ ਵੱਡੀ, ਛੇ ਫੁੱਟ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੰਬੀ ਸੁਨਹਿਰੀ, ਇੱਕ ਪੂਰੀ ਛਾਤੀ ਵਾਲੀ ਜਰਮਨ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਜੋ ਹਿਟਲਰ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਆਰੀਅਨ ਕੁੜੀ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਦੁਭਾਸ਼ੀਏ ਰਾਹੀਂ

ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਵੀ ਉਸ ਵਰਗੀ ਸੁੰਦਰ ਔਰਤ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਉਸਨੂੰ ਜਰਮਨ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਪਹੁੰਚਾਈ ਗਈ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਸ਼ਾਮ ਉਹ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਆਈ ਅਤੇ ਟੁੱਟੀ-ਫੁੱਟੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਸਮਾਂ ਦੇਣ ਲਈ ਉੱਥੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਇੱਕ ਵਾਕ ਲਈ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ: 'ਤੁਹਾਨੂੰ ਯਹੂਦੀਆਂ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਕਿਉਂ ਪਸੰਦ ਹੈ?' ਇਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਮੈਨੂੰ ਕਿੰਗਜ਼ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਯਹੂਦੀ ਲੋਕ ਪਸੰਦ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ। ਉੱਥੇ ਬ੍ਰੋਨੋਵਸਕੀ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਬਦਲ ਕੇ ਬੈਰਨ ਰੱਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਲਈ ਟੇਬਲ ਟੈਨਿਸ ਖੇਡਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਅਫ਼ਰੀਕੀ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ ਬਣ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਲੇਵਿਨਸੋਹਨ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਵਕੀਲ ਬਣ ਗਿਆ। ਅਤੇ ਇੱਕ ਮਿਸ ਜੈਫ਼ ਸੀ, ਸਾਡੀ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਕੁੜੀ। ਆਪਣੀ ਅੰਤਿਮ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸਨੂੰ ਘਬਰਾਹਟ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪੇਪਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ, ਪ੍ਰੀਖਿਅਕਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਯਹੂਦੀਆਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।
ਚਾਰ ਚੁਣੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਰਮਨ ਟੀਮਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਕਾਲਜ ਦੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਸਾਡੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਟੀਮ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤੀ ਤਕਨੀਕ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖੀ। ਜਦੋਂ ਸਾਡੀ ਓਲੰਪਿਕ ਇਲੈਵਨ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਖੇਡਣ ਦੀ ਗੱਲ ਆਈ ਤਾਂ ਜਰਮਨ ਟੀਮ ਜੋਕਰਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਵਾਂਗ ਢਹਿ ਗਈ।
ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਵੈਲਵਿਨ ਵਾਪਸ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਵਲ ਮਲਿਕ ਸੀ ਜੋ ਮੋਂਟੇਸਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਕੋਰਸ ਕਰਨ ਲਈ

‘ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਦੋਸਤ ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।’ ਔਰਤ ਨੇ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗੀ, ‘ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕੁਝ ਵੱਖਰੇ ਲੱਗ ਰਹੇ ਹੋ,’ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ। ਇੱਕ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਅਮਰਜੀਤ ਕੈਂਬਰਿਜ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਆਪਣੀ ਰੇਲਗੱਡੀ ਫੜਨ ਲਈ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹੀ ਔਰਤ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਆਈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, ‘ਮਿਸਟਰ ਸਿੰਘ, ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਇੱਕ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਸਮਝ ਲਿਆ ਸੀ।’
ਕਵਲ ਮਲਿਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਣ ਦਾ ਮੇਰਾ ਮੌਕਾ ਅਗਲੇ ਕ੍ਰਿਸਮਸ 'ਤੇ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਪਿਛਲੀ ਕ੍ਰਿਸਮਸ ਬੀਕਨਸਫੀਲਡ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਸੀਅਰ ਗ੍ਰੀਨ ਹਾਲਟ ਦੇ ਇੱਕ ਕਵੇਕਰ ਹੋਸਟਲ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਈ ਸੀ, ਮਿਲਟਨ ਦੀ ਕਾਟੇਜ ਜਿੱਥੇ ਕਵੀ ਨੇ ਪੈਰਾਡਾਈਜ਼ ਲੌਸਟ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਸਟੋਕ ਪੋਗੇਸ ਚਰਚਯਾਰਡ ਜਿੱਥੇ ਗ੍ਰੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਐਲੀਜੀ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸਮਸ ਲਈ ਉਸਦੀ ਕੀ ਯੋਜਨਾ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਕੋਈ ਯੋਜਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਤੇ ਬੈੱਲਜ਼ ਛੁੱਟੀਆਂ ਮਨਾਉਣ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸਥਾਪਨਾ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਵੇਕਰ ਹੋਸਟਲ ਆਵੇ। ਇਹ ਇੱਕ ਸ਼ਾਂਤ ਜਗ੍ਹਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਬਜ਼ੁਰਗ ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਅਕਸਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਫ੍ਰੈਂਡਜ਼ ਮੀਟਿੰਗ ਹਾਊਸ, ਮੇਫਲਾਵਰ ਬਾਰਨ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਬੈਡਮਿੰਟਨ ਅਤੇ ਟੇਬਲ ਟੈਨਿਸ ਖੇਡ ਸਕਦੇ ਸੀ, ਕਬਰਸਤਾਨ ਜਿੱਥੇ ਪੇਨ ਬ੍ਰਦਰਜ਼ ਨੂੰ ਦਫ਼ਨਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਗ੍ਹਾ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਜੰਗਲ ਸਨ।
ਹੋਸਟਲ ਇੱਕ ਵਿਧਵਾ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਕਥਬਰਟਸਨ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਕਿੰਨੀ ਮਸਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਹਾਂ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲੈਣੀ ਪਵੇਗੀ। ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਕਿ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜਾਣ ਦੇਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਲਈ ਕ੍ਰਿਸਮਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਬਕਿੰਘਮਸ਼ਾਇਰ ਵਿੱਚ ਸੀਅਰ ਗ੍ਰੀਨ ਹਾਲਟ ਲਈ ਇੱਕ ਹੌਲੀ ਰੇਲਗੱਡੀ ਫੜੀ। ਇੱਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਔਰਤ ਜੋ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪਿੰਡ ਜਾਣ ਲਈ

ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਟੈਕਸੀ ਚਲਾਉਂਦੀ ਸੀ, ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਕਵੇਕਰ ਹੋਸਟਲ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।
ਮੈਂ ਕਵਲ ਮਲਿਕ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਮਿਲਟਨ ਦੀ ਝੌਂਪੜੀ ਅਤੇ ਸਟੋਕ ਪੋਗੇਸ ਗਿਰਜਾਘਰ ਜਾਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਜੋ ਲੰਮੀ ਸੈਰ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਮਿਲਟਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਪਰ ਐਲੀਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਆਇਤ ਸੁਣਾਈ; ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਢੁਕਵੀਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਉੱਥੇ ਰਚੀ ਗਈ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਖੜ੍ਹੇ ਸੀ। 'ਅਤੇ ਇਹ ਸੁਣੋ,' ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ:

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ੁੱਧ ਕਿਰਨਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਤਨ,
ਸਮੁੰਦਰੀ ਰਿੱਛ ਦੀਆਂ ਹਨੇਰੀਆਂ, ਅਣਗੌਲੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ,
ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫੁੱਲ ਅਣਦੇਖੇ ਲਾਲ ਹੋਣ ਲਈ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ,
ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਮਿਠਾਸ ਨੂੰ ਮਾਰੂਥਲ ਦੀ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਬਰਬਾਦ ਕਰੋ।
ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾ ਲਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੋਸਤ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਛੂਹਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਦੇ ਬਚਾਅ ਟੁੱਟਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਵੇਕਰ ਹੋਸਟਲ ਵਿੱਚ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਲਾਲ ਵੱਲੋਂ ਕਈ ਲੰਬੇ ਪੱਤਰ ਮਿਲੇ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਉਸਦੇ ਲਈ ਕਿੰਨਾ ਦੁਖਦਾਈ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਕਾਰਟੂਨਿਸਟ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਤਰ ਦਿਖਾਏ। ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੋਈ ਕਿ ਉਹ ਦੌੜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ।
ਲੰਡਨ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ, ਉਸਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਅਧੀਨ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਕੁਝ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਲਿਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਮੰਗਣੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਤਾਪ ਲਾਲ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਚੰਗੇ ਦੋਸਤ ਬਣੇ ਰਹੇ। ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੰਗਲੌਰ ਵਿੱਚ ਰਹੇ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਏਅਰੋਨਾਟਿਕਸ ਦੇ ਜਨਰਲ ਮੈਨੇਜਰ ਸਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਏਅਰ ਚੀਫ ਮਾਰਸ਼ਲ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਹਵਾਈ ਸੈਨਾ ਦੇ ਮੁਖੀ ਬਣੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਦੇਖਿਆ। 1978 ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਅਮਰਜੀਤ, ਜਿਸਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮੇਰਾ ਰਸਤਾ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਨੇ ਤੇਜ਼ਾਬ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ: 'ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਬੈਂਕ ਬੈਲੇਂਸ ਜਿੱਤ ਗਿਆ।' ਇੱਕ ਹੋਰ ਨੌਜਵਾਨ ਜਿਸਨੇ ਕਵਲ ਮਲਿਕ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅਮੀਰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਭਰਤ ਰਾਮ ਸੀ। ਉਹ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਵਿਆਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਹ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਕੱਢ ਸਕਦਾ। ਭਰਤ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਸਰ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਯੂਰਪ ਛੁੱਟੀਆਂ ਮਨਾਉਣ ਆਇਆ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਕਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਇੱਕ ਸਪਾ ਵਿੱਚ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਸਕੀਇੰਗ ਛੁੱਟੀਆਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਫ੍ਰੈਂਚ ਐਲਪਸ ਲੈ ਗਿਆ।
ਉਸਦਾ ਮਨ ਜਿੱਤਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਸਹੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਮੰਗਤ ਰਾਏ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਕਵਲ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਮਾੜੀ ਰਾਏ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸਦੀ ਦਿੱਖ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਪੱਤਰ ਵਿਹਾਰ ਘੱਟਣ ਲੱਗਾ। ਉਸਨੂੰ ਸਕੀਇੰਗ ਅਤੇ ਬਰਫ਼ਬਾਰੀ ਲਈ ਮੇਰਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਬਹੁਤ ਥਕਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਲੱਗਿਆ। ਇੱਕ ਤਸਵੀਰ ਵਾਲੇ ਪੋਸਟਕਾਰਡ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨੂਰਮਬਰਗ ਤੋਂ ਭੇਜਿਆ, ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਰੈਲੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ

ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਕੇਸ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਿੰਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਿੰਨੇ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਦੋਸ਼ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਚੋਰੀਆਂ ਲਈ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੈਰਿਸਟਰਾਂ ਨੂੰ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਕਿੰਨਾ ਔਖਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਦਿਲੋਂ ਹਾਸਾ ਆਇਆ।
ਨਤੀਜੇ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਐਲਾਨੇ ਗਏ। ਮੈਂ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਖੁੰਝ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਦੇ ਉਲਟ, ਪ੍ਰੀਖਿਅਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਅੰਕ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਜੇ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਗਿਆਰਾਂ ਦਿੱਤੇ ਹੁੰਦੇ, ਜਾਂ ਜੇ ਮੈਂ ਉਸ ਪੇਪਰ ਵਿੱਚ ਉਹੀ ਅੰਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਹੁੰਦੇ ਜੋ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਅਤੇ ਇਹ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਉਮੀਦਵਾਰ ਸੀ, ਭਾਰਤੀ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਵਿਵਾ ਵੌਸ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਅੰਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ: 300 ਵਿੱਚੋਂ 300। ਮੈਨੂੰ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਲਈ ਵੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਰੋਟੇਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਇੱਕ ਈਸਾਈ ਜਾਂ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਲਿਆ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਲਈ ਸੈਕਟਰੀ ਆਫ਼ ਸਟੇਟ ਦੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ, ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵਧਾਈ ਦੇਣ ਲਈ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਈਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਮ ਭੇਜਿਆ। ਇੱਕ ਹਫ਼ਤੇ ਲਈ ਮੈਂ ਨੌਵੇਂ ਬੱਦਲ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ, ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਾਲ ਆਕਸਫੋਰਡ ਜਾਂ ਕੈਂਬਰਿਜ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੋਬੇਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਦੇਖਿਆ। ਅਤੇ ਫਿਰ 'ਰੱਬ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾ' ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਵਾਂਗਾ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਲਈ, ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਈਸਾਈ ਨੂੰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਮਿਲੀ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸ਼ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚੋ, ਮੈਂ ਕਾਨੂੰਨ, ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਅਤੇ

ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਆਪਣਾ ਕਰੀਅਰ ਖਤਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ।
ਆਪਣੀ ਸਕੀਇੰਗ ਛੁੱਟੀਆਂ ਦੌਰਾਨ, ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਐਲ.ਐਲ.ਬੀ. ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾੜਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਹੀ ਪਾਸ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਇੱਕ ਪੇਪਰ ਦੇਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਬਾਰ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿੱਚ ਮਾਸਟਰ ਡਿਗਰੀ ਲੈਣ ਲਈ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਟਿਊਟਰ, ਡਾ. ਪੋਟਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਫ਼-ਸਾਫ਼ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਐਲ.ਐਲ.ਐਮ. ਕੋਰਸ ਨਾਲ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਲੜਾਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਘਰ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬੈਰਿਸਟਰ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਹੋਰ ਬਿਤਾਉਣੇ ਪੈਂਦੇ ਪਰ ਕਵਲ ਦੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ, ਸਰ ਮੌਰਿਸ ਗਵਾਇਰ ਦੁਆਰਾ ਭੇਜੇ ਗਏ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਲਾਇਸੈਂਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।
ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮਾਰਵਿਨ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਅਚਾਨਕ ਖਤਮ ਹੋ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਰਹੇ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਚਲਾਉਣ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਬਾਗ਼ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ, ਉਸਦੇ ਲਾਅਨ ਨੂੰ ਘਾਹ ਕੱਟਿਆ ਅਤੇ ਝਾੜੂ ਲਗਾਇਆ ਅਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਲੱਕੜਾਂ ਕੱਟੀਆਂ। ਇੱਕ ਦੁਪਹਿਰ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੁੜੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਈ। ਉਹ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਈ ਕਿ ਮੈਂ ਮਾਰਵਿਨ ਵਰਗੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾਵਾਨ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਸਵਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹਾਂ, ਜਿਸਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ। 'ਆਓ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲੋ,' ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਹੱਥ ਫੜਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ। ਅਸੀਂ ਮਾਰਵਿਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਛਾ ਗਏ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਟਾਈਪਰਾਈਟਰ ਵੱਲ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਣ 'ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ। ਮੈਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕੁੜੀ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਕੌਣ ਹੈ। ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਫਿੱਕਾ ਪੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਟਿਆ, 'ਕੀ

ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੇ ਕਿ ਮੈਂ ਰੁੱਝੀ ਹੋਈ ਹਾਂ? ਤੁਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਓ!' ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਬ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚੋਂ ਘਰ ਲੈ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਮਾਰਵਿਨ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਲਈ ਮਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਅਗਲੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਚਿਆ। ਇਸ ਵਾਰ ਉਹ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣਾ ਪਿਆ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਗੁੱਸਾ ਕਿਉਂ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੈਲਵਿਨ ਗਾਰਡਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੋਰਡਿੰਗ ਹਾਊਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਪੀਲ ਦੇ ਸੁਝਾਅ 'ਤੇ ਮੈਂ ਲੈਚਵਰਥ ਗਾਰਡਨ ਸਿਟੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮੀਲ ਦੂਰ ਵੈਸਟਨ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਮੌਰੀਸ ਅਤੇ ਬ੍ਰੈਂਡਾ ਔਰਟਨ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਕਾਲਜ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੂਰੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਰ ਫਾਈਨਲ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਪੇਪਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਐਂਡ ਕਾਟੇਜ ਬਹੁਤ ਸੁਵਿਧਾਜਨਕ ਲੱਗਿਆ। ਔਰਟਨ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਵੇਰੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਦੇਰ ਸ਼ਾਮ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਟੇਜ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸੀ।
ਔਰਟਨ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਜੋੜਾ ਸੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਲੰਮਾ, ਸੁਨਹਿਰੀ, ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉਹ ਉੱਚ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਲਹਿਜ਼ਾ ਅਪਣਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਘਾਟ ਨੂੰ ਛੁਪਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ, ਕਾਲੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੀ, ਸੂਝਵਾਨ ਯਹੂਦੀ ਕੁੜੀ ਸੀ ਜੋ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਮੌਰੀਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਇੱਕ ਮਜ਼ਦੂਰ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਵੀ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਸੈਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਨਾਲ ਭਰ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਬਸ ਉਸਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਬੈੱਡਰੂਮ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਚੁਦਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਬ੍ਰੇਂਡਾ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਸਾਦੇ ਸੰਭੋਗ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ,

ਹੋਏ ਕਿਹਾ। ਇਹ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਲਿੰਗ ਸੀ ਜੋ ਮੈਂ ਕਦੇ ਦੇਖਿਆ ਸੀ - ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਗਧੇ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦਾ। ਅਸੀਂ ਵੈਸਟਨ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਪੈਸਾ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਬੁੜਬੁੜਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਬ੍ਰੈਂਡਾ ਲਈ ਬਹੁਤ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੋਇਆ ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਦਿਲਾਸਾ ਦੇਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਮੌਰਿਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਮੈਂ ਐਂਡ ਕਾਟੇਜ ਵਿੱਚ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਬਿਤਾਏ, ਸਵੇਰੇ ਲੰਬੀ ਸੈਰ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਸਵਾਰੀ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਔਰਟਨਜ਼ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਜੈਕ ਪੀਲ ਤੋਂ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਮੌਰਿਸ ਹਵਾਈ ਸੈਨਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਵਾਈ ਹਾਦਸੇ ਵਿੱਚ ਮਾਰੀ ਗਈ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਰਾਹਤ ਵਾਲੀ ਬ੍ਰੈਂਡਾ ਨੇ ਦੂਜਾ ਪਤੀ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮਹਿਲਾ ਜਰਨਲ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।
ਮੈਂ ਕੁਝ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਫੈਲ ਗਈਆਂ ਸਨ ਕਿ ਮੇਰੀ ਮੰਗਣੀ ਟੁੱਟਣ ਦੇ ਬਿੰਦੂ 'ਤੇ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਪੰਜ ਸਾਲ ਲੱਗ ਗਏ ਸਨ ਉਹ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਪਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਦੂਜਿਆਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਦੋਸਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਵਾਪਸੀ 'ਤੇ ਵਧਾਈ ਦੇਣ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦੇ ਸਨ, 'ਕਾਕਾ ਕੀ ਪਾਸ ਕਰ ਕੀ ਆਇਆ ਹੈ?' - ਤੁਹਾਡਾ ਪੁੱਤਰ ਕੀ ਪਾਸ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ? ਉਹ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, 'ਹੋਰ ਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸਮਾਂ ਬਹੁਤ ਪਾਸ ਕਰ ਕੀ ਆਇਆ ਹੈ' - ਮੈਨੂੰ ਸੱਚਮੁੱਚ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਪਾਸ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਸਿਵਾਏ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਲੰਘ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੋਤੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਇੱਕ ਬੈਰਿਸਟਰ ਕਵਲ ਦੀ ਦਾਦੀ ਨਾਲ ਹੋਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ, 'ਹੈ! ਹੈ! ਇਹ ਪੁੱਟੋ ਤੇ ਬਾਲਿਸਟਰ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ' - ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਇੱਟ ਖਿੱਚੋ ਅਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸਦੇ ਹੇਠਾਂ ਇੱਕ ਬੈਰਿਸਟਰ ਮਿਲੇਗਾ।

ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਘਰ ਵਾਪਸ ਦੇਖ ਕੇ ਸੱਚਮੁੱਚ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਉਹ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਮੇਰੀ ਘਰ ਵਾਪਸੀ ਦਾ

ਸੀ - ਦੋਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇ ਅਸੀਂ ਮੰਗਣੀ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਬਦਨਾਮੀ ਕਰੇਗੀ ਅਤੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਲ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਟਾਲਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਸੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਟਾਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਹਾਈਵੇਅ, ਦ ਮਾਲ, ਜੋ ਕਿ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ, 'ਤੇ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਬਣੀ ਇਮਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦੋ ਬੈੱਡਰੂਮ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਕੋਨੇ ਵਾਲਾ ਫਲੈਟ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ।
ਘਰ ਵਾਪਸੀ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਮੈਂ ਕਿਰਪਾ ਨਾਰਾਇਣ ਦੇ ਚੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਸੰਭਾਲਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਕੀਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੰਖੇਪਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਵਿਵਾਦਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕਤਲ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਲਈ ਸੈਸ਼ਨ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਇਆ। ਉਹ ਸ਼ਾਮਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਕਵਲ ਨਾਲ ਬਿਤਾਈਆਂ - ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਚੱਕਰ ਲਗਾਉਣਾ, ਭਰਤ ਰਾਮਾਂ ਨਾਲ ਤਸਵੀਰਾਂ ਖਿਚਵਾਉਣਾ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਲ ਵਿੱਚ ਤੈਰਾਕੀ ਕਰਨਾ।
ਸਾਡਾ ਵਿਆਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਾਮਲਾ ਸੀ। ਕਵਲ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸੀ.ਪੀ.ਡਬਲਯੂ.ਡੀ. ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਰਤੀ ਮੁੱਖ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕਲੌਤੀ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇਮਾਰਤ ਠੇਕੇਦਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿੱਚ ਰੀਅਲ ਅਸਟੇਟ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸਿੰਗਲ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਉਹ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਤੋਹਫ਼ੇ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਰੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੂਜੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ।

ਇਹ ਇੱਕ ਰਵਾਇਤੀ ਸਿੱਖ ਵਿਆਹ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਿੱਤਲ ਦਾ ਬੈਂਡ ਜਲੂਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ, ਲਾੜੇ ਦੇ ਚਮੇਲੀ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਪਰਦੇ ਵਿੱਚ ਲਿਪਟੀ ਹੋਈ, ਚਿੱਟੇ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਤਲਵਾਰ ਲੈ ਕੇ ਸਵਾਰ ਸੀ। ਮਲਿਕ 1 ਤੁਗਲਕ ਰੋਡ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਘਰ, 1A ਜਨਪਥ ਤੋਂ ਸੜਕ 'ਤੇ ਇੱਕ ਖਾਲੀ ਫਰਲਾਂਗ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦੁਲਹਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਰਸਮ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘੇ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮਜ਼ਾਕੀਆ ਗੱਲਾਂ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਮਜ਼ਾਕ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਦਾਅਵਤ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਰਾਤ ਮਲਿਕ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਈ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ, ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਛੱਤਰੀ ਹੇਠ ਅਸੀਂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠ ਗਏ, ਉਸਨੇ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਚਿਹਰਾ ਇੱਕ ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੇ ਢੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ; ਮੈਂ ਇੱਕ ਕਰੀਮ ਰੰਗ ਦੀ ਸ਼ੇਰਵਾਨੀ ਅਤੇ ਚੂੜੀਦਾਰ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਿਰਪਾਨ ਸੀ। ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ (ਆਨੰਦ ਦਾ ਸਮਾਰੋਹ) ਇੱਕ ਗੰਭੀਰ ਮਾਮਲਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਗੀਆਂ ਨੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਭਜਨ ਗਾਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਉਸਦੇ ਦੁਪੱਟੇ ਹੇਠ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਾਲਚ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਢੱਕੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਹਿਲਾਇਆ। ਅਸੀਂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਚਾਰ ਵਾਰ ਪਰਿਕਰਮਾ ਕੀਤੀ, ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਸੀ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਇੱਕ ਸਕਾਰਫ਼ ਦਾ ਇੱਕ ਸਿਰਾ ਫੜੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕੀ - ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭੈਣਾਂ ਵਜੋਂ ਵੇਖਣ ਦੀ। ਇਹ 30 ਅਕਤੂਬਰ, 1939 ਦੀ ਸਵੇਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਉਸੇ ਸ਼ਾਮ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਲਾਅਨ 'ਤੇ ਕਾਕਟੇਲ ਅਤੇ ਇੱਕ ਡਾਂਸ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। 1000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਿਆ। ਸਕਾਚ, ਸ਼ੈਂਪੇਨ, ਵਾਈਨ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਂਡੀ ਦੀ ਗੂੰਜ ਉੱਠੀ; ਇੱਕ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਜਾਏ ਗਏ ਲੱਕੜ ਦੇ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਬਾਲਰੂਮ ਡਾਂਸ ਤੜਕੇ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਐਮ.ਏ. ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਸਨ ਜੋ ਸੜਕ ਦੇ

ਹੈੱਡਮਾਸਟਰ ਜੌਨ ਮਾਰਟਿਨ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ।
ਮਾਰਟਿਨ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਮੇਡੀ ਦਾ ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਝੌਂਪੜੀ ਵਿੱਚ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਰਾਤ ਬਿਤਾਈ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਦੁਲਹਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਤਰੱਕੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ।
ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਅਸੀਂ ਮਾਊਂਟ ਆਬੂ ਵੱਲ ਗੱਡੀ ਚਲਾਈ। ਨੱਕੀ ਝੀਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ.ਪੀ.ਡਬਲਯੂ.ਡੀ. ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬੰਗਲਾ ਸਾਡੇ ਲਈ ਰਾਖਵਾਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁੱਕ, ਬੇਅਰਰ, ਆਯਾ ਅਤੇ ਮਾਲੀ ਇੱਕ ਹਫ਼ਤੇ ਲਈ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਕਲੱਬ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸੈਲਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਸੀ ਉਸਦਾ ਸੁਆਦ ਲੈਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ। ਅਸੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਈਡਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਟਾਕ ਪੀ ਲਿਆ। ਨੱਕੀ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਰੋਇੰਗ ਬੋਟ ਵੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸਵੇਰ ਕੁਝ ਓਟਰਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਿਤਾਈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਝੀਲਾਂ ਤੋਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਇੱਕ ਦਾਅਵਤ ਦਿੱਤੀ ਜਿੱਥੇ ਸਥਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਸੱਜਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਮਾਊਂਟ ਆਬੂ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਸਟਾਕ ਵੱਧ ਗਿਆ। ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਕਾਚ ਦਾ ਸੁਆਦ ਚੱਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਸ਼ੈਂਪੇਨ ਟੋਸਟ ਪੀਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਬੰਗਲੇ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ, ਸਾਡੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਹਲਕਾ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ।
ਰਾਤ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਨੱਕੀ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੇ ਹਵਾਦਾਰ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਪਏ ਸਾਡੇ ਬਿਸਤਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਚਮਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਮਾਲੀ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸਿਰਹਾਣਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚਮੇਲੀ ਅਤੇ ਗੁਲਾਬ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਵਿਛਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਜੋਸ਼ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਚੁੱਪਚਾਪ ਤਿਆਰ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਹਾਂ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਨੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ; ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਦੁੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਉਸਦਾ ਖੂਨ ਵਹਿ ਗਿਆ ਪਰ ਸਾਡਾ ਮੇਲ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ।

5 ਲਾਹੌਰ, ਵੰਡ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ
ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦੋ ਬੇਫਿਕਰ ਸਾਲ ਬਿਤਾ ਕੇ, ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਲਈ ਕੋਈ ਅਣਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਉੱਥੇ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਆਉਣਾ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਮਾਮਲਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਸਭ ਕੁਝ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ! ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਸਜਾਵਟ ਵਾਲਾ ਫਲੈਟ ਅਤੇ ਦਫ਼ਤਰ, ਅਤੇ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਲੱਬਾਂ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ - ਕੌਸਮੋਪੋਲੀਟਨ, ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਲਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਿਮਖਾਨਾ, ਜੋ ਕਿ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਕਸਬ੍ਰਿਜ ਤੋਂ ਇੱਕ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵੌਗ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਸਹੁਰੇ ਦੇ ਰੁਤਬੇ (ਦੋਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਾਈਟ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ) ਨੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਜੱਜਾਂ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ। ਕਵਲ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ, ਅਸੀਂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੰਗੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਫੋਟੋ ਖਿੱਚੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਜੋੜੇ ਬਣ ਗਏ। ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਗਾਹਕ। ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਘੋਖ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਘੰਟੇ ਬਿਤਾਏ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਕੁਝ ਗੱਪਾਂ ਲੈਣ ਲਈ ਬਾਰ ਰੂਮ ਵਿੱਚ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹਿਸ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੇਸਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਲਈ ਗਿਆ, ਹੋਰ ਗੱਪਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਘੰਟਾ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਕਾਫੀ ਹਾਊਸ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਇਆ ਅਤੇ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਵੀ ਮੁਕੱਦਮੇਬਾਜ਼ ਮੇਰੀ ਹੱਦ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮੈਂ ਕਿਰਪਾ ਨਾਰਾਇਣ ਦੇ ਜੂਨੀਅਰ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜੋ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਸ਼ਿਫਟ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਹ ਇੱਕ ਕੇਸ ਦੀ ਬਹਿਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਬੁਲਾਏ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਵਕੀਲਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮੌਤਾਂ ਅਸਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਜੈ ਗੋਪਾਲ ਸੇਠੀ ਦੇ ਜੂਨੀਅਰ ਵਜੋਂ ਸ਼ਿਫਟ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਕੋਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅਪਰਾਧਿਕ ਅਭਿਆਸ ਸੀ। ਉਹ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਆਪਣੇ ਮੁਕੱਦਮੇਬਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜੂਨੀਅਰ

ਮੌਲਵੀ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ 'ਤੇ ਰੱਖਣ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਇੱਕ ਘੰਟੇ ਲਈ ਕੁਰਾਨ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਮੁਨਸ਼ੀ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਹਾਨੇ ਛੱਡ ਗਿਆ ਕਿ ਇੱਕ ਗੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੋਂ ਤਨਖਾਹ ਲੈਣਾ ਜੋ ਰੱਬ ਦੀ ਹੋਂਦ 'ਤੇ ਸਵਾਲ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਹਰਾਮ ਹੈ - ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ।
ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਿੰਗੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ। ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਛੇ ਫੁੱਟ ਲੰਮਾ ਸਿੱਖ ਜਾਟ ਸੀ ਜੋ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਟਾਊਟ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ 10,000 ਰੁਪਏ ਪੇਸ਼ਗੀ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੇ - ਇੱਕ ਅਣਸੁਣੀ ਰਕਮ। ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਤਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ - ਅਤੇ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜ ਹੁੰਦੇ ਸਨ - ਉਹ ਸੋਗ ਮਨਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਦੁੱਖ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਵਜੋਂ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਓਂ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੁਨਸ਼ੀਆਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦਸਵੰਧ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਫੀਸ ਦਾ ਤੀਜਾ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਅਪਰਾਧਿਕ ਮਾਮਲੇ ਮੇਰੇ ਰਾਹ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਜਿੱਤੇ, ਕੁਝ ਹਾਰ ਗਏ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉੱਚ ਫੀਸ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਕੀਲਾਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ 'ਤੇ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਪਰਾਧਿਕ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤਾ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਜਾਂ ਜੱਜ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਦੋਸਤਾਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁਵੱਕਿਲਾਂ ਲਈ ਜ਼ਮਾਨਤ ਮਿਲਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਇੱਕ ਹਲਕੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਐਂਗਲੋ-ਇੰਡੀਅਨ ਵਕੀਲ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦਲਾਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੇਸਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਸਾਹਿਬ ਸੀ। ਇੱਕ ਪਾਰਸੀ ਵੀ ਸੀ, ਜੋ ਇੱਕ ਮੋਨੋਕਲ ਪਹਿਨਦਾ ਸੀ, ਨਕਲੀ ਉੱਚ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਬ੍ਰੀਫਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁੰਜਦਾ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਾਜਬ ਜੀਵਨ ਕਮਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਮੁਸਲਿਮ ਵਕੀਲ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਬ੍ਰੀਫ ਕਦੇ ਵੀ ਤਿਆਰ ਨਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ

ਮੁਵੱਕਿਲਾਂ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਰਹਿਮ 'ਤੇ ਸੁੱਟਣ ਲਈ ਬਦਨਾਮੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। 'ਤੁਹਾਡੇ ਸਤਿਕਾਰ ਤੋਂ ਬਿਹਤਰ ਕਾਨੂੰਨ ਕੌਣ ਜਾਣਦਾ ਹੈ? ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੇਸ ਦੇ ਅਸਲ ਤੱਥ ਦੱਸਣ ਵਾਲਾ ਕੌਣ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ? ਤੁਹਾਡਾ ਸਤਿਕਾਰ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝੇਗਾ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਮੁਵੱਕਿਲ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰੇਗਾ!' ਉਸਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਕੀਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜੋ ਆਪਣੇ ਬ੍ਰੀਫਾਂ 'ਤੇ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੇਲ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜੱਜਾਂ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।
ਇਹ ਇੱਕ ਔਖਾ, ਕਮਰ ਤੋੜਨ ਵਾਲਾ, ਆਤਮਾਹੀਣ ਪੇਸ਼ਾ ਸੀ। ਮੈਂ 16 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਦੀ ਫੀਸ 'ਤੇ ਸੈਸ਼ਨ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਬਚਾਅ ਦੇ ਕੇਸ ਲੜੇ; ਮੈਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕੇਸਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਫ਼ਤ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ; ਮੈਂ ਲਾਅ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪਾਰਟ-ਟਾਈਮ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ; ਮੈਨੂੰ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਬਚਾਅ ਪੱਖ ਦੇ ਵਕੀਲਾਂ ਦੇ ਪੈਨਲ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਫਿਰ ਐਡਵੋਕੇਟ-ਜਨਰਲ ਦੇ ਪੈਨਲ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਕਮਾਇਆ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸਾਨੂੰ ਸਬਸਿਡੀ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਖਰੀਦਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਮਿਲੀ; ਫਿਰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਪਾਰਕ, ਲਾਰੈਂਸ ਗਾਰਡਨ (ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਬਾਗ਼-ਏ-ਜਿਨਾਹ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ) ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਾਰੈਂਸ ਰੋਡ 'ਤੇ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਘਰ।
ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪੇਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਬਣਨ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਅਸਫਲਤਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਦਾਸ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਕੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਰਚਨਾਤਮਕ ਹੈ? ਕੀ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਝਗੜਿਆਂ ਤੋਂ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਦੇਣਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹਾਂ? ਇੱਕ ਆਮ ਵੇਸਵਾ ਇੱਕ ਵਕੀਲ ਨਾਲੋਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵੱਧ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕੁਝ ਵੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਤੁਲਨਾ ਵੇਸ਼ਵਾ ਨਾਲ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਉਹ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁਵੱਕਿਲਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਸੇ ਲਈ ਖੁਸ਼ੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ; ਇੱਕ ਵਕੀਲ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।' ਮੈਨੂੰ

ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ, ਜੇ ਮੈਂ ਕਾਨੂੰਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਬੈਂਚ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਤੱਕ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ। ਘੱਟ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਘੱਟ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੂਝ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੈਂਚ ਤੱਕ ਉੱਚਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ; ਇੱਕ ਜੋੜਾ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਦਾ ਕਦੇ ਪਛਤਾਵਾ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਮੇਰਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਪਛਤਾਵਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਸਾਲ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਸੱਤ ਸਾਲ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤੇ।
ਕਾਨੂੰਨੀ ਪੇਸ਼ੇ ਅਤੇ ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ ਹੈ। ਵਕੀਲਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਤਜ਼ਰਬਿਆਂ ਅਤੇ ਜੱਜਾਂ ਦੇ ਰੁੱਖੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਗੱਲਬਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਹੋਰ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਸ ਵੱਲ ਮੁੜਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅੰਸ਼ਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਜ਼ਾਕੀਆ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ, ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸੱਤ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ। ਇੱਕ ਸੀਨੀਅਰ ਵਕੀਲ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜੱਜ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਰ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਜੱਜ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਸੀ 'ਬਕਵਾਸ!' ਬਿਲਕੁਲ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਵਕੀਲ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ, 'ਅੱਜ ਸਵੇਰੇ ਤੁਹਾਡੇ ਲਾਰਡਸ਼ਿਪ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਬਕਵਾਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ!'
ਸੈਕਸ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੋਂ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪੇਸ਼ੇ ਲਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਵਕੀਲਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਚਰਚਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਾਥੀ ਐਤਵਾਰ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਨ ਲਈ ਟਿੱਬੀ ਤੋਂ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਲਿਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੇਸ਼ਵਾ-ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਆਏ ਨਵਨ ਮਾਲ - ਨਵੇਂ ਸਮਾਨ - ਬਾਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਕੌਕਨੀ ਨਾਲ

ਵਿਆਹੀ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਔਰਤ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਜਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੁੜੀ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦਿਖਾਉਂਦੀ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕੱਟਿਆ ਸੀ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਨਹੁੰ ਪੁੱਟੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਅੰਗੀਠੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਮੁਕਾਬਲਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸਦਾ ਸਟੈਂਡ ਸਭ ਤੋਂ ਔਖਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਸੰਖੇਪ ਆਕਸਫੋਰਡ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਲੂਪ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਲਿੰਗ ਬਿਨਾਂ ਝੁਕੇ ਇਸਨੂੰ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਬਾਲਗ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਬੱਚੇ ਸਨ। ਕਵੀ ਅਕਬਰ ਇਲਾਹਾਬਾਦੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼-ਸਾਫ਼ ਦੱਸਿਆ:
ਪੈਦਾ ਹੂਆ ਵਕੀਲ, ਇਬਲੀਸ ਨ ਕਹਾ:
'ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਹਿਬ-ਏ-ਬੱਚਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।'
(ਜਿਸ ਦਿਨ ਇੱਕ ਵਕੀਲ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ, ਸ਼ੈਤਾਨ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ:)
'ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ ਹੈ।')
ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਮੈਂ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਕਾਲਜ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਸਨ: ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਸੋਨੇਟ; ਟਾਲਸਟਾਏ, ਆਸਕਰ ਵਾਈਲਡ, ਐਲਡੌਸ ਹਕਸਲੇ, ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਦੁਆਰਾ ਹਿੰਦੂ ਦਰਸ਼ਨ, ਆਦਿ। ਮੈਂ ਦ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਲਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਵੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ (ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਪਿਆ ਕਿ ਕਾਲਮ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕੇ.ਐਸ. ਮੈਂ ਸੀ) ਅਤੇ ਫ੍ਰੈਂਡਜ਼ ਆਫ਼ ਦ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਲਈ ਸਟਾਲਿਨ 'ਤੇ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਿਤਾਬਚਾ ਲਿਖਿਆ, ਜਿਸਦਾ ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾਪਕ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਸ਼ਿਮਲਾ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਛੁੱਟੀਆਂ 'ਤੇ ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਲੰਬੀ ਸੈਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਹਰ ਦੁਪਹਿਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮਸ਼ੋਬਰਾ ਤੋਂ ਮਾਲ ਤੱਕ ਛੇ ਮੀਲ ਤੁਰਿਆ ਜੋ ਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਵੈਂਗਰ ਜਾਂ ਡੇਵਿਕੋ ਵਿੱਚ ਚਾਹ ਪੀਤੀ,

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ, ਭਾਰਤੀ ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਦੇ ਟਹਿਲਦੇ ਹੋਏ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੇਖੇ। ਅਤੇ ਫਿਰ ਛੇ ਮੀਲ ਵਾਪਸ ਮਸ਼ੋਬਰਾ। ਇੱਕ ਵਾਰ, ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਸਰ ਚਾਰਲਸ ਕਾਰਸਨ ਨੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਿਤਾਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਿਮਲਾ ਤੋਂ 5,000 ਫੁੱਟ ਹੇਠਾਂ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਤਾਟਾਪਾਨੀ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਦੇ ਗੰਧਕ ਦੇ ਚਸ਼ਮੇ ਤੱਕ ਤੁਰ ਕੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆਏ ਸਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੁੱਲ 44 ਮੀਲ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤੈਅ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਹਫਤੇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਗੰਧਕ ਦੇ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਹਾਇਆ, ਬਰਫੀਲੇ, ਤੇਜ਼ ਵਗਦੇ ਸਤਲੁਜ ਵਿੱਚ ਠੰਢੀ ਬੀਅਰ ਦੀ ਇੱਕ ਬੋਤਲ ਪੀਤੀ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦਸ ਵਜੇ ਤੱਕ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ।
ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਦੇ ਪਤੀ, ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸਖ਼ਤ ਸਿੱਖ ਜਾਟ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਨੇ ਇੱਕ ਸ਼ਰਤ ਲਗਾਈ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਸੀਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ-ਤਿੱਬਤ ਸੜਕ 'ਤੇ ਇੱਕ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਪਏ। ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਦੋ ਭਤੀਜੇ ਸਨ - ਦੋਵੇਂ ਵੀਹਵਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ - ਅਤੇ ਦੋ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਦਰਬਾਨ ਸਾਡਾ ਸਮਾਨ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਸਨ। ਪੰਦਰਾਂ ਮੀਲ ਬਾਅਦ, ਦੋਵੇਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਅਤੇ ਦਰਬਾਨਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਡਾਕ ਬੰਗਲੇ 'ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲ, ਨਾਰਕੰਡਾ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਏ। ਉਸ ਰਾਤ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਦੇਵਦਾਰ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਡਾਕ ਬੰਗਲੇ 'ਤੇ ਰੁਕੇ; ਜਸਪਾਲ ਨੇ ਗੈਲਨ ਦੁੱਧ ਪੀਤਾ; ਮੈਂ ਬ੍ਰਾਂਡੀ ਨਾਲ ਚਾਹ ਪੀਤੀ। ਇਹ ਚਾਂਦਨੀ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿੱਚ ਭਿਆਨਕ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ ਜਦੋਂ ਜਾਪਦੇ ਕਿਰਾਏਦਾਰ ਬੰਗਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਉੱਚੀ ਚੀਕ ਆਈ, 'ਬੱਗ ਜਾਓ!' ਅਸੀਂ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਸਵੇਰੇ ਜਲਦੀ ਨਾਰਕੰਡਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਅਸੀਂ ਚੌਕੀਦਾਰ ਸਾਨੂੰ ਜੋ ਵੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ ਲੈ ਲਿਆ: ਘਿਓ ਦੇ ਪਰਾਠੇ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿੱਠੀ ਚਾਹ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ 'ਤੇ ਚੱਲ ਪਏ। ਅਸੀਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਅਤੇ ਦੇਰ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਤੁਰਦੇ ਰਹੇ। ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਖੂਨ ਵਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਮਸ਼ੋਬਰਾ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਦਸ ਮੀਲ ਦੂਰ ਇੱਕ ਡਾਕ ਬੰਗਲੇ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਚੌਕੀਦਾਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨਾਲ ਪੱਟੀ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲਈ ਰੁਕਿਆ। ਜਸਪਾਲ ਨੇ ਜਿੱਤ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸੌ ਗਜ਼ ਪਿੱਛੇ ਗਿਆ। ਉਹ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੇ ਕਰੀਬ ਮਸ਼ੋਬਰਾ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਹਾਰ ਮੰਨ ਲਈ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਸੌਣ ਲਈ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਮਸ਼ੋਬਰਾ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਮੈਂ ਸਿੱਧਾ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਨਾਸ਼ਤੇ ਦੀ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਬਾਰੇ ਸ਼ੇਖੀ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਜਿੱਤ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਲਗਭਗ 72 ਮੀਲ ਬਿਨਾਂ ਰੁਕੇ ਕੀਤੇ ਕੀਤੇ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਅਗਲੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਦੁਖਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏ। 'ਜੇ ਤੁਸੀਂ 72 ਮੀਲ ਤੁਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ 72 ਘੰਟੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਸਿਆਣੇ ਆਦਮੀ ਹੁੰਦੇ,' ਇਹ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਟਿੱਪਣੀ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ।
ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਲੰਮੀ ਸੈਰ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਇੱਕ ਪੰਦਰਵਾੜੇ ਬਾਅਦ, ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਪਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਾਲਕਾ ਤੱਕ ਪੈਦਲ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰਸਤਾ 65 ਮੀਲ ਢਲਾਣ 'ਤੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਮਸ਼ੋਬਰਾ ਤੋਂ ਹਨੇਰਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਹੀ ਨਿਕਲਿਆ, ਦੁਪਹਿਰ ਤੱਕ ਸੋਲਨ (25 ਮੀਲ ਦੂਰ) ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਰੈਸਟ ਹਾਊਸ ਵਿੱਚ ਚਾਹ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਅਚਾਨਕ ਆ ਗਏ। ਉਸਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। 'ਤੁਹਾਡੀ ਟੈਕਸੀ ਕਿੱਥੇ ਹੈ?' ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਪਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਸੋਲਨ ਤੱਕ ਪੈਦਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਗੁੱਸਾ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਕਾਲਕਾ ਲਈ ਟੈਕਸੀ ਲੈਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਵਾਰ ਹੁੰਦੇ ਦੇਖਿਆ। ਬਹੁਤ ਅਫ਼ਸੋਸ! ਕਾਲਕਾ ਤੱਕ ਮੈਰਾਥਨ ਸੈਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਮੈਂ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਹ ਸੀ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਨਹਾਉਣਾ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਠੰਢੀ ਬੀਅਰ ਦੀ ਇੱਕ ਬੋਤਲ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਭੋਜਨ।

'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਬਲਦਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਉਲਝਾਉਂਦੇ ਦੇਖਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੋਅ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਰਾਜਾ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਬੈਂਡ ਨਾਲ ਇੱਕ ਦਾਅਵਤ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਅਕਸਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੋਸਤ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਅਕਸਰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਜਿੰਨਾ ਉਦਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਉਹ ਬੇਰਹਿਮ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ੈਂਪੇਨ ਪਰੋਸਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਵਿਸਕੀ ਦੀ ਗੱਲ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਧਾਰਕਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਬ੍ਰਾਂਡ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਗੋਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਕਾਚ ਪਰੋਸਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਇੱਕ ਸ਼ਾਮ ਉਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਦ ਸਟੇਟਸਮੈਨ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਈਵਾਨ ਚਾਰਲਟਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਜੋਏ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਈਵਾਨ ਨੂੰ ਵਿਸਕੀ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਬਾਰੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਸ਼ੱਕੀ ਬਦਮਾਸ਼ ਹੋ! ਮੇਰੀ ਵਿਸਕੀ ਠੀਕ ਹੈ।' ਅਸੀਂ ਐਨਕਾਂ ਬਦਲੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਮੇਰਾ ਸੁਆਦ ਚੱਖਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਨੱਕ ਮਰੋੜ ਲਈ। ਰਾਜਾ ਬਹੁਤ ਬੇਰਹਿਮ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਉਸਨੂੰ ਬੁਲਾਉਂਦੇ, ਉਹ ਖੁਦ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ। ਉਹ ਮੇਰੀਆਂ ਭਤੀਜੀਆਂ, ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਜਵਾਨ ਔਰਤਾਂ 'ਤੇ ਪਾਸ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਗਰੀਬ ਮਾਪੇ ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਤ 9 ਵਜੇ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਨੂੰ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਜਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਲੰਮੀ ਸੈਰ ਕਰਨਾ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਮਲਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੋਰ ਪਹਾੜੀ ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕੀਤੀ। ਇੱਕ ਇਕਾਂਤ, ਛਾਂਦਾਰ ਰਸਤਾ ਸੀ ਜੋ ਪਾਈਨ ਅਤੇ ਦੇਵਦਾਰ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਸੀ, ਇੱਕ ਇਤਾਲਵੀ ਮੱਠ, ਸੈਨ ਡੈਮੀਆਨੋ ਤੱਕ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਰਸਤਾ ਮਸ਼ੋਬਰਾ ਤੋਂ ਡੇਨਸ ਫੋਲੀ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਬਾਗ਼ ਤੱਕ, ਜੰਗਲੀ ਫੁੱਲ ਹਾਲ ਵੱਲ, ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਚੜ੍ਹਾਈ 'ਤੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਹਾੜੀ ਦੀ ਚੋਟੀ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ 10,000 ਫੁੱਟ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠਦੀ ਸ਼ਾਲੀ ਚੋਟੀ ਅਤੇ ਦੋ ਪਹਾੜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵੰਡਣ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਚੌੜੀ ਧਾਰਾ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਬਰਸਾਤ ਦੇ

ਮੌਸਮ ਦੌਰਾਨ, ਘਾਟੀ ਅਕਸਰ ਧੁੰਦ ਨਾਲ ਢੱਕੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਰਹੱਸਮਈ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਧੁੰਦ ਉੱਠਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਨਿਕਲਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੀਂਹ ਨਾਲ ਧੋਤੇ ਹੋਏ ਪੰਨੇ ਦੀਆਂ ਹਰੇ ਭਰੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਗਦੀ ਧਾਰਾ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਚਮਕਦੀ ਸੀ।
ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਪਤਝੜ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ੋਬਰਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਇੱਕ ਮੀਲ ਹੇਠਾਂ ਸਿਪੀ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਵਾਸੀ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਆਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਆਹੁਤਾ ਧੀਆਂ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਅਫਵਾਹ ਸੀ ਕਿ ਸੁੰਦਰ ਕੁੜੀਆਂ - ਹਿਮਾਚਲੀ ਕੁੜੀਆਂ ਗੋਰੀਆਂ, ਛੋਟੀਆਂ, ਬਦਾਮ-ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ - ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੋਲੀ ਲਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਲਈ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ ਪਰ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕਿਆ।
ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤਾ ਕੰਮ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਘਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸੋਹਣੀ ਦਿੱਖ ਵਾਲੀ (ਭਾਵੇਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਿੱਦੀ) ਪਤਨੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੰਗਤ ਰਾਏ ਸੀ, ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਤਾਇਨਾਤ ਸੀ। ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਹ ਈਸਾਈ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਆਹੁਤਾ ਧੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਲਿਖੇ ਟੁਕੜੇ ਪੜ੍ਹਦੇ। ਇੱਕ ਜਿਸਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮੁਰਗੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸੀ ਜੋ ਨਾਲੀ ਵਿੱਚ ਆਂਡੇ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਔਰਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕਾਂ ਦੇ ਵਧਦੇ ਚੱਕਰ ਦੁਆਰਾ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਦਫਤਰ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਾਈਕਲ ਨੂੰ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਪੀਣ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਰੁਕਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਬਾਰੇ ਉਸਨੂੰ ਜੋ ਵੀ ਸ਼ੰਕਾਵਾਂ ਸਨ ਉਹ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ; ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ

ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਉਸਦਾ ਸੱਦਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕੋ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਰਾਤ ਬਿਤਾਈ। ਉਸਨੇ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਉਹ ਥੋੜ੍ਹਾ ਦੋਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਨਾ ਕਿ ਉਸ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਬਿਸਤਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਨਿਰਾਸ਼ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਉਸਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਖਿੱਚੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਚਰਚਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ।
ਮੇਰੇ ਘਰ ਨਿਯਮਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹੋਰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਸਟਿਸ ਗੋਪਾਲ ਦਾਸ ਖੋਸੀਆ, ਜੋ ਕਿ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਦੇ ਵੀ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਲਿਆ; ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਬਰਾਬਰ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਜੋੜਾ ਸੀ - ਵਿਲਫ੍ਰੇਡ ਕੈਂਟਵੈਲ-ਸਮਿਥ, ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਇਸਲਾਮ 'ਤੇ ਡਾਕਟਰੇਟ ਥੀਸਿਸ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਮੂਰੀਅਲ, ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਵਾਈ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਲੈਕਚਰਾਰ ਪੀ.ਐਨ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਨ। ਉਹ ਮੰਗਤ ਰਾਏ ਦੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਪ੍ਰਿਓਬਾਲਾ ਨਾਲ ਮੋਹਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਬਾਕੀ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਿਸਮਤ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਹੋਰ ਵੀ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਵਾਬਜ਼ਾਦਾ ਮਹਿਮੂਦ ਅਲੀ ਖਾਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖ ਪਤਨੀ ਸਤਨਾਮ; ਵਿਲਬਰਨ ਅਤੇ ਊਸ਼ਾ ਲਾਲ, ਜੋ ਮੰਗਤ ਰਾਏ ਨਾਲ ਦੂਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸਨ; ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਲੈਕਚਰਾਰ ਇੰਦਰ ਮੋਹਨ ਵਰਮਾ; ਬਿਸ਼ਨ ਨਾਰਾਇਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਦੋਵੇਂ ਖੋਸਲਿਆਂ ਦੇ ਦੋਸਤ। ਹੋਰ ਆਉਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਜਦੋਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਆਰਥਰ ਲਾਲ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ, ਜੌਨ, ਵੀ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜੌਨ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧੀਆ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪਲੇਅਬੁਆਏ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਲਹਿਜ਼ਾ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਖਰਚੇ 'ਤੇ ਸਿਆਣਪਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਆਦੀ ਸੀ। 'ਕਵਲ,' ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ, 'ਜੇ ਤੇਰੀ ਕੋਈ ਭੈਣ ਹੈ

ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦਿਓ ਅਤੇ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾ ਲੈ।' ਮੈਂ ਦੋਵੇਂ ਲਾਲ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਮਖੌਲਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸੀ। ਜੌਨ ਨਾਲ ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੰਗੇਤਰ, ਹੋਪ, ਇੱਕ ਕਾਲੀ, ਸੁਹਾਵਣੀ ਮੋਟੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਲਈ ਲੈ ਆਇਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਹ ਅੰਦਰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕੀ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ। 'ਉਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਦਾਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਦੀਵੀ ਅਭਿਆਸ ਹੋਵੇਗੀ,' ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ। ਉਸਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਸਿਆਣਪ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਆਰਥਰ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਹਿਸਾਬ ਦੇ ਦਿਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਉਡੀਕ ਕਰਨੀ ਪਈ।
ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਦੋ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਸ਼ੇਰਗਿਲ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਫਲੈਟਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਬਲਾਕ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਹੰਗਰੀਆਈ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ, ਵਿਕਟਰ ਈਗਨ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਡਾਕਟਰ ਆਫ਼ ਮੈਡੀਸਨ ਸੀ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬਦਚਲਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸੁਹਜ ਦੇ ਅੱਗੇ ਝੁਕਣਾ ਪਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ; ਉਸਦੀ ਜਿਨਸੀ ਭੁੱਖ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੁਲਾਮੀ ਨਾਲ ਸੁਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਹੌਰ ਆਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਢੁਕਵਾਂ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਲੱਭਣ ਲਈ ਫਲੇਟਿਸ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਰੁਕੀ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਚਾਰ ਵਾਰ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦਿੰਦੀ ਸੀ, ਵਿਚਕਾਰ ਦੋ ਘੰਟਿਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਾਲ ਨਾਲ। ਉਹ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਇਹ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ, ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਵਿੱਚ ਨਿਰਮਾਤਾ ਸੀ, ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਉਸਦਾ ਆਖਰੀ ਮਹਿਮਾਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੌਂ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀਮਤ ਸਨਮਾਨ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ

ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੇ ਨਿੰਫੋਮੈਨੀਆਕ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀ ਸੱਚਾਈ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।
ਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਸੌਲੀ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਇੱਕ ਦੁਪਹਿਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਘਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਟੈਂਕੀ ਬੀਅਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਇੱਕ ਔਰਤ ਦਾ ਹੈਂਡਬੈਗ ਮਿਲਿਆ, ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਫ੍ਰੈਂਚ ਪਰਫਿਊਮ ਦੀ ਭਾਰੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਆਈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਰਸੋਈਏ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲਈ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਰਸੋਈ ਵੱਲ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕੌਣ ਹੈ। 'ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ,' ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, 'ਸਾੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੇਮਸਾਹਿਬ। ਉਸਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਪੁੱਛਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਵਾਪਸ ਆਓਗੇ। ਉਸਨੇ ਫਲੈਟ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਫਰਿੱਜ ਵਿੱਚੋਂ ਬੀਅਰ ਕੱਢਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਬਾਥਰੂਮ ਵਿੱਚ ਹੈ।'
ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਸ਼ੇਰਗਿੱਲ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਹੀ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਆਈ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਈ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਫਲੈਟ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਜੋ ਉਸਨੇ ਸੜਕ ਦੇ ਪਾਰ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਤਰਖਾਣ, ਪਲੰਬਰ, ਦਰਜ਼ੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਸਲਾਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸਿਆ ਜੋ ਮੈਂ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਆਕਾਰ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਤੱਕ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਉਹ ਦਲੇਰ, ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਡਰਪੋਕ ਆਦਮੀ ਆਪਣੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਮੋੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਛੋਟੀ ਅਤੇ ਹਲਕੀ ਰੰਗ ਦੀ ਸੀ (ਅੱਧੀ ਸਿੱਖ, ਅੱਧੀ ਹੰਗਰੀਆਈ ਹੋਣ ਕਰਕੇ)। ਉਸਦੇ ਵਾਲ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਕੱਸ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਸਦੀ ਨੱਕ ਕਾਲੇ ਸਿਰਾਂ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਮੋਟੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁੱਛਾਂ ਦਾ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ

ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕੰਧ 'ਤੇ ਕੁਝ ਪਾਣੀ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਜੋ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਕੀਤੇ ਸਨ। 'ਉਹ ਹੁਣੇ ਪੇਂਟ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖ ਰਹੀ ਹੈ,' ਮੈਂ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ। 'ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ,' ਉਸਨੇ ਸੁੰਘਿਆ। ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਉਸਦੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੀ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਰੁੱਖੀ ਜਾਂ ਬੇਰਹਿਮ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਕੁਝ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਨਮੂਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਕਸੌਲੀ ਤੋਂ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਸ਼ੋਬਰਾ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਚਮਨ ਲਾਲਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਘਰ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਘਰ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਹੋਲੀ-ਓਕ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਬੀਅਰ ਅਤੇ ਜਿਨ-ਸਲਿੰਗ ਖਾ ਰਹੇ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਣਾ ਸਿੱਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਰ ਕੋਈ ਉਸਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ: ਉਹ ਘੁੰਗਰਾਲੇ ਵਾਲਾਂ, ਵੱਡੀਆਂ ਸਵਾਲੀਆ ਅੱਖਾਂ ਅਤੇ ਡਿੰਪਲ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਛੋਟਾ ਬੱਚਾ ਸੀ। 'ਕਿੰਨਾ ਬਦਸੂਰਤ ਛੋਟਾ ਮੁੰਡਾ ਹੈ!' ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ। ਦੂਜਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਠੰਢੀ ਹੋ ਗਈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਆਪਣੀ ਬੀਅਰ ਪੀਂਦੀ ਰਹੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਉਸਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਖੂਨੀ ਕੁੱਤੀ ਦੱਸਿਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਖਬਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, 'ਮੈਂ ਉਸ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਵਾਂਗੀ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਭਰਮਾਵਾਂਗੀ।'
ਭਰਮਾਉਣ ਦਾ ਦਿਨ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਲਾਹੌਰ ਵਾਪਸ ਆਏ, ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਲਈ ਬਾਹਰ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਸਾਂਝੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਸਿਹਤ

ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੱਕ ਰਾਤ ਉਸਦਾ ਇੱਕ ਚਚੇਰਾ ਭਰਾ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਾਤ ਬਿਤਾਉਣ ਲਈ ਆਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਇੰਨੀ ਬਿਮਾਰ ਸੀ ਕਿ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬੇਹੋਸ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਜ 'ਤੇ ਬੁੜਬੁੜਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ - ਉਹ ਇੱਕ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਬ੍ਰਿਜ ਪਲੇਅਰ ਸੀ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਅਸੀਂ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮਰ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਤੀਹ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ।
ਮੈਂ ਈਗਨ ਦੇ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਗਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੇ ਬੁੱਢੇ, ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲੇ ਪਿਤਾ ਉਮਰਾਓ ਸਿੰਘ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿੱਚ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਪਾਗਲ ਸੀ। ਉਹ ਹੁਣੇ ਹੀ ਸ਼ਿਮਲਾ ਦੇ ਸਮਰ ਹਿੱਲ ਤੋਂ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਵਾਨ, ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਧੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਚਲੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੁਪਹਿਰ ਇੱਕ ਦਰਜਨ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਗੱਡੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ- ਪਿੱਛੇ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨਘਾਟ ਤੱਕ ਗਏ ਜਿੱਥੇ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਨੇ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਦੀ ਚਿਤਾ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾਈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਈਗਨ ਦੇ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਾਪਸ ਆਏ, ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਉਸਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਨੇ ਨਾਜ਼ੀ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਵਜੋਂ ਹੰਗਰੀ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਈਗਨ ਇੱਕ ਦੁਸ਼ਮਣ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।
ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਲੱਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਅਤੇ ਜਵਾਈ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਮੰਤਰੀਆਂ, ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਦੋਸਤਾਂ (ਮੇਰੇ ਸਮੇਤ) 'ਤੇ ਕਤਲ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਪੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਬੰਬਾਰੀ ਕੀਤੀ। ਕਤਲ, ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲਾਪਰਵਾਹੀ, ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਓਨੀ ਹੀ ਯਕੀਨ ਹੈ, ਇਹ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਬਾਰੇ ਮੇਰਾ ਬਿਆਨ ਡਾ: ਰਘੂਬੀਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਆਇਆ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਡਾਕਟਰ ਸਨ। ਉਸਨੂੰ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੇ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸਦੇ ਠੀਕ ਹੋਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਨੇ ਉਸਦਾ ਗਰਭਪਾਤ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਗਲਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਬਹੁਤ

ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੂਨ ਵਹਿ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪੈਰੀਟੋਨਾਈਟਿਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਪਤੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਡਾਕਟਰ ਰਘੂਬੀਰ ਸਿੰਘ ਉਸਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਲਈ ਆਪਣਾ ਖੂਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਡਾ: ਰਘੂਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੂਨ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਏ ਬਿਨਾਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਦੋਵੇਂ ਡਾਕਟਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਖਿਸਕ ਗਈ।
ਕਲਾ ਆਲੋਚਕ ਕਾਰਲ ਖੰਡਾਲਾਵਾਲਾ, ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਭਤੀਜੇ, ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਵਿਵਾਨ ਸੁੰਦਰਮ ਵਰਗੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ 'ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਬਦਰੂਦੀਨ ਤੈਯਬਜੀ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਸਨੂੰ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਭਰਮਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ (ਉਸਨੇ ਬਸ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਅੱਗ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਕਾਰਪੇਟ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ)। ਵਿਵਾਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਅਸਲ ਜਨੂੰਨ ਇੱਕ ਹੋਰ ਔਰਤ ਸੀ।
ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਗਰਮੀਆਂ ਲਈ ਬਾਹਰ ਸਨ, ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰੇ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਡੈਨੀਅਲ ਲਤੀਫੀ ਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦਾ-ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਹੈੱਡਕੁਆਰਟਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਖਾਣਾ ਉਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਹਫ਼ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਬਿਤਾਉਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਡੈਨੀਅਲ ਇੱਕ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਸਿੱਧੀ, ਇਕਸਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੁਹਾਵਣਾ ਗੁਣ ਸੀ। ਇੱਕ ਸ਼ਾਮ ਮੇਰੇ ਦੋ ਦੋਸਤ ਆਏ। ਦੋਵੇਂ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਾਬੀ ਸਨ। ਡੈਨੀਅਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਮਰਤਾ ਭਰੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਵੰਦਵਾਦੀ ਭੌਤਿਕਵਾਦ ਅਤੇ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ 'ਤੇ ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਇਕਾਂਤ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਲਈ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਤਾਜ਼ੀ ਹਵਾ ਲੈਣ ਲਈ ਬਾਹਰ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ

ਵਾਪਸ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਡੈਨੀਅਲ ਅਜੇ ਵੀ ਅੱਗੇ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਦੋਵੇਂ ਦੋਸਤ ਗੂੜ੍ਹੀ ਨੀਂਦ ਸੌਂ ਰਹੇ ਸਨ।
ਡੈਨੀਅਲ ਰਾਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਦੋ ਹੋਰ ਮਹਿਮਾਨ ਮਿਲੇ। ਪਹਿਲਾ ਸ਼੍ਰੀਪਦ ਡਾਂਗੇ ਸੀ, ਫਿਰ ਪੁਲਿਸ ਤੋਂ ਭੱਜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਮੇਰਾ ਨੌਕਰ ਹੋਣ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਗਾਇਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਅਜੋਏ ਘੋਸ਼ ਸੀ, ਜੋ ਉਦੋਂ ਭੂਮੀਗਤ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਔਖਾ, ਗੱਲਬਾਤ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ, ਲਿਟੋ, ਹਰ ਰੋਜ਼ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਕਈ ਘੰਟੇ ਬਿਤਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਦੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਐਵਰੇਟ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਆਦਮੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੇ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨੋਟ ਕਰਨ ਦਾ ਜੋ ਮੇਰੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਸਨ।
ਮੇਰੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਾਦਿਰ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਾਲ ਵੱਡਾ ਸੀ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਵਕੀਲ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਲਾਇਲਪੁਰ (ਹੁਣ ਫੈਸਲਾਬਾਦ) ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਮੁਵੱਕਿਲ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਅਸਾਧਾਰਨ ਯੋਗਤਾ ਵਾਲੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਆਦਮੀ ਹੋਣ ਦੀ ਸਾਖ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ, ਸਰ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ, ਲਾਹੌਰ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਨ: ਮਖਜ਼ਾਨ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਵਜੋਂ ਉਹ ਅੱਲਾਮਾ ਇਕਬਾਲ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਉਸਨੂੰ ਆਨੰਦ ਸੀ। ਮਨਜ਼ੂਰ ਨੇ ਮੀਆਂ ਸਰ ਫਜ਼ਲ-ਏ-ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਧੀ ਅਸਗ਼ਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਸੀ।

ਰੂਸੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰ, ਸਵੇਤੋਸਲਾਵ ਰੋਇਰਿਚ, ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮੈਡੋਨਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਮਾਡਲ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ, ਅਸਗ਼ਰੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਰਜੇ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਉਸ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਅਹਿਸਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਛੋਟਾ, ਗੰਜਾ, ਮਣਕਿਆਂ ਵਾਲਾ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਜੋ ਮੋਟੀਆਂ ਐਨਕਾਂ ਲਗਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਗੁੱਸੇ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮਨਜ਼ੂਰ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਹੋਣ ਅਤੇ ਦੋਸਤ ਬਣਨ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ। ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਸਾਡੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ, ਦੋਵੇਂ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਕੰਡੇਦਾਰ ਕਿਰਦਾਰ, ਵੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਈਆਂ। ਅਸੀਂ ਹਰ ਦੂਜੀ ਸ਼ਾਮ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਮਨਜ਼ੂਰ ਦੇ ਸਿਨੇਮਾ ਪ੍ਰਤੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸਾਂਝਾ ਕੀਤਾ: ਉਹ ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇੱਕ ਤਸਵੀਰ ਇਕੱਠੀ ਦੇਖਦੇ ਸਨ। ਅੰਬਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਦਾ ਜਨੂੰਨ ਵੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਉਹ ਇੱਕ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦਰਜਨ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਢਾਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।
ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਅਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਯੋਗ ਉੱਭਰਦਾ ਵਕੀਲ ਸੀ। ਉਹ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਚਾਚਾ, ਮੁਹੰਮਦ ਸਲੀਮ, ਮਸ਼ਹੂਰ ਟੈਨਿਸ ਖਿਡਾਰੀ ਜਿਸਨੇ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਡੇਵਿਸ ਕੱਪ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕੀਤੀ, ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦਿਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਘੰਟਿਆਂਬੱਧੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਨੁਕਤਿਆਂ 'ਤੇ ਬਹਿਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਆਦਮੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਦੇ ਉੱਚਤਮ ਮਿਆਰਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਵਕੀਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਦੁਰਲੱਭ ਗੁਣ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਫੀਸਾਂ ਚੈੱਕ ਦੁਆਰਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਜਾਂ, ਜਦੋਂ ਨਕਦ ਵਿੱਚ ਅਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਮੁਵੱਕਿਲਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਰਕਮ ਦੀਆਂ ਰਸੀਦਾਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਕਾਇਆ ਆਮਦਨ ਟੈਕਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਨਜ਼ੂਰ ਇਕਲੌਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਿਆ

ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਕਦੇ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਝੱਲਿਆ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਉਹ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਲਿਟਮਸ ਪੇਪਰ ਬਣ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਦੀ ਪਰਖ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਕਿਸੇ ਤਰੀਕੇ 'ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪੁੱਛਦੇ ਸੀ, 'ਕੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਇਸ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਨਗੇ?' ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ, ਉਹ ਇੱਕ ਨਾਸਤਿਕ ਸੀ।
ਮੈਂ ਅਤੇ ਮਨਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਤ ਲਈ ਪਿਆਰ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਰਦੂ ਕਵਿਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵੱਲ ਉਸਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੱਟ ਕੇ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਸਨੂੰ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਅਜ਼ਮਾਇਆ, ਪਰ ਬਹੁਤੀ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਉਹ ਭੱਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਰਦ ਦੋਸਤਾਂ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਔਰਤਾਂ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਹੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਇਕੱਠੇ ਬਿਤਾਈਆਂ - ਕਈ ਵਾਰ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿੱਚ, ਜਿੱਥੇ ਮੇਰੇ ਸਹੁਰੇ ਸਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਮਲਿਕ ਇੱਕ ਮੰਤਰੀ ਸਨ; ਕਈ ਵਾਰ ਦਿੱਲੀ ਜਾਂ ਮਸ਼ੋਬਰਾ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨਾਲ। ਸਾਡੀ ਦੋਸਤੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਚਰਚਾ ਬਣ ਗਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਜਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇੰਨੀਆਂ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਦੋਸਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਨ।
ਮੇਰੇ ਕਰੀਅਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੋੜ ਇਹ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੰਗਤ ਰਾਏ ਸਾਡੇ ਸਰਕਲ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਦਵਾਨ ਵਜੋਂ ਹਰਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ, ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾਯੋਗ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉਹ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਡੀ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਉਸਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਹੋਈ - ਵਾਰਿਸ ਰੋਡ 'ਤੇ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲਏ ਗਏ ਇੱਕ ਘਰ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ। ਉਸਨੇ ਸੁਝਾਇਆ ਵਿਸ਼ਾ 'ਮੈਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ' ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ

'ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣਾ ਸੀ। ਲਗਭਗ ਦਸ ਛੋਟੇ ਪੇਪਰ ਪੜ੍ਹੇ ਗਏ। ਮੈਂ ਰੱਬ, ਧਰਮ, ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ, ਦੋਸਤੀ, ਪਿਆਰ, ਵਿਆਹ, ਮੌਤ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਨ ਦੱਸੇ। ਮੈਂ ਜੋ ਲਿਖਿਆ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮੌਲਿਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ। ਮੇਰੀ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਬੇਮਿਸਾਲ ਮੰਗਤ ਰਾਏ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਵਜੋਂ ਉਭਰਿਆ। ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਰਪੱਖ ਹੋਣ ਲਈ, ਉਹ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵਿੱਚ ਉਦਾਰ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਵਿਲਫ੍ਰੇਡ ਅਤੇ ਮੂਰੀਅਲ ਕੈਂਟਵੈਲ ਸਮਿਥ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦਾ ਇੱਕ ਨੋਟ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਮੇਲ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਮਨੋਬਲ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕੀਤਾ।
ਸਾਹਿਤਕ ਸਰਕਲ ਇੱਕ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸ਼ਰਾਬ (ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਰਾਬ) ਪੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕਵਿਤਾਵਾਂ, ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਲੇਖ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੋ ਜਸਟਿਸ ਜੀ.ਡੀ. ਖੋਸਲਾ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸੀ। ਖੋਸਲਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਾਨੂੰਨਦਾਨ ਨਾਲੋਂ ਇੱਕ ਲੇਖਕ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਚਿੰਤਤ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕੰਮ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਈ ਸਿੱਖ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਫੇਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਿਛੋਕੜ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਿੱਥੋਂ ਮੇਰੇ ਮੁਵੱਕਿਲ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਸਾਡੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਬਣ ਗਿਆ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਅੰਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਸਰਕਲ ਦੇ ਦੂਜਿਆਂ ਵਾਂਗ (ਮੰਗਤ ਰਾਏ ਨੇ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅੰਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ) ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ। ਇਹ ਇੱਕ ਜਨਮਜਾਤ ਤੋਹਫ਼ਾ ਸੀ - ਕੁਝ ਕੋਲ ਇਹ ਸੀ, ਦੂਜਿਆਂ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੰਗਤ ਰਾਏ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਾਡੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵੀ ਘੱਟਣ ਲੱਗੀ।

ਮੰਗਤ ਰਾਏ ਨੇ ਪਤਨੀ ਲੱਭਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਕੁੜੀ, ਲਾਜਵੰਤੀ ਰੱਲੀਆ ਰਾਮ, ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਈਸਾਈ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਾਂਗ ਗੋਰੀ, ਵੱਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀ, ਲੰਬੀ ਅਤੇ ਪਤਲੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਐਮ.ਏ. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ (ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਸਨ)। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲੇ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਮੰਗਤ ਰਾਏ ਈਸਾਈ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੰਗੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਬੈਚਲਰ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਰਾਲੀਆ ਰਾਮ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਉਸਨੂੰ ਲੱਭਣ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਉਸਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਲੱਬ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਸੀ ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਅਕਸਰ ਮੇਰੇ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੰਗਣੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਤੈਅ ਹੋ ਗਈ। ਵਿਆਹ ਦੇ ਕਾਰਡ ਛਾਪੇ ਗਏ ਅਤੇ ਭੇਜੇ ਗਏ। ਲਾਜਵੰਤੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰੇਲੂ ਕੱਪੜੇ 'ਤੇ ਐਲ.ਐਮ.ਆਰ. ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਉੱਕਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਇੱਕ ਸਥਾਨਕ ਚਰਚ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੰਗਤ ਰਾਏ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਲਾਜਵੰਤੀ ਦਾ ਦਿਲ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਲਗਭਗ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਯੂਨਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ, ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਪਠਾਨ ਜੋ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਸੀ (ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨੇੜਲੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ)। ਇਹ ਵਿਆਹ ਦੋਵਾਂ ਲਈ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ।
ਮੰਗਤ ਰਾਏ ਲਗਭਗ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਲਕ, ਈਰਖਾਲੂ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਮੰਗਣ ਵਾਲੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲਈ ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਇੱਕ ਬੇਰਹਿਮ ਫਲਰਟ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੰਗਤ ਰਾਏ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਰਾਹਤ ਦਿੱਤੀ।

ਇੱਕ ਸਾਲ ਦੇ ਕਰੀਬ ਬਾਅਦ, ਮੰਗਤ ਰਾਏ ਇੱਕ ਹੋਰ ਨੌਜਵਾਨ ਈਸਾਈ ਕੁੜੀ, ਚੰਪਾ ਨੂੰ ਮਿਲੀ। ਜਦੋਂ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ, ਐਸ.ਪੀ. ਸਿੰਘਾ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਐਮ.ਏ. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵੀ ਟਾਪ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਚੰਪਾ ਗੂੜ੍ਹੀ, ਜੋਸ਼ੀਲੀ ਅਤੇ ਬੇਰੋਕ ਸੀ। ਮੰਗਤ ਰਾਏ ਉਸਦੀ ਜੋਸ਼ੀਲੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਕਾਰਨ ਉਸ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਹੋ ਗਈ। ਚੰਪਾ ਨੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਮੰਗਣੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਖ਼ਤਰਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਚਰਚ ਵਿੱਚ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੱਦਾ ਦੇਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਅਸੀਂ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਚੰਪਾ ਨੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਅੱਧ-ਮਨ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਛੱਡਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।
ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੋਚਿਆ ਸੀ, ਵਿਆਹ ਇੱਕ ਸੁਹਾਵਣਾ ਵਿਆਹ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਮੰਗਤ ਰਾਏ ਨੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਦੁਬਾਰਾ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਦੂਰ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਲੰਬੇ-ਲੰਬੇ ਪੱਤਰ ਲਿਖੇ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਕਿਸੇ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਜੀਬ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਗਰਮੀ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਮੰਗਤ ਰਾਏ ਆਪਣੀ ਭੈਣ, ਸ਼ੀਲਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਆਰਥਰ ਲਾਲ ਨਾਲ ਲੱਕੜ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ, ਆਮ ਵਾਂਗ, ਮਸ਼ੋਬਰਾ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਘਰ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਹਰ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਸਾਈਕਲ 'ਤੇ ਸ਼ਿਮਲਾ ਜਾਂਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਾਲ ਵਿੱਚ ਉੱਪਰ-ਨੀਚੇ ਘੁੰਮਦੇ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਸੀ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਚੰਪਾ ਅਤੇ ਆਰਥਰ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਫ਼ਤੇ ਦੀ ਟ੍ਰੈਕਿੰਗ ਲਈ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਪਾਰਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ ਅਤੇ ਦਰਬਾਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਆਖਰੀ ਦਿਨ ਮੰਗਤ ਰਾਏ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਿਆ। ਉਸਦੀ ਭੈਣ ਸ਼ੀਲਾ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਈ। ਆਰਥਰ ਅਤੇ ਚੰਪਾ ਨੇ ਹਿਮਾਲੀਅਨ ਉਜਾੜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਫ਼ਤਾ ਇਕੱਠੇ ਬਿਤਾਇਆ, ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਉਜਾੜ ਡਾਕ ਬੰਗਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਈਆਂ। ਉਹ ਟ੍ਰੈਕ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਏ ਅਤੇ ਯਕੀਨ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ

ਲਈ ਬਣੇ ਹਨ। ਮੰਗਤ ਰਾਏ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ; ਸ਼ੀਲਾ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਝਿਜਕ ਨਾਲ ਆਰਥਰ ਦੀ ਉਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਧੀ 'ਤੇ ਭਾਰੀ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਉਤਰ ਆਏ। ਚੰਪਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਉਸਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਸਨੇ ਅਜਿਹਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਤਲਾਕ ਦੇਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਸਾਰੇ ਵਿਹਾਰਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਵਿਆਹ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।
ਮੇਰੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਦਿਨ ਖਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਰਹਿਣ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਦੂਰ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਜੰਗ ਛਿੜ ਗਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਫਾਸ਼ੀਵਾਦ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸੱਚਮੁੱਚ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿਟਲਰ, ਮੁਸੋਲਿਨੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੂਰਪੀ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਅਤੇ ਜਾਪਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਭਾਰਤੀ ਧੁਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ ਸਨ, ਨਾਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਫਾਸ਼ੀਵਾਦੀਆਂ ਲਈ ਪਿਆਰ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫ਼ਰਤ ਕਾਰਨ। ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਦੇ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਆਰਮੀ ਦੀ ਕਮਾਨ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਾਨੀ ਇਰਾਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਬਿਲਕੁਲ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕਠਪੁਤਲੀ ਬਣਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਤਾਕਤਵਰ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਈ.ਐਨ.ਏ. ਬਾਰੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਸ਼ੱਕ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਭਰਮ ਅਸਮਾਨੀ ਚੜ੍ਹ ਗਏ ਜਦੋਂ ਸਟਾਲਿਨ ਨੇ ਹਿਟਲਰ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਗਏ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਅੰਸ਼ਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਹਾਲ ਹੋਏ। ਮੈਂ ਗਾਂਧੀ ਦੇ 'ਭਾਰਤ ਛੱਡੋ' ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਰਾਜ ਦੀ ਮੁਸਲਿਮ ਮੰਗ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਬਣਿਆ ਰਹੇਗਾ ਜਿਸ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਦੋ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ ਮੁਸਲਿਮ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਰਾਜ ਹੋਣਗੇ।

ਬਹੁਤੇ ਭਾਰਤੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸਾਮਰਾਜ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਛੱਡ ਦੇਣਗੇ। ਉਹ ਗ੍ਰਿਪਸ ਅਤੇ ਕੈਬਨਿਟ ਮਿਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜੰਗੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਅਫ਼ਸਰ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਨਸਲ ਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਗੋਰਿਆਂ ਦੇ ਕਲੱਬਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਏ, ਕੁਝ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੀਤਾ ਸੀ ਉਸ 'ਤੇ ਅਫ਼ਸੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਾ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੇੜੇ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ 1946 ਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਤਫ਼ਾਕ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨਾਲ ਮਸ਼ੋਬਰਾ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਰੇਲ-ਕਾਰ ਕਾਲਕਾ ਲਈ ਲਈ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਸੀ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਵਰਦੀ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਗਰਿਕ ਸਨ। ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਬਰੋਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਰੁਕਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਢਲਾਣ ਵਾਲੀ ਯਾਤਰਾ 'ਤੇ ਚੱਲ ਪਏ। ਇਹ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਸੀ। ਧਰਮਪੁਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਮੋੜ 'ਤੇ, ਕਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਪਹੀਆ ਪਟੜੀ ਤੋਂ ਉਤਰ ਗਿਆ। ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਕਾਲਕਾ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਇੱਕ ਰਾਹਤ ਕਾਰ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਲਈ ਅਗਲੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੱਕ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਅਸੀਂ ਚੰਨ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਨਹਾਏ ਪਹਾੜੀ 'ਤੇ ਪਾਈਨ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬੈਠੇ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਮਝਦਾਰੀ ਨਾਲ ਘਬਰਾ ਗਏ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਰੇਲ-ਕਾਰ 'ਤੇ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਛੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕੁਝ ਵੀ ਲਏ ਬਿਨਾਂ ਭੱਜ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਹੱਥ ਹੋਣ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਸੀ।

ਕਿਸੇ ਨੇ ਪਟੜੀ ਤੋਂ ਉਤਰੀ ਕਾਰ ਦਾ ਰੇਡੀਓ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬੀਬੀਸੀ ਓਵਰਸੀਜ਼ ਸਰਵਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ। ਚੋਣ ਨਤੀਜੇ ਐਲਾਨੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਲੇਬਰ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਭਾਰੀ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਲੇਮੈਂਟ ਐਟਲੀ ਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੇ ਪੱਥਰੀਲੀ ਚੁੱਪ ਵਿੱਚ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣੀ। ਦੂਜਾ ਭਾਰਤੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾ ਲਈ। ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸੀ ਕਿ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੇੜੇ ਆ ਰਹੀ ਸੀ।
ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਾਦਿਰਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਦੋਸਤੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੈਨੂੰ ਆਮ ਮੁਸਲਿਮ-ਹਿੰਦੂ/ਸਿੱਖ ਪਾੜੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਭਰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਬਾਰ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਅਤੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਮੁਸਲਿਮ ਵਕੀਲਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਲਾਉਂਜ ਅਤੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੋਨਿਆਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਵਿਆਹਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਤਹੀ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਸਿਰਫ ਦਿੱਖ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸੀ। ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਦੇ ਮਤੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪਾੜਾ ਚੌੜਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਚੌੜਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਨੇ ਇੱਕ ਬਰਫ਼ਬਾਰੀ ਦਾ ਆਕਾਰ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ, ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਅੱਗੇ ਵਧਦੀ ਗਈ, ਤਾਕਤ ਇਕੱਠੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਹਰ ਦੂਜੀ ਦੁਪਹਿਰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਜਲੂਸ ਮਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕਜੁੱਟ ਹੋ ਕੇ ਗਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮਾਰਚ ਕਰਦੇ ਸਨ:
ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਕੀ ਹੈ?
ਪ੍ਰਭੂ ਲਿਲੀਲਾਹ ਨਾਲ
(ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਕੀ ਹੈ?)
ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ, ਉਹ ਅੱਲ੍ਹਾ ਹੈ।)

ਇੱਕ ਕੇਸ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਮਨਜ਼ੂਰ ਦੇ ਜੂਨੀਅਰ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਨੇ ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜ਼ਹਿਰ ਕਿੰਨਾ ਡੂੰਘਾ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ

'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਦੋਂ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਹਿਰਾਸਤ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਡੋਨਾਲਡ ਫਾਲਸ਼ਾ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੁਣਵਾਈ ਲਈ ਆਇਆ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਕੇਸ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਰੰਗ ਦੇਣ ਅਤੇ ਡੋਨਾਲਡ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਜੋਨ ਨਾਲ ਦੋਸਤਾਨਾ ਹੋਣ ਲਈ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਜੋਂ ਮੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।
ਅਸੀਂ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ: ਇੱਕ ਮੌਲਵੀ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਹਲਫ਼ਨਾਮਾ ਜਿਸਨੇ ਦੋਵਾਂ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਨਿਕਾਹਨਾਮੇ ਦੇ ਮੂਲ - ਵਿਆਹ ਦੇ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ - ਦੇ ਨਾਲ - ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਤੇ ਦੋ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਧੀਵਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਾਖਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਮਨਜ਼ੂਰ (ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਮੁਸਲਿਮ ਵਕੀਲਾਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪੈਨਲ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ) ਨੇ ਇੱਕ ਤੀਜੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ - ਇੱਕ ਰਿਬਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪੈਕੇਟ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਫਾਲਸ਼ਾਅ ਦੀ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ। 'ਅਤੇ ਇਹ ਤੁਹਾਡਾ ਸਤਿਕਾਰ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਰਣਾਇਕ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੌਰ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਸੀ।'
'ਇਹ ਕੀ ਹੈ?' ਫਾਲਸ਼ੌ ਨੇ ਮੰਗ ਕੀਤੀ।
'ਤੁਹਾਡੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਇਸਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।'
ਫਾਲਸ਼ਾ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੈਕੇਟ ਖੋਲ੍ਹਿਆ, ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਧੱਕੇ ਜਿਵੇਂ ਉਸਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਝਟਕਾ ਲੱਗਿਆ ਹੋਵੇ। 'ਇਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸਬੂਤ ਹੈ?' ਉਹ ਟਮਾਟਰ ਵਾਂਗ ਲਾਲ ਚਿਹਰਾ ਲੈ ਕੇ ਗਰਜਿਆ।
'ਇਹ ਉਸ ਔਰਤ ਦੇ ਗੁਪਤ ਵਾਲ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਵਾਲ ਉਸ ਦਿਨ ਮੁੰਨਵਾਏ ਸਨ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਮੁਵੱਕਿਲ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਾਲ ਨਹੀਂ ਕੱਟਦੇ।'
'ਇਸਨੂੰ ਲੈ ਜਾਓ,' ਫਾਲਸ਼ਾ ਨੇ ਗਰਜਿਆ, 'ਇਸਨੂੰ ਕੂੜੇ ਦੇ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿਓ। ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੂੜਾ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ।'

ਪਰ ਅਗਸਤ 1947 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਲਈ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਅਜੇ ਵੀ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੌਰ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਫਾਸਟ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਜੋ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ। ਨਾਈ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਇਸਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣਿਆ, ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਪਰਕ ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਬਹੁਮਤ ਗੁਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੂੰ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕੈਨਬਰਾ ਵਿਖੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇੱਕ ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਨ ਨੂੰ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਇਆ। ਉਸਦਾ ਜਹਾਜ਼ ਹਾਦਸਾਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਬਚਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ।
ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਨਫ਼ਰਤ ਨਾਲ ਇੰਨਾ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਚੰਗਿਆੜੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਕਲਕੱਤਾ ਵਿੱਚ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਚੱਲੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਦੰਗਿਆਂ ਨੇ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਨੋਆਖਲੀ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਖਿੰਡੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਪਿੰਡਾਂ 'ਤੇ ਛਾਪੇਮਾਰੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਹੱਥ ਪਾ ਸਕਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਸਰੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲਾਹੌਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਭੱਜ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਮੈਂ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਤਲ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਬਚਾਅ ਪੱਖ ਦੇ ਵਕੀਲ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਲਈ ਐਬਟਾਬਾਦ ਗਿਆ। ਕੇਸ ਇੱਕ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ, ਆਪਣੀ ਰੇਲਗੱਡੀ ਫੜਨ ਲਈ ਟੈਕਸੀਲਾ ਜਾਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਮੈਂ ਲਗਭਗ ਦਸ ਮੀਲ ਦੀ ਦੂਰੀ ਪੈਦਲ ਤੁਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੌਸਮ ਖੁਸ਼ਕ ਸੀ। ਸੜਕ ਬਿਲਕੁਲ ਸੁੰਨਸਾਨ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਂ ਲੰਘਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਕੋਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ। ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ

ਦੇਖਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਝਾਤੀ ਮਾਰੀ। ਇਹ ਭਿਆਨਕ ਸੀ। ਟੈਕਸੀਲਾ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮੀਲ ਦੂਰ ਸਿੱਖ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਲਾਰੀ-ਲੋਡ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਕੈਪਟਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, 'ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਹੋਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਹਰ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਾਂਗ ਬਾਹਰ ਹੋ। ਅੰਦਰ ਜਾਓ।' ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਅਤੇ ਟੈਕਸੀਲਾ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।
ਸਟੇਸ਼ਨ ਮਾਸਟਰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਟਿਕਟ ਕੁਲੈਕਟਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਟੈਕਸੀਲਾ ਦਾ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੀ ਸੁੰਨਸਾਨ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਿਸ ਰੇਲਗੱਡੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਨਾ ਸੀ, ਉਹ ਬਾਹਰੀ ਸਿਗਨਲ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਰੁਕੀ, ਮੈਂ ਕੁਝ ਚੀਕਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਪਰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸ ਬਾਰੇ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਰੇਲਗੱਡੀ ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਰੁਕੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਯਾਤਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਰੇਲਗੱਡੀ ਲੰਘੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਉਤਰਿਆ, ਤਾਂ ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਾਦਿਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਲੈਣ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਫਿਰਕੂ ਦੰਗੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਮੈਨੂੰ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜਿਸ ਰੇਲਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਟੈਕਸੀਲਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਿਗਨਲ 'ਤੇ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਵਾਰ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਘਸੀਟ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।
ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰੀ ਵਾਰੀ ਸੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਾਦਿਰ ਨੂੰ ਲੈਣ ਦੀ। ਉਹ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਇੱਕ ਕੇਸ ਕਰਨ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਸਮੇਂ, ਜਦੋਂ ਉਸਦੀ ਰੇਲਗੱਡੀ ਬਦਾਮੀ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਰੁਕੀ, ਤਾਂ ਇੱਕ ਮੁਸਲਿਮ ਭੀੜ ਨੇ ਉਸ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਿੱਖ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕਤਲੇਆਮ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਪੀਲਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਅਸਥਿਰ ਸੀ।
ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਛੱਡ ਕੇ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਦੇ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਡਕੈਤੀ ਅਤੇ ਕਤਲ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋਸ਼ੀ ਤਿੰਨ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਬਚਾਅ ਕਰਨ ਲਈ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੋ ਮੁਲਜ਼ਮ ਆਈ.ਐਨ.ਏ. ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਾਅ ਲਈ ਬਣਾਈ ਗਈ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਪਰਾਧ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਕਤਲ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਦਮੀ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਦੀ ਰੇਲਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੋ ਨੌਜਵਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜੀ ਨਰਸਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਿਠਾਈ ਗਈ ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਕੂਪੇ ਵਿੱਚ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਸਨ। ਕੁੜੀਆਂ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੇ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕੱਟ ਲਿਆ ਜਿਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਉੱਪਰਲੀ ਬਰਥ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਖਿੱਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਦੂਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਜਵਾਬੀ ਲੜਾਈ ਲੜੀ। ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਚੱਲਦੀ ਰੇਲਗੱਡੀ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਰੇਲਗੱਡੀ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਵਿਖੇ ਰੁਕੀ, ਤਾਂ ਤਿੰਨ ਲੁਟੇਰੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਏ। ਬਚੀ ਹੋਈ ਕੁੜੀ ਚੀਕਦੀ ਹੋਈ ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਭੱਜ ਗਈ। ਰੇਲਵੇ ਪੁਲਿਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਆਈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੁੜੀ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਪਟੜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪਈ ਮਿਲੀ। ਬਚੀ ਹੋਈ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਹਸਪਤਾਲ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਾਪਸ ਲਿਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਦਮੇ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਤਿੰਨਾਂ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਟ੍ਰੇਨ ਡਕੈਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਾਈ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਫੜੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਉਸ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਲੰਬੇ ਵਾਲ ਅਤੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਕੱਟਵਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।
ਬਚੀ ਹੋਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਇਸਤਗਾਸਾ ਪੱਖ ਆਪਣਾ ਕੇਸ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਛਾਣ ਪਰੇਡ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸਨੇ ਅਜਿਹਾ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ

ਅਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਨਾਈ ਦੀ ਗਵਾਹੀ, ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਤੋਂ ਚੋਰੀ ਕੀਤੇ ਸਮਾਨ ਦੀ ਬਰਾਮਦਗੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਵਾਟਰਟਾਈਟ ਕੇਸ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੀੜਤਾ ਦਾ ਕੰਪੈਕਟ ਵਾਲਾ ਹੈਂਡਬੈਗ, ਉਸਦੀ ਲਿਪਸਟਿਕ, ਕੰਘੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਔਰਤ ਦੇ ਮੇਕਅੱਪ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸੈਸ਼ਨ ਕੋਰਟ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ, ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਨੇ ਤਿੰਨਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੁੜੀ ਦੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ 'ਤੇ ਟਿੱਕੀਆਂ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਨਾਈ ਤੋਂ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਕਰਨ ਦੀ ਖੇਚਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਨਾ ਹੀ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਤੋਂ ਹੋਈ ਬਰਾਮਦਗੀ 'ਤੇ: ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਾਈਆਂ ਤੋਂ ਉਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜੋ ਪੁਲਿਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ; ਅਤੇ ਮਾਸੂਮ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਦੋਸ਼ੀ ਲੇਖ ਲਗਾਉਣਾ ਇੱਕ ਆਮ ਅਭਿਆਸ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੁੜੀ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਸਦਮੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਰੇਲ ਯਾਤਰਾ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਕਈ ਵਾਰ ਟੁੱਟ ਗਈ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਜਿਰ੍ਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ, ਜੱਜ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ: 'ਸੰਖੇਪ ਗੱਲ ਕਹੋ! ਉਸਨੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਝੱਲਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਸਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦੇਵਾਂਗਾ।'

ਮੈਂ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਡਿਊਟੀ ਨਿਭਾਉਣੀ ਪਵੇਗੀ, ਜਾਂ ਕੇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਨਰਮ ਪਿਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸਿੱਖ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਦੱਸ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਹ ਲਗਭਗ ਇੱਕੋ ਉਮਰ ਦੇ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਲੱਗੇਗਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਯਕੀਨ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਉਹ ਤਿੰਨ ਆਦਮੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਿਆ ਸੀ, ਕਿਸ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਕੱਟਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਕਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਰੇਲਗੱਡੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਸੀ? ਉਸਨੇ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਉਹ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ

ਫਾਂਸੀ 'ਤੇ ਲਟਕਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਕਸੌਲੀ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਨੇ ਠੋਸ ਸਬੂਤਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਤਿੰਨਾਂ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਰਿਹਾਅ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਡਕੈਤੀ ਅਤੇ ਕਤਲ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀ ਸਨ। ਇਹ ਉਹ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪੇਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਘਬਰਾਹਟ ਕਰਦੀ ਹੈ: ਇਸਦਾ ਨਿਆਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੈਣਾ-ਦੇਣਾ ਹੈ।
ਅਚਾਨਕ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਦੰਗੇ ਭੜਕ ਉੱਠੇ। ਇਹ ਸਿੱਖ ਆਗੂ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਬਾਹਰ ਇੱਕ ਸੁਰੀਲੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਭੜਕ ਉੱਠੇ। ਚੈਂਬਰ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਸਰ ਖਿਜ਼ਰ ਹਯਾਤ ਟਿਵਾਣਾ, ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਦਬਾਅ ਅੱਗੇ ਝੁਕ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਸੈਸ਼ਨ ਖਤਮ ਹੋਇਆ, ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾਨ ਮਿਆਨ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢੀ ਅਤੇ 'ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਮੁਰਦਾਬਾਦ' - ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਮਾਰਿਆ। ਇਹ ਜਲਣਸ਼ੀਲ ਗੈਸ ਨਾਲ ਭਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਾਲੀ ਹੋਈ ਮਾਚਿਸ ਦੀ ਤੀਲੀ ਸੁੱਟਣ ਵਰਗਾ ਸੀ। ਪੂਰੇ ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਫਿਰਕੂ ਦੰਗੇ ਭੜਕ ਉੱਠੇ। ਕਤਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਬਿਹਤਰ ਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਜਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮੁਸਲਿਮ ਸੀ ਅਤੇ ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਨਾਲ ਪੱਖਪਾਤੀ ਸੀ। ਮੁਸਲਿਮ ਗਿਰੋਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਸਮੂਹ ਆਰ.ਐਸ.ਐਸ. ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਕੁਝ ਬੰਬ ਵਿਸਫੋਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਦ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਫਿਰ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੋਂ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਿੱਖ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤਰਸਯੋਗ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਨ: ਉਹ ਆਪਣੀ ਜੰਗੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮਾਣ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਕਿਰਪਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਲੰਬੀਆਂ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਲਹਿਰਾਉਂਦੇ ਸਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਪਾਈਆਂ ਸਨ।

ਇੱਕ ਦਿਨ ਇੱਕ ਬਿਹਾਰੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੈਟਰੋਲ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਜਿੱਥੋਂ ਮੈਂ ਪੈਟਰੋਲ ਖਰੀਦਿਆ ਸੀ, ਗਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੇ ਦੋ ਮੁਸਲਿਮ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਦਿਨ-ਦਿਹਾੜੇ ਚਾਕੂ ਮਾਰ ਕੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਈਕਲਾਂ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਬੇਖ਼ਬਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਖਿੰਡੀਆਂ ਰੱਸੀਆਂ ਨਾਲ ਡੇਗ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਚਾਨਕ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸਿਓਂ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ। ਅਤੇ ਚਾਕੂ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਸਾਡੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਤੋਂ 'ਅੱਲ੍ਹਾ-ਓ-ਅਕਬਰ' ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ 'ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ' ਜਾਂ 'ਹਰ ਹਰ ਮਹਾਦੇਵ' ਦੇ ਨਾਅਰਿਆਂ ਦੇ ਅਚਾਨਕ ਗੂੰਜਣ ਨਾਲ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਧੇਰੇ ਆਤਮਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਸਨ - ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਏ ਅਤੇ 'ਹੁਸ਼ਿਆਰ! ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਾ ਹੈ ਇੰਤਜ਼ਾਰ!' ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਲਗਾਏ - ਸਾਵਧਾਨ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਖੱਡ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।
ਜੂਨ 1947 ਦੀ ਇੱਕ ਗਰਮ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਿਮ ਗੁੰਡਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜੋ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਢਹਿ ਗਿਆ। ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਜਾਂ ਨਾਅਰਿਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ: ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਧੂੰਏਂ ਦੇ ਕਾਲੇ ਬੱਦਲ ਉੱਠ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਹਲਮੀ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਲਾਹੌਰ ਛੱਡਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਉਹ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਲੈ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਸਲਿਮ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ।
ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਰਹਿ ਸਕਾਂਗੇ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦੋ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਸੌਲੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਨਾ-ਨਾਨੀ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਦੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪਛਾਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ: ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਕਰਾਸ ਜੋ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਈਸਾਈ ਹਨ; ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵੱਡੇ ਉਰਦੂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਰਸੀ ਕਾ ਮਕਾਨ - ਇਹ ਇੱਕ ਪਾਰਸੀ ਘਰ ਹੈ। ਨੇੜੇ ਹੀ ਜਸਟਿਸ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ

ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਅਕਸਰ ਮੈਨੂੰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਅਗਸਤ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਵੇਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਘਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਤਾਲਾ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਪਾਇਆ। ਚੌਕੀਦਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸਦਾ ਮਾਲਕ ਦਿੱਲੀ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਲੰਡਨ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਮੇਰਾ ਕਾਲਜ ਦੋਸਤ ਸੀ.ਐੱਚ. ਐਵਰੇਟ ਸੀ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਦਾ ਮੁਖੀ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਹਾਲਾਤ ਆਮ ਹੋਣ ਤੱਕ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਛੱਡ ਦੇਵਾਂ। 'ਆਪਣਾ ਘਰ ਅਤੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਿਮ ਦੋਸਤ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਦੇ,' ਉਸਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਨਜ਼ੂਰ ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕੇਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਕਸੌਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਾਲਕਾ-ਸ਼ਿਮਲਾ ਸੜਕ 'ਤੇ ਧਰਮਪੁਰ ਵਿਖੇ ਮਿਲਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਅਗਲੀ ਰਾਤ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ, ਮੈਨੂੰ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਹਿੰਦੂ ਰਸੋਈਏ ਨੂੰ ਐਵਰੇਟ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਬਲੋਚ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਟੁਕੜੀ ਦੁਆਰਾ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਨੌਜਵਾਨ ਸਿੱਖ ਨੌਕਰ, ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਾਦਿਰ ਇਸਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਲਈ ਘਰ ਨਹੀਂ ਆ ਗਏ।
ਅਸੀਂ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਕਾਲਕਾ ਪਹੁੰਚੇ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਅਣਸੁਖਾਵੀਂ ਘਟਨਾ ਦੇ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਸਾਨੂੰ ਉੱਥੇ ਮਿਲਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਧਰਮਪੁਰ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਏ। ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ, ਮਨਜ਼ੂਰ ਸ਼ਿਮਲਾ ਤੋਂ ਟੈਕਸੀ ਰਾਹੀਂ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਮੁਸਲਿਮ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ 'ਤੇ ਚਾਕੂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਿਮਾਚਲ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਰਿਜ਼ੋਰਟਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾਈ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਹਾਲਾਤ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਣਗੇ, ਵਾਪਸ ਆਵਾਂਗੇ।
ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਕਸੌਲੀ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਲਾਇਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਰੇਲਗੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਸੜਕੀ ਕਾਫਲਿਆਂ 'ਤੇ ਹਮਲਿਆਂ

ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ 'ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਕੀ ਜੈ' ਅਤੇ 'ਇਨਕਲਾਬ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ' ਦੇ ਨਾਅਰਿਆਂ ਨਾਲ ਗੂੰਜ ਉੱਠਿਆ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਇੱਕ ਮਿੰਟ ਪਹਿਲਾਂ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਚੁੱਪ ਛਾ ਗਈ। ਸੁਚੇਤਾ ਕ੍ਰਿਪਲਾਨੀ ਦੀ ਵੰਦੇ ਮਾਤਰਮ ਗਾਉਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਲਾਊਡਸਪੀਕਰਾਂ 'ਤੇ ਆਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਯਾਦਗਾਰੀ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ: 'ਬਹੁਤ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸਮਤ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤਾ ਸੀ... ਹੁਣ ਉਸ ਵਾਅਦੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ...' ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਭਾਸ਼ਣ ਖਤਮ ਹੋਇਆ, ਭੀੜ ਤਾੜੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਈ ਅਤੇ ਨਾਅਰੇ ਲਗਾਏ। ਅਸੀਂ ਅਜਨਬੀਆਂ ਨੂੰ ਗਲੇ ਲਗਾਇਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਧਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਅਸੀਂ 2 ਵਜੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਘਰ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੇ।
ਮੈਂ ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਜਾਣ ਲਈ ਜਲਦੀ ਉੱਠਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਯੂਨੀਅਨ ਜੈਕ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰਦਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਤਿਰੰਗਾ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਦਾ ਦੇਖ ਸਕਾਂ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਪੂਰਾ ਰਸਤਾ ਪੈਦਲ ਜਾ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲਾਰਡ ਅਤੇ ਲੇਡੀ ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ ਆਪਣੀ ਛੇ ਘੋੜਿਆਂ ਵਾਲੀ ਵਾਇਸਰਾਏਲ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਉੱਪਰ ਗਏ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਭੀੜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਅਤੇ ਚੁੱਕ ਲਿਆ। ਲਗਭਗ ਰਾਤੋ ਰਾਤ ਬਹੁਤ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਬਣ ਗਏ ਸਨ।
ਮੈਂ ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਫ਼ਸੀਲ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਪੰਜਾਹ ਗਜ਼ ਦੂਰ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਲਾਰਡ ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ ਨੇ ਯੂਨੀਅਨ ਜੈਕ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਉਤਾਰਿਆ ਤਾਂ ਆਖਰੀ ਪੋਸਟ 'ਤੇ ਬਗਲਰਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ। ਜਦੋਂ ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਤਿਰੰਗਾ ਲਹਿਰਾਇਆ ਤਾਂ ਬੈਂਡ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੀਤ ਵਜਾਇਆ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਵੇਂ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਸਲਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਤੋਪ ਦੀ ਗਰਜ ਸੁਣਾਈ। ਮੈਂ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਣਿਆ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਦੇਖਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਹੰਝੂਆਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਨੂੰ ਧੁੰਦਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਮਾਣ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ?

ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਵੰਡ ਦੇ ਨਾਲ ਨਫ਼ਰਤ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਅਸੀਂ ਲਾਹੌਰ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸੀ।

6 ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਮੈਨਨ ਨਾਲ, ਕੈਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਮਲਿਕ ਨਾਲ
ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਹੋਈ ਕਿ ਮੈਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪੇਸ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਵਾਪਸ ਨਾ ਜਾਣ ਦੀ ਸਹੁੰ ਖਾਧੀ। ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੇ ਕੁਝ ਲਾਲਚ ਮੇਰੇ ਰਾਹ ਪੈ ਗਏ। ਸ਼੍ਰੀ ਜਿਨਾਹ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਨਾਉਣ। ਸੰਕੇਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ; ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦਾ ਜੱਜ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾ ਤਾਂ ਇਹ ਇੱਛਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਗੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਜਸਟਿਸ ਖੋਸਲਾ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜੋ ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਗਠਿਤ ਪੰਜਾਬ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਸੀਨੀਅਰਤਾ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਆਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਵਕੀਲ ਨਾਲੋਂ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਦੇਖਣਗੇ। ਪਰ ਕਾਨੂੰਨ ਬਾਰੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰਾ ਨਫ਼ਰਤ ਇੰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਾਲਚਾਂ ਅੱਗੇ ਝੁਕਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।
ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਸੀ? ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੂਤਾਵਾਸ ਖੋਲ੍ਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਦੇਣ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਅਸਗ਼ਰੀ ਕਾਦਿਰ ਦੇ ਭਰਾ, ਅਜ਼ੀਮ ਹੁਸੈਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਪ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਸਰਦਾਰ ਵੱਲਭਭਾਈ ਪਟੇਲ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਮੰਤਰਾਲੇ ਵਿੱਚ ਡਿਪਟੀ ਸੈਕਟਰੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਇੰਡੀਆ ਹਾਊਸ ਦੇ ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਸੂਚਨਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਿਵਾਏ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਾਪਸ ਲੈ ਜਾਵੇਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਪਟੇਲ ਤੋਂ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਬ੍ਰੀਫਿੰਗ ਮਿਲਣੀ

ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਗੱਲ ਖਤਮ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਪਟੇਲ ਬਸ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ, 'ਤੂੰ ਇੱਕ ਝੂਠਾ ਹੈਂ!' ਅਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਮਹਾਰਾਜਾ, ਉਸਦੇ ਸੁੰਦਰ ਏ.ਡੀ.ਸੀ. ਦੇ ਪਿੱਛੇ, ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਰੋਲਸ ਰਾਇਸ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਪਟੇਲ ਦਾ ਸੈਕਟਰੀ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਣ ਆਇਆ ਕਿ ਮੰਤਰੀ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਲੰਡਨ ਜਾਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸੁਧੀਰ ਘੋਸ਼, ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਜੋ ਕਿ ਮੇਰਾ ਤੁਰੰਤ ਬੌਸ ਸੀ, ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣੀ ਸੀ।
ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਲੰਡਨ ਲਈ KLM ਫਲਾਈਟ ਫੜੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹਵਾਈ ਯਾਤਰਾ ਇੱਕ ਆਰਾਮਦਾਇਕ ਮਾਮਲਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸੌਣ ਲਈ ਬਰਥ ਸਨ ਅਤੇ ਕਾਹਿਰਾ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਇੱਕ ਘੰਟਾ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਗਰਮ ਚਾਹ ਜਾਂ ਕੌਫੀ ਦੇ ਕੱਪਾਂ ਨਾਲ ਜਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਰੈਸਟ-ਹਾਊਸ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਰਾਮ ਕਰਨ, ਨਹਾਉਣ ਅਤੇ ਨਾਸ਼ਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਮਰੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਲੰਡਨ ਲਈ ਜਹਾਜ਼ ਦੁਬਾਰਾ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਸੈਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਹੋਰ ਘੰਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।
ਮੈਨੂੰ ਆਰਥਰ ਅਤੇ ਸ਼ੀਲਾ ਲਾਲ ਨਾਲ ਨਾਈਟਸਬ੍ਰਿਜ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੰਜ਼ਿਲਾ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦਾ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਢੁਕਵਾਂ ਸੀ। ਹਾਈਡ ਪਾਰਕ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਤੇਜ਼ ਸੈਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਬੱਸ ਜਾਂ ਅੰਡਰਗਰਾਊਂਡ ਰਾਹੀਂ ਐਲਡਵਿਚ ਵਿੱਚ ਇੰਡੀਆ ਹਾਊਸ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਘਰ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਲਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਆਪਣਾ ਰਸੋਈਆ (ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਮਾਲੀ - ਮਾਲੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ) ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਲਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਡਿਊਟੀ-ਮੁਕਤ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸੀ।
ਆਰਥਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਮੈਨਨ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਮੈਨਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਾਲੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਕਦੇ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਤੁਲਨਾ ਸਟਾਲਿਨ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ

ਮੈਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ। 'ਮੈਂ ਸ਼੍ਰੀ ਘੋਸ਼ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।'
ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆਇਆ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮੈਨਨ ਵਾਂਗ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਦੇ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਪੱਕਾ ਇਰਾਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਸਹੁੰ ਖਾਧੀ ਕਿ ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਮੈਨਨ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਕਹੇਗਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਜਵਾਬੀ ਹਮਲਾ ਕਰਾਂਗਾ, ਆਪਣਾ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਪੱਤਰ ਪਾਵਾਂਗਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੰਦੇ ਤਲ ਵਿੱਚ ਭਰ ਦੇਵੇ। ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਦੁਪਹਿਰ ਬੇਹੋਸ਼ ਰਿਹਾ। ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਮੈਂ ਥੇਮਜ਼ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਲੰਮਾ ਸੈਰ ਕੀਤਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰਾ ਗੁੱਸਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਿਸੈਪਸ਼ਨ ਰੂਮ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਚਾਹ ਪਾਰਟੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਗਿਆ, ਚਾਹ ਦਾ ਕੱਪ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਮੈਨਨ ਅੰਦਰ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਨਾ ਦੇਖੇ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਬਾਂਹ ਰੱਖੀ: 'ਅੱਜ ਸਵੇਰੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਫ਼ ਕਰਨਾ,' ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ। 'ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ।' ਮੈਂ ਸੁਰ ਬਦਲਣ 'ਤੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। 'ਮੈਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੈਰਾਨ ਸੀ,' ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

'ਜੇ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਇੰਨੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਸੂਚਨਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੋਗੇ,' ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ ਥਪਥਪਾਈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਮਿਲਾਉਣ ਲਈ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਦਮੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋਸਤਾਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ; ਇਹ ਸੁਧੀਰ ਘੋਸ਼ ਸੀ ਜਿਸ 'ਤੇ ਉਹ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਲਗਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨਨ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸੀ।
ਮੈਨੂੰ ਇੰਡੀਆ ਹਾਊਸ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ।
ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਮੈਨਨ ਕੋਲ ਵਫ਼ਾਦਾਰਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਸੀ। ਸੂਚੀ ਦੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ

ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇੰਡੀਆ ਹਾਊਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਕੋਈ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਮੈਨਨ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਮਲਾ ਜਸਪਾਲ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਪੋਸਟਿੰਗ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਬ੍ਰਿਜੇਟ ਅਤੇ ਕਮਲਾ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਿਆ।
ਮੈਨਨ ਕੋਲ ਸੁਧੀਰ ਘੋਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਵਰਤਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਮੌਕੇ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।
ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਮੈਨਨ ਵੱਲੋਂ ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਇੱਕ ਗੁਪਤ ਚਿੱਠੀ ਦੇਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਘੋਸ਼ ਨੂੰ 'ਪੈਟੇਲਾਈਟ' ਦੱਸਿਆ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਉਪ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ (ਸਰਦਾਰ ਪਟੇਲ) ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਤਣਾਅਪੂਰਨ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰੀ (ਨਹਿਰੂ) ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਗ੍ਰਹਿ ਅਤੇ ਸੂਚਨਾ ਮੰਤਰੀ (ਪਟੇਲ) ਦੇ ਅਧੀਨ। ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦੇ ਪੱਤਰ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗੁੰਮ ਹੋਈ ਚਿੱਟ ਦੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰ ਗਈ ਜਿਸਨੇ ਸੁਧੀਰ ਘੋਸ਼ ਦੀ ਹਾਰ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇੱਕ ਸਵੇਰ ਮੈਨਨ ਨੇ ਸੁਧੀਰ ਘੋਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਟੁਕੜੇ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਭੇਜਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਦਫ਼ਤਰ ਪਹੁੰਚਾਂਗਾ, ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਭੇਜ ਦੇਵੇ। ਸੁਧੀਰ ਨੇ ਇਸ ਵੱਲ ਕੁਝ ਘੰਟਿਆਂ ਬਾਅਦ ਤੱਕ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਮਲਾ ਜਸਪਾਲ ਇਹ ਪਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੇਠਾਂ ਆਈ ਕਿ ਮੈਂ ਪਹੁੰਚੀ ਹਾਂ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਘੋਸ਼ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। 'ਓ ਹਾਂ, ਮੈਨਨ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ,' ਉਸਨੇ ਚਿੱਟ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ। ਉਸਨੇ ਇਸਨੂੰ ਕੁਚਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕੂੜੇ-ਕਰਕਟ ਦੀ ਟੋਕਰੀ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ

ਉੱਪਰ ਆਉਣ ਵਿੱਚ ਦੋ ਘੰਟੇ ਕਿਉਂ ਲੱਗੇ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਮਲਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸੁਧੀਰ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਗਈ ਸੀ। ਸੁਧੀਰ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਸਾਫ਼ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ, ਘੋਸ਼ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਕੂੜੇ-ਕਰਕਟ ਦੀ ਟੋਕਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਚਲਿਆ ਚਿੱਟ ਕੱਢਿਆ। ਕਮਲਾ ਜਸਪਾਲ ਰਾਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਚਿੱਟ ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਸੁਧੀਰ ਆਪਣੇ ਬੋਲੇ ਹੋਏ ਝੂਠ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਬਚ ਨਿਕਲਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਹ ਭਾਰਤ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ; ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨਨ ਵੀ ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਆਇਆ।
ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੂਰ ਸਨ, ਮੈਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਭੇਜਣ ਦੇ ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਫਿਕ ਆਰਡਰ ਮਿਲੇ। ਪੀ.ਐਲ. ਭੰਡਾਰੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸਿਵਲ ਐਂਡ ਮਿਲਟਰੀ ਗਜ਼ਟ ਦੇ ਜੂਨੀਅਰ ਰਿਪੋਰਟਰ ਵਜੋਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਨਤਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਹਰ ਸਮਝਦਾ ਸੀ, ਨੂੰ ਸੁਧੀਰ ਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।
ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨਨ ਅਤੇ ਘੋਸ਼ ਲੰਡਨ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ। ਘੋਸ਼ ਇੰਡੀਆ ਹਾਊਸ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਵਾਰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਮੇਜ਼ ਤੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਪੱਤਰ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਆਇਆ। ਉਸਦੀ ਵਿਦਾਈ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਆਪਣੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੋਸਤਾਂ ਲਈ ਸੈਵੋਏ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਮੇਜ਼ਬਾਨੀ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਹਿਯੋਗੀ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦੇਣ ਦੀ ਖੇਚਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਇੱਕ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਪੂਰੇ ਸਾਲ ਦੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਭੱਤੇ ਨੂੰ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ।
ਜਦੋਂ 30 ਜਨਵਰੀ 1948 ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਮੈਂ ਅਜੇ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਪੈਕ ਕਰਨ ਲਈ ਛੁੱਟੀ ਲਈ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਸਰ ਮੈਲਕਮ ਡਾਰਲਿੰਗ, ਰਿਟਾਇਰਡ

ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਆਫ ਇਨਕਮ ਟੈਕਸ, ਜੋ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਬੇਸਮੈਂਟ ਫਲੈਟ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਨੇ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ 'ਤੇ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਠੰਡੇ, ਹਵਾਦਾਰ, ਧੁੱਪ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਬਾਹਰ ਆਏ, ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇੱਕ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਸਟਾਲ ਦੁਆਰਾ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਲੇਕਾਰਡ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ: 'ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਕਤਲ'। ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਾਡਾ ਬਾਪੂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਸੰਤ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕੌਣ ਮਾਰੇਗਾ ਜਿਸਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਇਆ? ਮੈਂ ਸਟਾਲ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ 'ਦਿ ਈਵਨਿੰਗ ਸਟੈਂਡਰਡ' ਦੀ ਇੱਕ ਕਾਪੀ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਹੰਝੂ ਸਨ। 'ਹਾਂ ਮਾਈਟ, ਕਿਸੇ ਖੂਨੀ ਖਲਨਾਇਕ ਨੇ 'ਮੈਂ' ਲਿਆ ਹੈ,' ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੰਝੂ ਆ ਗਏ; ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਸੁਰਖੀਆਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਿਆ। ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਿਪਿੰਗ ਦਫ਼ਤਰ ਜਾਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਇੰਡੀਆ ਹਾਊਸ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਏ। ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਤੇਲ ਦੇ ਦੀਵੇ ਜਗਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਧੂਪ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਫੈਲ ਗਈ। ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਮਨਪਸੰਦ ਭਜਨ ਗਾਉਂਦੇ ਰਹੇ: ਵੈਸ਼ਣਵ ਜਨ ਤੋ ਤੇਨੇ ਕਹੀਐ ਜੋ ਪੀੜ ਪਰਾਈਏ ਜਾਣੈ ਰੇ — ਉਸਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਰੱਬ ਦੇ ਬੰਦੇ ਵਜੋਂ ਜਾਣੋ ਜੋ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਰਾਮ ਧੁਨ: ਈਸ਼ਵਰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਤੇਰੇ ਨਾਮ, ਸਭ ਕੋ ਸੰਮਤੀ ਦਿਨ ਭਗਵਾਨ — ਈਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਅੱਲ੍ਹਾ ਇੱਕੋ ਰੱਬ ਦੇ ਨਾਮ ਹਨ, ਉਸਦਾ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਹੋਵੇ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਘੰਟਾ ਉੱਥੇ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਮੇਰੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਥੀਏਟਰ ਦੀਆਂ ਟਿਕਟਾਂ ਸਨ ਜੋ ਮੈਂ ਇੱਕ ਮਹੀਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਡਾਇਮੰਡ ਲਿਲ ਵਿੱਚ ਮਾਈ ਵੈਸਟ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਖਰੀਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਟਕਰਾਅ ਨਾਲ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸੈਕਸ ਸਿੰਬਲ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਮ੍ਰਿਤਕ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣਾ ਸਹੀ ਸੀ? ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਅਸੀਂ ਥੀਏਟਰ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਛਾਤੀ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੁੱਕੀ ਵਾਲੀ ਲਾਈਨ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੇ ਦੇਖਿਆ, 'ਉੱਪਰ ਆਓ ਅਤੇ ਕਦੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੋ।' ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ

ਸ਼ਰਮ ਜਾਂ ਦੋਸ਼ੀ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਸੱਦੇ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ। ਬਰੋਸ਼ਰ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮਾਈ ਵੈਸਟ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਉਮਰ ਦੀ ਸੀ।
ਜਦੋਂ ਮੇਰਾ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾਣ ਦਾ ਆਰਡਰ ਆਇਆ, ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਸ਼ੈਰਾਰਡ ਪਾਰਕ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਸਕੂਲ ਦੀ ਫੀਸ ਭਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਖਰਕਾਰ ਕੁਝ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ। 'ਇਸਨੂੰ ਪਾਈਪਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ,' ਉਸਨੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ। 'ਪਾਈਪਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਾਗਜ਼,' ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸੁਧਾਰਿਆ, 'ਪਾਈਪਰ ਕੋਕਨੀ ਹੈ।' ਉਹ ਅਡੋਲ ਸੀ। 'ਪਰ ਮੈਂ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਬਾਹਰ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ "ਪਾਈਪਰ! ਪਾਈਪਰ!" ਚੀਕਦੇ ਸੁਣਿਆ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬਰੋਕੇਟ ਪਾਰਕ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਸੈਰ 'ਤੇ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਵੱਡੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿੱਚ ਕੌਣ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, 'ਇਹ ਲਾਰਡ ਬਰੋਕੇਟ ਦਾ ਘਰ ਹੈ,' ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ। ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਸੀ। 'ਕੀ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ?' ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। 'ਨਹੀਂ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਗੁਰੂ ਹੈ?'

"ਉਹ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਯਿਸੂ ਬਾਰੇ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ," ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।
ਲਾਰਡ ਬਰੋਕੇਟ ਇੱਕ ਸ਼ਰਾਬ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸੀ।
ਮੈਂ ਇਸ ਤਬਾਦਲੇ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਨਾਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਖ਼ਤ ਇਤਰਾਜ਼ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਐਚ.ਐਸ. ਮਲਿਕ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ਜੋ ਕਿ ਦੋ ਵਾਰ ਉਸਦੇ ਚਾਚਾ ਸਨ, ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਐਚ.ਐਸ. ਮਲਿਕ ਘਮੰਡੀ ਸਨ। ਉਹ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਣ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤ ਸੁਚੇਤ ਸਨ। ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਤੀ

ਸੁਚੇਤ ਸੀ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ 'ਡਚੇਸ' ਵਜੋਂ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮਲਿਕਾਂ ਲਈ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਸੀ ਵਧੀਆ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਣਾ, ਯੂਰਪੀਅਨ ਟੇਬਲ ਮਰਦਾਨਗੀ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਫੈਸ਼ਨ ਵਾਲੇ, ਮਿੰਟ ਜੁਲੇਪ ਅਤੇ ਮੈਨਹਟਨ ਵਰਗੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣੂ ਹੋਣਾ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀ-ਡਿਨਰ ਡਰਿੰਕਸ ਲਈ ਮਿਲਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾੜ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਭਰਪਾਈ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਜ਼ਦੀਕੀ, ਖੁਸ਼ ਪਰਿਵਾਰ ਸਨ। ਮਲਿਕ ਅਤੇ ਉਸਦੀ 'ਡਚੇਸ' ਦੋਵੇਂ ਅਕਸਰ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਢਿੱਲੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਣ ਲਈ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਪਰਵੇਣੂ ਬਿਲਡਿੰਗ ਠੇਕੇਦਾਰ ਦਾ ਬੇਰਹਿਮ ਪੁੱਤਰ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸਨ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਭੱਜਣਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਹਮਣੇ ਤਾਇਨਾਤ ਸੰਤਰੀ ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਮ ਨਾ ਕਰਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਰਸਮੀਤਾ ਨਾਲ ਇੰਨਾ ਘੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਹਵਾ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਦ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।
ਅਸੀਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਐਲਿਜ਼ਾਬੈਥ ਨੂੰ ਨਿਊਯਾਰਕ ਲੈ ਗਏ। ਕਿੰਨੀ ਲਗਜ਼ਰੀ! ਮੈਂ ਦਿਨ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮਾਂ ਸਕੁਐਸ਼ ਖੇਡਣ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਇਆ। ਮੈਂ ਪੇਸ਼ੇਵਰਾਂ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਇਆ - ਕਈ ਵਾਰ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦਰਜਨ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਕੈਨੇਡਾ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਤਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਸਿਰਫ਼ ਹਿਆਵਾਥਾ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਨ 'ਤੇ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰੈੱਡ ਇੰਡੀਅਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਂਗਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਬਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਖੰਭ ਸਨ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਓਟਾਵਾ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਤੱਟ 'ਤੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਵਸੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਕੁੱਲ ਜੋੜ

ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਸਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ, ਮਾਂਟਰੀਅਲ ਦੇ ਵਜੂਦ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।
ਅਸੀਂ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦਿਨ ਬਿਤਾਇਆ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦੀ ਟ੍ਰੇਨ ਰਾਹੀਂ ਓਟਾਵਾ ਗਏ। ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਵਾਲਡੋਰਫ ਐਸਟੋਰੀਆ ਬੁੱਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏ ਕੁਝ ਘੰਟੇ (ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਚਾਰ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਦੋ ਨੌਕਰ) ਨੇ ਮੇਰੀ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਉਡਾ ਦਿੱਤੀ।
ਹਰਜੀ ਮਲਿਕ ਸਾਨੂੰ ਲੈਣ ਲਈ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਿੰਗੇ ਹੋਟਲ, ਚੈਟੋ ਲੌਰੀਅਰ ਵਿੱਚ ਬੁੱਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਠਹਿਰਨ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਹੋਰ ਖਰਚ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਮੇਰੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਪਿਤਾ ਇੱਕ ਅਮੀਰ ਸੀ।
ਸਾਨੂੰ ਮਲਿਕਾਂ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਖਾਣਾ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਸਵਾਗਤ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੰਬਰ ਦੋ ਵਾਂਗ ਹੀ ਲੈਣ ਤੋਂ ਝਿਜਕਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ 'ਤੇ ਬੁਲਾਉਣ ਤੋਂ। 'ਡਚੇਸ' ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਭਰੀ ਸੀ। ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮੋੜ 'ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਜਾਪਦੇ ਸਨ, ਹਰਜੀ ਅਤੇ ਮੈਂ। ਉਹ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ; ਮੈਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਉੱਦਮ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮਲਿਕ ਨੂੰ ਗੋਲਫ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ (ਉਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਖਿਡਾਰੀ ਸੀ) ਅਤੇ ਦਫ਼ਤਰੀ ਰੁਟੀਨ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲੋਂ ਸਿਰਲੇਖ ਵਾਲੇ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਨਾਲ ਰਲਣਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਸ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਚਲਾਵਾਂਗੇ ਜੋ ਅਸੀਂ ਨਵੇਂ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਸੀ।
ਸਾਡੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਪਹਿਲਾ ਸੰਕਟ ਆਇਆ। ਅਸੀਂ ਚੈਟੋ ਲੌਰੀਅਰ ਵਿੱਚ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਲਈ ਇੱਕ ਯਾਦਗਾਰੀ ਸਭਾ ਕੀਤੀ। ਬੈਂਡ ਜਾਂ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਪਿਆਨੋ 'ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੀਤ ਵਜਾਇਆ। ਮਲਿਕ ਨੇ ਸਵਾਗਤੀ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਟੈਗੋਰ ਦੇ 'Where the mind is without fear' ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ

ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮੈਕੇਂਜੀ ਕਿੰਗ, ਜੋ ਕੋਈ ਮਹਾਨ ਬੁਲਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਦੋ ਯਾਦਗਾਰੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀਆਂ ਭੇਟ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ: ਇੱਕ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਸਰ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਕਲਟਰਬੱਕ ਦੁਆਰਾ, ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਨੂੰਨਦਾਨ ਲਿਓਨਾਰਡ ਬ੍ਰੌਕਿੰਗਟਨ ਦੁਆਰਾ। ਹੋਰ ਭਾਵੁਕ ਭਾਸ਼ਣ ਜੋ ਮੈਂ ਅਜੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਸੁਣੇ ਹਨ।
ਭਾਰਤੀ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ਹੋਟਲ ਤੋਂ ਸੜਕ ਦੇ ਪਾਰ ਸੀ। ਇੱਕ ਸਵੇਰ ਜਦੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਰਫ਼ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਟ੍ਰੈਫਿਕ ਸਿਗਨਲ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਲਾਈਟਾਂ ਬਦਲਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਪਾਰ ਕਰ ਸਕਾਂ। ਮੇਰੀ ਪੱਗ ਅਤੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਉੱਤੇ ਬਰਫ਼ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਾਫ਼ੀ ਵਧੀਆ ਨਜ਼ਾਰਾ ਦੇਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਅਮਰੀਕੀ, ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸੈਲਾਨੀ, ਆਇਆ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉੱਪਰ-ਹੇਠਾਂ ਦੇਖਿਆ। 'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲਦੇ ਹੋ?' ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ। ਮੈਂ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ: 'ਸਰ, ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ, ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਾਪਦੇ ਹੋ।' ਮੈਂ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਸੀ। 'ਕੀ ਮੈਂ ਪੁੱਛ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਿੱਥੋਂ ਦੇ ਹੋ?'
'ਮੈਂ ਭਾਰਤੀ ਹਾਂ,' ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। 'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਰਿਜ਼ਰਵੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਹੋ?' ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ, ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਰਿਜ਼ਰਵੇਸ਼ਨ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 'ਨਹੀਂ,' ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, 'ਮੈਂ ਚੈਟੋ ਲੌਰੀਅਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।' ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਟਿਕਾਣਾ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਇਹ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਸੱਜਣ ਨਾਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸੜਕ ਦੇ ਪਾਰ ਟ੍ਰੈਫਿਕ ਲਾਈਟਾਂ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹਾ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੋਨੇ ਦੀ ਬਰੋਕੇਡ ਪੱਗ ਵਿੱਚ ਚਮਕਦਾਰ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ

ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਪੇਜ ਬੁਆਏਜ਼ ਵਰਦੀ ਵਿੱਚ ਸੁੰਦਰ ਕੁੜੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਦੋਸਤਾਨਾ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ 'ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ' ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਤੁਰੰਤ ਉਸਦੀ ਲਿਫਟ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਈ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਦੇਸ਼ ਗਏ ਹੋ?' ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਮਜ਼ਾਕੀਆ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ ਅਤੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, 'ਨਹੀਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ। ਕਿਹੜੀ ਮੰਜ਼ਿਲ?' ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਚਾਬੀ 'ਤੇ ਨੰਬਰ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, 'ਗਿਆਰਾਂ।' 'ਕਿੰਨਾ ਸੰਜੋਗ ਹੈ,' ਉਸਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ, 'ਮੇਰੀ ਦੋਸਤ ਵੀ ਗਿਆਰਾਂ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਸੀ। ਇੰਨਾ ਸੁੰਦਰ ਸੱਜਣ! ਉਸਦੀ ਪੱਗ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਸੋਨਾ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਸਕੋਕਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਵੀਕਐਂਡ ਬਿਤਾਉਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਡਾ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸਮਾਂ ਬੀਤਿਆ!' ਉਸਨੇ ਵੀਕਐਂਡ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਬੇਦੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਕੋਲ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਲਈ ਇੰਨੇ ਉਤਸੁਕ ਸਨ? ਮੈਂ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ।
ਕੈਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵੀ ਉਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਹਿਆਵਾਥਾ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਉੱਚੇ-ਗੱਲ ਵਾਲੇ, ਕਾਲੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਖੰਭ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਇੱਕ ਰੈੱਡ ਇੰਡੀਅਨ ਬ੍ਰੇਵ ਵਰਗਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਇੱਕ ਟ੍ਰੈਵਲ ਏਜੰਸੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸੀ ਜੋ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਟੂਰ ਦਾ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਰੈੱਡ ਇੰਡੀਅਨ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਮਾਂਟਰੀਅਲ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਹੋਟਲ ਰਿਟਜ਼ ਕਾਰਲਟਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੇ ਹੋਏ, ਮੈਂ ਇੱਕ ਭੂਰੇ, ਉੱਚੇ-ਗੱਲ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸੜਕ 'ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਮੁਸਕਰਾਇਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਸੜਕ ਪਾਰ ਕੀਤੀ। 'ਮੈਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਹੋ,' ਮੈਂ ਹੱਥ ਮਿਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ। ਉਸਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। 'ਤੁਸੀਂ

ਕਿੱਥੋਂ ਦੇ ਹੋ?' ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ। 'ਮੈਂ ਮਦਰਾਸ ਤੋਂ ਹਾਂ,' ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।
ਜੇਕਰ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪਤਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਭਾਰਤ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਵੀ ਘੱਟ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ, ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਇੱਕ ਸਵੇਰ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਹਥਿਆਰ ਡੀਲਰ ਦਾ ਫੋਨ ਆਇਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਹਵਾਨਾ ਵਿੱਚ ਗੋਲਫ ਖੇਡਣ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਮੈਂ ਉਸ ਲਈ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸੰਭਾਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। 'ਕੀ ਇਹ ਨਵਾਂ ਭਾਰਤੀ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ਹੈ?' ਲਾਈਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। 'ਇਹ ਹੈ,' ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, 'ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?'
‘ਇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ,’ ਉਸਨੇ ਸਮਝਾਇਆ। ‘ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਿਆਸਤ ਤੋਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਆਰਡਰ ਮਿਲਦੇ ਸਨ, ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਓਟਾਵਾ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਵੀ ਇਹੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਕਰਾਂਗੇ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਤੋਂ ਇੱਕ ਲੱਖ 303 ਰਾਈਫਲਾਂ ਦੀ ਤੁਰੰਤ ਸਪਲਾਈ ਦਾ ਆਰਡਰ ਹੈ। ਭੁਗਤਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨਕਦ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਡੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ।'
ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਮ ਭੇਜਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬੌਸ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਓਟਾਵਾ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਲਈ ਫੋਨ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਖੇਡ ਵਿੱਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਣ ਲਈ ਨਾਰਾਜ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸੌਦੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜਾਂ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਮਾਰਚ ਕਰ ਗਈਆਂ।

ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ ਪ੍ਰੈਸ ਮਿਲੀ। ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਵਾਇਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਜਾਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਤਾਇਨਾਤ ਅਮਰੀਕੀ

ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਲਈਆਂ। ਮੈਂ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਮੀਡੀਆ ਨੂੰ ਸਾਡਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇਣ ਲਈ ਇੱਕ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ। ਦੋ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰੈਸ ਅਤੇ ਰੇਡੀਓ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦੀ ਨਵੀਂ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਨੀਤੀ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸੰਖੇਪ ਪਿਛੋਕੜ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਭਾਰਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਟਾਪੂ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਕੋਈ ਸਵਾਲ?
'ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਕਿੱਥੇ ਹੈ?' ਇੱਕ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।
ਮੈਂ ਇੱਕ ਬੋਰਡ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਫੈਲਾਇਆ, ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਇੰਡੈਕਸ ਉਂਗਲੀ ਨੂੰ ਇਸਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਾਇਆ। 'ਪਰ ਤੁਹਾਡਾ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਟਾਪੂ ਹੈ,' ਇੱਕ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਨੌਜਵਾਨ ਮਹਿਲਾ ਰਿਪੋਰਟਰ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ। ਅਸੀਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨਾ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਸਕਾਚ ਅਤੇ ਕੈਨੇਪਸ ਲਈ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕੁਝ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਨ। ਬਾਰਬਰਾ ਐਨ ਸਕਾਟ ਵਿਸ਼ਵ ਆਈਸ-ਸਕੇਟਿੰਗ ਖਿਤਾਬ ਜਿੱਤਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਓਟਾਵਾ ਵਾਪਸ ਘਰ ਪਰਤ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਕੇਟਿੰਗ ਰਿੰਕ ਦੀ ਰਾਣੀ ਦਾ ਤਾਜ ਪਹਿਨਣ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਉਸਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨੇ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ।
ਕੈਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਾਲ ਮੇਰੇ ਕਰੀਅਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੋੜ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬੁਲਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਆਇਰੀਨ ਪੇਜ ਅਤੇ ਆਬੇ ਕਲੇਨ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਜੋ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਫੋਰਮ ਅਤੇ ਸੈਟਰਡੇ ਨਾਈਟ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸਨ। ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਦੇ

ਦਿਨਾਂ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਮਾਂਟਰੀਅਲ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਹਾਰਪਰਸ ਆਫ਼ ਨਿਊਯਾਰਕ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਲਿਕਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਸਬੰਧ ਠੰਢੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਮੈਂ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡਣ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਰੀਅਰ ਵਜੋਂ ਲਿਖਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਖੇਡਿਆ। 'ਕੁਝ ਵੀ ਉੱਦਮ ਨਹੀਂ, ਕੁਝ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ,' ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਤੀਹਵਿਆਂ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਸੀ; ਜੇ ਮੈਂ ਹੁਣ ਛਾਲ ਨਾ ਮਾਰੀ, ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਕਦੇ ਨਾ ਲਵਾਂ।
ਕੈਨੇਡਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਲੇਖਕ ਬਣਨ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦਿੱਤੇ, ਸਗੋਂ ਕੁਦਰਤ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨੂੰ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਓਟਾਵਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਸਰਦੀਆਂ ਦਾ ਅੱਧ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਬਰਫ਼ ਦੀ ਚਾਦਰ ਹੇਠ ਢੱਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਤੇਜ਼ ਵਗਦੀ ਓਟਾਵਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਵੀ ਜੰਮ ਗਏ ਸਨ, ਲੋਕ ਇਸ ਉੱਤੇ ਸਕੇਟਿੰਗ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਾਰਚ ਤੱਕ ਪਿਘਲਣ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੇ। ਸੰਸਦ ਭਵਨ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਸੜਕਾਂ ਤੱਕ ਤਿੰਨ ਫੁੱਟ ਚੌੜਾ ਟਿਊਲਿਪਸ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਇੱਕ ਤਿੰਨ ਫੁੱਟ ਚੌੜਾ ਰਸਤਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਸਦੇ ਹੇਠਾਂ ਇੱਕ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਦੀ ਪਾਈਪ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਬਰਫ਼ ਪਿਘਲਦੀ ਗਈ, ਸਾਰੇ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਟਿਊਲਿਪਸ ਉੱਗ ਪਏ। ਮੈਂ ਕਈ ਹਫਤੇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਗੈਟੀਨੋ ਪਹਾੜੀਆਂ 'ਤੇ ਸਕੀਇੰਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਿਤਾਏ ਸਨ ਅਤੇ ਨੰਗੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਫ਼ ਦੀਆਂ ਸਿਲੰਡਰ ਵਾਲੀਆਂ ਟਿਊਬਾਂ ਸਨ, ਹਵਾ ਦੇ ਝੱਖੜ ਆਉਣ 'ਤੇ ਝੂਮਦੇ ਝੂਮਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਹੁਣ ਛੋਟੇ ਪੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਢੱਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਪੱਛਮੀ ਤੱਟ ਗਿਆ। ਵੈਨਕੂਵਰ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਰਾਤਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਮੀਂਹ ਪਿਆ। ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਸਟੈਨਲੀ ਪਾਰਕ ਵਿੱਚ ਸੈਰ ਕੀਤੀ। ਗਿੱਲੇ ਰਸਤੇ ਸੱਪਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕਿਸ਼ਤੀ ਰਾਹੀਂ ਗਏ ਸੀ, ਮੈਂ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ। ਹੋਟਲ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀ ਐਂਪ੍ਰੈਸ ਪਾਰਕ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸਜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੋਰ ਅਤੇ ਬਟੇਰ

ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਚਮਕਦੇ ਤ੍ਰੇਲ ਨਾਲ ਧੋਤੇ ਪੰਨੇ-ਹਰੇ ਲਾਅਨ ਦੇ ਨਾਲ ਭੱਜਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਪਾਰਕ ਦੇ ਪਾਰ ਇੱਕ ਸੁੰਨਸਾਨ ਬੀਚ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਚੱਟਾਨ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੱਕ ਤੁਰਿਆ। ਮੁੱਖ ਭੂਮੀ 'ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਬਰਫ਼ ਨਾਲ ਢੱਕੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਨੀਲੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਹੱਸਮਈ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਮੈਂ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਜੋੜੇ ਨੂੰ ਬੀਚ 'ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਦੇਖਿਆ, ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਰੇਤ 'ਤੇ ਮਜ਼ਾਕ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਭੱਜੇ, ਬਹੁਤ ਠੰਡਾ ਲੱਗਿਆ ਅਤੇ ਧੁੱਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਹਰ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੱਫੀ ਪਾਈ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਦੇਖਿਆ, ਆਪਣੀ ਗਤੀ ਤੇਜ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਅਨੰਦਮਈ ਢੇਰ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗ ਪਏ। ਇਹ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਸਵੇਰ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਅੰਤ ਸੀ।
ਸਾਡੀ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਰੇਲਗੱਡੀ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਅਸੀਂ ਸਵੇਰੇ ਵੈਨਕੂਵਰ ਤੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ, ਰੌਕੀਜ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘੇ, ਸੰਘਣੇ ਪਾਈਨ ਅਤੇ ਦੇਵਦਾਰ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘੇ, ਚਮਕਦਾਰ ਨਦੀਆਂ ਅਤੇ ਝੀਲਾਂ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ 'ਤੇ ਮੂਸ ਅਤੇ ਐਲਕ ਚਰਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਬੈਨਫ ਅਤੇ ਝੀਲ ਲੂਈਸ, ਫਿਰ ਕੈਲਗਰੀ, ਕਿੰਗਸਟਨ ਅਤੇ ਅਲਬਰਟਾ ਵਿੱਚ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਐਲਗੋਨਕੁਇਨ ਪਾਰਕ ਲੈ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਝੀਲ ਉੱਤੇ ਲੂਨਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪਰਚ ਲਈ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਇਆ। ਮੈਂ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਨਿਆਗਰਾ ਫਾਲਸ ਦੇਖਣ ਲਈ ਵੀ ਲੈ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਝਰਨੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਸੀ, ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਇੰਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। 'ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀ ਵਧੀਆ ਕੀ ਹੈ?' ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। 'ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਓਖਲਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹੀ ਕਿਸਮ ਹੈ।' ਮੈਂ ਟੋਰਾਂਟੋ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰ ਟਾਪੂਆਂ ਅਤੇ ਮਸਕੋਕਾ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਗੱਡੀ

ਉਸਨੇ ਪੀ.ਐਲ. ਭੰਡਾਰੀ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈਣ ਲਈ ਮੇਰਾ ਤਬਾਦਲਾ ਲੰਡਨ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਕਤੂਬਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮੇਰੇ ਆਦੇਸ਼ ਮਿਲੇ ਜਦੋਂ ਮੈਪਲ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਲਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਓਟਾਵਾ ਵਿੱਚ ਛੱਡਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ, ਰਾਹੁਲ, ਰੌਕਕਲਿਫ ਪਬਲਿਕ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ, ਮੈਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਐਲਿਜ਼ਾਬੈਥ ਨੂੰ ਲੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦਿਨ ਜਹਾਜ਼ 'ਤੇ ਸਕੁਐਸ਼ ਖੇਡਦੇ ਹੋਏ ਬਿਤਾਏ। ਮਲਿਕ ਇੱਕੋ ਕਿਸ਼ਤੀ 'ਤੇ ਸੀ; ਸਾਨੂੰ ਇੱਕੋ ਮੇਜ਼ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਉਸਦਾ ਵਿਦਾਈ ਤੋਹਫ਼ਾ ਮੈਨੂੰ ਪੋਕਰ ਦੇ ਇੱਕ ਖੇਡ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਸੀ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ। ਖੇਡ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਸੌ ਪੌਂਡ ਦੇਣਦਾਰ ਹਾਂ।
ਮੈਨਨ ਮੈਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮਿਲ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਸੂਚਨਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ। ਭੰਡਾਰੀ ਤੋਂ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੈਸ ਅਟੈਚੀ ਅਤੇ ਪੀ.ਆਰ.ਓ. ਨੂੰ ਫਸਟ ਸੈਕਟਰੀ ਦੇ ਰੈਂਕ ਨਾਲ ਤਰੱਕੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਕਮਲਾ ਜਸਪਾਲ ਦੀ ਭੈਣ ਦੇ ਪਤੀ, ਜਮਾਲ ਕਿਦਵਈ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨੰਬਰ ਦੋ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਕੈਨੇਡਾ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਪੋਂਟੀਆਕ ਦੇ ਨਾਲ ਡਿਊਟੀ-ਫ੍ਰੀ ਸਕਾਚ ਦੇ ਕਰੇਟ ਮੈਨੂੰ ਭੇਜਣ ਦਾ ਆਰਡਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਕੀਮਤੀ ਸੰਪਤੀ ਸਾਬਤ ਹੋਏ।
ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਮੈਂ ਨਾਈਟਸਬ੍ਰਿਜ ਵਿੱਚ ਹੈਰੋਡ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲਾਲਸ ਦੇ ਫਲੈਟ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਇੱਕ ਆਕਰਸ਼ਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੁੜੀ ਸੀ, ਸੇਡਰਾ ਓਸਬੋਰਨ, ਇੱਕ ਹਾਊਸਕੀਪਿੰਗ ਵਜੋਂ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਕੋਈ ਹਾਊਸਕੀਪਿੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਡਰਿੰਕ ਪਰੋਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਚੰਗਾ ਸਾਥ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਆਰਥਰ ਅਤੇ ਸ਼ੀਲਾ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ ਟੁੱਟਣ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਨ। ਆਰਥਰ, ਜੋ ਦੂਜੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਲਾਲਸ ਦੇ

ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਅਕਸਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਤਿੰਨ ਵਿਆਹੇ ਆਦਮੀ ਸਨ ਜੋ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਸਬੰਧਾਂ ਲਈ ਯੋਗ ਸਨ। ਉੱਥੇ ਲੰਬੇ, ਸੁੰਦਰ ਬੀ.ਕੇ. ਨਹਿਰੂ ਸਨ, ਜੋ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੂਟਨੀਤਕ ਕੰਮ 'ਤੇ ਲੰਡਨ ਆਉਂਦੇ ਸਨ; ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਾਲੇ ਅਸ਼ੋਕ ਚੰਦਾ, ਜਿਸਨੇ ਇੰਡੀਆ ਹਾਊਸ ਵਿੱਚ ਡਿਪਟੀ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਿਆ ਸੀ; ਅਤੇ ਬੀਜੂ ਪਟਨਾਇਕ (ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਉੜੀਸਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ), ਇੱਕ ਛੇ ਫੁੱਟ ਲੰਬਾ ਜਿਸਨੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਲੰਡਨ ਲਈ ਆਪਣਾ ਜਹਾਜ਼ ਉਡਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਮੇਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆਇਆ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਲਾਲਸ ਤੋਂ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲਏ ਇੱਕ ਉੱਪਰਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੇ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਹਫ਼ਤੇ ਬਿਤਾਏ। ਉੱਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੋਏ। ਸਾਡੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਆਂਢੀ ਐਲਸਾ ਵੁੱਡਮੈਨ ਆਈ, ਜੋ ਅਮਰੀਕੀ ਦੂਤਾਵਾਸ ਵਿੱਚ ਨੇਵਲ ਅਟੈਚੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਦਿਆਲੂ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸਦਾ ਪਤੀ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਖੇਡਦੀ ਸੀ।
ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਦੋਂ ਵਾਪਰਿਆ ਜਦੋਂ ਆਰਥਰ ਲਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਬੀਜੂ ਪਟਨਾਇਕ, ਜੋ ਅਕਸਰ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਨੇ ਆਰਥਰ ਅਤੇ ਸ਼ੀਲਾ ਵਿਚਕਾਰ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਕਾਰ ਤਣਾਅ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਸ਼ਾਮ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਦੇਰ ਨਾਲ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਅਚਾਨਕ ਸ਼ੀਲਾ ਜਾਂ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਨੂੰ ਵੀਕਐਂਡ ਲਈ ਪੈਰਿਸ ਵਿੱਚ ਉਡਾਣ ਭਰਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਉਸਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਸ਼ੀਲਾ ਨੇ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਵਾਪਸ ਆਈ। ਸ਼ੀਲਾ ਕਦੇ ਵੀ ਭੇਤ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਆਰਥਰ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਇਆ। ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਲੈਣ ਗਏ। ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ੀਲਾ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਬੀਜੂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵੀਕਐਂਡ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਉਹ ਬੇਚੈਨ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੂਰਖਤਾ ਨਾਲ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਤੀ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ੀਲਾ ਆਈ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਦਸਤਕ ਦਿੱਤੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਸਿੱਧੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ,

ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਕੇ. ਸਿੰਘ, ਕੀ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਰਿਵਾਲਵਰ ਹੈ? ਆਰਥਰ ਆਪਣਾ ਦਿਮਾਗ਼ ਉਡਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।' ਉਹ ਇੰਨੀ ਸ਼ਾਂਤ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਨੀਂਦ ਦੀ ਗੋਲੀ ਮੰਗ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।
ਆਰਥਰ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਉਸ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸ਼ੀਲਾ ਥੱਕ ਕੇ ਸੁੰਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਈ। ਠੀਕ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਸੋਮ ਨਾਥ ਮਾਈਰਾ, ਜੋ ਕਿ ਲਾਅ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਆਕਸਫੋਰਡ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅੰਦਰ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਇੱਕ ਲੰਮਾ, ਸੁੰਦਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਸੁਭਾਅ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਚਾਹ ਪੀ ਰਹੇ ਸੀ। ਮਾਹੌਲ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਵਰਗਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। 'ਕੀ ਗੱਲ ਹੈ?' ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। 'ਹਰ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸਾ ਗੁੱਸਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ।' ਉਹ ਸ਼ੀਲਾ ਕੋਲ ਗਿਆ, ਉਸਦੀ ਠੋਡੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਉਸਨੂੰ ਛੂਹਿਆ ਅਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, 'ਸ਼ੀਲਾ ਜੀ, ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਮੁਸਕਰਾਓ!' ਇਸ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨੇ ਆਰਥਰ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੂੰ ਭੜਕਾਇਆ। ਉਹ ਮਾਈਰਾ 'ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆਏ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਭੜਕ ਉੱਠਿਆ, ਹਰਾਮਜ਼ਾਦਾ (ਕਮਾਲ)! ਭਰਾਚੋਡੇ (ਭੈਣ-ਭਰਾ)! ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲੈਣ ਦੀ ਤੇਰੀ ਹਿੰਮਤ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ!' ਭਾਵੇਂ ਛੋਟਾ ਸੀ, ਆਰਥਰ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਪਰ ਸੋਮ ਮਾਈਰਾ ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਫੁੱਟ ਲੰਬਾ, ਵੀਹ ਸਾਲ ਛੋਟਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਤਾਕਤਵਰ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਆਰਥਰ ਇੱਕ ਦੋਸਤਾਨਾ ਕੁਸ਼ਤੀ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਆਰਥਰ ਉਸਨੂੰ ਕੁੱਟਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੇ ਮੇਜ਼ਾਂ ਪਲਟ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਆਰਥਰ ਨੂੰ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਲੜਦੇ ਦੇਖਿਆ। ਸ਼ੀਲਾ ਆਪਣੀ ਕੋਮਲ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੁੜਬੁੜਾਉਂਦੀ ਰਹੀ, 'ਆਰਥਰ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰੋ!' ਆਰਥਰ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਸੋਮ ਤੋਂ ਬਿਹਤਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਹੱਸਦੇ ਹੋਏ ਕਮਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਉਸਨੂੰ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਦੁਬਾਰਾ ਕਦੇ ਵੀ ਉਸਦੀ ਦਹਿਲੀਜ਼ ਪਾਰ ਨਾ ਕਰੇ।

ਉਤਸੁਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਦਿਨਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛ ਕੇ ਕਵਰੇਜ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। 'ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸੋਚਣ 'ਤੇ, ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਇੱਕ ਗਲਤੀ ਸੀ?' ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ। 'ਹਜ਼ਾਰਾਂ-ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮਾਸੂਮ ਜਾਨਾਂ ਇਸ ਜਲਦਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਕਾਰਨ ਗਈਆਂ।' ਲਾਰਡ ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸ 'ਤੇ ਗੱਡੀ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, 'ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਲੋਕ ਅੱਜ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ; ਮੇਰਾ ਨਿਰਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੱਟੜੀ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।
ਇੰਡੀਆ ਹਾਊਸ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਹਲਕੇ ਪਲ ਆਏ। ਇੱਕ ਉਹ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੰਡੀ ਦੀ ਰਾਣੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਕੈਂਸਰ ਨਾਲ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਜਵਾਨੀ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਸਨ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਸੀ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੱਜਣ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ 'ਤੇ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਕਾਲੇ ਟੌਪ ਟੋਪੀ, ਕਾਲੇ ਕੋਟ ਅਤੇ ਧਾਰੀਦਾਰ ਪੈਂਟ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਾਰਸਲ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਇਆ: 'ਮੈਂ ਮਿਸਟਰ ਕੇਨਿਯਨ ਅਤੇ ਕੇਨਿਯਨ ਅੰਡਰਟੇਕਰਜ਼ ਦਾ ਮਿਸਟਰ ਕੇਨਿਯਨ ਹਾਂ। ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਹੋਵੇਗਾ!' ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਪਾਰਲਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਫਰਮ ਬਾਰੇ ਜਾਣਦਾ ਸੀ।
"ਬੇਸ਼ੱਕ ਤੁਸੀਂ ਮੰਡੀ ਦੀ ਰਾਣੀ ਐੱਚ.ਐੱਚ. ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਹੋਵੇਗਾ?" ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ।"
'ਬਹੁਤ ਦੁਖਦਾਈ, ਹੈ ਨਾ?' ਉਸਨੇ ਹਉਕਾ ਭਰਿਆ।

‘ਬਹੁਤ ਦੁਖਦਾਈ, ਸੱਚਮੁੱਚ,’ ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ‘ਉਹ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਸੀ।’ ‘ਸਰ,’ ਉਸਨੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ, ‘ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਇੱਕ ਵਸੀਅਤ ਛੱਡੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਸਕਾਰ ਲਈ ਉਸਦੀ ਮਨਪਸੰਦ ਸਾੜੀ ਵਿੱਚ ਲਪੇਟਿਆ ਜਾਵੇ।’ ਉਸਨੇ ਪਾਰਸਲ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਚੌੜੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਬਾਰਡਰ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੰਤਰੀ ਰੰਗ ਦੀ ਸਾੜੀ ਖੋਲ੍ਹੀ। ‘ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੱਜਣਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਜਾਉਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਤਜਰਬਾ ਹੈ ਜੋ ਗੁਜ਼ਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਪਰ ਅਸੀਂ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਭਾਰਤੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਰੀਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਸਾੜੀ ਕਿਵੇਂ ਲਪੇਟੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਦੂਤਾਵਾਸ ਆ ਕੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਵਾਂਗਾ।’ ਮੈਨੂੰ ਰੱਬ ਵੱਲੋਂ ਇੱਕ ਨੰਗੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮਰ ਚੁੱਕੀ ਹੋਵੇ - ਪਰ ਮੈਂ ਕੁਝ ਮਜ਼ਾਕੀਆ ਕਹਿਣ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਜਬੂਰੀ ਕਾਰਨ ਇਸ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੌਕੇ ਨੂੰ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ। 'ਮੈਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰਨਾ ਮਿਸਟਰ ਕੇਨਿਯਨ,' ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, 'ਮੈਨੂੰ ਸਾੜੀਆਂ ਉਤਾਰਨ ਦਾ ਕੁਝ ਤਜਰਬਾ ਹੈ ਪਰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਔਰਤ 'ਤੇ ਸਾੜੀਆਂ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ।' ਮਿਸਟਰ ਕੇਨਿਯਨ ਆਪਣਾ ਪਾਰਸਲ ਲੈ ਕੇ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਉੱਪਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ 'ਤੇ ਹਲਕੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕਮਲਾ ਜਸਪਾਲ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਨਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। 'ਸਰਦਾਰ, ਕੀ ਕੁਝ ਵੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਚਲਾਕ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਦੀ ਆਦਤ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਦਿਵਾਏਗਾ?' ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਅੰਡਰਟੇਕਰ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਗੱਲਬਾਤ ਬਾਰੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ।
ਫਿਰ ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਮੰਡਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਦੌਰਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਮੌਕੇ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ ਟੈਬਲਾਇਡ, ਇੰਡੀਆ ਨਿਊਜ਼, ਕੱਢਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਤੇ ਜਮਾਲ ਕਿਦਵਈ ਕਈ ਵਾਰ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿੱਚ ਲੇਆਉਟ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਦੇਣ, ਟਾਈਪ ਫੇਸ ਚੁਣਨ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਪਹਿਲੇ ਅੰਕ

ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਗਏ ਸੀ। ਮੁੱਖ ਪੰਨਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦੀ ਫੇਰੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਮੰਡਲ ਸੰਮੇਲਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਿੰਟਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ ਲਈ ਸਮੱਗਰੀ ਭੇਜੀ ਸੀ। ਬੈਨਰ ਦੀ ਸੁਰਖੀ 'ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ' ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਬੂਤ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਆਏ ਤਾਂ ਅੱਖਰ P ਨੂੰ B ਨਾਲ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ - 'ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਡਾਕੂ ਨਹਿਰੂ'। ਕੀ ਇਹ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਸੀ? ਮੈਂ ਪ੍ਰੈਸ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਟਾਈਪਸੈਟਰ ਨੇ ਕਦੇ ਪੰਡਿਤ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਸਾਡਾ ਮਤਲਬ ਡਾਕੂ ਹੈ। ਸਬੂਤਾਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸੈੱਟ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਸਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਮਹਾਨ ਆਦਮੀ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸ਼ਾਮ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸੈਟਰ ਕੰਮ 'ਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਪੰਡਿਤ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ 'ਪੰਡਿਤ' ਨੂੰ 'ਡਾਕੂ' ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਾ ਮੁੱਦਾ ਰੱਦ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਸਟਾਫ਼ ਦੇ ਇੱਕ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਇਹ ਦੇਖਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਟਾਫ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀਥਰੋ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਜਹਾਜ਼ ਉਤਰਿਆ ਤਾਂ ਸਰਦੀਆਂ ਦੀ ਠੰਢੀ ਰਾਤ ਸੀ। 'ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਇਸ ਅਜੀਬ ਸਮੇਂ ਇੱਥੇ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ?' ਉਸਨੇ ਮੰਗ ਕੀਤੀ, ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਡੇ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਡਿਊਟੀਆਂ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਮੈਨਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਝ ਕਰਾਂ। ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ ਗਿਆ। 'ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ? ਘਰ ਜਾਓ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸੌਂ ਜਾਓ।'

ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦਫ਼ਤਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਮੈਨਨ ਦਾ ਇੱਕ ਨੋਟ ਪਿਆ ਦੇਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਰਖੀਆਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਝਾਤ ਮਾਰੀ ਤਾਂ ਜੋ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕੇ ਕਿ ਕੀ ਕੁਝ ਗਲਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਡੇਲੀ ਹੈਰਾਲਡ ਨੇ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਫੋਟੋ ਛਾਪੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੇਡੀ ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ ਆਪਣੇ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੈਪਸ਼ਨ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ 'ਲੇਡੀ ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ ਦਾ ਮਿਡਨਾਈਟ ਵਿਜ਼ਟਰ'। ਇਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਲਾਰਡ ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਲੇਡੀ ਐਡਵਿਨਾ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਿਣਾਉਣਾ ਸੀ। ਹੈਰਾਲਡ ਦੇ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਜੇਕਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇਸਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿੱਚ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੂਹ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਭੌਂਕਿਆ, 'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਦ ਹੈਰਾਲਡ ਦੇਖਿਆ ਹੈ? ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਗੁੱਸੇ ਹਨ।'
‘ਮੇਰਾ ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਲੈਣਾ-ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ,’ ਮੈਂ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ‘ਮੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਆਪਣੇ ਹੋਟਲ ਜਾਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ ਦੇ ਘਰ ਜਾਣਗੇ?’
"ਖੈਰ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਦਿਨ ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹੋ।" ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪਈ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਸਮਾਗਮ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਸੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰੈਸ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਟਲ ਸੂਟ ਵਿੱਚ ਚੋਟੀ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਨਾਲ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ। ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਕੱਤਰ, ਐਮ.ਓ. ਮਥਾਈ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਭੀੜ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਦਿਲਚਸਪੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸੀ: ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰੈਸ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵੱਲ ਝੁਕਾਅ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਲੋਕ ਇਹ

ਸੁਣਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸਨ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਆਪਣੇ ਬਚਾਅ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
ਕਾਨਫਰੰਸ ਸਵੇਰੇ 10.30 ਵਜੇ ਹੋਣੀ ਸੀ। 10.45 ਵਜੇ ਤੱਕ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਮਥਾਈ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕਰਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰੈਸ ਦੇ ਲੋਕ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੰਦਰਾਂ ਮਿੰਟ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੈਨਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੰਚ 'ਤੇ ਲੈ ਗਏ। 'ਇਹ ਸਭ ਕੀ ਹੈ? ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਹੈ?' ਉਸਨੇ ਇੰਨੀ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਾਈਕ੍ਰੋਫੋਨ ਕਮਰੇ ਦੇ ਹਰ ਕੋਨੇ ਤੱਕ ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਪਹੁੰਚਾਉਣ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਕੈਮਰਾਮੈਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਚਮਕਦਾਰ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਚਾਲੂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਹਾਂ ਸੱਜਣੋ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?'
ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਝੱਟ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਬਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਅਸਾਧਾਰਨ ਬੋਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਾਨਫਰੰਸ ਬਹੁਤ ਸਫਲ ਰਹੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣਾ ਛਪਿਆ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਰੱਖੀ ਸੀ।
ਮਥਾਈ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਤਸਵੀਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੁਆਰਾ ਸਾਫ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਮੂਰਖ ਆਦਮੀ ਸੀ ਜੋ ਨੱਕ ਚੁਣਦੇ ਜਾਂ ਉਬਾਸੀ ਲੈਂਦੇ ਫੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।
ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਲਈ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਇੱਕ ਬੇਰੋਕ ਆਫ਼ਤ ਸੀ। ਮੇਨੂ ਕਮਲਾ ਜਸਪਾਲ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨਨ ਲਈ ਸਾਫ਼ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਸੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚਾਹ ਦੇ ਕੱਪਾਂ ਦੀ ਰਿਲੇਅ ਹੋਈ। ਦ

ਟਾਈਮਜ਼, ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਫ, ਮੈਨਚੇਸਟਰ ਗਾਰਡੀਅਨ, ਆਬਜ਼ਰਵਰ ਅਤੇ ਨਿਊ ਸਟੇਟਸਮੈਨ ਅਤੇ ਨੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੈਰੀ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ। ਸੂਪ ਅਤੇ ਠੰਢੀ ਚਿੱਟੀ ਵਾਈਨ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਕੋਰਸ ਫਿਰ ਪਰੋਸਿਆ ਗਿਆ; ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੂੰ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ੌਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁੱਕੀ ਸ਼ੈਰੀ ਅਤੇ ਵਾਈਨ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਸਿਗਰਟ ਜਗਾ ਕੇ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਗੱਲਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰੈਸ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਕਿਉਂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਨੇ ਵਾਰੀ- ਵਾਰੀ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭੇਜੇ ਗਏ ਡਿਸਪੈਚਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਉਹ ਨਿਰਪੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਤੱਥਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਗਲਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਇੰਡੀਆ ਹਾਊਸ ਦੁਆਰਾ ਭੇਜੇ ਗਏ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੁਧਾਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੇ। ਹਰ ਕੋਈ ਮੈਨਨ ਵੱਲ ਮੁੜਿਆ। ਉਸਦਾ ਸਿਰ ਉਸਦੀ ਛਾਤੀ 'ਤੇ ਨੀਵਾਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਨੀਂਦ ਨਾਲ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, 'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਬਿਮਾਰ ਹੈ?' ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।' ਫਿਰ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦੀ ਖੁਦ ਵੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਖਾਲੀਪਨ ਨਾਲ ਸਪੇਸ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਵਾਲ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਲਟਕਿਆ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਦੇ ਖਾਲੀਪਣ ਨੂੰ ਭਰਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮਿਠਾਈ ਪਰੋਸਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ 'ਤੇ ਸਿਰ ਰੱਖ ਕੇ ਹਿਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੰਪਾਦਕ ਕੌਫੀ ਪਰੋਸਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਚਲੇ ਗਏ।
ਮੇਰੇ ਲਈ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰਮੰਡਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਮਨਪਸੰਦ ਸ਼ੌਕ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਖਰੀਦਣ ਅਤੇ ਲੇਡੀ ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕੁਝ ਦਿਨ ਖਾਲੀ

ਸਨ। ਇੱਕ ਦੁਪਹਿਰ ਕਿਤਾਬ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਰਾਖਵੀਂ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਨਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਖਰੀਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਦੱਸਾਂ ਕਿ ਉਹ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਵਜੋਂ ਕਿੰਨਾ ਵਧੀਆ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੱਚਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਟਲ ਤੋਂ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਸਰ, ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੋਗੇ?' ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, 'ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਹੋਰ ਕੀ!' ਮੈਂ ਇਹ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਮਾਹਰ ਕਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ - ਦੁਰਲੱਭ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਪੂਰਬੀ, ਧਰਮ, ਦਰਸ਼ਨ, ਯਾਤਰਾ, ਆਦਿ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਆਕਸਫੋਰਡ ਸਟਰੀਟ 'ਤੇ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਸਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵਿਕਰੀ ਸਹਾਇਕਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਕੁਝ ਸਿਰਲੇਖਾਂ 'ਤੇ ਝਾਤ ਮਾਰੀ। ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਸਹਾਇਕ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਕੁਝ ਖਾਸ ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, 'ਬਰਨਾਰਡ ਸ਼ਾਅ।' ਸ਼ਾਅ ਕੁਝ ਹਫ਼ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸ਼ਾਅ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇੰਡੀਆ ਹਾਊਸ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਨਹਿਰੂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਟੋਗ੍ਰਾਫ ਮੰਗਣ ਆਏ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ। ਮੈਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਖਰੀਦੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਖਰੀਦਦਾਰੀ ਮੁਹਿੰਮ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਹੋਟਲ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਨਹਿਰੂ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਸਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। 'ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ,' ਉਸਨੇ ਝਟਪਟ ਕਿਹਾ।

ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਦੋ ਸ਼ਾਮ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਸਨੇ ਲੇਡੀ ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ ਨੂੰ ਸੋਹੋ ਦੇ ਇੱਕ ਯੂਨਾਨੀ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਵਿੱਚ ਦੋ ਜਣਿਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਸ਼ਾਂਤ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਂਝੇ ਲਈ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋਵਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬੈਠੇ ਫੋਟੋਆਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਫਿਰ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿੱਚ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਦਫ਼ਤਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਮੈਨਨ ਦਾ ਇੱਕ ਨੋਟ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮੈਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਕਲੈਰੀਜ ਹੋਟਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਥਾਈ ਨੂੰ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤਾ। 'ਅੰਦਰ ਜਾਓ,' ਉਸਨੇ ਮਸ਼ੀਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ। 'ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸ ਬਾਰੇ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ?' ਮੈਂ ਘਬਰਾਹਟ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ। 'ਕੋਈ ਨਹੀਂ! ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸੇਗਾ।'
ਮੈਂ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾਇਆ ਅਤੇ ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਕੁਝ ਫਾਈਲਾਂ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। 'ਹਾਂ?' ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਚੁੱਕਦੇ ਹੋਏ ਪੁੱਛਿਆ।
'ਜਨਾਬ, ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ।'
'ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ? ਤੂੰ ਕੌਣ ਹੈਂ?'
'ਸਰ, ਮੈਂ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡਾ ਪੀ.ਆਰ.ਓ. ਹਾਂ।'
ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉੱਪਰ-ਹੇਠਾਂ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, 'ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬਾਰੇ ਅਜੀਬ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਹਨ!'

ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਯੂ.ਪੀ.ਐਸ.ਸੀ. ਵੱਲੋਂ ਮੇਰੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਵੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਰਬੜ-ਸਟੈਂਪ ਇੰਟਰਵਿਊ ਹੋਵੇਗਾ: ਅਸੀਂ ਲਗਭਗ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਪੂਰੀ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਕਾਰ ਨਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸਾਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਗਲਤ ਸੀ। ਇੰਟਰਵਿਊ ਕੀਤੇ ਗਏ ਦਰਜਨ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿੱਚੋਂ, ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਫੇਰੀ ਨੂੰ ਘਰ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਵਜੋਂ ਗਿਣਿਆ ਗਿਆ।
ਮੈਟਕਾਫ ਹਾਊਸ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਇੰਟਰਵਿਊ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਸਮੇਂ, ਮੈਂ ਸਬਜ਼ੀ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਿਆ। ਗਲੀ ਜਾਮ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਅੱਗੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਝਗੜਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਰੁਕਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਇਹ ਪਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕੀ ਹੈ। 'ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਮੁਸਲਿਮ ਸੂਰ ਫੜੇ ਹਨ ਜੋ ਇੱਕ ਗਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਲਈ ਲਿਜਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ,' ਭੀੜ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ। ਮੈਂ ਭੀੜ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣਾ ਰਸਤਾ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ ਅਤੇ ਘਟਨਾ ਸਥਾਨ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਗਾਂ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਆਦਮੀ ਸਨ - ਦੋ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਿੱਖ - ਸਟੀਲ ਦੀਆਂ ਰਾਡਾਂ ਅਤੇ ਲੰਬੇ ਚਾਕੂਆਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਆਦਮੀਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸੂਟ ਅਤੇ ਟਾਈ ਵਿੱਚ ਪਹਿਨੇ ਮੇਰੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ। 'ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ?' ਮੈਂ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। 'ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਬੰਦੇ ਕਸਾਈ ਹਨ; ਇਸ ਸਿੱਖ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਾਂ ਵੇਚ ਦਿੱਤੀ,' ਮੈਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਤਿੰਨੋਂ ਆਦਮੀ ਡਰ ਨਾਲ ਕੰਬ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨੰਗੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁੰਨਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਟਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਚਾਕੂ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਕੁੱਟਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਬਕ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਸਾਈਆਂ ਅੱਗੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਚੀਕਿਆ, 'ਕੋਈ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੂਹੇਗਾ! ਮੈਂ ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਬਹੁਤ ਦੇਖ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ। ਇਸਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।'
ਭੀੜ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਬਦਤਮੀਜ਼ੀ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗੀ। 'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਕਿ ਇਹ ਆਦਮੀ ਇਸ ਗਾਂ ਨੂੰ ਵੱਢਣ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ? ਤੁਸੀਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਸਿੱਖ ਹੋ?' ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਅੜੇ ਰਹੇ। 'ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੂਹਣ ਨਹੀਂ

ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜੋ ਬਚੇ ਹੋਏ ਸਨ। 'ਦੇਖੋ, ਮੈਂ ਗਾਂ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਅਤੇ ਹੁਣੇ ਛੱਡ ਦਿਆਂਗਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਲੈ ਜਾਵਾਂਗਾ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸਬਕ ਸਿਖਾ ਸਕਾਂ ਜਿਸਦੇ ਉਹ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ।' ਉਹ ਸਹਿਮਤ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਠੰਢਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਗਾਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਪੂਛ ਉੱਚੀ ਕਰਕੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਭੱਜ ਗਈ, ਮਨੁੱਖੀ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਮਾਰਦੀ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਦੋਵਾਂ ਕਸਾਈਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। 'ਤੁਸੀਂ ਕਿੱਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ?' ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ।
'ਦਰਿਆਗੰਜ।'
'ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਗਊਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਕਿੰਨਾ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੈ?'
'ਜਨਾਬ, ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਖਾਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਗਾਂ ਨੂੰ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਗਏ ਹਾਂ।' ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਰਿਆਗੰਜ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਗਏ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੁੜਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਗਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਿਆ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖਰੀਦੀ ਸੀ।
ਮੈਂ ਕੋਈ ਬਹਾਦਰ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਖ਼ਤਰੇ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਦਿਖਾਈ ਗਈ ਦਲੇਰੀ ਤੋਂ ਹੈਰਾਨ ਸੀ। ਮੈਂ ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀਸਗੰਜ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਮੈਂ ਪੂਜਾ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਜਾਣਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸੀਸਗੰਜ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ, ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸੀ। ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਅਤਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਜਾਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਜਗ੍ਹਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਦੋ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਬਚਾਈਆਂ ਸਨ। ਸੀਸਗੰਜ ਵਿਖੇ ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਭੂਮੀਗਤ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਬੋਹੜ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਦਾ ਤਣਾ ਜਿਸਦੇ

ਹੇਠਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਡਰਪੋਕ ਨੂੰ ਉਸ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਟੁੱਟ ਗਿਆ; ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੇ ਹੰਝੂ ਵਹਿ ਤੁਰੇ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਕੰਬ ਗਏ। ਮੈਂ ਕਤਲ ਹੋਣ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ।
ਘਰ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਇਹ ਘਟਨਾ ਬੜੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਦੱਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਦੋਸਤ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੋਂ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮੈਨੂੰ 'ਬੇਵਕੂਫ' - ਇੱਕ ਮੂਰਖ - ਅਤੇ 'ਗਧਾ' - ਇੱਕ ਗਧਾ - ਕਿਹਾ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਚੁੱਪ ਰਹੇ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਮਾਇਨੇ ਰੱਖਦਾ ਸੀ।
ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਦਿਨ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਲੰਡਨ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਕੈਨੇਡਾ ਤੋਂ ਡਿਊਟੀ ਫ੍ਰੀ ਸਕਾਚ ਦਾ ਮੇਰਾ ਸਟਾਕ ਸਕਾਚ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ, ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਪਿਆਸੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਹਰ ਬੁੱਧਵਾਰ ਨੂੰ ਲਾਲਸ ਦੇ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਘਰ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ - ਦੂਸਰੇ ਸਿਰਫ਼ ਸਵਾਗਤ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦੇ ਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਮੈਨਨ ਨੇ ਆਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਹਿਮਾਨ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸਨ।
ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਮੁੱਖ ਮਹਿਮਾਨ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੀ.ਐਮ. ਜੋਆਡ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਰੇਡੀਓ 'ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਬਦਨਾਮੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। 'ਕੋਈ ਸਵਾਲ?' ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਘਰ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, 'ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਔਰਤ ਵਾਇਸਰੇਨ ਦੇ ਇੱਕ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਬੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੀ

ਸਲਾਮੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ?' ਪੈਨਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸਨੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਉੱਚਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਜੋਆਡ ਸੀ। 'ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਕਿੰਨੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਚਲਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ,' ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਚੀਕਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, 'ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਏ.ਡੀ.ਸੀ. ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।' ਜੋਆਡ ਇੱਕ ਬਦਸੂਰਤ, ਮਾੜੇ ਕੱਪੜੇ ਵਾਲਾ ਛੋਟਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਬੱਕਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਧਾਰਨ ਫਾਰਮੂਲੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, 'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੋਗੇ?' ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਹ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਬਿਨਾਂ ਟਿਕਟ ਦੇ ਰੇਲਗੱਡੀ ਰਾਹੀਂ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜੁਰਮਾਨਾ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਸਾਰੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਜੋਆਡ ਨੇ ਸਾਡਾ ਸੱਦਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ; ਉਸਨੇ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਜੋਆਦ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਤੇ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਲਈ ਮੈਨਨ ਅਤੇ ਜੋਆਦ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਪਹੁੰਚੇ। ਮੈਨਨ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ (ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਦਾ ਸੀ) ਇੰਨੀ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੋਆਦ ਸੁਣ ਸਕੇ, 'ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਤੁਹਾਡੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।' ਉਹ ਲੈਂਡਿੰਗ 'ਤੇ ਰੁਕ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਵਾਂ। ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਮੈਂ ਜੋਆਦ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਓਵਰਕੋਟ ਉਤਾਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਹੇਠਾਂ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹੇ, ਜੋਆਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਕੀ ਉਹ ਆਦਮੀ ਮੈਨਨ ਨਹੀਂ ਹੈ?'
‘ਹਾਂ ਸਰ,’ ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।
'ਉਹ ਇੱਥੇ ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਪਾਰਟੀ ਲੇਖਕਾਂ, ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਹੈ।'

ਆਪਣੀਆਂ ਸਵੇਰ ਦੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਰਜ਼ੀ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ, ਸਮੱਗਰੀ ਚੁਣੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਸੂਟ ਲਈ ਮਾਪਿਆ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਤੋਹਫ਼ੇ ਵਜੋਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਤੋਹਫ਼ੇ ਨਹੀਂ ਸਨ; ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਸੌ ਪੌਂਡ ਖਰਚ ਕਰਨੇ ਪਏ, ਪਰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸੂਟ ਸਨ ਅਤੇ ਵੀਹ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਚੱਲੇ। ਮੈਨਨ ਆਪਣੇ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਉਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਿਵਾਏ ਉਸਦੀਆਂ ਮਹਿਲਾ ਦੋਸਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ, ਇਹ ਇੱਕ ਲਈ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਗੁਲਦਸਤੇ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਲਈ ਸਸਤੇ ਪਲਾਸਟਿਕ ਦੇ ਖਿਡੌਣੇ।
ਮੈਨਨ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਕਿਫਾਇਤੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਖਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਿੱਠੇ ਚਾਹ ਦੇ ਕੱਪਾਂ ਅਤੇ ਨਮਕੀਨ ਬਿਸਕੁਟਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਸਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਇੰਡੀਆ ਹਾਊਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ (ਆਪਣੇ ਆਪ) ਲਈ ਰੋਲਸ ਰਾਇਸ ਅਤੇ ਆਸਟਿਨ ਪ੍ਰਿੰਸੈਸ ਦੇ ਬੇੜੇ ਨੂੰ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਉਡਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਮਤ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਦੌਲਤ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ, ਉਸਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਤਨਖਾਹ ਦਾ ਇੱਕ ਪੈਸਾ ਵੀ ਖਰਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਆਪਣੀ ਇੰਡੀਆ ਲੀਗ ਦੇ ਕਈ ਉਪ-ਸੰਗਠਨ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਭਾਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੋਸਤਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਵਜੋਂ ਪੈਸੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ; ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਲਈ ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਠੇਕੇ ਦਿੱਤੇ। ਉਸਨੂੰ ਵਪਾਰਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਝਿਜਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਜਮਾਂਦਰੂ ਝੂਠਾ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਾਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਾਲੇ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਚੰਗਾ ਅਤੇ ਝੂਠ ਨੂੰ ਮਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕਸਰਤ ਸਮਝਦਾ ਸੀ।
ਮੈਨਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵ 'ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਉਸਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਜਾਣਿਆ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਸਿੱਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ

ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਕੰਮ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਹੋਣ ਦੀ ਸਾਖ ਬਣਾਈ। ਉਹ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਉਹ ਛੋਟੀਆਂ- ਛੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬਰਬਾਦ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੰਟੀਨ ਦੇ ਮੇਨੂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਦਫਤਰ ਦੀਆਂ ਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੈਟਰੋਲ ਦੀ ਖਪਤ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਰਾਤਾਂ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਸੌਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਬੇਅਰਾਮੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਥੋਪਣਾ ਜਾਇਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਖੇਡਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਉਤਸੁਕ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਦੁਪਹਿਰ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਟੈਨਿਸ ਜਾਂ ਹਾਕੀ ਖੇਡਦਾ ਸੀ। ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਅਸਫਲਤਾ ਦੇ, ਉਹ ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਨੂੰ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕਿਸੇ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਲੜੀ ਸੀ।
ਮੈਨਨ ਦੇ ਮਾੜੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਬਦਤਮੀਜ਼ੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਉਹ ਸਵੇਰੇ ਆਪਣੇ ਪੇਟ ਦੇ ਜੂਸ ਵਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਬੁਰਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਜਗਨਨਾਥ ਖੋਸਲਾ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਇੱਕ ਫਾਈਲ ਸੁੱਟਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਚੀਕਿਆ, 'ਕੀ ਤੁਹਾਡੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਿਮਾਗ ਹੈ? ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਓ!' ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਠੰਡਾ ਹੋਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ?' ਮੈਂ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਾਲ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਰੁੱਖਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਖੋਸਲਾ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗੀ। ਖੋਸਲਾ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, 'ਸਰ, ਤੁਹਾਡੇ ਦੁਆਰਾ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਣਾ ਇੱਕ ਸਨਮਾਨ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।' ਇੱਕ ਸਵੇਰ ਜਦੋਂ ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਲੰਬੀ ਦੂਰੀ ਦੀ ਕਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਰੇਟਰ 'ਤੇ ਚੀਕਿਆ। ਉਸ ਨਰਮ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੁੜੀ ਨੇ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ, 'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ! ਮੈਂ ਛੱਡ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਜਾਰੀ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹੋ।' ਮੈਨਨ ਪੌੜੀਆਂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਭੱਜਿਆ, ਗੁੱਸੇ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਆਪਣੀਆਂ

ਬਾਹਾਂ ਪਾਈਆਂ ਅਤੇ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਆਬਜ਼ਰਵਰ ਦੇ ਮਾਲਕ-ਮਾਲਕ ਡੇਵਿਡ ਐਸਟਰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਹਾਇਕ ਵਿਲੀਅਮ ਕਲਾਰਕ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਲਿਆਇਆ। ਉਸਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਦੀ ਦੌੜ ਕਿਹਾ। ਲਿਫਟ ਵਿੱਚ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰਦੇ ਸਮੇਂ ਡੇਵਿਡ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, 'ਮੈਨਨ ਲਈ ਜਨਤਕ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਕਾਫ਼ੀ ਕੰਮ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ!' ਉਸਦੇ ਡਿਪਟੀ, ਅਸ਼ੋਕ ਚੰਦਾ, ਮੈਨਨ ਦੀ ਉਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ, ਜੇਕਰ ਉਸਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਲੱਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਆਦੇਸ਼ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਵੇ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਦੇ ਨਾਲ ਐਲਾਨ ਕਰਦਾ, 'ਹਮ ਸ਼ਾਲਾ ਕੋ ਫੈਲ ਮੈਂ ਐਸਾ ਮਾਰਾ! ਭੂਲੇਗਾ ਨਹੀਂ' - ਮੈਂ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਿਸਦੀ ਭੈਣ ਨਾਲ ਮੈਂ ਫਾਈਲ ਵਿੱਚ ਇੰਨਾ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ, ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲੇਗਾ। ਸਾਡੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਸਰ ਧੀਰੇਨ ਮਿੱਤਰਾ ਨੇ ਕਦੇ ਆਪਣਾ ਸੰਤੁਲਨ ਨਹੀਂ ਗੁਆਇਆ। ਉਸਨੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪਾਈਪ ਫੂਕਣਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮੈਨਨ ਨੂੰ 'ਪਾਗੁਲ ਹੈ' ਨਾਲ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ - ਉਹ ਪਾਗਲ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਮੈਨਨ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਨਾਟਕੀ ਘਟਨਾ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਹਰਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਰਾਣੀ ਦੀ ਸੀ। ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਪ੍ਰਤੀ ਤੁਰੰਤ ਨਾਪਸੰਦ ਹੋ ਗਈ। ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਫਿਲੌਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰੀ, ਮੋਰੋਨ ਦਾ ਮੁਖੀ ਦੱਸਿਆ। ਮੈਨਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸਨੂੰ ਮੂਰਖਾਂ ਦਾ ਮੁਖੀ ਕਹਿ ਕੇ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨੱਕ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਸੀ, 'ਸਰ, ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਅਜਿਹੇ ਖਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਕੌਣ ਪਰਵਾਹ ਕਰਦਾ ਹੈ!' ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇੱਕ ਕੁਲੀਨ ਵਾਂਗ ਪੇਸ਼ ਆਉਣਾ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਇੱਕ ਅਮੀਰ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸਰਦਾਰ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਨਾਮ ਰਾਣੀ ਨੇ ਉਸਦੇ ਕੁਲੀਨ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ। ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ

ਕਮਲਾ ਜਸਪਾਲ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਘਪਲਾ ਫੈਲਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦਫ਼ਤਰ ਬੁਲਾਇਆ, ਉਸਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਝਿੜਕਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕੁੱਤੀ ਕਿਹਾ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਹੰਝੂਆਂ ਭਰੀ ਰਾਣੀ ਨੇ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜੋੜੇ ਨੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਕਮਲਾ ਜਸਪਾਲ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੈਨਨ ਦੇ ਮਨਪਸੰਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਬਣ ਗਏ। ਦੋ ਹੋਰ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੂੜ ਵਰਗਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਬਿਨਾਂ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਲੂਕ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ, ਉਹ ਸਨ ਕੈਪਟਨ ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸਨ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਸਕੱਤਰ, ਡੀ.ਐਨ. ਚੈਟਰਜੀ। ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਵਿਆਹੁਤਾ ਆਦਮੀ, ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਕਰਸ਼ਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਟੈਨੋਗ੍ਰਾਫਰ ਨੂੰ ਗਰਭਵਤੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨਨ ਦੁਆਰਾ ਬਦਕਿਸਮਤ ਜਲ ਸੈਨਾ ਕੈਪਟਨ ਤੋਂ ਕਈ ਪੌਂਡ ਮਾਸ ਕੱਢਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਰਤੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਤਲਾਕ ਦੇਣ, ਬਹੁਤ ਗਰਭਵਤੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ - ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ। ਚੈਟਰਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੰਗਾਲੀ ਪਤਨੀ (ਲਾਰਡ ਸਿਨਹਾ ਦੀ ਔਲਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ) ਨੂੰ ਤਲਾਕ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਬੈਲਜੀਅਨ ਵਾਰਿਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਵਿਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਰਜ਼ੀ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣਾ ਅਸਤੀਫਾ ਜਮ੍ਹਾ ਕਰਵਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਮੈਨਨ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਅਰਜ਼ੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੈਟਰਜੀ ਨੂੰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੱਕ ਅਪਮਾਨ ਸਹਿਣਾ ਪਿਆ। ਚੈਟਰਜੀ ਰਾਜਦੂਤ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋ ਗਏ।
ਮੈਨਨ ਲਈ ਯੋਗਤਾ ਬਹੁਤ ਮਾਇਨੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ ਸੀ; ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਲਈ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਬਿਨੈਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲੈਣ ਲਈ ਇੱਕ ਪੈਨਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਹੈਰੋਲਡ ਲਾਸਕੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਚੇਅਰਮੈਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਨੂੰ ਇਸਦਾ ਗਠਨ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਪੈਨਲ ਨੇ ਪੀ.ਐਨ. ਹਕਸਰ (ਇਕੱਲੇ ਇੱਕ ਜੋ ਚੋਣ ਦੇ ਯੋਗ ਸੀ), ਜਗਨ ਨਾਥ ਖੋਸਲਾ, ਕਮਲਾ ਜਸਪਾਲ ਅਤੇ ਰੁਕਮਣੀ ਮੈਨਨ (ਇੱਕ ਕਲਰਕ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਅਟੈਚੀ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ

ਜੂਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਭੈਣ) ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕੇਕੀ ਦਰਾਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥੀ ਸਿੰਘ, ਜਿਸਦੀ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪਤਨੀ ਸੀ, ਨੂੰ ਵੀ ਅਧੀਨ ਵਿਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਅਦੇ ਕੀਤੇ; ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸੰਸਦ ਲਈ ਚੁਣੇਗਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰੀ ਬਣਾਏਗਾ। ਪਰ ਮੈਨਨ ਦੇ ਪਸੰਦੀਦਾ ਵਜੋਂ ਮੇਰੇ ਦਿਨ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ।
ਮੈਨਨ ਕਦੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰੁੱਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਖਾਸ ਅਹਿਸਾਨ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਜੋ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਕੰਮ ਕਰੇ, ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੀਡੀਆ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੂੰ ਬੋਲਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਮਲਾ ਜਸਪਾਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਜੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਚੁੱਕਣੀਆਂ ਪਈਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿੰਬੂ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਸਨ: ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਨਾਈਟ ਕੈਪ ਲਈ ਇੱਕ ਗਲਾਸ ਪੀਤਾ।
ਭਾਵੇਂ ਉਸਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਲਿਆਲੀ-ਲਹਿਜੇ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਇੱਕ ਮਜ਼ਾਕੀਆ ਬੁਲਾਰੇ ਸੀ। ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਤੇਜ਼ਾਬ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਬਦਲਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀਨੀਅਰ ਫੌਜ, ਜਲ ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਹਵਾਈ ਸੈਨਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਮੈਕਾਲੇ ਦੇ ਬੱਚੇ' ਕਹਿ ਕੇ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੂੰ ਦੂਜੇ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦਾ ਉਸ ਉੱਤੇ ਗੋਲ ਕਰਨਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਬਚਕਾਨਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਹਤਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ, ਲੀਡਜ਼ ਵਿਖੇ ਮਾਸਟਰ ਕਟਲਰਜ਼ ਦੇ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿੱਚ ਬੋਲਦੇ ਹੋਏ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਤੇਜ਼ਾਬ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹਾਸਾ ਕੱਢਿਆ: ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ਹੱਸਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਮੈਨਨ ਲਈ, ਮੁੱਖ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਜੋ ਧੰਨਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦੇਣ ਲਈ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਮੈਨਨ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਬੁਲਾਰੇ

ਨਿਕਲਿਆ। ਉਸਦੇ ਚੁਟਕਲਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਉੱਚੀ ਤਾੜੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ। ਮੈਂ ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵੇਟਰ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕੱਪ ਚਾਹ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਸਪੀਕਰ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮੈਨਨ ਨੇ ਕੰਬਦੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਕੱਪ ਉੱਚਾ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਸਪੀਕਰ ਆਪਣੀ ਪੰਚ ਲਾਈਨ ਦੇਣ ਹੀ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਮੈਨਨ ਨੇ ਉਸਦੇ ਹੱਥੋਂ ਕੱਪ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਚਾਹ ਡੁੱਲ ਦਿੱਤੀ। ਪੰਚ ਲਾਈਨ ਅਧੂਰੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਦਾਅਵਤ ਅਚਾਨਕ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ।
ਮੈਨਨ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਯਾਦਗਾਰੀ ਉੱਦਮ ਡਬਲਿਨ ਦਾ ਦੌਰਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੂਤਾਵਾਸ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਸੀ - ਆਇਰਲੈਂਡ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੂਰਾ ਕੂਟਨੀਤਕ ਮਿਸ਼ਨ। ਮੈਨਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰੱਖਿਆ ਅਟੈਚੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਸਾਡੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਡਬਲਿਨ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਗਾਰਡ ਆਫ਼ ਆਨਰ ਨਾਲ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਾਨੂੰ ਡਬਲਿਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਮੈਨਨ ਨੇ ਆਇਰਿਸ਼ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨੇ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਫ਼ੋਨ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਵੱਜਿਆ। ਮੈਨਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਬਿਮਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸੁਣਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਬਿਸਤਰੇ ਵਿੱਚ ਕੁਰਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਪਾਇਆ। 'ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਬਿਮਾਰ ਹਾਂ,' ਉਸਨੇ ਕੁਰਲਾਇਆ, 'ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਦੇ ਰੁਝੇਵੇਂ ਰੱਦ ਕਰੋ।' ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਸੀ। 'ਸਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਹੋਟਲ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਦਿਓ ਅਤੇ ਦੇਖਣ ਦਿਓ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।'

‘ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਦੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਮੈਂ ਬਿਮਾਰ ਆਦਮੀ ਹਾਂ?’ ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ। ਮੈਂ ਹੋਟਲ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। ਉਹ ਮੈਨਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵੀ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਿਆ ਸਿਵਾਏ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਉਹ ਥਕਾਵਟ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ‘ਪ੍ਰੋਟੋਕਾਲ ਦੇ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਲਾਈਨ 'ਤੇ

ਬੁਲਾਓ।’ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਹੀ ਨੰਬਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਾਡੀ ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਮਾਰਚ ਕਰਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਮੋਹਰ ਰੁਕਦੀ ਸੁਣੀ। ‘ਉਹ ਕੀ ਹੈ?’ ਮੈਨਨ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਦੇਖਿਆ। ‘ਸਿਪਾਹੀ ਉੱਪਰ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਮਹਿਲ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾਣਗੇ।’ ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਸ਼ੇਵ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦੰਦ ਬੁਰਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਥਰੂਮ ਵਿੱਚ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸੜਕ 'ਤੇ ਇੱਕ ਫੌਜੀ ਬੈਂਡ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਟਲ ਦੇ ਬਾਹਰ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਮੈਨਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਖਿੜਕੀ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਝੱਟ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਇੱਕ ਕਾਲੀ ਸ਼ੇਰਵਾਨੀ ਅਤੇ ਚੂੜੀਦਾਰ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, ‘ਸਰਦਾਰ, ਜਾ ਕੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ।’
ਮੈਨਨ ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਫਾਰਮ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਬੈਂਡ ਅਤੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਟੁਕੜੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਾਫਲੇ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਤਸੁਕ ਡਬਲਿਨ ਵਾਸੀ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਨਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਹਿਲਾਇਆ। ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਡਗਲਸ ਨੇ ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਚਾਹ ਦੇ ਕੱਪ ਲਈ ਆਪਣੇ ਘਰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੈਨਨ ਨੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ-ਕਤਾਰ ਵਾਲੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗਰੇਟ ਵਿੱਚ ਪੀਟ ਦੀ ਅੱਗ ਧੁਖ ਰਹੀ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਬਾਰੇ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਕੀਤੀ। ਮੈਨਨ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਖਣਿਜ ਅਤੇ ਪਣ-ਬਿਜਲੀ ਸਰੋਤਾਂ, ਇਸਦੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਭਾਸ਼ਣ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਚੁੱਪਚਾਪ ਸੁਣਿਆ। ਆਪਣੇ ਲੰਬੇ ਮੋਨੋਲੋਗ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਮੈਨਨ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਆਇਰਲੈਂਡ ਕਿਵੇਂ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। 'ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ,' ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੇ ਖਿੱਚਿਆ। 'ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕਵੀਆਂ, ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਅਦਿੱਖ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਿਰਯਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ।'

ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਫੇਰੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਕਰਸ਼ਣ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਵਾਇਸਰਾਏ, ਗਵਰਨਰ ਅਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਸੁਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਵਾਂ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਸੁਣਨ ਵਿੱਚ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿੰਡਮਿਲ ਥੀਏਟਰ ਲੈ ਗਿਆ ਜੋ ਆਪਣੇ ਟੌਪਲੈੱਸ ਗਰਲ ਡਾਂਸਰਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸਕ ਮਜ਼ਾਕ ਲਈ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੌਰਾਨ ਖਾਣ ਲਈ ਅੰਗੂਰਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਥੈਲਾ ਲੈ ਗਈ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਕਾਗਜ਼ੀ ਬੈਗ ਪਟਾਕਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਬੈਠੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਅਤੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ, ਉਸਨੇ ਅੰਗੂਰਾਂ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ 'ਥੂ' ਨਾਲ ਬੈਗ ਵਿੱਚ ਥੁੱਕ ਦਿੱਤੇ। ਅੱਧਾ ਸ਼ੋਅ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਲੈ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। 'ਤੁਸੀਂ ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੇਸ਼ਰਮ (ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਵਾਲੀਆਂ) ਨੰਗੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਆਉਂਦੇ ਹੋ?' ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਧੰਨਵਾਦ ਵਜੋਂ ਪੁੱਛਿਆ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਲੀ ਫੇਰੀ 'ਤੇ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੌਰਨਮਾਊਥ ਦੇ ਬ੍ਰੈਂਕਸੋਮ ਟਾਵਰ ਹੋਟਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਪਸੰਦ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੇ ਜੋਇੰਟ ਪਸੰਦ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਲੋਕ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਖਾਣੇ ਦੇ ਨਾਲ ਫ੍ਰੈਂਚ ਵਾਈਨ ਆਰਡਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਮੈਨਨ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਖ਼ਰਾਬੀ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਬਹੁਤ ਨੇੜਲਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਸੀਂ ਬ੍ਰਿਜੇਟ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਦੋਸਤਾਨਾ ਹੋ ਗਏ, ਜੋ ਮੈਨਨ ਦੇ ਕਮਲਾ ਜਸਪਾਲ ਨਾਲ ਮੋਹ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਡਿਜ਼ਾਈਨਿੰਗ ਲੁਭਾਉਣ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਸਮਝਦੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਗਲਤੀ

ਕੁਝ ਅਨੁਵਾਦ, ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਇੱਕ ਨਾਵਲ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਪੈਸਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲੇ ਲਿਖਣ ਦੇ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਉਸਨੇ ਕੋਈ ਟਿੱਪਣੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।
ਮੈਂ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਨੌਕਰਾਂ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਲਈ ਇੱਕ P&O ਕਿਸ਼ਤੀ 'ਤੇ ਬੁੱਕ ਕੀਤਾ। ਗੋਵਿੰਦ (All About H. Hatter) Desani ਨੇ ਮੈਨੂੰ Hampstead Heath ਦੇ ਇੱਕ ਸਿਰੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹਾਈਗੇਟ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੇਸਮੈਂਟ ਫਲੈਟ ਲੱਭਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਨਿੱਜੀ ਸਮਾਨ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਇਸ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਫਟ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਟਿਲਬਰੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਦਾ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਨੋਟਿਸ ਦੇਣਾ ਪਿਆ; ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਮੈਂ ਛੁੱਟੀ ਲਈ ਆਪਣੀ ਅਰਜ਼ੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿ ਇਹ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਈ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਦਫ਼ਤਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਲੰਬੇ ਵੀਕਐਂਡ ਲਈ Branksome Towers Hotel ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀਆਂ ਲਈ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਦਰਦਨਾਕ ਠਹਿਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾਬੀ ਅਤੇ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਭੱਜਦੇ ਹੋਏ ਯਾਦ ਆਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਛਾਲ ਮਾਰੀ ਸੀ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿੱਥੇ ਉਤਰਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਅੰਤ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਾਜਦੂਤ ਵਜੋਂ ਮਿਲਣਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਹ ਸੋਚਣ ਦਾ ਕੋਈ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਪੈਸੇ ਖਤਮ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੁਬਾਰਾ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਇਨਾਮ 'ਤੇ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਜੀਣ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ; ਮੈਂ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਕਰਨਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ

ਵਾਰ ਬਕਿੰਘਮ ਪੈਲੇਸ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ, 'ਯੂਅਰ ਐਕਸੀਲੈਂਸੀ' ਵਜੋਂ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਡਿਊਟੀ-ਮੁਕਤ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣਗੇ ਅਤੇ ਗੁਮਨਾਮੀ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਜਾਣਗੇ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਲੇਖਕ ਵਜੋਂ ਫਲਾਪ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਦੇ ਯੋਗ ਸੀ। ਹੁਣ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹਾਈਗੇਟ ਫਲੈਟ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਲਿਖਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਾਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਛਾਪ ਛੱਡਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੇਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾਂ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਕੁਝ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ: ਸਾਰੇ ਅਖੌਤੀ ਸਿੱਖ ਮਾਹਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਘਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣੇ ਬਿਨਾਂ ਰੱਟ ਕੇ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮੇਰੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਜਿਸਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਅਨੁਵਾਦ ਟਰੰਪ ਅਤੇ ਮੈਕਾਲਿਫ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਵੇਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਜਪਜੀ ਦਾ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਰਿਆ। ਜਦੋਂ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਗਾਈ ਵਿੰਟ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਜੋ ਆਬਜ਼ਰਵਰ ਅਤੇ ਮੈਨਚੇਸਟਰ ਗਾਰਡੀਅਨ ਦੋਵਾਂ ਲਈ ਫ੍ਰੀਲਾਂਸਿੰਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੇਂਟ ਐਂਥਨੀ ਕਾਲਜ, ਆਕਸਫੋਰਡ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਸਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕੁਝ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰੋਬਸਥੈਨ ਨੂੰ ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਮਨਾ ਲਿਆ।
ਮੈਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਲਿਖਿਆ ਪਰ ਇਸਨੂੰ ਅੱਪ ਟੂ ਡੇਟ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਵੀ ਜੋੜੀ ਕਿ, ਜੇਕਰ ਨੌਜਵਾਨ ਸਿੱਖ ਜਿਸ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ (ਵਾਲ ਅਤੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਨਾ ਕੱਟਣ) ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਤਾਂ

ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਖਾਲਸਾ ਰੂਪ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖ, ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੋਧੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਇਸਨੂੰ ਮੈਸਰਜ਼ ਐਲਨ ਅਤੇ ਅਨਵਿਨ ਦੁਆਰਾ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਇੱਕ ਡੂੰਘੀ ਕਿਤਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਲਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿੰਟਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਵੀ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਇਸਦੀ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਸਮੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਰਥੋਡਾਕਸ ਸਿੱਖ ਸਰਕਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਤੂਫਾਨ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਕੌਣ ਸੀ ਜੋ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਜਦੋਂ ਆਖਰੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਨੇ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੱਸਾ ਇੱਕ ਨੇੜਲੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਵੇਗਾ?
ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਲੇਖਕ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਰੋਸਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਨਵੇਂ ਦੋਸਤ ਬਣਾਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਮਨੋਬਲ ਵਧਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਅਮਰੀਕੀ, ਸਟੈਲਾ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਸੀ, ਜੋ ਇੱਕ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਡਿਪਲੋਮੈਟ ਦੀ ਤਲਾਕਸ਼ੁਦਾ ਪਤਨੀ ਸੀ, ਜੋ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਦੀ ਸੀ ਜੋ ਮਾਇਨੇ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਦੁਆਰਾ ਸਪਲਾਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸ਼ੈਂਪੇਨ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਪਾਰਟੀਆਂ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ ਜੋ ਉਹ ਜਾਣਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਐਡਮੰਡ ਲੀਚ (ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕਿੰਗਜ਼ ਕਾਲਜ, ਕੈਂਬਰਿਜ ਦਾ ਰੈਕਟਰ ਅਤੇ ਨਾਈਟਡ) ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਸੇਲੀਆ, ਇੱਕ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਅਤੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹਰਟਫੋਰਡਸ਼ਾਇਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਕਾਟੇਜ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵੀਕਐਂਡ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਿਤਾਉਣ ਲੱਗ ਪਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਬੱਚਿਆਂ, ਲੁਈਸਾ ਅਤੇ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਦੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਪਸੰਦੀਦਾ ਬਣ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਲੰਡਨ ਸਕੂਲ ਆਫ਼ ਇਕਨਾਮਿਕਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਰਹੀ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਕੁੜੀ ਐਲਿਜ਼ਾਬੈਥ ਬੌਟ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲੀ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਸਟਾਕਿੰਗ

ਵਾਲੀ, ਉਹ ਮੋਟੇ ਐਨਕਾਂ ਪਾਉਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਗੰਦੇ ਵਾਲਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਪੋਚਾ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਪੜ੍ਹਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲੋਂ ਉਸ ਦੇ ਨਿਰਣੇ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਉਹ ਚੰਗੇ ਭੋਜਨ, ਵਾਈਨ ਅਤੇ ਕਲਾਸੀਕਲ ਯੂਰਪੀਅਨ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ। ਮੈਂ ਏਰੂਡ ਅਤੇ ਜੰਗ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਲਾਨੀ ਕਲੇਨ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਨਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਖੋਲ੍ਹੇ। ਲੀਚਸ ਅਤੇ ਐਲਿਜ਼ਾਬੈਥ ਬੌਟ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ। ਇੰਡੀਆ ਹਾਊਸ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਵਿਦਾਈ ਦੇਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਮਾਲ ਕਿਦਵਈ ਮੇਰੀ ਜਗ੍ਹਾ ਲੈ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਨਨ ਮੇਰੇ ਲਈ ਵਿਦਾਈ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਾਫ਼-ਸਾਫ਼ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕੋਈ ਸਵਾਗਤ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਮੈਂ ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਸਵਾਗਤ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਮੈਨਨ ਸਿਰਫ ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਲਈ ਆਵੇਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨਨ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ, ਪਰ ਕਿਦਵਈ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਝਿਜਕਦੇ ਹੋਏ, ਮੈਂ ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵੀ ਗਿਆ। ਉਹ ਨਿਮਰ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਡੀ ਗਲਤਫਹਿਮੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦੋਸਤ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। 'ਤੁਹਾਡਾ ਕੋਈ ਦੋਸਤ ਨਹੀਂ ਹੈ,' ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਫ਼-ਸਾਫ਼ ਕਿਹਾ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਮੈਨਨ ਵਿਦਾਈ ਸਵਾਗਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਕਿਦਵਈ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਰਫੋਂ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨਨ ਬਿਮਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਬਿਸਤਰੇ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪੌੜੀਆਂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਰੋਲਸ ਰਾਇਸ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹਦੇ ਦੇਖਿਆ: ਝੂਠ ਬੋਲਣਾ ਮੈਨਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸੁਭਾਅ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਵਾਂਗ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਆਇਆ।

ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਮੈਨਨ ਇਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਕਿਉਂ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਇਹ ਅਜੇ ਵੀ ਅਣਜਾਣ ਹੈ, ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਰਹੇਗਾ ਵੀ। ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸੰਸਦ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਵਫ਼ਦ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਭੇਜਿਆ। ਕਸ਼ਮੀਰ 'ਤੇ ਉਸਦੇ ਤੇਰਾਂ ਘੰਟੇ ਦੇ ਮੈਰਾਥਨ ਭਾਸ਼ਣ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਰਬਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਵੋਟ ਦਿੱਤੀ। ਫਿਰ ਉਸਨੂੰ ਕੈਬਨਿਟ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਮਨਪਸੰਦ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਕੇ ਫੌਜ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਜੋ ਉਸਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ। 1962 ਵਿੱਚ ਚੀਨੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਸਾਡੀ ਫੌਜ ਦੀ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਹਾਰ ਲਈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਅੰਤ ਤੱਕ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਰਹੇ।
ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮੈਨਨ ਨਾਲ ਟੈਲੀਫੋਨ 'ਤੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੰਝ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਇੰਡੀਆ ਆਫਿਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸ਼ੀਲਾ ਲਾਲ ਨਾਲ ਇੱਕ ਫਲੈਟ ਸਾਂਝਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਸਾਂਝਾ ਟੈਲੀਫੋਨ ਸੀ। ਹਰ ਰਾਤ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਈ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਟੈਲੀਫੋਨ ਦੀ ਘੰਟੀ ਵੱਜਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ 'ਹੈਲੋ' ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਇਹ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਸ਼ੀਲਾ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ। 'ਇਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ,' ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ। 'ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਬਣਾਂ - ਕੋਈ ਸ਼ਰਤ ਨਹੀਂ ਜੁੜੀ ਹੋਈ।' ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਦੀ ਘੰਟੀ ਵੱਜੀ, ਤਾਂ ਰਵਾਇਤੀ 'ਹੈਲੋ' ਕਹਿਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮੈਂ ਜ਼ਹਿਰ ਨਾਲ ਥੁੱਕਿਆ 'ਤੂੰ ਖੂਨੀ ਬਦਮਾਸ਼, ਮੈਂ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਤੂੰ ਕੌਣ ਹੈਂ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਫ਼ੋਨ ਕਰਨਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਬੁਰਾ ਸੁਣਾਈ ਦੇਵੇਗਾ।' ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਫ਼ੋਨ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।
ਮੈਨਨ ਕੁਝ ਜੀਵਨੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸੜਕ ਦਾ ਨਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਲੰਬੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨੀਕਾਰਾਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਨਾਲੋਂ

ਬਿਹਤਰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਪੁੱਤਰ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਨਰਲ ਸ਼ਿਵ ਵਰਮਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਮੈਨਨ ਇੱਕ ਕੁਆਰਾ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ ਹੀ।'

7 ਭੂਤਕਾਲ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ
ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਤਣਾਅ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਨੇ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਦਫ਼ਤਰ ਅਤੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਤਣਾਅ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਾਈਗ੍ਰੇਨ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਹਤ ਲਈ ਐਸਪਰੀਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਸ਼ਰਾਬ ਰਾਹੀਂ ਰਾਹਤ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ: ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੈਰੀ, ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਨਾਲ ਵਾਈਨ, ਕਾਫੀ ਨਾਲ ਸ਼ਰਾਬ। ਹਰ ਦੂਜੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਾਕਟੇਲ ਪਾਰਟੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਹਰ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਕਾਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਵਾਈਨ ਅਤੇ ਕੌਗਨੈਕ ਜਾਂ ਡਰੈਂਬੂਈ ਦੇ ਨਾਲ। ਮੈਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੱਤਾ ਅਤੇ ਸਵੇਰੇ 3-5 ਵਜੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਅਜੀਬ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉੱਠਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਆਪਣੇ ਹੈਂਗਓਵਰ ਨੂੰ ਪਾਲਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਬਦਹਜ਼ਮੀ 'ਤੇ ਚਿੰਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇੰਡੀਆ ਹਾਊਸ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਘਰ ਭੇਜਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਦਹਜ਼ਮੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਡਾਕਟਰ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੀ ਪੂਰੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ: 'ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਕੰਮ ਦੇ ਰੁਟੀਨ ਤੋਂ ਬ੍ਰੇਕ ਲਓ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਓ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਜਾਓ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਨੈਚਰੋਪੈਥੀ, ਦਵਾਈ ਨਹੀਂ।' ਉਸਨੇ ਚੈਂਪਨੀਜ਼ (ਹਰਟਫੋਰਡਸ਼ਾਇਰ) ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕੁਦਰਤੀ ਇਲਾਜ ਕਲੀਨਿਕ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁਝਾਇਆ ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਆਸਟ੍ਰੀਅਨ ਨਾਮਕ ਡਾਕਟਰ ਲੀਫ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਮੈਂ ਡਾ. ਲੀਫ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਿਤਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਂਚ, ਇਲਾਜ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਅਤੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਲਈ ਦਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਕੈਟਾਲਾਗ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ ਮਹਿੰਗਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਅਜ਼ਮਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਚੈਂਪਨੀਜ਼ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਮੌਸਮ ਸੀ। ਸਭ ਕੁਝ ਹਰਾ ਅਤੇ ਧੁੱਪ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਚੈਂਪਨੀਜ਼ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣਾ ਮਹਿਲ ਸੀ ਜੋ ਵਿਸ਼ਾਲ ਲਾਅਨ

ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਓਕ, ਬੀਚ ਅਤੇ ਚੈਸਟਨਟ ਸਨ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਖਿੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜੋ ਕਿ ਤਬੇਲੇ ਅਤੇ ਨੌਕਰਾਂ ਦੇ ਕੁਆਰਟਰ ਹੋਣਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਲਈ ਕਿਊਬਿਕਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।
ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਲੱਕੜ ਦਾ ਕਮਰਾ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਬਿਸਤਰਾ, ਇੱਕ ਮੇਜ਼ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਿਕਰ ਕੁਰਸੀ ਸੀ। ਬਾਰਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਹੀ ਪਖਾਨਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਕੋਈ ਬਾਥਰੂਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦਿਨ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਕਿਉਂ ਬੇਲੋੜੇ ਸਨ।
ਡਾ. ਲੀਫ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਦੱਸਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕੀ ਖਾਂਦਾ-ਪੀਂਦਾ ਹਾਂ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਸ਼ਤੇ, ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ, ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ, ਦੁਪਹਿਰ ਦੀ ਚਾਹ, ਕਾਕਟੇਲ ਸਨੈਕਸ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਨੋਟ ਬਣਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਕੈਫੇਟੇਰੀਆ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਕੈਦੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸਨ: ਫਿਲਮੀ ਸਿਤਾਰੇ, ਕੋਰਸ ਕੁੜੀਆਂ, ਕਾਰੋਬਾਰੀ, ਦੁਕਾਨਦਾਰ, ਸਿਵਲ ਸੇਵਕ ਅਤੇ ਵਕੀਲ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੀਡਜ਼ ਦਾ ਇੱਕ ਦਰਜ਼ੀ ਸੀ, ਜੋ ਆਪਣਾ ਪੈਂਟ ਸਾਹਮਣੇ ਖਿੱਚਦਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਉਸਦੀ ਪੈਂਟ ਕਿਵੇਂ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਭਾਰ ਕਿੰਨਾ ਘੱਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਲਾਦ ਅਤੇ ਦਹੀਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਖਾਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਇੱਕ ਸੰਤਰਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬੇਚੈਨੀ ਨਾਲ ਖਾਧਾ, ਅਤੇ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਦੇ ਗਲਾਸ ਪੀਤੇ। ਉਹ ਇਲਾਜ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਲਗਾਏ ਗਏ ਸਖ਼ਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਇਲਾਜ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਚੈਂਪਨੀ ਛੱਡਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਅਨ 'ਤੇ ਅੱਧ ਨੰਗੇ ਘੁੰਮਦੇ ਜਾਂ ਧੁੱਪ ਸੇਕਦੇ ਦੇਖਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਗਾੜ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਦੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਆਪਣੀ ਉਂਗਲੀ ਰੱਖ ਕੇ ਹੱਸਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਚੈਂਪਨੀਜ਼ ਚਿੰਪਸ ਜਾਂ ਲੀਫਜ਼ ਲੂਨੀਜ਼ ਕਿਹਾ।
ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਡਾ. ਲੀਫ ਦੇ ਕਲੀਨਿਕ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਇੱਕ ਕੱਚ ਦਾ ਕਟੋਰਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿਸੇ ਦੀ ਉਲਟੀ ਵਰਗਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। 'ਇਹ ਮਿਸਟਰ ਸਿੰਘ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਆਪਣੇ ਢਿੱਡ ਵਿੱਚ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋ - ਅੰਡੇ, ਬੇਕਨ, ਟੋਸਟ, ਕੌਫੀ, ਕੇਕ, ਬਿਸਕੁਟ, ਸਟੀਕ, ਸਬਜ਼ੀਆਂ, ਸਕਾਚ, ਵਾਈਨ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ। ਮੈਂ ਕੱਲ੍ਹ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਇਸ ਕਟੋਰੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸੇਵਨ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਸਨੂੰ ਦੇਖੋ!' ਮੈਂ ਮੈਸ ਵਿੱਚ ਬੁਲਬੁਲੇ ਨਿਕਲਦੇ ਦੇਖੇ। 'ਬਸ ਇਸਨੂੰ ਸੁੰਘੋ,' ਉਸਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਕਟੋਰੇ ਉੱਤੇ ਝੁਕਿਆ ਅਤੇ ਅਚਾਨਕ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਿਆ। 'ਬਿਲਕੁਲ!' ਉਸਨੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ। 'ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਆਪਣੇ ਢਿੱਡ ਵਿੱਚ ਇੰਨਾ ਕੂੜਾ ਸੁੱਟਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਉਮੀਦ ਕਰਦੇ ਹੋ? ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਸਾਫ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਖੁਰਾਕ ਅਤੇ ਮਾਲਿਸ਼ ਲਿਖਾਂਗਾ।' ਉਸਨੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਟੁਕੜੇ 'ਤੇ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮੈਡੀਕਲ ਚਿੱਟੇ ਕੋਟ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ।
ਮੈਨੂੰ ਇਲਾਜ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। 'ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਲੋਨਿਕ ਸਿੰਚਾਈ ਦੇਣੀ ਪਵੇਗੀ,' ਆਦਮੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਇੱਕ ਰੱਸੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਲਿੰਗ ਵਰਗਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਸਨੂੰ ਵੈਸਲੀਨ ਨਾਲ ਮਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰਬੜ ਦੀ ਚਾਦਰ ਨਾਲ ਢੱਕੀ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਢਿੱਡ ਦੇ ਭਾਰ ਲੇਟਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਗੁਦਾ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਪਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦਰਦ ਬਹੁਤ ਭਿਆਨਕ ਸੀ; ਮੈਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਬਗਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੈਟਾਮਾਈਟਸ ਕੀ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਸਾਰੀ ਚੀਜ਼ ਮੇਰੇ ਗੁਦਾ ਵਿੱਚ ਪਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਦਾ ਇੱਕ ਜੈੱਟ ਮੇਰੀਆਂ ਅੰਤੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਕ ਚੂਸਣ ਪੰਪ ਨੇ

ਸੁੰਦਰ ਦਿੱਖ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਇਹ ਉਹ ਭੋਜਨ ਸੀ ਜੋ ਹਰ ਕੋਈ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਸੈਕਸ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਪੰਜਵੇਂ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਟੈਨਿਸ ਖੇਡਿਆ ਜੋ ਇੱਕ ਪੰਦਰਵਾੜੇ ਤੋਂ ਦੋ-ਸੰਤਰੀ-ਇੱਕ-ਦਿਨ ਦੀ ਖੁਰਾਕ 'ਤੇ ਸਨ। ਲੀਡਜ਼ ਦਾ ਦਰਜ਼ੀ ਕਾਫ਼ੀ ਦੋਸਤ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਹ ਉੱਥੇ ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਫੋਟੋ ਦਿਖਾਈ; ਇਹ ਇੱਕ ਮੋਟੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭੁੱਖ ਸੀ। 'ਹੁਣ ਦੇਖੋ!' ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਪੈਂਟ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਵਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਖਿੱਚਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ। 'ਸਭ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ!' ਉਸਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਔਰਤ ਦੋਸਤ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਨੇ ਚੈਂਪਨੀਜ਼ ਤੋਂ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਥੇ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਸੁਨਹਿਰੇ ਵਾਲ ਹੋਰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਲੱਗ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸਦੀ ਕਮਰ ਅਤੇ ਕੁੱਲ੍ਹੇ ਇੱਕ ਘੰਟਾ-ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਾਂਗ ਸਨ। 'ਇਹ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲੀ ਭੁੱਖ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਹਿਰ ਕੱਢ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਤੀਜਾ ਦੇਖੋ!' ਉਸਨੇ ਖੁਸ਼ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਕਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗਠੀਏ ਦੇ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਗ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਏ ਸਨ; ਕੰਨ, ਨੱਕ ਅਤੇ ਗਲੇ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਜੋ ਬਿਹਤਰ ਸੁਣ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਬਿਹਤਰ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਈਨਸ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।
ਇਹ ਸਜ਼ਾ ਦਰਜ਼ੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮਹਿਲਾ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਆਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇੱਕ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਆਦਮੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਦਰਜ਼ੀ ਸਟਾਫ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦੀਦਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਲੀਨਿਕ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਅਹਾਤੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ। ਜੋੜਾ ਪੱਬ-ਰੇਂਗਣ ਗਿਆ। ਖਾਲੀ ਪੇਟ ਸ਼ਰਾਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾਰਿਆ। ਜਦੋਂ ਬੰਦ ਹੋਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਲਾਇਸੈਂਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਸਕਾਚ ਦੀ ਇੱਕ ਬੋਤਲ ਖਰੀਦੀ ਅਤੇ ਚੈਂਪਨੀ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਰਾਬੀ ਹੋ ਕੇ ਗਰਜ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕੱਠੇ ਰਾਤ ਬਿਤਾਈ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼

ਵਿੱਚ ਸਨ, ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਂਹ ਫੜ ਕੇ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਟਾਫ ਨੇ ਸ਼ਰਾਬ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਸਟਮ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਲੋਨਿਕ ਸਿੰਚਾਈ, ਨਾ ਹੀ ਨਮਕ ਰਗੜ, ਨਾ ਹੀ ਠੰਡੇ ਸ਼ਾਵਰ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗਰਮ ਕਾਲੀ ਕੌਫੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਡਾ. ਲੀਫ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ। ਉਸਨੇ ਦਰਜ਼ੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਟਾਫ ਨੂੰ ਜੁਰਮਾਨਾ ਕੀਤਾ ਜਿਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਸੀ। ਜੋੜਾ ਪਰਵਾਹ ਤੋਂ ਪਰੇ ਸੀ। ‘ਇਹ ਇਸ ਦੇ ਯੋਗ ਸੀ,’ ਦਰਜ਼ੀ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ। ‘ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਉਹ ਤਰੀਕਾ ਸੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕੱਲ੍ਹ ਰਾਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਿਆਰੇ?’ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਵੱਲ ਮੁੜਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ। ‘ਬਿਲਕੁਲ ਇਹ ਸੀ,’ ਉਸਨੇ ਸੁਸਤ ਹੋ ਕੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ‘ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਆਨੰਦ ਨਹੀਂ ਮਾਣਿਆ।’ ਮੈਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਦਰਜ਼ੀ ਦਾ ਦੋਸਤ ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਇੱਕ ਵੇਸਵਾ ਸੀ।
ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤੇ ਦੋ ਸੰਤਰੇ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਦ ਨਾਲ ਭਰੇ ਗਰਮ ਪਾਣੀ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ। ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਹਲਕਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਦਹੀਂ ਦੇ ਇੱਕ ਡੱਬੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਵਰਤ ਤੋੜਨਾ ਪਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਸਾਹ ਬੰਦ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਚੱਮਚ ਖਾਣ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਲੱਗਿਆ। ਡਾ. ਲੀਫ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖੁਰਾਕ ਵਿੱਚ ਕੀ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤਲੇ ਹੋਏ ਭੋਜਨ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰੋ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਸੇਵਨ ਘੱਟ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਚੈਂਪਨੀਜ਼ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਸਿਵਾਏ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਇਸ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨੇ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਲੰਡਨ ਵਾਪਸ ਆਉਣ 'ਤੇ ਮੈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਕੋਲ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਐਨਕਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ। 'ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਐਨਕਾਂ ਬਦਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ,' ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ। 'ਕਿਸੇ ਚਮਤਕਾਰ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੀ ਨਜ਼ਰ

ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ।' ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਚਿੰਪ ਜਾਂ ਪਾਗਲ ਵਜੋਂ ਦੱਸੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।
ਲੰਡਨ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਗੰਭੀਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ "ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਛੋਟਾ ਇਤਿਹਾਸ" ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇੱਕ ਨਾਵਲ 'ਤੇ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਹੋਏ ਭਿਆਨਕ ਕਤਲੇਆਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਿਵੇਂ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਈ ਪਲਾਟਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਈ ਪਾਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ। ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਗ੍ਰਸਤ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਏਕ ਹੈ: ਬ੍ਰਹਮਾ (ਸਿਰਜਣਹਾਰ), ਵਿਸ਼ਨੂੰ (ਰੱਖਿਅਕ) ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ (ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ)। ਪਰ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਤ੍ਰਿਏਕ ਦਾ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੂਜਾ ਪਹਿਲੂ ਪ੍ਰਬਲ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਬ੍ਰਹਮਾ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਿਸਾਨ ਕਿਸਾਨ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ; ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਇੱਕ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਵਾਂਗ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਦੁਆਰਾ; ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ, ਇੱਕ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਦੁਆਰਾ ਜੋ ਇੱਕ ਬਿਹਤਰ ਸੰਸਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬੁਰਾਈ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨੋਟਬੁੱਕ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਤਾਲਵੀ ਝੀਲਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਡਰਾਫਟ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੇਲਾਜੀਓ ਗਿਆ, ਪਰ ਇਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ੋਰ-ਸ਼ਰਾਬੇ ਵਾਲੇ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਪਾਇਆ। ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਚੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਝੀਲ ਮਿਲੀ ਜਿਸਨੂੰ ਇਤਾਲਵੀ-ਸਵਿਸ ਸਰਹੱਦ 'ਤੇ ਲਾਗੋ ਐਲੀਓ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਪੈਨਸ਼ਨ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੋ ਕਮਰੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਐਲੀਓ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਲਈ ਇੱਕ ਕਿਸ਼ਤੀ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲਈ ਤਾਂ ਜੋ ਰੋਇੰਗ ਅਤੇ ਤੈਰਾਕੀ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਕਸਰਤ ਕਰ ਸਕਾਂ (ਇੱਥੇ ਬਹੁਤੇ ਸੈਰ ਨਹੀਂ ਸਨ)। ਮੈਂ ਦਿਨ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮਾਂ ਨਾਵਲ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਇਆ। ਜਲਦੀ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਕਿਸ਼ਤੀ ਨੂੰ ਝੀਲ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਲੈ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਕੋਈ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੱਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਝੀਲ ਵਿੱਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ

ਸ਼ਾਮਾਂ ਲੰਬੀਆਂ ਅਤੇ ਗਰਮ ਸਨ; ਰਾਤ 10 ਵਜੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਈ। ਆਪਣੀ ਖਿੜਕੀ ਤੋਂ ਮੈਂ ਸਵਿਸ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਰੌਸ਼ਨੀਆਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਉਤਸ਼ਾਹ ਟੂਰ ਡੀ ਫਰਾਂਸ ਸਾਈਕਲ ਦੌੜ ਸੀ। ਹਰ ਸ਼ਾਮ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਅਤੇ ਰੇਡੀਓ 'ਤੇ ਦੌੜ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਸੁਣਨ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਸ਼ਾਮ ਮੈਂ ਸਵਿਸ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਪੂਰੇ ਉੱਤਰੀ ਅਸਮਾਨ ਨੂੰ ਆਤਿਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਫਟਦੇ ਦੇਖਿਆ: ਇੱਕ ਸਵਿਸ ਨੇ ਸਾਈਕਲ ਦੌੜ ਜਿੱਤ ਲਈ ਸੀ।

ਇੱਕ ਰਾਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਗਰਮ ਸੀ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਕਿਸ਼ਤੀ ਚਲਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਐਲੀਓ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਠੰਡਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਝੀਲ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲੈ ਗਿਆ, ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਕੱਪੜੇ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤੇ (ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤੈਰਾਕੀ ਦੇ ਟਰੰਕ ਨਹੀਂ ਸਨ) ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਤੀ ਵਿੱਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਕਿਸ਼ਤੀ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਵਹਿਣ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਇਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤੈਰਿਆ। ਅਚਾਨਕ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਮੋਟਰ ਕਿਸ਼ਤੀ ਦੀ ਗਰਜ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੈੱਡਲਾਈਟਾਂ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਚਮਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਜਿੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੈਂ ਚੜ੍ਹਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਓਨਾ ਹੀ ਇਹ ਝੁਕਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਪਕੜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਗਸ਼ਤੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਦੀਆਂ ਹੈੱਡਲਾਈਟਾਂ ਨੇ ਫੜ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਵਿਸ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਤਾਲਵੀ ਕਸਟਮ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀ ਦੇਖਿਆ - ਇੱਕ ਹਨੇਰਾ ਆਦਮੀ ਜਿਸਦੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਲੰਬੇ ਵਾਲ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਟਪਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਐਲੀਓ ਨੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਰਾਖਸ਼ ਸੁੱਟਿਆ ਸੀ? ਮੈਨੂੰ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਸਮਝ ਆ ਗਏ - ਡੀਓਸ ਮਿਓਸ ('ਮੇਰਾ ਰੱਬ'), 'ਕਾਰਾ ਮੀਆ!' ('ਮੇਰੀ ਪਿਆਰੀ')। ਦਇਆ ਨਾਲ, ਇੱਕ ਗਸ਼ਤ ਵਾਲੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਛੋਟੀ ਧੀ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ

ਸੁਣਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਕੇ ਪੈਨਸ਼ਨ ਵੱਲ ਵਾਪਸ ਲੈ ਜਾਇਆ, ਮੈਨੂੰ ਇਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲਟਕਾਇਆ। ਮੈਂ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ, ਆਪਣੀ ਪੱਗ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਦੁਆਲੇ ਲਪੇਟ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾ ਲਏ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਇਤਾਲਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁਭ ਰਾਤਰੀ ਕਿਹਾ।
ਲਾਗੋ ਐਲੀਓ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਲਾਭਕਾਰੀ ਮਹੀਨੇ ਬਿਤਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਮੁੰਬਈ ਅਤੇ ਘਰ ਜਾਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਫੜਨ ਲਈ ਲੰਡਨ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ 1950 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਸੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਸਮੀਖਿਆਵਾਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਰਾਇਲਟੀ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀ ਕਮਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਮੇਰਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਂਦੇ ਸਨ। 'ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਪਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ,' ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਨਿਖੱਟੂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ - ਇੱਕ ਸ਼ਰਕਰ, ਜੋ ਆਪਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਕਮਾਉਂਦਾ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਸਰ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ, ਜਿਸ ਦੇ ਘਰ ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਸਕੂਲ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭਰਤ ਅਤੇ ਭਰਤ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸ਼ੀਲਾ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਕਾਰਨ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕੋਈ ਕੰਮ-ਵਾਮ (ਕੰਮ ਜਾਂ ਕੁਝ) ਕਰਦੇ ਹੋ, ਜਾਂ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਕਮਾਈ 'ਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋ - ਬਾਪ ਕੀ ਕਮਾਈ ਦਾ ਖਾਤਾ ਟੋਪੀ?' ਇਨ੍ਹਾਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੁਖੀ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸੱਚ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨਾਲ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ; ਮੇਰੀ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਆਮਦਨ ਸਥਾਨਕ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਲਈ ਲਿਖੇ ਗਏ ਛੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਲੇਖਾਂ ਜਾਂ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ 'ਤੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਤੋਂ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ 1000 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਦੂਨ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਫੀਸ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੁਆਰਾ

ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਪੈਸਿਆਂ ਤੋਂ ਭਰਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਮੰਗਤ ਰਾਏ ਅਤੇ ਭਰਤ ਰਾਮ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲਈ। ਮੇਰਾ ਮਨੋਬਲ ਸਭ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਸੀ।
ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਛੱਡਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਭੋਪਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਆਈਸ-ਕ੍ਰੀਮ ਫੈਕਟਰੀ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਇੱਕ ਘਰ ਝੀਲ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਨੇ ਮੈਨੇਜਰ ਲਈ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਖਾਲੀ ਪਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਨੌਕਰ ਲਿਆ ਜੋ ਮੇਰੇ ਲਈ ਖਾਣਾ ਪਕਾਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਭੋਪਾਲ ਲਈ ਰੇਲਗੱਡੀ ਫੜੀ। ਮੈਨੂੰ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਮੇਰੇ ਡੱਬੇ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਸਿੰਧੀ ਸੱਜਣ ਸਨ। ਉਹ ਗੱਲਾਂ-ਬਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਰਸਤੇ ਦੇ ਇੱਕ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਚਾਹ ਦਾ ਆਰਡਰ ਦਿੱਤਾ। ਤਿੰਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੇ ਬਿਸਕੁਟਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਟੀਨ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਨਾਂਹ ਕਹਿਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ: 'ਸੇਠ ਖੁਦ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਤਪਾਦ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਨਾਂਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਆਦਮੀ ਹੋ?'
ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਆਦਮੀ ਸੇਠ ਮੰਗਾ ਰਾਮ ਸੀ, ਜੋ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਿਸਕੁਟਾਂ ਦਾ ਮੋਹਰੀ ਉਤਪਾਦਕ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਈ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੁੱਕੁਰ (ਸਿੰਧ) ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਟ੍ਰੀਟ-ਹਾਕਰ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਨਿਮਰ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਬਿਸਕੁਟ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਵਧਾਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰੱਬ ਨੇ ਉਸ 'ਤੇ ਕਿਰਪਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਹੁਣ ਇੱਕ ਕਰੋੜਪਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਉਹ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਦਸਵੀਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਪਾਸ ਕਰ ਲਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।
‘ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਭੇਜਿਆ?’ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ।

'ਕਿਸ ਲਈ?' ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। 'ਉਹ ਬਿਸਕੁਟ ਬਣਾਉਣਾ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ।'
ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੀ ਔਲਾਦ ਲਈ ਨਵੇਂ ਦਿਸਹੱਦੇ ਖੋਲ੍ਹਣ ਬਾਰੇ ਝਿੜਕਦਾ ਰਿਹਾ।
ਉਸਨੂੰ ਸੂਈ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਭੜਕ ਉੱਠਿਆ।
‘ਤੁਸੀਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਸੀ?’ ਮੈਂ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ‘ਤੁਸੀਂ ਵਿਲਾਇਟ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਇਆ?’ ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।
‘ਲਗਭਗ ਪੰਜ ਸਾਲ,’ ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।
‘ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਤਨਖਾਹ ਕਿੰਨੀ ਲੈ ਰਹੇ ਹੋ?’ ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਆਖਰੀ ਤਨਖਾਹ ਦਾ ਅੰਕੜਾ ਦੱਸਿਆ। ਸੇਠ ਮੰਗਾ ਰਾਮ ਨੇ ਇੱਕ ਤੇਜ਼ ਹਿਸਾਬ ਲਗਾਇਆ ਅਤੇ ਫੁੰਕਾਰਿਆ।

'ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਵੇਸ਼ 'ਤੇ ਇੱਕ ਵਾਜਬ ਵਿਆਜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ' - ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਵੇਸ਼ 'ਤੇ ਇੱਕ ਵਾਜਬ ਵਿਆਜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਘਰ, ਆਸ਼ਿਆਨਾ, ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਜਾਵਟੀ ਦੋ ਮੰਜ਼ਿਲਾ ਇਮਾਰਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਉੱਪਰਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਇੱਕ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਬਾਲਕੋਨੀ ਝੀਲ ਦਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਤੇ ਖੋਖਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦੇ ਸਾਰਸ ਕ੍ਰੇਨਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਖੇਤ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਦੇ ਨਾਚਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਧਿਆਨ ਭੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹਿੱਸਾ ਨਵਾਬ ਦੇ ਮਹਿਲ ਤੋਂ ਔਰਤਾਂ ਸਨ, ਜੋ ਅੱਧੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਨਹਾਉਣ ਲਈ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜ ਜਾਂ ਛੇ ਆਪਣੇ ਬੁਰਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤੱਕ ਲਪੇਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਆਸ ਪਾਸ ਕੋਈ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹਿਲ ਵੱਲ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਉਤਾਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਆਸ਼ਿਆਨਾ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਖੇਤ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਨਜ਼ਾਰਾ ਸੀ! ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਉਹ

ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਔਰਤਾਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਛਿੜਕਦੀਆਂ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਬਣ ਲਗਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਪਾਣੀ ਹੇਠ ਝੁਕਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧੁੱਪ ਵਿੱਚ ਸੁਕਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ।
ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲੰਮੀ ਸੈਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਲੇਟਫਾਰਮਾਂ 'ਤੇ ਰੇਲਗੱਡੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਟਾਫ ਦੀਆਂ ਡਿਊਟੀਆਂ ਕਿਵੇਂ ਨਿਭਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਸਕਾਂ। ਇੱਕ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਮੇਰੇ ਨਾਵਲ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਹਿੱਸਾ ਸੀ।
ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਭੋਪਾਲ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਤਾਂ ਲੰਡਨ ਆਬਜ਼ਰਵਰ ਦੇ ਰਾਵਲ ਨੌਕਸ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੈਲਨ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਵੀਕਐਂਡ ਬਿਤਾਉਣ ਆਏ। ਨਵਾਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਇੰਟਰਵਿਊ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਅਖ਼ਬਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਲੇਖ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਚੀ ਵਿਖੇ ਬੋਧੀ ਸਤੂਪ ਦੇਖਣ ਲੈ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਰਾਤ ਅਸੀਂ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ੇਰ ਦੇਖਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਵਿੱਚ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਤਲਾਅ ਦੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਟਾਵਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਸਵੇਰ ਤੱਕ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੇ ਰਹੇ। ਸਾਨੂੰ ਕਦੇ ਸ਼ੇਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਗੁੱਸੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਲਗਾਤਾਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜਾਨਵਰ ਤਲਾਅ ਤੋਂ ਦੂਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਕੁਝ ਸੰਭਾਰਾਂ 'ਤੇ ਕੱਢੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹੈੱਡਲਾਈਟਾਂ ਦੀ ਚਮਕ ਨਾਲ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।
ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਦਾ ਖਰੜਾ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸਦਾ ਨਾਮ ਮਨੋ ਮਾਜਰਾ ਰੱਖਿਆ, ਉਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਲੱਭਿਆ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਵਾਲਟਰ ਬੈੱਲ ਦੀ ਅਮਰੀਕੀ ਪਤਨੀ, ਟੈਟੀ ਬੈੱਲ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਟਾਈਪ ਕਰਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। ਕੰਮ ਖਤਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਫ਼-ਸਾਫ਼ ਕਿਹਾ, 'ਇਹ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੈ! ਕੋਈ ਵੀ ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ।' ਮੈਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਪਾੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ

ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਗਲਪ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕੰਮ ਲਈ ਇੱਕ ਐਂਟਰੀ ਵਜੋਂ ਗਰੋਵ ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਆਈ.ਐਮ. ਵਰਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਭੇਜਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਜੱਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਮੈਨਨ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਡਾਲਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਇਨਾਮ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕਰਾਰਨਾਮਾ ਜਿੱਤਿਆ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਵਿੱਚ ਟ੍ਰੇਨ ਟੂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਹਿਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ ਉਹ ਟੈਟੀ ਬੈੱਲ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਚੁੰਮਣ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕਾਕਟੇਲ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਚੁੰਮਣ ਯੋਗ ਅਤੇ ਇੱਕ ਉਦਾਰ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਸੀ।
ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਏ.ਆਈ.ਆਰ. ਦੀਆਂ ਬਾਹਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸਾਮੀਆਂ ਦਾ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਅਰਜ਼ੀ ਦਿੱਤੀ; ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਲਾਇੰਸ ਫ੍ਰਾਂਸਾਈਜ਼ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਵਜੋਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਫ੍ਰੈਂਚ ਪਤਨੀ ਸੀ, ਨੇ ਫ੍ਰੈਂਚ ਲਈ ਅਰਜ਼ੀ ਦਿੱਤੀ। ਸਾਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਤੁਰੰਤ ਬੌਸ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦਾਰੂਵਾਲਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸੀ। ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਮੁਖੀ ਮਿਸ ਮਹਿਰਾ ਮਸਾਨੀ ਸੀ - ਜਿੰਨੀ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਔਰਤ ਮੈਂ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਹਾਂ। ਸਾਡੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੀਰਦ ਸੀ. ਚੌਧਰੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕੰਮ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ, ਜੋ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਵਿੱਚ ਖ਼ਬਰਾਂ (ਇੱਕ ਨਿਊਜ਼ ਰੀਡਰ ਦੁਆਰਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ), ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਸਮਾਰੋਹ (ਇੱਕ ਸੰਗੀਤ ਮਾਹਰ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ) ਅਤੇ ਦਸ ਮਿੰਟਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੇ ਛੋਟੇ ਫੀਚਰ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ - ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਬਾਹਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੰਦਰਾਂ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜੋ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਉਮੀਦ

ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਬਾਕੀ ਦਿਨ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਗੱਪਾਂ ਮਾਰਨ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਇਆ ਗਿਆ - ਨੀਰਦ ਬਾਬੂ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਜਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸ਼ੁੰਗਲੂ ਜਿਸ ਕੋਲ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੰਮ ਹੋਣ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉੱਥੇ ਸੁੰਦਰ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਵੀ ਸੀ - ਕਾਂਤਾ ਗੁਪਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਫ੍ਰੈਂਚ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੁਸਲਿਮ ਸਟੈਨੋ ਟਾਈਪਿਸਟ ਸੀ ਅਤੇ ਹੋਰ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਬਿਤਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਇਆ। ਹੋਰ ਵੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਇੰਨੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਨ ਕਿ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇੱਕ ਰਾਤ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਜੋ ਕਿ ਨਿਰਮਾਤਾ ਅਤੇ ਨਿਊਜ਼ ਰੀਡਰ ਦੋਵੇਂ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਤੋਂ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੂਰੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਟ੍ਰਾਂਸਮੀਟਰ ਚਾਲੂ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ: 'ਇਹ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਦੀ ਫ੍ਰੈਂਚ ਸੇਵਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਨਿਰਮਾਤਾ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਫ੍ਰੈਂਚ ਨਹੀਂ ਬੋਲ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਥੇ ਕੁਝ ਸੰਗੀਤ ਹੈ।' ਸਾਡੇ ਫ੍ਰੈਂਚ ਸਰੋਤਿਆਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।
ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਨਾਲ ਦੋ ਸਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਦਿਖਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਲਾਭਦਾਇਕ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਉਤਸੁਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਬ੍ਰੇਕ ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਡਾ. ਲੂਥਰ ਇਵਾਨਸ ਦੀ ਭਾਰਤ ਫੇਰੀ ਨਾਲ ਆਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਘਰੇਲੂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇੰਟਰਵਿਊ ਵਧੀਆ ਰਹੀ ਅਤੇ ਇਵਾਨਸ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਘਰ ਬੁਲਾਇਆ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ (ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਈਟ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਮਦਦਗਾਰ ਸੀ) ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾਨ ਨਿਵਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਪ੍ਰੇਮ ਕਿਰਪਾਲ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਯੂਨੈਸਕੋ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ

[redacted]

8 ਪੈਰਿਸੀਅਨ ਇੰਟਰਲਿਊਡ
ਮੈਂ ਪੈਰਿਸ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਵਾਰ ਪੈਰਿਸ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਲਕਸਮਬਰਗ ਗਾਰਡਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਡੂ ਪੈਂਥਿਓਨ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਫ੍ਰੈਂਚ ਬੋਲਣ ਦਾ ਕੋਰਸ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਪੀ.ਆਰ.ਓ. ਸੀ, ਤਾਂ ਡਾ. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤੀ ਵਫ਼ਦ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰੇਮ ਕਿਰਪਾਲ ਨੇ ਫਲੋਰੈਂਸ ਵਿੱਚ ਯੂਨੈਸਕੋ ਕਾਨਫਰੰਸ ਲਈ ਪ੍ਰੈਸ ਅਫਸਰ ਵਜੋਂ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਵਾਇਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਫਰਾਂਸ ਅਤੇ ਐਲਪਸ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਟਸਕਨੀ ਤੱਕ ਸਾਰਾ ਰਸਤਾ ਗੱਡੀ ਚਲਾ ਕੇ ਗਏ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ 'ਕੋਈ ਸਰਹੱਦਾਂ ਨਾ ਜਾਣਨ ਵਾਲੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ' ਅਤੇ 'ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਬੀਜ ਬੀਜਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ' 'ਤੇ ਲੰਬੇ-ਲੰਬੇ ਭਾਸ਼ਣ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਡਾ. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੇਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨੀ ਭਾਸ਼ਣ ਭਾਸ਼ਣ ਦਾ ਟੂਰ ਡੀ ਫੋਰਸ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਤਾੜੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਡੈਲੀਗੇਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਆਪਣੇ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਲੇਟ ਕੇ ਕੀਤਾ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਹੋਰ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਫਿਲਮ ਅਦਾਕਾਰਾ ਮਿਰਨਾ ਲੋਏ ਵੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਰਹਾਣੇ 'ਤੇ ਲੇਟਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਮੀਲੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਉਸਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਸਦੇ ਕਿੰਨੇ ਪਤੀ ਹਨ। ਇਹ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਮਰੀਕੀ ਵਫ਼ਦ ਦੇ ਨੇਤਾ, ਡਾ. ਸਾਰਜੈਂਟ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਦੋਸਤੀ ਕੈਰੋਲ ਲਾਈਸ ਨਾਲ ਸੀ, ਜੋ ਅਮਰੀਕੀ ਵਫ਼ਦ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਤਾਇਨਾਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਰਾਜਦੂਤ ਬੰਕਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੇਪਾਲ ਵਿੱਚ ਰਾਜਦੂਤ ਬਣ ਗਈ।

ਫਲੋਰੈਂਸ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤੇ ਬਿਤਾਏ ਮੈਨੂੰ ਆਰਟ ਗੈਲਰੀਆਂ ਦੇਖਣ, ਪੀਸਾ ਵਿਖੇ ਲੀਨਿੰਗ ਟਾਵਰ, ਸਿਏਨਾ ਵਿਖੇ ਪਾਲੀਓ ਅਤੇ ਕੁਝ ਇਤਾਲਵੀ ਝੀਲਾਂ ਦੇਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਗਾਰਡਾ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਅਜੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੀ ਦੁਪਹਿਰ ਤੇਜ਼ ਗਰਮੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਟਲ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਗੱਡੀ ਚਲਾਈ ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਖਾ ਸਕਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਤ ਬਿਤਾ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਗਾਰਡਾ ਪਹੁੰਚੇ - ਗਰਮ ਧੁੱਪ ਹੇਠ ਚਮਕਦਾ ਪਾਣੀ ਦਾ ਮੀਲ-ਦਰ-ਮੀਲ। ਅਸੀਂ ਝੀਲ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਇੱਕ ਤੰਗ ਕਾਜ਼ਵੇਅ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਸਾਈਨ ਬੋਰਡ 'ਤੇ ਸੈਨ ਸਿਮਿਓਨ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉੱਥੇ ਜਗ੍ਹਾ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਇੱਕ ਪਥਰੀਲੇ ਟਾਪੂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਨ ਵਾਲਾ ਪਿੰਡ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਛੋਟੇ ਹੋਟਲ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਚੈੱਕ ਕੀਤਾ। ਨਹਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਟਾਪੂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਧੂੜ ਭਰੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਗਿਆ ਜੋ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਾਈਨ ਦੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਵਾਲੇ ਕਬਰਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਾਈਨ-ਸੂਈਆਂ ਦੇ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਲੇਟ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨੀਲੇ ਅਸਮਾਨ ਨੂੰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹਨੇਰਾ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖਿਆ। ਮੈਂ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਪਾਰ ਲਹਿਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮਛੇਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣੀਆਂ। ਮੈਂ ਸੌਂ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਮੁਰਦਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੁੱਤਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਦੇ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਟਾਹਣੀ 'ਤੇ ਪੂਰੇ ਗਲੇ ਵਿੱਚ ਗਾ ਰਹੇ ਇੱਕ ਬੁਲਬੁਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਗਾਇਆ। ਇੱਕ ਪੂਰਾ ਚੰਨ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੀ, ਝੀਲ ਦੇ ਪਾਰ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਇੱਕ ਟੁਕੜੇ ਨੂੰ ਕੱਟਦਾ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਚਾਂਦਨੀ ਰਾਤ ਵਿੱਚ ਪੰਛੀ ਦੇ ਗਾਣੇ ਨਾਲ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ - ਕੀਟਸ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸੁਣਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਜਦੋਂ ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਾਦੂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਘ੍ਰਿਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਹੀ ਪਿਆ ਰਿਹਾ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਾਫ਼ ਰਾਤ ਦੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਚੰਦਰਮਾ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਅਤੇ ਉੱਚਾ ਉੱਠਦਾ ਦੇਖਿਆ। ਬੁਲਬੁਲ ਮੇਰੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉੱਡ ਗਿਆ। ਜਾਦੂ ਟੁੱਟ ਗਿਆ।

ਦੋ ਸਾਲ ਬਾਅਦ, ਕਿਰਪਾਲ ਨੇ ਫਿਰ ਪੈਰਿਸ ਵਿੱਚ ਮੌਲਾਨਾ ਆਜ਼ਾਦ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤੀ ਵਫ਼ਦ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਮੌਲਾਨਾ ਨੇ ਇਹ ਮੰਨ ਲਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਪੈਰਿਸ ਵਿੱਚ ਮੌਜ-ਮਸਤੀ ਕਰਨ ਆਇਆ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੌਂਪਿਆ। ਹਰ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਉਹ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਸੀ 'ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਮਾਜ਼ਾ ਕਰੀਏ' - ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣੋ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਸੀਨੀਅਰ ਡੈਲੀਗੇਟ ਦੁਆਰਾ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਰੁੱਖਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਸ਼ਾਮ ਪਵਿੱਤਰ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਕਾਚ ਦਾ ਆਨੰਦ ਖੁਦ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਅਣਜਾਣ ਰਹਿਣ ਤਾਂ ਜੋ ਇਮਾਮ-ਉਲ-ਹਿੰਦ - ਮੁਸਲਿਮ ਭਾਰਤ ਦੇ ਥਿੰਕ-ਟੈਂਕ - ਦੀ ਆਪਣੀ ਛਵੀ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਵਫ਼ਦ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਬੀਬ ਵੀ ਸਨ, ਇੱਕ ਮਨਮੋਹਕ ਅਕਾਦਮਿਕ, ਜੋ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਚੀਨ ਦੇ ਦਾਖਲੇ ਪ੍ਰਤੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਉਲਝਣ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਵੋਟਿੰਗ ਦੀ ਗੱਲ ਆਈ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੋਟ ਪਾਈ। ਇਸਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨਾ ਪਿਆ।
ਯੂਨੈਸਕੋ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਐਲਰਜੀ ਰਹੀ ਹੈ ਜੋ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਉਛਾਲਦੇ ਹਨ। 'ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਆਉਣਾ ਪਵੇਗਾ,' ਕਿਰਪਾਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ। ਉਸਨੇ ਕਦੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਪੈਰਿਸ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਰਹਿਣ ਲਈ ਇੱਕ ਸੁਹਾਵਣਾ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਸ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਭਰੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਆਦਮੀ ਜਾਂ ਔਰਤ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਮੇਰੇ ਦੁਆਰਾ ਵਧਾਇਆ ਗਿਆ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਿਰਫ਼ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਸਨ - ਗੋਰੇ ਰੂਸੀ ਜਾਂ ਅਮਰੀਕੀ ਜੋ ਉੱਥੇ ਵਸ ਗਏ ਸਨ, ਜਾਂ ਯਹੂਦੀ ਜੋ ਯਹੂਦੀ-ਵਿਰੋਧੀ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਹਿਸੂਸ

ਕਰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਅਕਸਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉੱਚ-ਫੁਲਕੀ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੈਸੇ-ਮਨੋਰਥ ਵਾਲੀ ਕੌਮ ਸੀ ਜੋ ਮੈਂ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਹੋ - ਇੱਕ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ, ਸਿਨੇਮਾ ਜਾਂ ਪਾਰਕ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰੋਅ ਬੋਟ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲੈਣ ਲਈ - ਨਿਰਧਾਰਤ ਪੈਸੇ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇੱਕ ਹੱਥ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇੱਕ ਪੋਰਬੋਇਰ (ਟਿਪ) ਲਈ ਵਧਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਝੁਕਣ, ਹੱਥ-ਚੁੰਮਣ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰੀ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬੇਰਹਿਮ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਫਰਾਂਸ ਕਿੰਨੀ ਵਧੀਆ ਜਗ੍ਹਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ ਜੇਕਰ ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਨਾ ਰਹਿੰਦਾ!
ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮੈਂ 1954 ਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ ਦੇ ਨਾਲ ਦੁਬਾਰਾ ਪੈਰਿਸ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਰਾਜਦੂਤ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਸਾਡਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਰਾਜਦੂਤ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਚਾਚਾ, ਐਚ.ਐਸ. ਮਲਿਕ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਤੋਂ ਫਰਾਂਸ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੇ ਨੇੜੇ ਅਸਥਾਈ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਲੱਭੀ ਗਈ ਸੀ, ਫਿਰ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੌਰਾਨ ਜਰਮਨ ਗੁਪਤ ਪੁਲਿਸ (ਗੈਸਟਾਪੋ) ਦੇ ਮੁੱਖ ਦਫਤਰ, ਹੋਟਲ ਮੈਜੇਸਟਿਕ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਾਮ ਅਸੀਂ ਮਲਿਕਾਂ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਤੀ ਠੰਡੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਫਰਾਂਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਿੰਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।
ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਮੈਂ ਯੂਨੈਸਕੋ ਵਿੱਚ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਤੁਰੰਤ ਬੌਸ, ਇੱਕ ਅਮਰੀਕੀ ਸ਼ਨਾਈਡਰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਨੰਬਰ ਦੋ, ਇੱਕ ਫ੍ਰੈਂਚ ਯਹੂਦੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸਨੇ ਫ੍ਰੈਂਚ ਅੰਡਰਗਰਾਊਂਡ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਫਿਲਿਪ ਵੁਲਫ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਫਿਲਿਪ ਡੇਸਜਾਰਡਿਨਸ ਰੱਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਬਰਾਬਰ ਰਵਾਨਗੀ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਫ੍ਰੈਂਚ ਬੋਲਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸ਼ਨਾਈਡਰ ਦੇ ਲੂਥਰ ਇਵਾਨਸ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜੋ ਉਸਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਨਾਈਡਰ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਬਾਰੇ

ਇਤਰਾਜ਼ ਸੀ। ਡੇਸਜਾਰਡਿਨਸ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਬਣਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਵਾਨਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੂਜਾ ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਦੋਸਤੀ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਸੀਟੇ ਨੇਗਰੀਅਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੁਹਾਵਣੇ, ਇਕਾਂਤ, ਇੱਕ ਬੈੱਡਰੂਮ ਵਾਲੇ ਫਲੈਟ ਵਿੱਚ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਅਸਥਾਈ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਲੱਭਣ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਕਿ ਆਈਫਲ ਟਾਵਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਵਿਅਸਤ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਲ-ਡੀ-ਸੈਕ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਫ੍ਰੈਂਚ ਡਿਪਲੋਮੈਟ ਦੀ ਚੀਨੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਸੀ।
ਸਾਡੇ ਸੈਟਲ ਹੋਣ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਅਮਰੀਕਨ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਉਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਅਦ, ਈਵਾਨਜ਼ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਇੱਕ ਮੀਟਿੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਲੰਡਨ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਯੂਨੈਸਕੋ ਲਈ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਰਿਚਰਡ ਪਾਵੇਲ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ, ਮੇਰੇ ਕੁਝ ਸੰਪਾਦਕ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਯੂਨੈਸਕੋ ਲਈ ਈਵਾਨਜ਼ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਸੁਣਨ ਲਈ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ 'ਤੇ ਆਉਣ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਯੂਨੈਸਕੋ ਬਾਰੇ ਸ਼ੱਕੀ ਸਨ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਮਹਿਮਾਨ ਇੰਨੇ ਨਿਮਰ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਈਵਾਨਜ਼ ਦੀ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਿਖਾ ਸਕੇ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ, ਈਵਾਨਜ਼, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਮਰੀਕੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ, ਗੂੰਜਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੀ। ਇਹ ਵੱਡੇ ਹਾਲ ਦੇ ਸਿਰੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਜੋ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭੀੜ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਈਵਾਨਜ਼ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਇੱਕ ਅਮਰੀਕੀ ਔਰਤ ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਆਈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਥਪਥਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਈਵਾਨਜ਼ ਨੇ ਆਪਣਾ ਭਾਸ਼ਣ ਰੋਕਿਆ ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜਿਆ। 'ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਹੈ,' ਉਸਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ। 'ਹਾਲ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ 'ਤੇ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਹਰ ਗੱਲ ਸੁਣ

ਪੱਤਰ ਸੀ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰੱਖਿਆ ਉਪ ਮੰਤਰੀ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਡਾ. ਹੁਮਾਯੂੰ ਕਬੀਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿਣ, ਤਾਂ ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਜੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਭਜਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੇ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਮਜੀਠੀਆ ਦਾ ਜਵਾਬ ਮੈਨੂੰ 'ਯੂਨੈਸਕੋ, ਪੈਲੇਸੀਓ ਨੈਸੀਓਨਲ, ਮੋਂਟੇਵੀਡੀਓ, ਉਰੂਗਵੇ, ਫਰਾਂਸ' 'ਤੇ ਸੰਬੋਧਿਤ ਇੱਕ ਲਿਫਾਫੇ 'ਤੇ ਆਇਆ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਸਪੈਨਿਸ਼ ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਈ। ‘ਤੁਹਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਉਰੂਗਵੇ ਨਾਮ ਦਾ ਕੋਈ ਦੇਸ਼ ਹੈ?’ ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। ‘ਤੁਹਾਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ,’ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ। ‘ਇਹ ਸਾਡੇ ਰੱਖਿਆ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੋਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਹੋ, ਤਾਂ ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।’
ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਿਲਚਸਪ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹੋਟਲ ਦੇ ਫੋਅਰ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਛੋਟਾ, ਸਿਆਣਾ, ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਅੱਖ ਵਾਲਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਆਦਮੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਅਤੇ 'ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ, ਸਾਈਨਰ!' ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਨਮਸਤੇ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਸਿੱਖ ਹੈ। 'ਸੀ, ਸਾਈਨਰ,' ਉਸਨੇ ਸਪੈਨਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਇਸਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣਾ, ਟੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪਾਸਪੋਰਟ ਕੱਢਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਫੋਟੋ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ: ਇਹ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਸਿੱਖ ਦੀ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਅੱਖ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ, ਨਾਓਂ (ਨਾਮ) ਚੰਚਲ ਸਿਓਂ (ਸਿੰਘ)। ਪੇ (ਪੀਓ, ਜਾਂ ਪਿਤਾ) ਸੋਹਣ ਸਿਓਂ; ਮਾਓ (ਮਾਂ) ਗੁਰਦੀਪ ਕੌਰ; ਪਿੰਡ (ਪਿੰਡ) ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਜਾਂ ਕੁਝ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਇੱਕ, ਦੋ, ਤਿਨ, ਚਾਰ ਤੱਕ ਦਸ ਤੱਕ ਗਿਣਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਬੋਲ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ

ਸਪੈਨਿਸ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇਹ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਹਾਣੀ ਸੀ। ਚੰਚਲ ਸਿੰਘ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਵਸਣ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡੇ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਛੱਡ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਅਮਰੀਕਾ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਵੀ ਉਸਦਾ ਇਹੀ ਹਾਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਛੱਡਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਮੈਕਸੀਕੋ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਜ਼ੀਲ ਰਾਹੀਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਆਪਣਾ ਰਸਤਾ ਹਿਚ-ਹਾਈਕ ਕਰ ਗਿਆ। ਕੋਈ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਉਸਨੂੰ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਉਰੂਗਵੇ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਜੋਂ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਸਪੈਨਿਸ਼ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੀ ਧੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਪਰਿਵਾਰ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਸਪੈਨਿਸ਼ ਦੋਵੇਂ ਨਾਮ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ: ਦਿਲਬਾਗ ਡੌਨ ਪੇਡਰੋ ਸਿੰਘ, ਸਾਂਤੀ ਕਾਰਮੇਲੀਟਾ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ। ਚੰਚਲ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਵੀਹ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਇਸਦਾ ਇੱਕ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਸੀ - ਪੰਜਾਹ ਸਾਲਾਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਉਸਦੀ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਸਮਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਿਮ ਵਪਾਰੀ (ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਅਨਵਰ ਸੀ), ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਪੈਨਿਸ਼ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਦੋਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਲਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। 'ਸ਼ਬਦ ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ,' ਉਸਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ। 'ਮੈਂ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਉਰੂਗਵੇ ਵਿੱਚ ਹਾਂ, ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੈਨਿਸ਼ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ

ਮੰਤਰੀ, ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਫਲਾਣਾ ਹੈ: ਮੈਂ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆਈ ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨਾਲ ਹਾਂ।' ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੱਥ ਮਿਲਾਏ। ਗੱਲਬਾਤ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆਈ ਨੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, 'ਤੁਹਾਡੇ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਸਿਵਲ ਸੇਵਕ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਫ਼ਰਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕੈਨਬਰਾ ਵਾਪਸ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਨੌਕਰੀ ਮੇਰੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਮੰਤਰੀ ਕਦੇ ਵੀ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਰਹੇਗਾ।' ਮੈਨੂੰ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆਈ ਨੂੰ ਮੇਜ਼ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਲੱਤ ਮਾਰਨੀ ਪਈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਰੁਕ ਜਾਵੇ। ਉਸਨੇ ਬਸ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਮੁੜ ਕੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ। 'ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਉਂ ਲੱਤਾਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹੋ?' ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਕਬੂਲ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਜੋ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, 'ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ ਜਿਸਦੀ ਅੱਜ ਸਵੇਰੇ ਨੌਕਰੀ ਚਲੀ ਗਈ ਹੈ।'
ਮੈਂ ਲੂਥਰ ਈਵਾਨਜ਼ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ 'ਤੇ ਖਰਾ ਨਹੀਂ ਉਤਰਿਆ ਅਤੇ ਬਜਟ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਡਿਪਟੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਲਕਮ ਆਦਿਸ਼ੇਸ਼ੀਆ, ਇੱਕ ਡਿਫ੍ਰੋਕਡ ਤਾਮਿਲ ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀ ਨੂੰ ਫਰਾਂਸੀਸੀ, ਰੇਨੇ ਮਹੇਊ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਆਪਣਾ ਦੂਜਾ ਸਹਾਇਕ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਸਦੀ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੋਂਟੇਵੀਡੀਓ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚੋਣਵੇਂ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੇ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ।
ਮੈਨੂੰ ਉਰੂਗਵੇ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਮੇਰੀ ਸਪੈਨਿਸ਼ ਸੈਕਟਰੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਫਾਰਮ 'ਤੇ ਲੈ ਗਈ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਗੌਚੋ ਨੂੰ ਨੰਗੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦੇ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵੱਛੀ ਨੂੰ ਲੱਸੋ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਦਾ ਗਲਾ ਵੱਢਿਆ, ਫਿਰ ਇਸਦਾ ਢਿੱਡ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸਦੀਆਂ ਅੰਤੜੀਆਂ ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਸਿਰ ਅਤੇ ਚਮੜੀ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਸਟੀਲ ਦੀਆਂ ਬਾਰਾਂ ਨਾਲ ਬਣੇ ਇੱਕ ਤਿਪਾਈ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਹੇਠਾਂ ਇੱਕ ਧੁਖਦੀ ਅੱਗ ਸੀ। ਫਿਰ ਮੁੰਡੇ ਅਤੇ

ਕੁੜੀਆਂ ਨੱਚਦੇ ਅਤੇ ਗਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਵੱਛੀ ਭੁੰਨੀ ਨਹੀਂ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਉਬੌਏ ਚਾਕੂਆਂ ਨਾਲ ਇਸਦੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਟੁਕੜੇ ਕੱਟੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਗਜ਼ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ 'ਤੇ ਖਾਧਾ। ਘਰੇਲੂ ਬਣੇ ਵਿਨੋ ਰੋਸੋ ਦੇ ਝੰਡੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟੰਬਲਰਾਂ ਵਿੱਚ ਡੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਮਾਸ, ਇਸਦੇ ਸਾਰੇ ਰਸ ਦੇ ਨਾਲ, ਸੁਆਦੀ ਸੀ। ਵਾਈਨ ਵੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਰੀਓ ਨੀਗਰੋ ਦੇ ਪਾਰ ਬੱਸ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮੋਂਟੇਵੀਡੀਓ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਪੰਛੀ ਦੇਖਣਾ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਦੋ ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕੀ ਪੰਛੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਹਨ ਓਰਨੇਰੋ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਬੁਣਕਰ ਪੰਛੀ, ਬਾਯਾ ਵਾਂਗ ਦੋ-ਕੈਂਬਰ ਵਾਲਾ ਆਲ੍ਹਣਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਤਿਜੇਰਾਟਾ, ਕੈਂਚੀ ਪੰਛੀ, ਜਿਸਦੀਆਂ ਦੋ ਲੰਬੀਆਂ ਪੂਛਾਂ ਹਨ ਜੋ ਕੈਂਚੀ ਦੀ ਜੋੜੀ ਵਾਂਗ ਪਾਰ ਲੰਘਦੀਆਂ ਹਨ।
ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਪੈਰਿਸ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਅਤੇ ਮੋਂਟੇਵੀਡੀਓ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਸਾਬਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਸੀ। ਸ਼ਨਾਈਡਰ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਵਾਨਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਪਬਲਿਕ ਰਿਲੇਸ਼ਨਜ਼ ਤੋਂ ਇੱਕ ਨਾਰਵੇਈਅਨ, ਟੋਰ ਗਜੇਸਡਲ ਨੂੰ ਲਿਆ। ਗਜੇਸਡਲ ਨਿਊਯਾਰਕ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਡਿਪਟੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਮੇਰੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਕੱਤਰ, ਯਵੋਨ ਲੇ ਰਘਟੇਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਲਗਭਗ ਕੋਈ ਸਟਾਫ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗਜੇਸਡਲ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਸਟਾਫ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਇੱਕ ਡੂੰਘਾ ਸਾਹ ਲੈ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, 'ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸਿੰਘ, ਮੈਨੂੰ ਸੱਚਮੁੱਚ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ! ਸ਼ਾਇਦ ਤੁਸੀਂ ਯੂਨੈਸਕੋ 'ਤੇ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖ ਸਕਦੇ ਹੋ?' ਕੁਝ ਦਿਨ ਸਨ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਵਿੱਚ ਡੁਬੋ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਿਆਂਦੇ ਭਾਰਤੀ ਰਿਕਾਰਡਾਂ 'ਤੇ ਲਿਖਦੀ ਸੀ। ਲਤਾ ਮੰਗੇਸ਼ਕਰ 'ਜੋਗੀ ਮਤ ਜਾ; ਪਾਉਂ ਪਦੂਨ ਮੈਂ ਤੇਰੇ' ਗਾਉਂਦੀ ਸੀ - ਯੋਗੀ ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਛੱਡੋ ਮੈਂ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੀ ਹਾਂ - ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਾਬਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਕੁਝ ਹੰਝੂ ਵਹਾਉਣ ਲਈ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਉਦਾਸੀ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਗਰੋਵ ਪ੍ਰੈਸ ਦੇ ਬਾਰਨੀ ਰੋਸੇਟ ਤੋਂ ਇੱਕ ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਮ ਮਿਲਿਆ

ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਵਲ ਮਨੋ ਮਾਜਰਾ (ਹੁਣ ਟ੍ਰੇਨ ਟੂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਨੂੰ ਸਾਲ (1954) ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਗਲਪ ਰਚਨਾ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਪ੍ਰੇਮ ਕਿਰਪਾਲ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਾਰਟੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲੂਥਰ ਇਵਾਨਸ ਨੂੰ ਸਰ ਰਾਮਾਸਵਾਮੀ ਮੁਦਾਲੀਅਰ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿੱਚ ਚੈੱਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੈਰਿਸ ਆਏ ਸਨ। ਪੁਰਸਕਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਰਸੀਡੀਜ਼ ਬੈਂਜ਼ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਪੈਸੇ ਦਿੱਤੇ।
ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚੋਣਵੇਂ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਲਈ ਯੂਨੈਸਕੋ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਨੂੰ ਮੈਂ ਲਗਭਗ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਮਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਯੂਨੈਸਕੋ ਰਾਹੀਂ ਚਲਾਇਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦਕਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਪੈਨਲ ਚੁਣਨ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਇਸਦਾ ਅਨੁਭਵ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੋਂ ਇੱਕ ਡਾ. ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਨਵੀਨਰ ਅਤੇ ਕੋਆਰਡੀਨੇਟਰ ਬਣਾਵਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਕਿ ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਇਸ ਆਦਮੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਸਿਵਾਏ ਇਸਦੇ ਕਿ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮਤਾ ਦਾ ਡਾਕਟਰ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ (ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿੱਥੋਂ ਆਇਆ ਸੀ) ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤ ਸੀ। ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਹ ਇੱਕ ਲੰਬੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦੂਜਿਆਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ, ਤੋਂ ਸਖ਼ਤ ਨਾਪਸੰਦ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਚਾਰ ਅਨੁਵਾਦਕਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਪੈਨਲ 'ਤੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ: ਉਸਨੇ ਜ਼ਿੱਦ ਨਾਲ ਦਰਦੀ ਦਾ ਨਾਮ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪੈਨਲ ਨੂੰ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਡਾ. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਲਿਖਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਦਰਦੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਪੈਨਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੇ ਨਾਮਜ਼ਦ ਵਿਅਕਤੀ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਕਿ

ਮੇਰਾ ਚੋਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਲੈਣਾ-ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਦਰਦੀ ਦੇ ਕਰੀਬੀ ਦੋਸਤ ਸਨ, ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਖ਼ਤ ਇਤਰਾਜ਼ ਸਨ। ਦਰਦੀ ਬਦਤਮੀਜ਼ੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਜਨਮਜਾਤ ਨਾਮ-ਛੱਡਣ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਹਿਰੂ ਕੋਲ ਮਾਮਲਾ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਓਨੀ ਹੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਬੁਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਸਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸਾਲ ਤੱਕ ਸਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕਦੇ ਵੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ।
ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਕੀਆ ਕਿਰਦਾਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਕਸਫੋਰਡ ਤੋਂ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਵਿੱਚ ਡਾਕਟਰੇਟ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਸਿੱਖ ਵਜੋਂ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਰਾਹੀਂ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ। ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੂੰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਲਈ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਲਈ ਕਦੇ ਮਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਲੋਕ ਸਭਾ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਤੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਲੇਖਕ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਇੱਕ ਕੌਮ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ 'ਸਵੈ-ਨਿਰਧਾਰਤ ਦਰਜਾ' ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਤਿਕਥਨੀ ਵਾਲੀ ਰਾਏ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਦੂਜੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿਮਾਗਹੀਣ ਪੇਂਡੂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਸੁਭਾਅ ਵੀ ਵਿਸਫੋਟਕ ਸੀ।
ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਪੈਰਿਆਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਆਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਵਾਦਕਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਭੇਜਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਨਖਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਮੈਂ ਯੂਨੈਸਕੋ ਨੂੰ ਮਨਾ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਵੀ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ 'ਤੇ ਰੱਖਣ। ਮੈਂ ਗੋਰਡਨ ਫਰੇਜ਼ਰ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈਆਂ, ਜੋ ਕਿ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਗਾਈ ਵਿੰਟ ਦੁਆਰਾ ਸੁਝਾਏ ਗਏ ਇੱਕ ਨਾਬਾਲਗ ਕਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨਾਲ ਇੱਕ ਪੰਦਰਵਾੜਾ ਬਿਤਾਇਆ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਉਹ ਮੂਲ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ ਨਾ ਲਵੇ। ਡਾ. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ

ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਡੇ ਬੋਰਡਰ ਵਜੋਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੋਵੇਂ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਨਾਖੁਸ਼ ਸਨ। ਨਾ ਤਾਂ ਫ੍ਰੈਂਚ ਬੋਲ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਮਾਲਾ ਨੂੰ ਨੀਗਰੇ (ਕਾਲਾ) ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਣ 'ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਸੀ ਅਤੇ, ਮੇਰੇ ਭਰੋਸੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿ ਨੀਗਰੇ ਚੰਗੇ ਲੋਕ ਸਨ, ਉਹ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹੇ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ, ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਪਰ ਮੇਰੇ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫ੍ਰੈਂਚ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਜਬੂਰ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣਾ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖ ਸਕਦੇ ਸਨ।
ਸਾਡਾ ਨਵਾਂ ਘਰ ਰੂ ਡੂ ਕਰਨਲ ਕੈਂਡਲੋਟ ਨਾਮ ਦੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਰੇਲਵੇ ਟਰੈਕ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਰੇਲਗੱਡੀ ਦੇ ਹਾਈਡ੍ਰੌਲਿਕ ਬ੍ਰੇਕਾਂ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਉੱਠਿਆ ਜੋ ਬੌਰਗ ਲਾ ਰੀਨ (ਮੇਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ 'ਬਗਰ ਦ ਕਵੀਨ') ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਰੁਕਣ ਲਈ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਸਵੇਰੇ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਝਰਨੇ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਣ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ 9 ਵਜੇ ਦੀ ਰੇਲਗੱਡੀ ਫੜੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਈਟੋਇਲ 'ਤੇ ਉਤਾਰਦੀ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਕਾਲ ਕੈਫੇਟੇਰੀਆ ਵਿੱਚ ਸੀ ਕਿ ਮੱਖਣ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਇੱਕ ਗਰਮ ਕ੍ਰੋਇਸੈਂਟ ਅਤੇ ਇੱਕ ਗਰਮ ਕੱਪ ਕੌਫੀ ਪੀਓ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਯੂਨੈਸਕੋ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਡਰਾਫਟ ਲਿਖਣ, ਯਵੋਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪੱਤਰ ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਗਿਆ ਜੋ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਆਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਕਿਰਪਾਲ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲੇ ਜੋ ਵਾਜਬ ਕੀਮਤਾਂ 'ਤੇ ਵਧੀਆ ਕਿਰਾਇਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੈਰਿਸ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਲਗਭਗ ਹਰ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਵਿੱਚ ਸੁਆਦੀ ਭੋਜਨ ਪਰੋਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਮੌਸਮ ਖਰਾਬ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਯੂਨੈਸਕੋ ਕੈਫੇਟੇਰੀਆ ਜਾਂ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਵਿੱਚ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਸ਼ਰਾਬ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਪੀਣ ਨਾਲ ਧੁੰਦਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਟੈਨੋਗ੍ਰਾਫਰ, ਜੋ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਨ੍ਹਾ ਸੀ, ਸਾਡੀ ਦੁਪਹਿਰ ਦੀ ਚਾਹ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਘਰ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਕਿ

ਭੀੜ-ਭੜੱਕੇ ਵਾਲਾ ਟ੍ਰੈਫਿਕ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪੈਰਿਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਹਾਵਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਪਾਰੇ ਡੀ ਸਕੋ ਵਿੱਚ ਸੈਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਹੰਸਾਂ ਨੂੰ ਖੁਆਉਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਰੋਕਿਆ। ਅਸੀਂ ਵੀਕਐਂਡ 'ਤੇ ਪੈਰਿਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਕਿਰਪਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਯੂਨੇਸਕੈਨ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਵੀਕਐਂਡ ਕਿਰਪਾਲਾਂ ਨਾਲ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਹਾਂ।
ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਵੀ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਮਹਿਮਾਨ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਪਹਿਲਾ ਮੇਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਦਲਜੀਤ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸੁੰਦਰ ਮੈਰੀ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਭਰਮਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਉਸਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਡਰ ਗਈ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮੰਗੀ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਮੈਰੀ ਦੇ ਬੈੱਡਰੂਮ ਵਿੱਚ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਰਹੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰਾ ਭਰਾ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ ਥੱਕ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੌਂ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਭਾਰਤ ਰਾਮ ਸਨ। ਸ਼ੀਲਾ ਮਾਸਕੋ ਤੋਂ ਆਈ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਵਫ਼ਦ ਨਾਲ ਗਈ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਗਹਿਣੇ - ਮੇਰਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ 12 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੀਮਤ ਦੇ - ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਲਈ ਲੈ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਨ੍ਰਿਤਕਾਂ ਅਤੇ ਗਾਇਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਰੂਸੀ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਸਾਡੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਗ੍ਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦਾ ਪਤੀ, ਜੋ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਜਲਦੀ ਹੀ ਪੈਰਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਸ਼ੀਲਾ ਭਾਰਤ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਭਰਤ ਕੁਝ ਦਿਨ ਹੋਰ ਰਿਹਾ। ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਬਾਹਰ ਲੈ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖਾਣ ਲਈ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਜਗ੍ਹਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁਝਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਇੱਕ ਪਰਚੀ 'ਤੇ ਮੈਂ ਟੂਰ ਡੀ'ਆਰਜੈਂਟ ਲਿਖਿਆ, ਜੋ ਕਿ ਪੈਰਿਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ

ਮਹਿੰਗਾ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਹਰ ਕੈਬ ਡਰਾਈਵਰ ਇਸਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, 'ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਉੱਥੇ ਖਾਣ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਮੌਕਾ ਹੈ।' ਉਹ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਗਏ, ਭਰਤ ਨੇ ਮੀਨੂ ਅਤੇ ਕੀਮਤਾਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ। 'ਇੱਥੇ ਸ਼ਾਕਾਹਾਰੀ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ,' ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ। ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਸਸਤੀ ਜਗ੍ਹਾ ਮਿਲੀ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਦਾਲ-ਭਾਟ ਲੈ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅਰਬਪਤੀ ਬਣਨ ਲਈ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਨਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਾਲਣਾ ਹੈ।
ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਮੈਂ ਬਾਲਦੂਨ ਢੀਂਗਰਾ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਲੈਕਚਰਾਰ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਇੱਕ ਦਿਆਲੂ ਛੋਟਾ ਸਾਥੀ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਲੇਖ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜੋ ਉਸਨੇ ਕਿਸੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲਈ ਐਂਟਰੀ ਵਜੋਂ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਛਪੇ ਹੋਏ ਐਡੀਸ਼ਨ ਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸਨੇ ਇਨਾਮ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਿੱਤਿਆ। ਵੰਡ 'ਤੇ, ਉਹ ਪੈਰਿਸ ਆਇਆ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫ੍ਰੈਂਚ ਬੋਲਣਾ ਸਿੱਖਿਆ। ਉਸਨੇ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਕਮਲਾ ਨੇ ਡਾ. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਸਨੂੰ ਜਨ ਸੰਚਾਰ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਅਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨੀਵਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਯੂਰਪ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੈਕਚਰ ਦੇ ਕੇ ਉਸਦੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਇੱਕ ਕਮਰੇ ਵਾਲਾ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧੀਆਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਮਨਾਉਣ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਹੇਠਾਂ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੀ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸੌਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਖਾਣਾ ਮੁਫ਼ਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਵੀ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਯੂਨੈਸਕੋ ਹਾਊਸ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਰਿਸੈਪਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕਮਲਾ ਘੁੰਮਦੀ

ਫਿਰਦੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਜ਼ਬਾਨਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਕੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਭਾਲ ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਡਰਿੰਕ ਪੀਵੇਗੀ? ਫਿਰ ਬਾਲਡੂਨ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਲਈ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪੀਣ ਲਈ ਰੁਕਣ ਲਈ ਮਨਾ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਕਮਲਾ ਉਸਦੇ ਕੰਨ ਵਿੱਚ ਸਾਹ ਲੈਂਦੀ ਸੀ, 'ਮੈਂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ। ਤੁਸੀਂ ਇੱਥੇ ਜੋ ਚਾਹੋ ਖਾਓ।' ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੈਨੇਪ ਅਤੇ ਕਾਕਟੇਲ ਸੌਸੇਜ ਦਾ ਖਾਣਾ ਬਣਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੂਜਾ ਬਾਲਡੂਨ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਤੋਂ ਸਲਾਹ ਲੈਣ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਲਈ ਮਨਾ ਲੈਣ ਲਈ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇੱਕ ਵਾਰ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਕਿਰਪਾਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਦੂਜੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਢੀਂਗਰਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਧੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਡਾ. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਪੈਰਿਸ ਕਦੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦੇਣ ਲਈ ਲਿਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹੋ ਕੇ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਡਾ. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੂੰ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦੇਣ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਦੂਤ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਹਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਝੱਟ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ। ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਿਸੈਪਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ। ਕਮਲਾ ਨੇ ਸਿਗਨਰ ਮੋਂਟੇਸਰੀ (ਮੈਡਮ ਮੋਂਟੇਸਰੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ) ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਭਾਈ - ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿੱਚ ਭਰਾ - ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮਾਂ ਦੇ ਭਰਾ ਲਈ ਆਪਣੀ ਭਤੀਜੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕੁੜੀ ਲਈ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਸਨ। ਢੀਂਗਰਾ ਆਪਣੇ ਸੱਦੇ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਉਦਾਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ

ਯੂਨੈਸਕੋ ਵਿੱਚ ਆਦਿਸ਼ੇਸ਼ੀਆ, ਕਿਰਪਾਲ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅੱਧਾ ਦਰਜਨ ਭਾਰਤੀ ਸਨ। ਡਾ. ਨਾਇਡੂ, ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਯੂਰਪੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਧੀ, ਲੀਲਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸਕੂਲ ਵਰਦੀ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਸਿਆਹੀ ਦੇ ਦਾਗ-ਧੱਬੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਈ। ਉਹ ਮਸਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਬਣਾਉਣ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੋਟਲ ਮਾਲਕ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਟਿੱਕੀ ਓਬਰਾਏ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਫੜ ਲਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਫਿਲਮ ਉਦਯੋਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਨੂੰ ਜੁੜਵਾਂ ਧੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਡੋਮ ਮੋਰੇਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ। ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤੀ ਜੋੜਾ ਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਬਜਟ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕਾਬਲ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਉਤਸੁਕ ਸਨ। ਪਰ ਉਸਨੇ ਜਿੰਨੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਗਰਭਵਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਉਸਨੇ ਘੁੰਮਣਾ-ਫਿਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਰ ਹਫਤੇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਜੇਨੇਵਾ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ੁੱਕਰਵਾਰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪੈਰਿਸ ਛੱਡਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸੋਮਵਾਰ ਨੂੰ ਦਫਤਰ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਸੋਮਵਾਰ ਸਵੇਰੇ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਜਲਦੀ ਸ਼ੇਵ ਕਰਨ, ਤਾਜ਼ੇ ਕੱਪੜੇ ਬਦਲਣ ਅਤੇ ਦਫਤਰ ਜਾਣ ਲਈ ਜਲਦੀ ਸਮਾਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਹ ਉਸਦਾ ਸੂਟ ਪ੍ਰੈੱਸ ਕਰੇਗੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਅੰਦਰਲੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪੈਕੇਟ ਮਿਲਿਆ। ਇਸਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦਾ ਕਦੇ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸ਼ੱਕੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਅਮਰੀਕੀ ਔਰਤ ਗੁਆਂਢਣ ਕੋਲ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਸਮਝਦਾਰੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਕੋਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਖਿੱਚਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਸਹੇਲੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ। 'ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ

ਡਾਕਟਰ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਹੁੰ ਖਾਧੀ ਕਿ ਕੁੜੀ 'ਤੇ ਜਾਦੂ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਜੋ ਗੁਪਤ ਮੰਤਰ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੋਵੇ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੀ ਨੀਂਦ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢੇ। ਮੰਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਉਸ ਹਨੇਰੇ ਆਦਮੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੌਣ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਪੱਗ ਅਤੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁੜੀ ਦਾ ਦੋਸਤ ਵੀ ਸੀ?
ਤਿੰਨ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵਫ਼ਦ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਸੀ। ਕੀ ਮੈਂ ਚੈੱਕ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਵਾਪਰੀ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਸੀ? ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਇੰਨੀ ਛੋਟੀ ਅਤੇ ਪਿਆਰੀ ਕੁੜੀ ਇੰਨੀ ਜਲਦੀ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ। 'ਪਰ ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸਿੰਘ, ਯਕੀਨਨ ਤੁਸੀਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਕਿ ਉਹ ਮਰ ਗਈ ਹੈ!' ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। 'ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੁਸ਼ਟ ਜਾਦੂ ਹੇਠ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਸਹੀ ਮੰਤਰ ਪਤਾ ਹੈ।' ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। 'ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੈ ਜਾਂ ਮਰੀ ਹੋਈ ਹੈ,' ਮੈਂ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। 'ਡਾਕਟਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਕੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ?' ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ। 'ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮੰਤਰ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਸ ਕੋਲ ਲੈ ਜਾਵਾਂਗੇ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਖੁਦ ਦੇਖੋਗੇ ਕਿ ਉਹ ਮਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਸਿਰਫ਼ ਡੂੰਘੀ ਨੀਂਦ ਵਿੱਚ ਹੈ।' ਮੈਂ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ: ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਂ ਇੱਕ ਪੂਰਬੀ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਗੁਪਤ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। 'ਢਿੰਗੜਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਕਿਰਪਾਲ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਜਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਤੋਂ ਪੁੱਛੋ,' ਮੈਂ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪਰਸੋਨਲ ਦੇ ਮੁਖੀ, ਇੱਕ ਸੁੱਕੇ-ਹੱਡਾਂ ਵਰਗੇ ਅੰਗਰੇਜ਼, ਵਿਲੀਅਮ ਫਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਕਈ ਔਰਤਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਈਆਂ ਸਨ, ਉਸਦੇ ਵੇਟਿੰਗ ਰੂਮ ਵਿੱਚ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਗਿਆ। ਬਿਲ ਫਾਰ ਨੇ ਉਸਦਾ ਸਿਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਫੜਿਆ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਗਰੀਬ ਚੈੱਕ ਕੁੜੀ ਲਈ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦੀ

ਹੋਵਾਂਗੇ। ਤੁਸੀਂ ਦੇਖੋ ਉਸਨੂੰ ਅੱਜ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਦਫ਼ਨਾਇਆ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਦਫ਼ਨਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ।' ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਬੇਰਹਿਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਤੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ। 'ਬਿੱਲ, ਕੀ ਤੂੰ ਪਾਗਲ ਹੈਂ? ਤੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਗਲ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਦਾ ਹੈਂ ਅਤੇ ਉਮੀਦ ਕਰਦਾ ਹੈਂ ਕਿ ਮੈਂ ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਕਰਾਂ! ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਗਲਪਨ ਹੈ?' ਇਸਨੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ। 'ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਜੀਬ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਔਰਤਾਂ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਹੀ ਮੰਤਰ ਪਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ।'
ਮੈਂ ਯੂਨੈਸਕੋ 'ਤੇ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖਣ ਦਾ ਇੱਛੁਕ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਾਂਗਾ। ਮੇਰਾ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਇਕਰਾਰਨਾਮਾ ਸੀ: ਸਿਰਫ਼ ਡਡਜ਼ ਦੇ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ ਨਵਿਆਏ ਨਹੀਂ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਉਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਤੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਚੰਗੇ ਖਾਣੇ ਅਤੇ ਵਾਈਨ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਅਤੇ ਲੋਇਰ 'ਤੇ ਚੈਟੋ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਲੰਬੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਬ੍ਰੇਕ ਲੈਣੀ ਪਵੇਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਸੇਂਟ ਜੀਨ ਔ ਬੋਇਸ (ਸੇਂਟ ਜੌਨਜ਼ ਵੁੱਡ) ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਿਆਰਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪੱਬ ਮਿਲਿਆ, ਜੋ ਕਿ ਕੰਪੀਏਗਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਅਤੇ ਜਰਮਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਜੰਗਬੰਦੀ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਬੌਰਗ ਲਾ ਰੀਨ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਚਾਲੀ ਮਿੰਟ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸੀ, ਪਰ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੋਂ ਇੱਕ ਮਿਲੀਅਨ ਮੀਲ ਦੂਰ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਜੰਗਲ ਇੰਨੇ ਹਨੇਰੇ ਅਤੇ ਡੂੰਘੇ ਸਨ ਕਿ ਦਿਨ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਕੱਲੇ ਤੁਰਨ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਭਿਆਨਕ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ। ਭੋਜਨ ਪੌਸ਼ਟਿਕ ਸੀ। ਵਾਈਨ ਪੀਣ ਯੋਗ ਸੀ। ਕੁਝ ਲੱਕੜ ਕੱਟਣ ਵਾਲੇ, ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਚੈਟੋ ਦੇ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੱਬ 'ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਪੀਣ ਲਈ ਆਏ। ਅਸੀਂ ਸ਼ੁਭਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਕਿਸ ਲਈ ਸੀ: ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਇੱਕ

ਐਕ੍ਰਿਵੇਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਇਕੱਲੇ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਗਜ਼ 'ਤੇ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੂਜੇ ਨਾਵਲ, ਆਈ ਸ਼ੈਲ ਨਾਟ ਹੀਅਰ ਦ ਨਾਈਟਿੰਗੇਲ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।
ਯੂਨੈਸਕੋ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਬੇਚੈਨ ਕਾਰਜਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੁਹਾਵਣਾ ਅੰਤਰਾਲ ਮੈਡਰਿਡ ਵਿੱਚ ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੀ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਬੋਰਡ ਮੀਟਿੰਗ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਪੇਨ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ: ਜਦੋਂ ਸਪੈਨਿਸ਼ ਘਰੇਲੂ ਯੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਉੱਥੇ ਜਾਣ ਦੀ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਇੱਕ ਫਾਰਮ 'ਤੇ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ। (ਸਿਰਫ਼ ਉਹ ਲੋਕ ਜੋ ਇਸ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਸਕੇ ਉਹ ਸੀ.ਆਈ.ਏ. ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹਮਦਰਦ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਮਰੀਕੀ ਵੀਜ਼ਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬੇਅੰਤ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਆਈਆਂ ਅਤੇ 1970 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੇਤਾਵਨੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ)। ਕਿਰਪਾਲ ਅਤੇ ਮੈਂ ਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੀ ਸੈਕਟਰੀ, ਯਵੋਨ ਲੇ ਰੂਗੇਟਲ ਨੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਮੁਫ਼ਤ ਸਵਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੀ ਡਰਾਈਵਿੰਗ ਕਰਨੀ ਪਈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਰਪਾਲ ਇੱਕ ਬਦਨਾਮ ਉਦਾਸੀਨ ਡਰਾਈਵਰ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸੌ ਮੀਲ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੈਅ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਰਾਮਦਾਇਕ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਗੱਡੀ ਚਲਾਈ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਹੋਟਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਤ ਭਰ ਰੁਕੇ। ਮੈਨੂੰ ਸਪੇਨੀ ਸਰਹੱਦ 'ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਸੀ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਡਿਪਲੋਮੈਟਿਕ ਪਾਸਪੋਰਟ ਸਨ, ਸਾਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਝੰਜਟ ਦੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਸਪੇਨ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ, ਮੈਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈਂਡਸਕੇਪ ਅਤੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੇ ਮਿਆਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦੇਖਿਆ। ਅਸੀਂ ਜਿਸ ਵੀ ਸਪੇਨੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘੇ, ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਖਸਤਾ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਬੱਚੇ। ਰੈਸਟੋਰੈਂਟਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਰਾਇਆ ਸੀਮਤ ਸੀ, ਵਾਈਨ (ਸ਼ੈਰੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ) ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦੀਆਂ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮੈਡ੍ਰਿਡ ਦੇ ਹੋਟਲ ਯੂਰਪ ਦੇ ਹੋਰ ਚੰਗੇ ਹੋਟਲਾਂ ਵਾਂਗ ਸਨ।

'ਲਿਜ਼ਬੈਥ, ਇਹ ਕਿਰਪਾਲ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਹੋ?' ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਸਾਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਉਸ 'ਤੇ ਟਿਕ ਗਈਆਂ। ਉਸਨੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ, 'ਲਿਜ਼ਬੈਥ, ਤੁਸੀਂ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ? ਸਾਡੇ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਆਓ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਖਾਓ। ਮੈਲਕਮ ਕਿਸੇ ਰਸਮੀ ਦਾਅਵਤ 'ਤੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।' ਉਹ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਅਤੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, 'ਐਲਿਜ਼ਬੈਥ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਵੇਗੀ।' ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, 'ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ: ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਤੁਸੀਂ ਫ਼ੋਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਚੀਕਣਾ ਕਿਉਂ ਪੈਂਦਾ ਹੈ?' ਉਹ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। 'ਉਸਦਾ ਹੋਟਲ ਇੱਥੋਂ ਪੰਜ ਮੀਲ ਦੂਰ ਹੈ,' ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।
ਇਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿੰਸਟਨ ਚਰਚਿਲ ਦੀ ਇੱਕ ਕੈਬਨਿਟ ਸਾਥੀ, ਮਿਸਟਰ ਬ੍ਰਾਊਨ ਬਾਰੇ ਕੀਤੀ ਟਿੱਪਣੀ ਯਾਦ ਆ ਗਈ, ਜੋ ਯੁੱਧ ਦੌਰਾਨ ਗੁਆਂਢੀ ਕੈਬਿਨ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਹ ਫ਼ੋਨ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਚਰਚਿਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਕੋਲ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਮਿਸਟਰ ਬ੍ਰਾਊਨ ਨੂੰ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰਨ। ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਚਰਚਿਲ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ, 'ਸਰ, ਮੰਤਰੀ ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।' ਚਰਚਿਲ ਨੇ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, 'ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹੈ ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹੋ।'
ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਮੰਨਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਮ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਪੇਨ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਬਲਦਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਸਨ। ਬਲਦਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੇਖਣ ਲਈ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਫੇਰੀ 'ਤੇ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਔਰਤ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਪਾਵੇਲ, ਅਤੇ ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੇ ਸਟਾਫ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡੀ, ਮਾਸਪੇਸ਼ੀ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਔਰਤ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਬਲਦਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਆਕਰਸ਼ਕ ਤਮਾਸ਼ਾ ਉਹ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਬੈਂਡੇਰੀਲੇਰੋ, ਮੈਟਾਡੋਰ, ਪਿਕਾਡੋਰ ਅਤੇ ਟੋਰੀਡਰ ਆਪਣੀਆਂ ਚੌੜੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਟੋਪੀਆਂ ਅਤੇ ਲਾਲ ਟਿਊਨਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਘੋੜੇ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਅਖਾੜੇ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਧੱਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਡਾਰਟ ਬੋਰਡ ਵੱਲ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਜੇਕਰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੈਬਰ ਮੱਖਣ ਦੇ ਥੱਪੜ ਵਿੱਚ ਚਾਕੂ ਵਾਂਗ ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਲਦ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ - ਮਰ ਗਿਆ।
ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ, ਇੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੂਨ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਗਲੇ ਵਿੱਚ ਉਲਟੀ ਆ ਗਈ। ਸਖ਼ਤ ਦਿੱਖ ਵਾਲੀ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਔਰਤ ਹੰਝੂਆਂ ਵਿੱਚ ਫੁੱਟ ਪਈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਬਾਹਰ ਚਲੀ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਇੰਨੀ ਬੁਰਾਈ ਨੂੰ ਹੋਰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਕਮਜ਼ੋਰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਪਾਵੇਲ ਬਹੁਤ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਹਰਕਤ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਵਿਰੋਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪਈ, ਅਤੇ ਦੋਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਜ਼ਾਲਮ ਖੇਡ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਸੈਸ਼ਨ ਦਾ ਅੰਤ ਜੱਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੈਟਾਡੋਰਾਂ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦੇਣ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਉਸ ਬਲਦ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਨਾਲ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਨੇ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਬੇਮਿਸਾਲ ਸੀ, ਤਾਂ ਜੱਜਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਬਲਦ ਦੀ ਪੂਛ ਦਿੱਤੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਬਲਦ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਬਰੋਸ਼ਰ ਨੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਿ, ਜੇਕਰ ਜੱਜ ਮੈਟਾਡੋਰ ਦੇ ਹੁਨਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਬਲਦ ਦਾ ਗਧਾ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਖੇਡ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਜ਼ਾਲਮ ਅਤੇ ਖੂਨੀ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ: ਮਾਰੇ ਗਏ ਬਲਦ ਦਾ ਮਾਸ ਸਟੇਡੀਅਮ ਦੇ ਬਾਹਰ ਵਿਕਰੀ ਲਈ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੇ ਮੈਂ ਇੱਕ ਬਲਦ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇੱਕ ਕਬਰਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਕੱਟੇ ਜਾਣ ਨਾਲੋਂ ਇੱਕ ਅਸਮਾਨ ਲੜਾਈ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਮਰਨਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀ।
ਫਲੈਮੇਂਕੋ ਡਾਂਸ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਮਹਾਨ ਐਂਟੋਨੀਓ ਨੂੰ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਇਸਨੂੰ ਰੂਸੀ ਬੈਲੇ ਨਾਲੋਂ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਲੈਣਾ ਬਹੁਤ ਸੌਖਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਇਸਦਾ ਮੂਰਿਸ਼ ਮੂਲ ਅਤੇ ਕਥਕ ਨਾਲ

ਸਮਾਨਤਾ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਇੱਕ ਤਾਲਮੇਲ ਦਿੱਤਾ। ਫਲੈਮੇਂਕੋ ਦੇ ਨਾਲ ਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਗਾਇਨ ਵੀ ਜਾਣਿਆ-ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਪਦਾ ਸੀ।
ਪੈਰਿਸ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਯੂਨੈਸਕੋ ਅਤੇ ਪੈਰਿਸ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਦਿਨ ਖਤਮ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਪਲ ਉਦੋਂ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਟੋਰ ਗਜੇਸਡਲ ਦਾ ਸੈਕਟਰੀ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇਣ ਆਇਆ ਜੋ ਉਸਨੇ (ਗਜੇਸਡਲ) ਨੇ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੈਨੂੰ ਇਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਵੀ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਮੈਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਹ ਲਿਖਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਸਨ। 'ਮੈਨੂੰ ਗਜੇਸਡਲ ਦੀ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਰਾਇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਹੈ,' ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਲਿਫਾਫਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਾਂ। ਮੈਂ ਲਿਫਾਫਾ ਪਾੜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਰੱਦੀ ਦੀ ਟੋਕਰੀ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਸੈਕਟਰੀ ਖਾਲੀ ਹੱਥ ਵਾਪਸ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗਜੇਸਡਲ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕੀ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। ਮੈਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਿੱਲ ਗਿਆ ਸੀ। 'ਤੁਹਾਨੂੰ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਉਹ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਜੋ ਮੈਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ; ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਮੰਨਣ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਰਿਪੋਰਟ ਸੀ,' ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ। 'ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਗਜੇਸਡਲ, ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡੀ ਰਾਇ ਜਾਣਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇੱਥੇ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ।' ਮੈਂ ਗਜੇਸਡਲ ਨੂੰ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨੋਟਿਸ ਭੇਜਿਆ। ਲੂਥਰ ਇਵਾਨਸ ਹੁਣ ਤੱਕ ਗਜੇਸਡਲ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਥੀਆਂ ਲਈ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਜੋ ਉਹ ਨਿਊਯਾਰਕ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਗਜੇਸਡਲ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗਜੇਸਡਲ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਡੈਲੀਗੇਟਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੁੱਛੇ ਗਏ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਲਈ ਜਿਨੇਵਾ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ

ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇਹ ਮੀਟਿੰਗ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਅਰਥ ਬਾਰੇ ਸੀ। ਡੈਲੀਗੇਟਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅਮਰੀਕੀ ਅਤੇ ਯੂਰਪੀਅਨ ਦਹੇਜ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਭਲਾਈ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੂਨੀਸੈਫ, ਡਬਲਯੂਐਚਓ ਅਤੇ ਆਈਐਲਓ ਵਰਗੀਆਂ ਹੋਰ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਯੂਨੈਸਕੋ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਘੰਟੇ ਦ ਟਾਈਮਜ਼ ਕ੍ਰਾਸਵਰਡ ਪਹੇਲੀ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏ। ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਨਾ ਹੋਣ ਲਈ, ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਈਅਰਫੋਨ ਸਪੈਨਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਇੱਕ ਦੁਪਹਿਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕ੍ਰਾਸਵਰਡ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਡੁੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਯੂਨੈਸਕੋ ਲਈ ਸਪੈਨਿਸ਼ ਸ਼ਬਦ "Unethko" ਸੁਣਿਆ। ਮੈਂ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਚਾਲੂ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਚੇਅਰਮੈਨ ਨੇ ਇਹ ਐਲਾਨ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਉਹ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੇ ਸ਼੍ਰੀ ਸਿੰਘ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸੰਗਠਨ ਬਾਰੇ ਡੈਲੀਗੇਟਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੁੱਛੇ ਗਏ ਸਾਰੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦੇਣਗੇ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਦੁਹਰਾਉਣ ਲਈ ਕਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਪਸੀਨਾ ਆ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਅਣਗਿਣਤ ਮਿੰਟ ਦੀ ਚੁੱਪੀ ਲਈ ਡੈਲੀਗੇਟਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਚੇਅਰਮੈਨ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਗਲ ਹਾਂ। 'ਸ਼੍ਰੀ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਏਜੰਡੇ 'ਤੇ ਅਗਲੀ ਆਈਟਮ 'ਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧ ਸਕਦੇ ਹਾਂ,' ਉਸਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ।
ਮੈਂ ਪੈਰਿਸ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗਜੇਸਡਲ ਨੂੰ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਯੂਨੈਸਕੋ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੂੰ ਚੇਅਰਮੈਨ ਤੋਂ ਰਿਪੋਰਟ ਮਿਲੀ ਕਿ ਯੂਨੈਸਕੋ ਬਾਰੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ ਹਨ।

ਆਖਰੀ ਸਹਾਰਾ ਜੋ ਗਜੇਸਡਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਉਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਮੈਨੂੰ ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਡੈਨਮਾਰਕ ਅਤੇ ਸਵੀਡਨ ਭੇਜਾਂ। ਮੈਂ ਕੋਪਨਹੇਗਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਿਤਾਏ, ਕੁਝ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮਾਂ ਟਿਵੋਲੀ ਗਾਰਡਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਈਆਂ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹੁੱਕਰਾਂ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਯੂਨੈਸਕੋ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ। ਸਟਾਕਹੋਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹੀ ਹਾਲ ਸੀ। ਉੱਥੇ, ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਗੋਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੀਲਾਂ ਦਾ ਬੀਚ ਦੇਖਿਆ ਜਿੱਥੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵੀ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਪੱਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਕੋਈ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਜਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ: ਬੁੱਢੇ ਆਦਮੀ, ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਮੋਟੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।
ਮੇਰਾ ਅਗਲਾ ਸਥਾਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਟਾਊਨ ਮਾਲਮੋ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਟ੍ਰੇਨ ਰਾਹੀਂ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਹੋਟਲ ਮਿਲਿਆ ਜਿੱਥੇ ਮੈਨੂੰ ਬੁੱਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਲੇਟ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀ ਖਿੜਕੀ ਵਿੱਚੋਂ, ਮੈਂ ਹੋਟਲ ਗਾਰਡ ਨੂੰ ਸੋਫੇ 'ਤੇ ਸੌਂ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਘੰਟੀ ਵਜਾਈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾਇਆ ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸੂਟਕੇਸ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਲਈ ਠੰਡੀਆਂ, ਸੁੰਨਸਾਨ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਰਿਹਾ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਣ। ਮੈਂ ਭੁੱਖਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕੈਫੇ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਇੱਕ ਕੱਪ ਗਰਮ ਕੌਫੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕ੍ਰੋਇਸੈਂਟ ਪੀ ਸਕਾਂ। ਇੱਕ ਇਮਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਜਿੱਥੇ ਚਮਕਦਾਰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਾਲਾ ਬੇਸਮੈਂਟ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕੈਫੇਟੇਰੀਆ ਸੀ, ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਘੂਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਮ ਨੂੰ ਛੁਪਾਉਣ ਲਈ, ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਹਿੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਾਊਂਟਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੀ ਅਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲਾ ਆਦਮੀ ਪਾਇਆ। ਇਹ ਇੱਕ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ

ਸਕੂਲ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਈ ਸੀ ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਨਾਸ਼ਤੇ ਲਈ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਮੂਰਖ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਸਿੱਧਾ ਚਿਹਰਾ ਰੱਖਿਆ। ਮੈਂ ਕੌਫੀ ਦਾ ਇੱਕ ਮੱਗ ਅਤੇ ਇੱਕ ਬਨ ਲਿਆ। ਕੋਈ ਕੈਸ਼ ਕਾਊਂਟਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਪੈਸੇ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਵੇਟਰੈਸ ਵੱਲ ਸਵੀਡਿਸ਼ ਸਿੱਕਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਇੱਕ ਹਥੇਲੀ ਵਧਾਈ ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਰੋਸਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ, 'ਸਕੂਲ, ਮੁਫ਼ਤ।' ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਬਨ ਅਤੇ ਕੌਫੀ ਨਿਗਲ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੋਟਲ ਵੱਲ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਮਾਲਮੋ ਵਿੱਚ ਵੀ ਯੂਨੈਸਕੋ ਲਈ ਕੋਈ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਪੈਰਿਸ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ।
ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਘਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਛੁੱਟੀਆਂ ਬਿਤਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਅਲਵਿਦਾ ਅਤੇ ਵਿਦਾਇਗੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਯੂਨੈਸਕੋ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਉਹ ਪੌਲੇਟ ਮੈਥਿਊਜ਼ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਐਂਗਲੋ-ਫ੍ਰੈਂਚ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਸੱਠ ਸਾਲਾ ਵਿਧਵਾ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਪੈਰਿਸ ਅਤੇ ਵਰਸੇਲਜ਼ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਸਬੇ, ਹੌਡਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ, ਫੇਵੀਅਰਜ਼ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਝੌਂਪੜੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਝੌਂਪੜੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਿੱਥੇ ਉਸਦੀ ਨੱਬੇ ਸਾਲਾ ਮਾਂ ਇੱਕ ਜਰਮਨ ਔ ਪੇਅਰ ਕੁੜੀ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਰਮਚਾਰੀ ਇੱਕ ਕਲੱਬ ਪੈਰ ਵਾਲਾ ਮਾਲੀ, ਜੈਕ ਸੀ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਫੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਫਲਾਂ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਲਈ ਦਿਨ ਲਈ ਆਇਆ ਸੀ। ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਝੌਂਪੜੀ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਇੱਕ ਬੈਂਕ ਕਲਰਕ ਨੇ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲਿਆ ਸੀ ਜੋ ਹੌਡਾਨ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਇੱਕ ਸਾਲ ਦੀ ਕੁੜੀ ਸੀ; ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਦੂਜੀ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਕੁੱਤਾ, ਜੁੰਟਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਕ ਸ਼ਾਮ ਮੈਂ ਹੋਟਲ ਮੈਜੇਸਟਿਕ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਸ਼ਾਮਾਂ

'ਤੇ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਬੱਗਰ ਦ ਕਵੀਨ (ਬਰਗ ਲਾ ਰੀਨ) ਜਾਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮੈਂ ਫੇਵੀਅਰਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੌਲੇਟ ਮੈਟ-ਥਿਊਜ਼ ਦੇ ਕਾਟੇਜ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ।
ਮੈਨੂੰ ਕੰਮ 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਨਾਸ਼ਤਾ ਆਪ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਫਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਨਾਸ਼ਪਾਤੀ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਦੀ ਛਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਪੌਲੇਟ ਦੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮਾਂ ਦੇਰ ਨਾਲ ਉੱਠਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਔ ਪੇਅਰ ਗਰਲ, ਮਾਰੀਅਨ, ਉਸਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਸਪੰਜ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਖਾਣਾ ਖੁਆਉਂਦੀ ਸੀ; ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਦੇਖਿਆ। ਮਾਰੀਅਨ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਰੁੱਝੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਫਰਸ਼ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਫਰਨੀਚਰ ਨੂੰ ਧੂੜ ਪਾਉਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮਾਲੀ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੇਖ ਸਕਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮਾਲੀ ਨੂੰ ਜਰਮਨ ਕੁੜੀ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਘਰ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਤੋਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਸੀ। ਬੈਂਕ ਕਲਰਕ ਜਲਦੀ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਨਾਲ ਘਰ ਆਇਆ। ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦੂਜੀ ਗਰਭ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਸਾਲ ਦੀ ਧੀ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਬੱਚਾ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਮੁੜਿਆ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਉਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਥੱਕ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਗੋਦੀ ਵਿੱਚ ਸੌਂ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਾਮ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰ ਲੈ ਗਈ, ਜੰਟਾ ਸਾਡੇ ਅੱਗੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਜ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਖਸਖਸ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਮੱਕੀ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਨੀਲੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਸਕਾਈਲਾਰਕ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੌਲੇਟ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪੀਣ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਵੀਕਐਂਡ 'ਤੇ ਹੀ ਉਹ ਹਰ ਵੇਲੇ ਉੱਥੇ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਅਤੇ ਮਾਰੀਆਨ ਨੂੰ ਚਰਚ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ - ਦੋਵੇਂ ਕੈਥੋਲਿਕ ਸਨ - ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਕਦੇ-ਕਦੇ, ਮੈਂ ਅਤੇ ਮਾਰੀਆਨ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਮਸ਼ਰੂਮ ਲੈਣ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਚਾਰਟਰਸ ਗਿਰਜਾਘਰ ਅਤੇ ਵਰਸੇਲਜ਼ ਵੀ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਯੂਨੈਸਕੋ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਸੰਪਰਕ ਪ੍ਰੇਮ ਕਿਰਪਾਲ ਸੀ। ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਇੱਕ ਬੈੱਡਰੂਮ ਵਾਲੇ

ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਲਾ ਕੁੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਧੀ ਦਾ ਸੀ, ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਉਸਨੂੰ ਖੁਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਟੀਕਿਆਂ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਕੋਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬਿਮਾਰੀ ਲਈ, ਪਰ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਵਜੋਂ ਗੋਦ ਲਿਆ। ਉਹ ਇੱਕ ਇਨਸਾਨ ਵਰਗਾ ਕੁੱਤਾ ਸੀ ਜਿੰਨਾ ਮੈਂ ਕਦੇ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਸਨੇ ਸਾਡੇ ਦੁੱਖ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਪਾਰਕ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੇ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਫ੍ਰੀਜ਼ਿਕ ਕਤੂਰੇ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪੂਰੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਜਰਮਨ ਸ਼ੈਫਰਡ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਅਜੇ ਵੀ ਸਾਡਾ ਬੈੱਡਰੂਮ ਸਾਂਝਾ ਕੀਤਾ, ਜਿੱਥੇ ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਬਿਸਤਰਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸਾਡੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਏਅਰ ਕੰਡੀਸ਼ਨਰ ਲਗਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਕਸਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁੰਘਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਜਗ੍ਹਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦਾ ਇੱਕ ਡੂੰਘਾ ਸਾਹ ਲੈ ਕੇ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਲੇਟ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਰਾਤ ਲਈ ਮੇਰੇ ਬਿਸਤਰੇ ਦੇ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਲੈਂਦਾ ਸੀ।
ਅਸੀਂ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਰੋਣ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਦੇ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਡੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁੰਘਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰੋਂਦੀ ਸੀ: ਬੂ, ਓਓ ਓਓ। ਜੇ ਉਹ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦੇ ਸੀ। ਉਹ ਪਛਤਾਵੇ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰਿਹਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ, 'ਠੀਕ ਹੈ, ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਵਾਪਸ ਆ ਸਕਦੇ ਹੋ।'
ਸਿੰਬਾ ਦਾ ਮਾਲਾ ਦੀ ਆਇਤ, ਪੰਝੱਤਰ ਸਾਲਾ ਮਾਇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਖਾਸ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਣ ਗਿਆ। 'ਵੇ ਸ਼ੰਬੀਆ!' ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਿੰਬਾ ਨੂੰ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲਈ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਆਂਢੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਬਾਹਰ ਬੈਠ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਚੱਪਲਾਂ

ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਸਵੇਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਖਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਉਹ ਉਸਦੀ ਇੱਕ ਚੱਪਲ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਘਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਇੱਕ ਬਿਸਤਰੇ ਹੇਠ ਲੁਕਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਮਾਇ ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੀ ਸੀ, 'ਵੇ ਸ਼ੰਬੀਆ! ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਚੱਪਲ ਕਿੱਥੇ ਲੁਕਾਈ ਹੈ?' ਉਹ ਕਮਰੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਪੂਛ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਉਸਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸਨੂੰ ਗੁੰਮ ਹੋਈ ਚੱਪਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ।
ਸਿੰਬਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਸੈਰ ਲਈ ਬੇਸਬਰੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਮੇਰੀ ਗੋਦੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਕ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਸੀ: 'ਕੀ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਆਇਆ?' ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪੁੱਛਦੀਆਂ ਸਨ। 'ਅਜੇ ਨਹੀਂ,' ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪੱਟਾ ਲਿਆਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਕੋਲ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। 'ਹੁਣ?' ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇੰਨਾ ਬੇਸਬਰੇ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਅੱਗੇ ਉਹ ਮੇਰੀ ਤੁਰਨ ਵਾਲੀ ਸੋਟੀ ਲੈ ਆਇਆ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਉਸ ਕਿਤਾਬ 'ਤੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। 'ਜ਼ਰੂਰ ਹੁਣ!' ਕੋਈ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਚਲੇ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਚੀਕਿਆ ਅਤੇ ਕੰਬਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਹ ਕਾਰ ਦੀ ਪਿਛਲੀ ਸੀਟ 'ਤੇ ਛਾਲ ਮਾਰਦਾ ਗਿਆ ਉਸਦੀ ਚੀਕ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਖਿੜਕੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਸੜਕ 'ਤੇ ਲੰਘਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਕੁੱਤੇ, ਗਾਂ ਜਾਂ ਬਲਦ ਨੂੰ ਭੌਂਕਣਾ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਲੋਧੀ ਗਾਰਡਨ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ 'ਤੇ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ। ਉਸਨੇ ਕਾਰ ਦੌੜਾਈ, ਮਲ ਤਿਆਗਣ ਲਈ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਲਈ ਰੁਕਿਆ, ਅਤੇ ਪਾਰਕਿੰਗ ਵਿੱਚ ਦੌੜ ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਾਰਕ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਖਰਗੋਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੁੰਘਦਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਤੇਜ਼ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ, ਚੀਕਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਉਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਚਲਾਕ ਸਨ। ਪਰ ਉਹ ਗਿਲਹਰੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਹਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਨੇੜਲੇ ਦਰੱਖਤ ਵੱਲ ਭੱਜਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਟੋਏ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਚੋਰੀ ਕਰਕੇ ਦਰੱਖਤ ਤੱਕ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਖੁੱਲ੍ਹੇ

ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੰਬਾ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
ਸਿੰਬਾ ਵੀ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਧੀ ਨਾਲ ਲੋਧੀ ਗਾਰਡਨ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਇੱਕ ਸਾਈਕਲ ਸਵਾਰ ਨੇ ਮੇਰੀ ਧੀ ਦੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਥੱਪੜ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਚੀਕ ਪਈ, 'ਸਿੰਬਾ ਉਸਨੂੰ ਫੜੋ!' ਸਿੰਬਾ ਨੇ ਆਦਮੀ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ, ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੀ ਸਾਈਕਲ ਤੋਂ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਉੱਪਰ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਸਦੇ ਦੰਦ ਕੱਢੇ। ਉਸ ਗਰੀਬ ਆਦਮੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਹਥੇਲੀਆਂ ਜੋੜੀਆਂ ਅਤੇ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਾਰ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਫਲੈਟ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਮਦਦ ਲਈ ਚੀਕਦੇ ਸੁਣਿਆ। ਦੋ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡੇ ਉਸਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸ ਵੱਲ ਭੱਜਿਆ, ਸਿੰਬਾ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਭੱਜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਸਿੰਬਾ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਭੱਜਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਤਾਕਤਵਰ ਸੀ। ਪਰ ਸਿੰਬਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਥੱਪੜ ਮਾਰਨ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਝਿਜਕ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਉਸਨੂੰ ਗੁੰਡਾ ਅਤੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਕਿਹਾ। ਉਸਨੇ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ ਅਤੇ ਸਹੁੰ ਖਾਧੀ ਕਿ ਉਹ ਦੁਬਾਰਾ ਕਦੇ ਵੀ ਔਰਤਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ।
ਅਸੀਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਿੰਬਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਸ਼ੋਬਰਾ ਜਾਂ ਕਸੌਲੀ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਉਹ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖੁਸ਼ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਉਸਨੂੰ ਪੱਟੇ 'ਤੇ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਢਲਾਣਾਂ 'ਤੇ ਖਿੱਚ ਸਕੇ। ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਿਮਲਾ ਨਾਲੋਂ ਕਸੌਲੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਸੰਦ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਰੀਸਸ ਬਾਂਦਰਾਂ ਅਤੇ ਲੰਗਰਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਕਾਂਵਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਿਰੰਤਰ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ ਜੋ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੇ ਸਨ।

ਸਿੰਬਾ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੀ ਉਮਰ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਵਾਲ ਚਿੱਟੇ ਹੋ ਗਏ। ਉਸਦੀ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਮੋਤੀਆਬਿੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਸਨੂੰ ਬੁਖਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ: ਕਈ ਵਾਰ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਪੂਰੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਉਸਦੀ ਗੋਦੀ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਰੱਖ ਕੇ ਬਿਤਾਉਂਦੀ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਉਹ ਤੇਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਮਰ ਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸਵਾਰਥਮੋਰ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਅਧਿਆਪਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮਿਲੀ, ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੀ ਅਸਲੀ ਮਾਲਕਣ, ਮੇਰੀ ਧੀ ਮਾਲਾ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਵਿੱਚ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਉਸਨੂੰ ਲਗਭਗ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਕੋਲ ਲੈ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਸਦੇ ਪੈਰ ਝੁਕਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਕੇਬਲ ਭੇਜਿਆ 'ਤੁਰੰਤ ਵਾਪਸ ਆਓ, ਸਿੰਬਾ ਗੰਭੀਰ ਬਿਮਾਰ ਹੈ।' ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਸਾਨੂੰ ਮਾਲਾ ਤੋਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕੇਬਲ ਮਿਲੀ: 'ਸਿੰਬਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ।' ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਮਾਲਾ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸਿੰਬਾ ਦਰਦ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਉਸਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਅਧਰੰਗੀ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਉਸਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਘਾਤਕ ਖੁਰਾਕ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸੌਂ ਗਿਆ। ਜੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਦੋਸਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਾਂ, ਤਾਂ ਸਿੰਬਾ ਮੇਰੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਸੀਂ ਕਦੇ ਵੀ ਦੂਜਾ ਕੁੱਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ। ਕੋਈ ਦੋਸਤਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ।

9 ਭਾਰਤ ਦੀ ਖੋਜ
ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਯੂਨੈਸਕੋ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਬਣਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ, ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਫਤਾਵਾਰੀ ਰਸਾਲਾ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ। ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਭਾਰਤ ਭਰ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਣ, ਭਾਈਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ, ਡੈਮਾਂ, ਫੈਕਟਰੀਆਂ, ਪੇਂਡੂ ਕਲੀਨਿਕਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨ, ਛੋਟੇ ਕਸਬਿਆਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਤਨਖਾਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਹੁਤ ਆਕਰਸ਼ਕ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਪਾਰਕ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗਰਾਊਂਡ ਫਲੋਰ ਫਲੈਟ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕਾਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਫਲੈਟ ਵਿੱਚ ਕਾਰਪੇਟ ਅਤੇ ਫਰਨੀਚਰ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਆਪਣੇ ਦਾਜ ਵਿੱਚ ਲਿਆਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੇ ਪ੍ਰਿੰਟ ਸਨ ਜੋ ਮੈਂ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਖਰੀਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਦੁਬਾਰਾ ਨਿਖੱਟੂ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।
ਮੇਰੇ ਦੋ ਦਫ਼ਤਰ ਸਨ, ਇੱਕ ਮੈਟਕਾਫ ਹਾਊਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਜਮਨਾ ਨਦੀ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਕੰਢੇ ਦੇ ਨੇੜੇ, ਦੂਜਾ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ। ਇਸਦਾ ਵੱਡਾ ਫਾਇਦਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਦੂਜੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਟਲਾ ਫਿਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਅਸ਼ੋਕ ਥੰਮ੍ਹ, ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਮਾਧੀ, ਮੁਗਲ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕੰਧਾਂ, ਜ਼ੀਨਤ ਮਸਜਿਦ, ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਨਿਗਮਬੋਧ ਘਾਟ ਦੇ ਪਾਰੋਂ ਬਾਹਰੀ ਰਿੰਗ ਰੋਡ ਦੇ ਨਾਲ ਛੇ ਮੀਲ ਗੱਡੀ ਚਲਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਹਰ

ਸਵੇਰ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰਿਫਰੈਸ਼ਰ ਕੋਰਸ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਨਿਗਮਬੋਧ ਘਾਟ 'ਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਰੁਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਦੀ ਚਿਤਾ 'ਤੇ ਪਾ ਕੇ ਅੱਗ ਲਗਾਉਂਦੇ ਦੇਖਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਸਰਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਭਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾਪਨ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਹਲਕਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਯੂ.ਐਸ. ਮੋਹਨ ਰਾਓ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਮੈਸੂਰੀਅਨ ਸਨ। ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਅਸਹਿਜ ਸਨ। ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਮੇਰਾ ਬੌਸ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਤਨਖਾਹ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਸਵਦੇਸ਼ੀ ਉਤਪਾਦ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਬੋਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੱਦੀ ਸ਼ਹਿਰ ਉਦੀਪੀ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤੀ ਪਕਵਾਨਾਂ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਸੂਰ, ਬੰਬਈ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਪੇਸ਼ ਆਉਣਗੇ ਜਿਸਨੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ, ਕੁਝ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਣ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਹਿੱਸਾ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਇਆ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੁਣੇ ਗਏ ਸਟਾਫ ਨਾਲ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਲੈ ਗਏ। ਹਿੰਦੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਮਨਮਥ ਨਾਥ ਗੁਪਤਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਜੋ ਇੱਕ ਬੰਗਾਲੀ ਸੀ ਜੋ ਅੱਤਵਾਦੀ ਵਜੋਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਹ ਹਿੰਦੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ; ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਸਟਾਫ ਵਿੱਚ ਦੋ ਮੈਸੂਰੀਅਨ, ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸਚਾਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ, ਟੀ.ਐਸ. ਨਾਗਰਾਜਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਜਨਮੀ ਕੁੜੀ, ਸ਼ੀਲਾ ਧਰ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਐਡੀਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ।

ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ - ਦਾਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗਾਂ ਦਾਨ। ਨਾ ਤਾਂ ਗਾਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸਦੇ ਦੇਵਤੇ ਉਸਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਆਏ। ਉਸਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।
ਯੋਜਨਾ ਇੱਕ ਗੈਰ-ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਾਬਤ ਹੋਈ: ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਗੈਰ-ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਹਨ। ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅੰਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਲੂਣ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨਾਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਵੈਸੇ ਵੀ, ਵਣ ਮਹੋਤਸਵ ਵਿੱਚ ਲਗਾਏ ਗਏ ਰੁੱਖਾਂ, ਪੁੱਟੇ ਗਏ ਖਾਦ ਦੇ ਟੋਇਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਮੈਗਾਵਾਟ ਬਿਜਲੀ ਬਾਰੇ ਕੌਣ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਮੈਨੂੰ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਬੇਲੋੜੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨੇ ਪਏ। ਮੇਰੇ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਗਏ ਕਾਲਮ ਸਰਕਾਰੀ ਕੂੜੇ ਹੇਠ ਦੱਬੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਅੰਕੜਿਆਂ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰੀ ਛੇੜਛਾੜ ਦੀ ਇੱਕ ਹਾਸੋਹੀਣੀ ਉਦਾਹਰਣ ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਖਾਦ ਦੇ ਟੋਏ ਪੁੱਟਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਆਲ-ਇੰਡੀਆ ਮੁਕਾਬਲਾ ਸੀ। ਹਰੇਕ ਪਿੰਡ, ਦਸ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਅਤੇ ਰਾਜ ਲਈ ਨਕਦ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਪਿੰਡ-ਪੱਧਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਖਾਦ ਦੇ ਟੋਇਆਂ ਦੇ ਅੰਕੜੇ ਬਣਾਏ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਗਣਾ ਕੀਤਾ; ਰਾਜ-ਪੱਧਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਦੁੱਗਣਾ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਖਾਦ ਦੇ ਟੋਇਆਂ ਹੇਠ ਕੁੱਲ ਰਕਮ ਰਾਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਰਕਾਰੀ ਮੀਡੀਆ ਦੁਆਰਾ ਵਣ ਮਹੋਤਸਵ ਵਿੱਚ ਲਗਾਏ ਗਏ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸਹੀ ਹੁੰਦੀ, ਤਾਂ ਪੂਰਾ ਭਾਰਤ ਹੁਣ ਤੱਕ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜੰਗਲ ਹੁੰਦਾ।
ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਤਣਾਅ ਸੀ। ਮੁਖੀ (ਉਪ-ਚੇਅਰਮੈਨ) ਦਿਆਲੂ ਅਤੇ ਯੋਗ ਸਰ ਵੀ.ਟੀ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਮਾਚਾਰੀ ਸਨ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਭਾਰ ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਸੀ ਜੋ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵਿਦਵਤਾਪੂਰਨ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਲਿਖਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸਨ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਤਿੰਨ ਵਿਧਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਲੋਕ ਸਭਾ, ਰਾਜ ਸਭਾ ਅਤੇ ਤਰਲੋਕ ਸਭਾ (ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ)

ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ, ਜੋ ਕਿ ਤੇਜ਼-ਭਾਸ਼ੀ ਸਨ, ਟੀ.ਟੀ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਮਾਚਾਰੀ ਨੇ ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਾਰੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਲਈ, ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਹੋਰ ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਤੈਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਸ਼ਾਂਤ ਦਿੱਖ ਵਾਲੇ ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਨਾਪਸੰਦਾਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਾਵੁਕ ਅਤੇ ਅਸਥਿਰ ਐਸ.ਕੇ. ਡੇ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਸੂਰੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿੱਚ ਬੋਲਦੇ ਸੁਣਿਆ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ 'ਤੇ ਇੱਕ ਭਾਵੁਕ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਕੋਲ ਲੱਖਾਂ ਅਵਾਰਾ, ਅੱਧ-ਭੁਖੇ ਪਸ਼ੂ ਸਨ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਲੱਖਾਂ ਅੱਧ-ਭੁਖੇ ਮਨੁੱਖ: ਉਸਦਾ ਹੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਬੀਫ ਖਾਣ। ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਦਲੇਰੀ 'ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਅਤੇ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਮੁੱਦਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇੰਨੀ ਬੇਕਾਰ ਚੀਜ਼ 'ਤੇ ਇੰਨੀ ਜਗ੍ਹਾ ਬਰਬਾਦ ਹੁੰਦੀ ਦੇਖ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਖ਼ਤ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਯੋਜਨਾ ਮੈਨੂੰ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਹੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਾਪੀਆਂ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਦੇ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਦਫਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਫੀਡਬੈਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਖੇਚਲ ਕੀਤੀ। ਨਿਊਜ਼ ਏਜੰਟਾਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਲੈਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ; ਕੁਝ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਕਰੀ ਜਾਂ ਵਾਪਸੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਮੇਰਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਦਿਲਾਸਾ ਉਸ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੀਲਾ ਧਰ ਇੱਕ ਕਰੀਬੀ ਦੋਸਤ ਬਣ ਗਈ। ਉਹ ਇੱਕ ਨਿੱਘੀ, ਵੱਡੇ ਦਿਲ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਬੁੱਧੀ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਨਕਲ ਸੀ: ਮੈਨੂੰ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ

ਲਹਿਜ਼ੇ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਨਕਲ ਅਟੱਲ ਲੱਗਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਲਾਸੀਕਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਗਾਇਕਾ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਤਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਲਾਸੀਕਲ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਕੋਈ ਕੰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਉਸਤਾਦ, ਪ੍ਰਾਣ ਨਾਥ ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਬੈਠਣਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇੱਕ ਦਰਦ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਬੈਠ ਕੇ ਸ਼ੀਲਾ ਦੀ ਅਮੀਰ, ਕੜਕਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਣਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਨਾਗਰਾਜਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ-ਮੂਰਤੀ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਇੱਕ ਮੈਂਬਰ ਵਾਂਗ ਬਣ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਮੀਨਾਕਸ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਲਿਆਂਦਾ, ਤਾਂ ਇੱਕ ਕਰਤੱਵਪੂਰਨ ਨੂੰਹ ਵਾਂਗ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਛੂਹਣ ਲਈ ਕਾਰਪੇਟ 'ਤੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ਼ਾਰੇ ਦਾ ਜਵਾਬ ਕਿਵੇਂ ਦੇਵਾਂ, ਸਿਵਾਏ ਉਸਨੂੰ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਦੋਵੇਂ ਗੱਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਚੁੰਮਣ ਦੇ - ਇੱਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਜੋ ਤਾਮਿਲ ਸਹੁਰੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ।
ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਮੋਹਨ ਰਾਓ ਵੀ ਪਸੰਦ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਉਸਦਾ ਆਪਣੇ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਅਰਾਜਕ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸੀ। ਉਹ ਕੋਈ ਵੀ ਉੱਚਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਉਲਟ, ਪੈਸੇ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਮਾਨਦਾਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਉਸਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਟਿਫਿਨ ਡੱਬਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਨ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਰਿਜ 'ਤੇ ਦੁਪਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੈਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਸੰਦ ਆਇਆ ਉਸਦਾ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤੀ ਲਹਿਜ਼ਾ। ਇੱਕ ਸਵੇਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਕੌਫੀ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਟੈਲੀਫੋਨ ਵੱਜਿਆ। ਉਸਨੇ ਇਸਨੂੰ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਮਾਊਥਪੀਸ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਲਾਈਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਕੌਣ ਹੈ - 'ਇਹ ਯਮ ਯਮ ਯਮੀਰ, ਯਮਪੀ [ਐਮ.ਐਮ.

ਅਮੀਰ, ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ] ਹੈ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਨਿੱਜੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।'
ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ, ਮੈਂ ਉਹ ਅਸਾਈਨਮੈਂਟ ਲਏ ਜੋ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਆਏ। ਇੱਕ ਯੂਨੀਸੇਫ ਵੱਲੋਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਇਸਦੇ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬਚਾ ਲਿਖਣ ਲਈ ਸੀ। ਉਹ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਪੀ.ਐਨ. ਸ਼ਰਮਾ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਭੇਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਖੁਦ ਤਸਵੀਰਾਂ ਲੈ ਕੇ ਖਰਚੇ ਘਟਾਉਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਭਰਤ ਰਾਮ ਨਾਲ ਜ਼ੀਸ ਆਈਕਨ ਕੈਮਰੇ ਦਾ ਨਵੀਨਤਮ ਮਾਡਲ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਿਲਟ-ਇਨ ਐਕਸਪੋਜ਼ਰ ਮੀਟਰ ਅਤੇ ਫੋਕਸਿੰਗ ਡਿਵਾਈਸ ਸੀ। ਬੱਸ ਕੈਮਰੇ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਕਲਿੱਕ ਕਰਨਾ ਸੀ: ਇਹ ਫੂਲਪਰੂਫ ਸੀ। ਮੈਂ ਭਰਤ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਉਧਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਯੂਨੀਸੇਫ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਜ਼ਮਾਉਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਇੱਕ ਪੂਰਾ ਰੋਲ ਸ਼ੂਟ ਕਰਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਉਡਾਉਣ ਲਈ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਪਾਸ ਕਰਨ ਯੋਗ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਖੁਦ ਲੈ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਭੁਗਤਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਾਬੁਲ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ; ਮੈਂ ਕਲਿੱਕ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਰੋਲ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਲਈ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪੀ.ਐਨ. ਸ਼ਰਮਾ ਕਾਬੁਲ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਦੁਆਰਾ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਪੂਰਾ ਰੋਲ ਖਾਲੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਲੈਂਸ ਕੈਪ ਉਤਾਰਨਾ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਫੂਲਪਰੂਫ ਕੈਮਰਾ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ।
ਕਾਸ਼ ਮੈਂ ਇੱਕ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਵਜੋਂ ਬਿਹਤਰ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ। ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਫਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਨੂੰ ਕਾਬੁਲ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਮਾ ਨਾਲ ਇੱਕ ਕਮਰਾ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਸੀ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਮਾਣ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਗੰਜੇ ਅਤੇ ਮਣਕਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਸਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਭਰਮਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ, ਜੇ ਉਸਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨੀਏ ਤਾਂ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਕਾਮਵਾਸਨਾ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ

ਜਾਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।
ਮੈਂ ਕਲੀਨਿਕ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਕੇਸ ਆਉਂਦੇ ਦੇਖੇ - ਇੱਕ ਅੱਧਖੜ ਉਮਰ ਦੀ ਔਰਤ, ਦੂਜੀ ਵੀਹਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ। ਉਹ ਔਰਤ ਇੱਕ ਟਰੱਕ ਡਰਾਈਵਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ ਜੋ ਕਾਬੁਲ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਣੀ ਗੱਡੀ ਚਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਗੁਪਤ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਖੁਜਲੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਅੱਧਾ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੱਚੇ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਹ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੰਗਾਂ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਔਰਤ ਨੇ ਮਰਦ ਡਾਕਟਰ, ਅਫਗਾਨ ਨਰਸ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣਾ ਬੁਰਕਾ ਅਤੇ ਸਲਵਾਰ ਉਤਾਰਨ ਤੋਂ ਝਿਜਕਿਆ ਨਹੀਂ। ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਸਾਡੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਸਿਫਿਲਿਸ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਇਲਾਜ ਉਦੋਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਕਲੀਨਿਕ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸਨੂੰ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੇਸ਼ਵਾਘਰ ਤੋਂ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਔਰਤ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸੀ; ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖੁਜਲੀ ਤੋਂ ਠੀਕ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਓਨੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿੰਨੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਗਲੇ 'ਤੇ ਲੱਗਣ ਲਈ ਖੁਜਲੀ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੀ ਕਿੰਨੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਸੀ।
ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਲੀਨਿਕ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਨੌਜਵਾਨ ਅਫ਼ਗਾਨ ਨੂੰ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਉਸਨੂੰ ਅੰਦਰ ਆਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਪਛਾਣ ਨਾ ਲਵੇ। ਉਹ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਉੱਪਰ ਆਇਆ, ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਰਹੱਸਮਈ ਬਿਮਾਰੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਡਾ. ਪਰਾਂਜਪੇ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ, 'ਆਪਣੀ ਸਲਵਾਰ ਉਤਾਰੋ।' ਉਹ ਝਿਜਕਿਆ। 'ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ? ਅਤੇ ਔਰਤ!' ਉਸਨੇ ਨਰਸ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ। 'ਹਾਂ,' ਪਰਾਂਜਪੇ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, 'ਉਹ ਡਾਕਟਰ ਹਨ।' ਗਰੀਬ ਆਦਮੀ ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਗੁਲਾਬੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਲੰਬੀ ਕਮੀਜ਼ ਖਿੱਚੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਲਵਾਰ ਦੀ ਰੱਸੀ ਖੋਲ੍ਹਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣਾ ਚਿਹਰਾ ਢੱਕ ਲਿਆ।

ਪਰਾਂਜਪੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੰਗੜੇ ਲਿੰਗ 'ਤੇ ਹੋਏ ਜ਼ਖਮ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ। 'ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਿਫਿਲਿਸ ਹੈ,' ਉਸਨੇ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ। 'ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਇਲਾਜ ਸਿਰਫ਼ ਤਾਂ ਹੀ ਕਰਾਂਗਾ ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਔਰਤ ਨੂੰ ਲਿਆਓ ਜਿਸ ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ ਸੰਭੋਗ ਕੀਤਾ ਸੀ।' ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਸਹੁੰ ਖਾਧੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੇਸਵਾ ਤੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਉਸਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਹੜਬੜਾ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, 'ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਿਸੇ ਮੁੰਡੇ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਨੂੰ ਗਲਤ ਕਿਹਾ ਸੀ।' ਇਹ ਝੂਠ ਸੀ; ਪਰਾਂਜਪੇ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਅਣਜਾਣ ਔਰਤ ਨਾਲ ਸੈਕਸ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਸਮਲਿੰਗੀ ਸੰਬੰਧ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸਵੀਕਾਰਯੋਗ ਸਨ।

ਮਲੇਰੀਆ, ਟਾਈਫਾਈਡ, ਟਾਈਫਸ ਅਤੇ ਟੀਬੀ ਜਿਨਸੀ ਰੋਗਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਸੋਵੀਅਤ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਕਸਸ ਨਦੀ 'ਤੇ ਕੁੰਦੂਜ਼ ਅਤੇ ਮਜ਼ਹਰ-ਏ-ਸ਼ਰੀਫ ਤੱਕ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਸਿਹਤ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਸਿਹਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖਟਾਈ ਵਾਲੇ ਡਾਕਟਰ ਹਕੀਮੀ (ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸਿਹਤ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ) ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਲੈ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਦੋ ਯੂਰਪੀਅਨ ਡਾਕਟਰ, ਇੱਕ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਮਰ ਦੀ ਫਿਨਿਸ਼ ਔਰਤ ਜੋ ਪਸ਼ਤੋ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਬੋਲਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਵੀਡਿਸ਼। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਸਵੇਰ ਇੱਕ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੀਂ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੈਗਨ ਵਿੱਚ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ। ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਾ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਅਧਿਐਨ ਸੀ: ਬੰਜਰ ਪਹਾੜਾਂ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਚੌਲ ਅਤੇ ਫਲ ਉਗਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਰੇ ਭਰੀਆਂ ਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਰਸਤਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਕ੍ਰਿਸਟਲ ਸਾਫ਼ ਪਾਣੀ ਵਾਲੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਸਨ। ਜਿਸ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਲਈ ਰੁਕੇ ਸੀ, ਉਸ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਚਾਈਖਾਨੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਗਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਥਿਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਅੰਗੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵੇਲਾਂ ਨਾਲ ਢੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅਫਗਾਨ ਬਹੁਤ ਦੋਸਤਾਨਾ ਸਨ। ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਜਿਸਨੇ

ਮੈਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਉਹ ਸੀ ਉਹ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮੈਂ ਲਾਲਾ (ਵਪਾਰੀ ਜਾਂ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ) ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅਫਗਾਨ ਸਿੱਖ ਸਨ।
ਰੈਸਟ ਹਾਊਸ, ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਰਾਤ ਲਈ ਰੁਕਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸੀ, ਇੱਕ ਸਮੱਸਿਆ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹਰ ਕਿਸੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇੱਕ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਦੇ ਵੀ ਇੰਨੇ ਕਮਰੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਫਿਨਿਸ਼ ਮਹਿਲਾ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਇਤਰਾਜ਼ ਕਰਦੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਮਾ ਦੇ ਪੇਟ ਭਰੇ ਧਮਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਏਗਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਸੌਣ ਯੋਗ ਉਮਰ ਦੀ ਔਰਤ ਨਾਲ ਕਮਰਾ ਸਾਂਝਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕੀ ਉਹ ਉਮੀਦ ਕਰੇਗੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਕੋਲ ਜਾਵਾਂ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਿਆਂ ਮੇਰੀ ਨੀਂਦ ਉਡ ਗਈ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਸ਼ਰਮਾ ਮੈਨੂੰ ਤਾਅਨੇ ਮਾਰਨ ਲਈ ਆਇਆ, 'ਲਾਲੇ! ਮੇਮ ਦੀ ਫੁਦੀ ਲਾਈ ਕੇ ਨਹੀਂ' - ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਗੋਰੀ ਔਰਤ ਦੀ ਚੂਤ ਨੂੰ ਚੁਦਾਈ? ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫੁਦੂ ਕਿਹਾ - ਚੂਤ। ਅਗਲੀਆਂ ਦੋ ਰਾਤਾਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਹਰ-ਏ-ਸ਼ਰੀਫ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਅਸੀਂ ਬਾਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੋਧੀ ਗੁਫਾਵਾਂ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਦੇਖਣ ਲਈ ਰੁਕੇ ਜੋ ਕਿ ਅਜੰਤਾ ਦੀਆਂ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਨ, ਜਿੱਥੇ ਠੋਸ ਚੱਟਾਨ ਤੋਂ ਬਣਾਏ ਗਏ ਦੋ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬੁੱਧ ਮੋਨੋਲਿਥ ਸਨ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਗਰਮ ਸੀ। ਲੇਡੀ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਵਾਦੀ ਵਿੱਚੋਂ ਵਗਦੀ ਚੌੜੀ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਨਹਾਉਣ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਮੰਨ ਗਈ। ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਇਕਾਂਤ ਜਗ੍ਹਾ ਮਿਲੀ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਅੰਡਰਵੀਅਰ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ; ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨੰਗੀ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦੀ ਰਹੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਵੱਡੀ ਸੀ ਪਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੀ। ਜੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕੀ। ਅਸੀਂ ਰੈਸਟ ਹਾਊਸ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, 'ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਸਟਰ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਵਾਰ

ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਕਮਰਾ ਸਵੀਡਿਸ਼ ਡਾਕਟਰ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਾਂਗੀ।' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਨੇ ਅਗਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਰਾਤਾਂ ਲਈ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਰਮਾ ਮੈਨੂੰ ਫੁਦੂ ਦੱਸਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।
ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ "ਆਰੀਆਨਾ ਤੋਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੱਕ" ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬਚਾ ਲਿਖਿਆ ਜੋ ਯੂਨੀਸੈਫ਼ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਦਰਦ ਲਈ ਅਫਗਾਨ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਹਥੇਲੀ ਭਰ ਕੇ ਲਾਪਿਸ ਲਾਜ਼ੁਲੀ ਦਿੱਤੀ। ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਮੈਨੂੰ ਤੋਹਫ਼ਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲੈਣੀ ਪਈ। ਮੈਂ ਸਬੰਧਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਪੱਥਰਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ: 'ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੰਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕੋਗੇ। ਮੇਰਾ ਸੁਝਾਅ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਪਾਓ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਓ।' ਮੈਂ ਕੀਤਾ।
ਦੂਜਾ ਕੰਮ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਆਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੱਖਾਂ ਹਿੰਦੂ, ਬੋਧੀ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਭੱਜ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ-ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਾਲੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਲਾਇਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸੀ। ਇੱਕ ਸਵੇਰ ਮੈਨੂੰ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਐਚ.ਐਮ. ਪਟੇਲ ਨੇ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਟੀ.ਟੀ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਮਚਾਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਐਚ.ਐਮ. ਪਟੇਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਮੰਤਰੀ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। 'ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਖੁਦ ਦੱਸਣਗੇ,' ਪਟੇਲ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੌਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਏ। 'ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਲੇਖਕ ਜੋ ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬਚਾ ਲਿਖੇ। ਇਹ ਤੁਰੰਤ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਝਾਬਵਾਲਾ, ਨੀਰਦ ਚੌਧਰੀ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ - ਇਸ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ।'

'ਸਰ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਝਾਬਵਾਲਾ ਬਹੁਤ ਗਰਭਵਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਬੰਗਾਲੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੀ। ਤੁਹਾਡਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਵਿਕਲਪ ਨੀਰਦ ਚੌਧਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਰੂਥ ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।' 'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹੋ? ਉਹ ਜੋ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਮੰਗ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਦੀ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ।'

‘ਸਰ, ਡਾ. ਕੇਸਕਰ [ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਮੰਤਰੀ] ਨੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਗਠਨ ਲਈ ਨੀਰਦ ਦੇ ਲਿਖਣ ‘ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ,’ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ।
‘ਕੇਸਕਰ ਕੌਣ ਹੈ?’ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਇਆ। ‘ਤੁਸੀਂ ਚੌਧਰੀ ਨੂੰ ਦੱਸੋ ਕਿ ਪਾਬੰਦੀ ਹਟਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਰਕਮ ਮੰਗ ਸਕਦਾ ਹੈ।’
ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਨੀਰਦ ਬਹੁਤ ਹੀ ਔਖੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਇੱਕ ਗੋਦ ਲਿਆ ਮੁੰਡਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਜਵਾਨ, ਭੁੱਖਾ ਅਲਸੇਸ਼ੀਅਨ ਕੁੱਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਖਾਣਾ ਖੁਆਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਨੀਰਦ ਕੋਲ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਚਪੜਾਸੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨੋਟ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਕੋਲਸਨ ਰੋਡ 'ਤੇ ਉਸਦੇ ਘਰ ਭੇਜਿਆ, ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਜਿੰਨੀ ਜਲਦੀ ਹੋ ਸਕੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਉਸਦੇ ਲਈ ਖੁਸ਼ਖਬਰੀ ਹੈ।
ਨੀਰਦ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। 'ਪਾਬੰਦੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ; ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਪੈਸੇ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ,' ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ।
ਉਸਨੇ ਸਿੱਧੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਾਬੰਦੀ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ?'
‘ਹਾਂ,’ ਮੈਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

‘ਪਰ ਨੀਰਦ ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਾਬੰਦੀ ਹਟਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ,' ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਦਮੀ ਸੀ: ਗਰੀਬੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਵੈ-ਮਾਣ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।
ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕੰਮ ਖੁਦ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇੱਕ ਦੁਭਾਸ਼ੀਏ ਅਤੇ ਇੱਕ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂ ਦਰਜਨਾਂ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਕੈਂਪਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜੋ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਘਰ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਪਰਿਵਾਰ ਇੱਕ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਭੱਤੇ 'ਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਏ ਸਨ। ਸਰੀਰਕ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਕੋਈ ਮਾਮਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਹਿੰਦੂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਇਸਲਾਮ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਲਗਭਗ ਹਰ ਇੱਕ ਨੂੰ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕਿਉਂ ਛੱਡ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, ਭੌ - ਡਰ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਸੁਧਾਰਨ ਦੀ ਝਿਜਕ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਦਿਨ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਗੱਪਾਂ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਛੱਪੜਾਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਡੰਡੇ ਅਤੇ ਰੱਸੀ ਫੜੀ ਬੈਠੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਚੌਲ ਅਤੇ ਦਾਲ ਦੇ ਰਾਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜ ਸਕਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਵੀਹਵਿਆਂ ਦਾ ਨੌਜਵਾਨ ਸੀ ਜੋ ਕਾਲਜ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਸਟੂਲ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਪਾਇਆ। ਤੰਬੂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਸਦੀ ਛਾਤੀ ਵਾਲੀ, ਆਕਰਸ਼ਕ ਪਤਨੀ ਭਾਂਡੇ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜ ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। 'ਤੁਸੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲਦੇ ਹੋ?' ਮੈਂ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਸਟੂਲ ਤੋਂ ਉੱਠੇ ਬਿਨਾਂ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। 'ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੋ?' ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਪਲ ਸੋਚਿਆ ਅਤੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, 'ਦੋ ਮਹੀਨੇ! ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ!' ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਖਿਝ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਕੀ

ਤੁਸੀਂ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ? ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਆਦਮੀ ਹੋ।'
ਪੂਰੀ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, 'ਮੈਂ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ।'
1947 ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਏ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਸ ਮਿਲੀਅਨ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਇਹ ਕਿੰਨਾ ਉਲਟ ਸੀ! ਤੁਸੀਂ ਜਵਾਨ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਟਾਂਗੇ ਚਲਾਉਂਦੇ ਦੇਖਿਆ, ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਈਕਲ ਰਿਕਸ਼ਾ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਚੰਗਾ ਸਮਾਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਭੀਖ ਮੰਗਣ ਲਈ ਹੱਥ ਫੈਲਾਉਂਦੇ ਦੇਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।
ਮੈਂ ਜੋ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ ਸੀ ਉਸਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਸੀ "ਨਾਟ ਵਾਂਟੇਡ ਇਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ"। ਇਹ ਇੱਕ ਨਿੱਜੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਘਰ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਰਿਲੀਜ਼ ਹੋਣ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਿਸਨੇ ਸੌਂਪਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਪੁੱਛੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿ ਉਹ ਕੌਣ ਹੈ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ। ਇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਅਰਸ਼ਦ ਹੁਸੈਨ ਤੋਂ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤਿੱਖਾ ਨੋਟ ਮਿਲਿਆ। ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰੀਅਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ, 'ਹਾਏ! ਅਲੈਕ! ਤੁਸੀਂ ਜੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਇੰਨੇ ਦੋਸਤ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੇਰੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਅਜਿਹੀ ਬਦਨਾਮੀ ਲਿਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।' ਮੇਰਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਲੱਖਾਂ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਸੀ ਜੋ ਉਸਦੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਭੱਜ ਗਏ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਧਮਕੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।
ਮੈਂ ਯੋਜਨਾ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਇਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਬੈਨੇਟ ਕੋਲਮੈਨ ਦੇ ਮੈਨੇਜਿੰਗ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜੇ.ਸੀ. ਜੈਨ ਤੋਂ ਦ ਇਲਸਟ੍ਰੇਟਿਡ ਵੀਕਲੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ

ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਆਈ, ਇਸਦੇ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਆਇਰਿਸ਼ ਸੰਪਾਦਕ, ਸੀ.ਆਰ. ਮੈਂਡੀ ਤੋਂ। ਮੈਂ ਬੰਬਈ ਗਿਆ, ਮੈਂਡੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਆਇਆ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਅੜੀ ਰਹੀ। ਉਸਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ, ਬੰਬਈ ਰਹਿਣ ਲਈ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੈਰ-ਸਿਹਤਮੰਦ ਜਗ੍ਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਗਰਮ-ਨਮੂਨੇ ਵਾਲੇ ਮੌਸਮ ਦੇ ਖ਼ਤਰਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀਕਲੀ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਇਆ। 'ਇਸਨੂੰ ਕੌਣ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲੈਂਦਾ ਹੈ?' ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। 'ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਤਸਵੀਰ ਰਸਾਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਵਿਆਹੇ ਜੋੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਅਤੇ ਸਟ੍ਰਿਪ ਕਾਰਟੂਨ ਹਨ। ਯੋਜਨਾ ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਕੁਝ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ।' ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਤਰਕ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ - ਲੱਖਾਂ ਲੋਕ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ। ਨਾ ਹੀ ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੋਂ। ਮੈਂ ਇਹ ਨੌਕਰੀ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਪਰ ਰੌਕਫੈਲਰ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਦੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਸਕਾਊਟ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਜੋ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਕਿਤਾਬ, ਦ ਸਿੱਖਸ, ਪੜ੍ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। 'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਰੋਤਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਉਸ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਕਿਤਾਬ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੋਗੇ?' ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਚਾਰ 'ਤੇ ਝਟਪਟ ਉੱਠਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡਣੀ ਪਵੇਗੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। 'ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਭ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਾਂਗੇ,' ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ। 'ਤੁਸੀਂ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਕੀਮਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਓ ਅਤੇ ਮੈਂ ਦੇਖਾਂਗਾ ਕਿ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਇਸਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।'
ਮੈਂ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ, ਲੰਡਨ (ਇੰਡੀਆ ਹਾਊਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ) ਵਿੱਚ ਖੋਜ ਕਰਨ, ਕੈਨੇਡਾ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਅਸਲ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਦੇਖਣ ਅਤੇ ਜਪਾਨ, ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਅਤੇ ਬਰਮਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ

ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ I.N.A ਬਾਰੇ ਸਮੱਗਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਲੱਗਣਗੇ। ਉਸਨੇ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਨਿਊਯਾਰਕ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ, ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਕੈਰੋਲ ਲਾਇਸ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਮਰੀਕੀ ਦੂਤਾਵਾਸ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਸਕੱਤਰ ਸੀ, ਨੂੰ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਰਾਤ ਦਾ ਖਾਣਾ ਇੱਕ ਆਫ਼ਤ ਸੀ। ਕੈਰੋਲ ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪਹਿਨਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬੈਠਣ ਵੇਲੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਚੌੜੀਆਂ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਆਪਣੀਆਂ ਪੱਟਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਰੌਕਫੈਲਰ ਚੈਪ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਉਸਨੇ ਕੈਰੋਲ ਲਾਇਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੰਨੀ ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਕੈਰੋਲ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਫੋਨ ਕਰਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਰੌਕਫੈਲਰ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਸਕਾਊਟ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਦਾ ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਦੋਸਤ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਵਾਂ। ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਮਿਲ ਗਈ, ਪਰ ਉਸ ਸਾਥੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪਹੀਏ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਸਪੋਕ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।
ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਨੂੰ ਸਪਾਂਸਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਲੱਭਣੀ ਪਈ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਵਿਧਾਜਨਕ ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ, ਡਾ. ਵੀ.ਕੇ.ਆਰ.ਵੀ. ਰਾਓ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਜੋ, ਕਈ ਹੋਰ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਾਂਗ, ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਹੈਰਾਨ ਸੀ। 'ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸਿੰਘ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਹੂਲਤ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਵਰਤਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦੇਵਾਂਗਾ।'

ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਤੋਂ ਹੈਰਾਨ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਅਗਲੀ ਪਸੰਦ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਮੁਸਲਿਮ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਸੰਕੇਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇੱਕ ਮੁਸਲਿਮ ਸੰਸਥਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਨੂੰ ਸਪਾਂਸਰ ਕਰੇ, ਅਤੇ ਇਸ ਝੂਠੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਰਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਵੇ ਕਿ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਵਾਇਤੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਨ। ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ, ਕਰਨਲ ਬੀ.ਐਮ. ਜ਼ੈਦੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਮਾਮਲੇ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਬੁਲਾਇਆ। ਮੈਂ ਡਾ. ਨੂਰੂਲ ਹਸਨ (ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਰੁਕਾਵਟ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ। ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਵਜੋਂ ਨੂਰੂਲ ਹਸਨ ਦੀ ਸਾਖ ਬਹੁਤ ਗਰਮ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸਮੱਗਰੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। 'ਤੁਸੀਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇੰਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਕੋਈ ਅਸਲ ਖੋਜ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ,' ਉਸਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ। ਉਸਦੇ ਸਾਥੀ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਰਾਸ਼ਿਦ ਖਾਨ, ਜੋ ਕਦੇ ਸਰਗੋਧਾ ਦੇ ਖਾਲਸਾ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਨੇ ਝਿਜਕਿਆ। 'ਅਮਰੀਕੀ ਪੈਸੇ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ; ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਖੋਜ ਅਤੇ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। "ਸਾਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਮੁਸਲਿਮ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਨਾਮ ਦੇਣਾ ਹੈ," ਉਸਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਵਾਈਸ-ਚਾਂਸਲਰ ਨੇ ਨੂਰੂਲ ਹਸਨ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਰੌਕਫੈਲਰ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਰਸਮੀ ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਨੂੰ ਸਪਾਂਸਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।
ਮੈਂ ਜੇ.ਸੀ. ਜੈਨ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਦ ਇਲਸਟ੍ਰੇਟਿਡ ਵੀਕਲੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਵਜੋਂ ਆਪਣਾ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਇੱਕ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਮਾਡਰਨ ਸਕੂਲ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਉਰਦੂ ਅਧਿਆਪਕ, ਮੌਲਵੀ ਸ਼ਫੀਉਦੀਨ ਨਈਅਰ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਾਮੀਆ ਮਿਲੀਆ ਇਸਲਾਮੀਆ ਦੇ ਸਨ, ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਪੜ੍ਹ ਸਕਾਂ ਜੋ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ

ਵਿੱਚ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਇੱਕ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਵਿੱਚ।

10 ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ
ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਲਿਖਣ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕਰੀਅਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਰਚਨਾਤਮਕ ਲਿਖਤ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਾਲੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਣ ਦਾ ਮੇਰਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਮੌਕਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਣਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੀ ਪਸੰਦ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਭਾਈਚਾਰਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪਾਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਨਿਰਧਾਰਤ ਪੰਜ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਨਮਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰੱਟ ਕੇ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋਣ ਦਾ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਸਦੇ ਉਤਰਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਵਿੱਚ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਛੋਟਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ, ਪਰ ਸਵੇਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਮੇਰੇ ਅਨੁਵਾਦ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਮੀਦ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਬਿਹਤਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਫਿਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਚੋਣਵੇਂ ਅਨੁਵਾਦ ਲਈ ਯੂਨੈਸਕੋ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ।
ਰੌਕਫੈਲਰ ਗ੍ਰਾਂਟ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖੋਜ ਸਹਾਇਕ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਟੈਨੋ-ਟਾਈਪਿਸਟ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਬਾਰੇ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਯਵੋਨ ਲੇ ਰੂਗੇਟਲ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਔਰਤ ਨੇ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਧਾਰਨ ਸਾਧਨਾਂ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਕਦੇ ਵੀ ਪੈਸੇ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ; ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਰਕਮ ਨੂੰ ਝੱਟ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਖਰਚੇ 'ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਚਲੀ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਖੋਜ ਸਹਾਇਕ ਬਾਰੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਸੀ। ਦ ਸਿੱਖ ਰਿਵਿਊ ਆਫ਼ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਕੈਪਟਨ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮੌਕਾ

ਦੇਵਾਂ, ਜਿਸਨੇ ਚੋਣ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਵਿੱਤੀ ਤੰਗੀ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸਥਿਰ ਆਮਦਨ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਝਿਜਕਦੇ ਹੋਏ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਬੁਲਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ 'ਤੇ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੋਣਾ ਪਿਆ।
ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੈਰੋਲ ਲਾਇਸ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਮਰੀਕੀ ਦੂਤਾਵਾਸ ਵਿੱਚ ਸੀਨੀਅਰ ਕੌਂਸਲਰ ਸੀ, ਅਚਾਨਕ ਆ ਗਈ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਪੈਲਡਿੰਗ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਸਿੱਖ ਧਰਮ 'ਤੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਲਈ ਆਕਸਫੋਰਡ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹਾਂ - ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਅਤੇ ਲਿਪੀਅੰਤਰਨ 'ਤੇ ਡਾਇਕ੍ਰਿਟੀਕਲ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਕਸਫੋਰਡ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਦੇ ਸੱਦੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਦੱਸਿਆ। ਉਸਨੇ ਚੁੱਪਚਾਪ ਸੁਣਿਆ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਰੌਕਫੈਲਰ ਅਤੇ ਸਪੈਲਡਿੰਗ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਦੇ ਪਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਕਸਫੋਰਡ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ (ਦਰਸ਼ਕ ਛੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਸਨ), ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਮੇਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਲੈਕਚਰ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ 'ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੋ!' ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇੱਕ ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਮ ਸੌਂਪਿਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਿਲਕੁਲ ਉਹੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਸੀ - ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਬੋਲਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕੀਤੇ। ਮੈਂ ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਮ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਆਪਣਾ ਦੂਜਾ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਲਈ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ, ਰੌਕਫੈਲਰ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ

ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਦੀ ਇੱਕ ਫੋਟੋਸਟੇਟ ਕਾਪੀ ਭੇਜੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਗ੍ਰਾਂਟ ਦੇਣ ਦੇ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ 'ਤੇ ਮੁੜ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਮਰੀਕੀ ਦੂਤਾਵਾਸ ਵਿੱਚ ਕੈਰਲ ਲਾਇਸ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਦੋਸਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ (ਉਸਨੇ ਉਪਨਾਮ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਸੀ), ਅਤੇ ਇਹ ਕਿ ਪੱਤਰ ਦੇ ਹਸਤਾਖਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਡੇਟਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਹੋਰ ਖੋਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਲਈ ਗ੍ਰਾਂਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕੀਤੇ।
ਨਾ ਤਾਂ ਸਪੈਲਡਿੰਗ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰੌਕਫੈਲਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਚਾਰਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨੋਟਿਸ ਲਿਆ। ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਲੋਕ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਸਾਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਵਗਦੀਆਂ ਸਲੇਟੀ ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ ਅਤੇ ਥੁੱਕਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਛਲ ਪਿੱਛੇ ਉਹ ਦਵੈਤ ਅਤੇ ਈਰਖਾ ਨੂੰ ਸਟੋਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ 1993 ਵਿੱਚ ਘੋਰ ਗਰੀਬੀ ਵਿੱਚ ਹੋਈ।
ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀਜਨਕ ਕੰਮ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਪੈਨਸਿਲ ਲੈ ਕੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਖੁਦ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸੋਚਿਆ, ਮੂਲ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਪੁਰਾਣੇ ਨੇਮ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਡਲ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ। ਮੈਂ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਇੰਡੀਆ ਆਫਿਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਬਿਤਾਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, ਮੈਂ ਜੋ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਮੱਗਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮੈਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੀਵਨੀ (ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਐਲਨ ਐਂਡ ਅਨਵਿਨ, ਬਲੈਕੀਜ਼ ਅਤੇ ਓਰੀਐਂਟ ਲੌਂਗਮੈਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ) ਦਾ ਖਰੜਾ ਵੀ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ, ਨਾਲ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਮੌਤ,

ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਅਰਾਜਕਤਾ 'ਤੇ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਵੀ ਓਰੀਐਂਟ ਲੌਂਗਮੈਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।
ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰਨ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਦੋਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲੇ। ਐਲੀਨੋਰ ਸਿੰਕਲੇਅਰ ਅਤੇ ਸੂਜ਼ਨ ਹਿਕਲਿਨ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਅੱਪਰ ਬਰਕਲੇ ਸਟਰੀਟ 'ਤੇ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਫਲੈਟ ਲੱਭ ਲਿਆ ਸੀ। ਸੋਫੇ ਦੀ ਖਰਾਬ ਹਾਲਤ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵੱਲੋਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਫੋਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪਿਛਲੀ ਕਿਰਾਏਦਾਰ ਇੱਕ ਵੇਸਵਾ ਸੀ। ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਾਦਿਰ ਆਪਣੇ ਦੂਜੇ ਪੁੱਤਰ, ਅਸਗਰ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸ਼ਾਮਾਂ ਇਕੱਠੇ ਬਿਤਾਈਆਂ। ਇਸ ਠਹਿਰ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਮੈਂ ਅਤੇ ਮਨਜ਼ੂਰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਇੱਕ ਨਿਊਜ਼ਰੀਲ ਸਿਨੇਮਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਘੰਟਾ ਬਿਤਾਉਣ ਗਏ ਸੀ (ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਨ)। ਇੱਕ ਸ਼ਾਰਟਸ ਡਾ. ਸੁਨ ਯਤ ਸੇਨ ਦੇ ਜਨਮਦਿਨ 'ਤੇ ਪੀਕਿੰਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਰੇਡ ਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਮਹਾਨ ਆਦਮੀ ਸੀ। 'ਉਹ ਕੌਣ ਸੀ?' ਮਨਜ਼ੂਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਜੋ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਦਾ। 'ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਨਾ ਦੱਸੋ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਦੇ ਡਾ. ਸੁਨ ਯਤ ਸੇਨ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ,' ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਖਿਝ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫੁਸਫੁਸਾਇਆ 'ਕੋਈ ਹੋਗਾ ਸਾਲਾ ਬੰਗਾਲੀ ਡਾਕਟਰ' - ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਬੰਗਾਲੀ ਡਾਕਟਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਘਰ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ 'ਤੇ, ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਧੀ ਸ਼ਿਰੀਨ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। 'ਓਹ ਸੱਚਮੁੱਚ, ਡੈਡੀ! ਤੁਸੀਂ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਬਾਰੇ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਕਿਵੇਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹੋ!' ਬੇਚਾਰਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਘਬਰਾ ਗਿਆ। 'ਰੱਬ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਂਦੇ ਨਾ ਰਹੋ,' ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਫੀਲਡ ਮਾਰਸ਼ਲ ਅਯੂਬ ਖਾਨ ਦੁਆਰਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ

ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਮ ਭੇਜਿਆ 'ਡਾ. ਸੁਨ ਯਤ ਸੇਨ, ਮਸ਼ਹੂਰ ਬੰਗਾਲੀ ਡਾਕਟਰ ਵੱਲੋਂ ਵਧਾਈਆਂ।'
ਇੰਡੀਆ ਆਫਿਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਦੋਸਤੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਰੌਬਰਟ ਕ੍ਰੇਨ ਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਮਰੀਕੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ 'ਤੇ ਖੋਜ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਗ੍ਰਾਂਟ ਵੀ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਉਹ ਤਿੰਨ ਸਹਾਇਕਾਂ ਨਾਲ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਘੰਟਾ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਸਿਗਰਟ ਪੀਂਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਸੂਚੀਆਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਹ ਸਲਾਹ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸੂਚੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਅਨ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਕ੍ਰੇਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਹਾਇਕ ਫਿਰ ਕਾਫੀ ਪੀਣ ਲਈ ਕੈਫੇਟੇਰੀਆ ਵਿੱਚ ਗਏ। ਇੱਕ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਉਹ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਾਪਸ ਆਏ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਉਹ ਜੋ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਉਹ ਲੱਭਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਤੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਪੀ ਕਰਨ ਲਈ ਫੋਟੋਸਟੇਟ ਸੈਕਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। 'ਮੇਰੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਾ ਕਰੋ, ਡਾ. ਸਿੰਘ, ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਇੱਥੇ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਫੋਟੋਕਾਪੀ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਘਰ ਲੈ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ,' ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਜੋ ਕਿਹਾ ਉਹ ਸਮਝਦਾਰੀ ਵਾਲਾ ਸੀ ਪਰ, ਇੱਕ ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦਾ ਮਜ਼ਦੂਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਕ੍ਰੇਨ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪ੍ਰਿੰਸਟਨ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਡਿਊਕ ਵਿੱਚ। ਅਸੀਂ ਹਵਾਈ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਦਾ ਕੋਰਸ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਕਸੌਲੀ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏ। ਡਾ. ਕ੍ਰੇਨ ਦੇ ਖੋਜ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਫਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ।

"ਅਜੀਬ ਕੰਮ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ, ਮੈਡਮ! ਜ਼ਰੂਰ! ਧੰਨਵਾਦ ਅਤੇ ਠੀਕ ਹੈ" ਵਰਗੇ ਪੰਜ ਜਾਂ ਛੇ ਸ਼ਬਦ ਕਾਫ਼ੀ ਹਨ,' ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ। ਵੈਨਕੂਵਰ ਸਨ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਫਾਈਲਾਂ ਤੋਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਾਮਾਗਾਟਾ ਮਾਰੂ ਨੂੰ ਬੁਰਾਰਡ ਇਨਲੇਟ ਵਿੱਚ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਸਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਕਤਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੋਈ ਅੰਤਰ-ਸਿੱਖ ਹਿੰਸਾ, ਪੁਲਿਸ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਹੌਪਕਿੰਸ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਹੱਤਿਆ, ਅਤੇ ਕਤਲ ਲਈ ਭਾਈ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਅਤੇ ਫਾਂਸੀ।
ਵੈਨਕੂਵਰ ਤੋਂ ਮੈਂ ਸੈਨ ਫਰਾਂਸਿਸਕੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਬਣੀਆਂ, ਉਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਲੱਭ ਸਕਾਂ। ਮੈਂ ਬਰਕਲੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਕੈਂਪਸ ਵਿੱਚ ਰਹੀ। ਦੋ ਮਹਿਲਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ, ਮਿਸ ਫਿਸ਼ਰ ਅਤੇ ਮਾਰਗਰੇਟ ਬੌਂਡੁਰੈਂਟ, ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਮੁਖੀ ਸਨ, ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਸੰਪਰਕ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ (ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖ) ਪ੍ਰਵਾਸ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਵਿਤਕਰੇ ਅਤੇ ਜਰਮਨ ਕੌਂਸਲ, ਫ੍ਰਾਂਜ਼ ਬੋਪ, ਜਿਸਨੇ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਅਤੇ ਵਿੱਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਦੇ ਲੰਬੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ ਥੀਸਿਸ ਉਧਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਅਣਵਰਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ।
ਸੈਨ ਫਰਾਂਸਿਸਕੋ ਤੋਂ ਮੈਂ ਟੋਕੀਓ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਰਾਸ਼ ਬਿਹਾਰੀ ਬੋਸ, 'ਜਨਰਲ' ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਦੁਆਰਾ ਆਯੋਜਿਤ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਆਰਮੀ ਬਾਰੇ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰ ਸਕਾਂ। ਮੈਂ ਨਵੇਂ ਸਾਲ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਸੈਂਟਰ ਵਿੱਚ ਰੁਕਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਲਿਖਣ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਅਗਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੱਧ-ਉਮਰ ਦੇ ਪਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਮਰੀਕੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮਾਲਕਣ ਸੀ। ਵੰਡ ਦੀ ਕੰਧ ਬਹੁਤ ਪਤਲੀ

ਸੀ; ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕਹੇ ਗਏ ਹਰ ਸ਼ਬਦ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੁੰਮਣ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿਸਤਰੇ ਦੀ ਚੀਕਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਰ-ਸ਼ਰਾਬੇ ਵਾਲੇ ਵਿਸਮਾਦ ਸੁਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦੀ ਜੀਵਨਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਈਰਖਾ ਹੋਈ; ਦਸ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਸੈਂਟਰ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਸਿਏਸਟਾ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਸਕਦਾ ਸੀ।
ਮੈਂ ਜਾਪਾਨੀ ਰੱਖਿਆ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕੀ ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਇੰਟਰਵਿਊ ਸੀ। ਇੱਕ ਸਿਪਾਹੀ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਠੰਡੇ, ਘੱਟ ਸਜਾਏ ਹੋਏ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਜਾਪਾਨੀ ਅਫਸਰ ਵਰਦੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਬਿਲਕੁਲ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਝੁਕ ਗਏ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਝੁਕਿਆ ਅਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਨੇ ਦੁਭਾਸ਼ੀਏ ਰਾਹੀਂ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਮੈਂ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇੱਕ ਰੌਕਫੈਲਰ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ ਜੋ I.N.A. ਬਾਰੇ ਸਮੱਗਰੀ ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਏ ਕੁਝ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਵਾਲਾਂ ਤੋਂ, ਮੈਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ G.I.A. ਦਾ ਏਜੰਟ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਜਾਂ ਭਾਰਤੀ ਖੁਫੀਆ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ। ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਦੇ ਇੱਕ ਘੰਟੇ ਦੇ ਅੰਤ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ I.N.A. ਦਾ ਕੋਈ ਰਿਕਾਰਡ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਿਵਾਏ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬਚੇ ਦੇ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ। ਇਹ ਜਪਾਨੀ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਜਪਾਨੀ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਾਨੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਵਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਨਰਿੰਜਨ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਜਾਂ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ, ਮੈਂ ਮੇਜਰ ਫੁਜੀਵਾਰਾ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਆਈ.ਐਨ.ਏ. ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਬੇਨਤੀ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਪੰਨੇ

ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਭੇਜਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬਚਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਲਿਖਤ ਮੈਂਡਰਿਨ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਕਥਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸਥਾਨਕ ਸਿੱਖ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ, ਜੋ ਚੀਨੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਹੋਟਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲਿਖਤ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਓਰੀਐਂਟ ਲੌਂਗਮੈਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਮੇਰੀ ਕਿਤਾਬ ਦ ਸਿੱਖਜ਼ ਟੂਡੇ ਤੋਂ ਲਈ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਚੋਰੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਜਦੋਂ ਡਾਕਘਰ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਖਰੜਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਕਥਿਤ ਲੇਖਕ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਮੰਗਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਉਹ ਆਦਮੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਦਾ ਸਾਫ਼-ਸਾਫ਼ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ। 'ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰ ਚੁੱਕੇ ਹੋ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਹਾਂਗ ਕਾਂਗ ਆ ਕੇ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਦੇਖੋਗੇ? ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਰਾਤ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾਏ ਬਿਨਾਂ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਉਦੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।' ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸੁਹਾਵਣਾ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਾਂਗ ਕਾਂਗ ਦੀ ਫੇਰੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਰਹੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਕਈ ਭਾਰਤੀ ਕਾਰੋਬਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ।
ਹਾਂਗ ਕਾਂਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਨਾਲ ਹੋਈ ਮੁਲਾਕਾਤ ਮੇਰੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਵੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਗਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਕੈਮਰਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ। ਇੱਕ ਚਿੱਟੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲਾ ਸਿੱਖ ਇੱਕ ਚੀਨੀ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। 'ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਦੇਸੋਂ ਆਏ ਹੋ?' - ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਆਏ ਹੋ? ਮੈਂ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਹੋਰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। 'ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਨੱਕ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ ਹਨ - ਨੱਕ ਵਧ ਦਿੱਤਾ। ਤੁਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਨੀ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗਧੇ - ਚੀਨੀਅਨ ਤੁਨ ਬੁੰਡ ਮਾਰਵਾ ਲਏ।' (ਇਹ 1962 ਦੀ

ਆਦਤ ਪੈ ਗਈ - ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਿਨਸੇਂਗ ਦਾ ਇੱਕ ਮੱਗ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨੋਟਸ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਲਿਖਣਾ ਅਤੇ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨਾ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੁੰਦਰ ਟੀਕ-ਪੈਨਲ ਵਾਲਾ ਅਧਿਐਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਫਾਰਸੀ ਕਾਰਪੇਟ ਅਤੇ ਇੱਕ ਫਾਇਰਪਲੇਸ ਸੀ। ਯਵੋਨ ਮੇਰੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਕੁਲਬੀਰ (ਆਖਰੀ ਦਿਨ ਤੱਕ ਯਵੋਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਕੁਲਬਰ ਵਜੋਂ ਉਚਾਰਿਆ) ਨਾਲ ਨੇੜਲੇ ਅਨੇਕਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠੀ ਸੀ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸੈਕਟਰੀ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਹੁੰ ਖਾਧੀ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਖਾਲੀ ਕਾਗਜ਼ ਨਹੀਂ ਭਰਦਾ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਆਪਣੀ ਕੁਰਸੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਉੱਠਾਂਗਾ। ਅਕਸਰ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਜੋ ਲਿਖਿਆ ਉਹ ਪੜ੍ਹਨਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਟਾਈਪ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਲਿਖਿਆ। ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਂ ਹਰ ਲਾਈਨ ਨੂੰ ਪੰਜ ਜਾਂ ਛੇ ਵਾਰ ਦੁਬਾਰਾ ਲਿਖਿਆ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਕੌਫੀ ਬ੍ਰੇਕ ਲਿਆ। ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਸਵੇਰ ਦੀ ਕੌਫੀ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਕੌਫੀ, ਕਰੀਮ ਅਤੇ ਖੰਡ ਪਾਈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਹਿਮਾਨ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਲਈ ਆਏ।
ਐਤਵਾਰ ਅਤੇ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸ਼ੁੰਗਲੂ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ, ਸਰੋਜਨੀ (ਬਿੱਟੋ), ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਨਾਟ ਪਲੇਸ ਦੇ ਇੱਕ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਵਿੱਚ ਕੌਫੀ ਪੀਣ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੁੰਗਲੂਆਂ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਉਮੀਦ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇੱਕ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਵਾਰ ਉਸਨੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਤੋਂ ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਲਈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ 'ਤੇ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਫਿਰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਤਣਾਅ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਨੋਟਬੁੱਕ ਅਤੇ ਪੈਨਸਿਲਾਂ ਦਾ ਢੇਰ ਖਰੀਦਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਸ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਚਾਰੇ ਅਕਸਰ ਵੋਲਗਾ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਸੀ। ਇੱਕ ਤੋਂ

ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਸਿਗਰਟ ਜਲਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ ਸੀ, 'ਕੇ. ਸਿੰਘ, ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਵਜੋਂ ਕੀ ਸੋਚਦੇ ਹੋ: ਦ ਵੂਮੈਨ ਵਿਦ ਗੋਲਡਨ ਬ੍ਰੈਸਟਸ?' ਮੈਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਪਿਆ ਕਿ ਇਹ ਭੜਕਾਊ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਕਣਯੋਗ ਸਿਰਲੇਖ ਹੋਵੇਗਾ। 'ਪਰ ਇਹ ਕਿਸ ਬਾਰੇ ਹੋਵੇਗਾ?' ਮੈਂ ਪੁੱਛਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਰਾਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 'ਇਹ ਮੈਂ ਅਜੇ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ।' ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੱਲ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।' ਸ਼ੁੰਗਲੂ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਦੇ ਨਾਲ ਮੋਟੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਲੇਖ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਵਧਿਆ। ਸੁਨਹਿਰੀ ਛਾਤੀਆਂ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦਾ। ਇਹ ਸ਼ੁੰਗਲੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸਿੱਖਿਆ ਕਿ ਜੋ ਲੇਖਕ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੋਚਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੀ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੁੰਗਲੂ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਪਸੰਦ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਆਕਸਫੋਰਡ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਲੰਮਾ, ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪਹਿਰਾਵਾ ਪਹਿਨਣ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਬੇਦਾਗ਼ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਾਲਾਤ ਬਦਲ ਗਏ ਜਦੋਂ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜਾਇਦਾਦ ਗੁਆ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਲੱਭਣੀ ਪਈ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲਈ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਸ਼ਮੀਰੀ, ਸਰੋਜਨੀ (ਬਿੱਟੋ) ਸਪਰੂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਨਰਸਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕਾ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲਈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਅਸੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਦੋਸਤੀ ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਖਿਆ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਖਾਣੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਘਰ ਲੈ ਗਏ ਤਾਂ

ਜੋ ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਪੀ ਸਕੀਏ, ਗੱਪਾਂ ਮਾਰ ਸਕੀਏ ਅਤੇ ਖਾ ਸਕੀਏ। ਉਹ ਹੱਡੀਆਂ- ਆਲਸੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਯਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਏ.ਆਈ.ਆਰ. ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਉਸਨੇ ਜੋ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਉਹ ਸੀ 'ਡਰਮ', ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰਕਸ਼ਨ ਯੰਤਰਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸੀ। ਉਹ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਸ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ ਰਿਹਾ।
ਇੱਕ ਵਾਰ ਸ਼ੁੰਗਲੂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਸਹਿ- ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ। ਅਸੀਂ ਰੇਲਗੱਡੀ ਅਤੇ ਬੱਸ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਸਫ਼ਰ ਕੀਤਾ। ਸਾਨੂੰ ਰਾਤ ਲਈ ਰਸਤੇ ਦੇ ਇੱਕ ਡਾਕ ਬੰਗਲੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਮਰਾ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਉਸਦੇ ਉੱਚੇ-ਉੱਚੇ ਘੁਰਾੜਿਆਂ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕੀ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਇੰਨੀ ਸਟਾਈਲਿਸ਼ ਘੁਰਾੜਿਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ ਸੀ। ਨੱਕ ਰਾਹੀਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰਸਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਸਨ: 'ਓਹ, ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ! - ਓ ਹਾਂ! ਹਾਂ! ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ', ਆਦਿ। ਸਾਡੀ ਹਫ਼ਤੇ ਭਰ ਦੀ ਫੇਰੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋਏ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਲਿਖਣੇ ਅਤੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨੇ ਸਨ। ਇਸਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣਾ ਪਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੁੰਗਲੂ ਦੀ ਸੁਸਤੀ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥਾ ਦੀ ਆਦਤ ਪੈ ਗਈ ਸੀ।
ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦੇ ਇੱਕ ਸ਼ਡਿਊਲ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਵਾਂਗਾ। ਜਲਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਡਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਸਤਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਹੋਰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ, ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ। ਦੂਜਾ ਡਰ ਪਹਿਲੇ ਨਾਲੋਂ ਜਲਦੀ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਅਮਰੀਕੀ ਜੋੜੇ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਜੈਕ ਕੁਰਨ, ਇੱਕ ਲੰਮਾ, ਸੁੰਦਰ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿੰਸਟਨ ਦਾ ਉਤਪਾਦ, ਨੇ ਆਰ.ਐਸ.ਐਸ. 'ਤੇ ਇੱਕ ਥੀਸਿਸ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕੀ ਦੂਤਾਵਾਸ ਵਿੱਚ ਦੂਜਾ ਸਕੱਤਰ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਕੈਥੀ ਜੋ ਇੱਕ ਫਿਲਮ-ਸਟਾਰ ਵਰਗੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ, ਪ੍ਰੋਕਟਰ ਅਤੇ ਗੈਂਬਲ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ

ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਕਈ ਦੁਪਹਿਰਾਂ ਉੱਥੇ ਬਿਤਾਈਆਂ।
ਰੋਚੈਸਟਰ ਦਾ ਇੱਕ ਯਾਦਗਾਰੀ ਤਜਰਬਾ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਪੈਰਿਸ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਕਾਲੀ ਸਹੇਲੀ, ਹੇਜ਼ਲ ਮੈਰੀ ਸਟੋਕਸ ਦੀ ਫੇਰੀ ਸੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਪੈਰਿਸ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਇੱਕ ਲੰਮੀ, ਪਤਲੀ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਿਲਣਸਾਰ ਸੀ, ਜਿਸਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿੱਦੀ ਘੁੰਗਰਾਲੇ ਵਾਲ ਸਨ ਅਤੇ ਮੋਟੇ ਚੁੰਮਣ ਵਾਲੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸਮਸ ਕਾਰਡਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਰਹੇ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਸਕੂਲ ਅਧਿਆਪਕਾ ਬਣ ਗਈ ਸੀ, ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਦੋ ਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਤਲਾਕ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਡੇਟਰਾਇਟ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਗ੍ਰੇਹਾਊਂਡ ਬੱਸ ਫੜੀ ਅਤੇ ਰੋਚੈਸਟਰ ਜਾਣ ਲਈ ਰਾਤ ਭਰ ਸਫ਼ਰ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਲੈਣ ਲਈ ਬੱਸ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਤੀਹ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇਗੀ। ਉਹ ਬੱਸ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ, ਭੂਰੇ ਮਾਸ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਟੁਕੜਾ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਜੱਫੀ ਪਾ ਲਈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, 'ਪਿਆਰੇ! ਤੂੰ ਮੋਟਾ ਅਤੇ ਬੁੱਢਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈਂ।'
ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕੀਤੀ: 'ਮੈਰੀ ਤੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲੀ। ਮੈਨੂੰ ਤੈਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਆਈ।'
ਉਹ ਹੱਸ ਪਈ। 'ਝੂਠਾ! ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਭਾਰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਵਧ ਗਿਆ ਹੈ।' ਅਸੀਂ ਮੇਰੇ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕੈਬ ਲਈ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੁੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਥੱਕੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਭੁੱਖੀ ਸੀ। 'ਮੈਂ ਜਲਦੀ ਨਹਾ ਲਵਾਂਗੀ, ਕੱਪੜੇ ਬਦਲ ਲਵਾਂਗੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਨਾਸ਼ਤੇ ਲਈ ਬਾਹਰ ਲੈ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹੋ,' ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਬਾਥਰੂਮ ਗਈ ਪਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰੱਖਿਆ। ਜੇ ਮੈਂ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਬਣ ਲਗਾਉਂਦੀ ਅਤੇ ਪੁੱਛਦੀ, 'ਹਨੀ, ਤੂੰ ਕੀ ਕਿਹਾ?' ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕੀ ਸੀ। ਨਹਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਨੰਗੀ ਹੋ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆਈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੌਲੀਆ ਲਵੇ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ

ਆਪਣੇ ਪਤੀਆਂ, ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੀ ਰਹੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕੁਰਸੀ ਤੋਂ ਉੱਠੀ, ਉਸਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਿਸਤਰੇ ਵੱਲ ਲੈ ਗਈ। 'ਹਨੀ, ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਬਿਸਤਰਾ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ,' ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ। 'ਤਾਂ ਆਓ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰੀਏ। ਠੀਕ ਹੈ?' ਮੈਨੂੰ ਰਾਹਤ ਮਿਲੀ। ਮੈਂ ਨਿਸ਼ਚਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਬਿਸਤਰਾ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਉਮੀਦ ਕਰੇਗੀ ਕਿ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਜੇ ਮੈਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੇਗਾ। ਉਸਨੇ ਜਾਮਨੀ ਰੰਗ ਦੀ ਡਰੈੱਸ ਪਹਿਨ ਲਈ - ਉੱਚੇ, ਗੂੜ੍ਹੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਸੁਆਦ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਾਪਿੰਗ ਪਲਾਜ਼ਾ ਲੈ ਗਿਆ ਜੋ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਅੰਡੇ, ਬੇਕਨ, ਵੈਫਲ ਅਤੇ ਕੌਫੀ ਦਾ ਨਾਸ਼ਤਾ ਕੀਤਾ। 'ਵੱਡੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਨਾਸ਼ਤੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ,' ਉਸਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। 'ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਕੱਪੜੇ ਲੱਭਣੇ ਪੈਣਗੇ; ਮੈਨੂੰ ਖਰੀਦਦਾਰੀ ਪਸੰਦ ਹੈ।' ਅਸੀਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹੇ। ਉਸਨੇ ਨਵੇਂ ਜੁੱਤੇ ਅਤੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ। ਕੁਝ ਵੀ ਉਸਦੇ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਖਾਸ ਸਟੋਰ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਬਾਕੀ ਸਵੇਰ ਕਿਊਬਿਕਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਰਾਵੇ ਪਹਿਨਣ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲੈਣ ਲਈ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਈ। 'ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਵਧੀਆ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ?' ਉਸਨੇ ਨਵੇਂ ਕੱਪੜੇ, ਨਵੇਂ ਜੁੱਤੇ, ਨਕਲੀ ਗਹਿਣੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜੋ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਪਸੰਦ ਆਇਆ ਖਰੀਦਿਆ। ਆਪਣੀ ਹੁਣ ਸੈਕਸ ਰਹਿਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ 'ਤੇ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਸਟੀਕ ਵਿੱਚ ਟਿਕਿਆ ਜਿਸ 'ਤੇ ਮੱਖਣ ਦਾ ਇੱਕ ਟੁਕੜਾ ਸੀ, ਪਿਆਜ਼ ਦੇ ਰਿੰਗ ਅਤੇ ਆਲੂ ਖਟਾਈ ਕਰੀਮ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗਰਮ ਚਾਕਲੇਟ ਸਾਸ ਨਾਲ ਭਰੀ ਆਈਸ-ਕ੍ਰੀਮ ਪਾਈ। ਜਦੋਂ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਤਮ ਹੋਇਆ, ਦੁਪਹਿਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਡੇਟ੍ਰੋਇਟ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਬੱਸ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ

ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਨਿੱਘਾ ਵਿਦਾਇਗੀ ਚੁੰਮਣ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਮੇਰਾ ਦਿਨ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਗੱਲਾਂ-ਬਾਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਇਹ ਸੁੰਨਸਾਨ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਚੁੱਪ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ।
ਅਗਲਾ ਸੱਦਾ ਪ੍ਰਿੰਸਟਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਆਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਜਨਵਰੀ ਤੋਂ ਅਪ੍ਰੈਲ ਤੱਕ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਧਰਮਾਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਕੋਰਸ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉੱਥੇ ਸੈਟਲ ਹੋਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਨਿਊਯਾਰਕ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹੈਜ਼ਰਡ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਸੁਜ਼ਨ ਨਾਲ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਿਤਾਏ। ਮੈਂ ਵਾਰਸਾ ਦੀ ਇੱਕ ਹਫ਼ਤੇ ਦੀ ਫੇਰੀ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸੋਵੀਅਤ ਕਾਨੂੰਨ 'ਤੇ ਬੋਲਦੇ ਸੁਣਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਉਸਨੇ ਕੋਲੰਬੀਆ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਸੋਵੀਅਤ ਕਾਨੂੰਨ ਵਰਗੇ ਬੋਰਿੰਗ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਸਮਝਦਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਭਾਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੈਨਹਟਨ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਘਰ ਕਿਵੇਂ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੈਬ ਦਾ ਕਿਰਾਇਆ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਟੀਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਉਸ ਫੇਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਿਖਾਇਆ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਮੂਰਖਤਾ ਭਰੇ ਰੂੜ੍ਹੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕਿੰਨੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਕੈਬ ਡਰਾਈਵਰ ਬਦਮਾਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਿਊਯਾਰਕ ਦੇ ਕੈਬ ਡਰਾਈਵਰਾਂ ਦੀ ਸਾਖ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਮਾੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਕੈਨੇਡੀ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਕੈਬ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਰ ਮੀਟਰ 'ਤੇ ਰੱਖੀ। ਕੈਬ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਇਤਾਲਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮਜਬੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵੱਲ ਵੱਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਲੰਘਦੇ ਸੀ। ‘ਨੂ ਯੋਕ ਵਿੱਚ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਓ?’ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ। ‘ਲਗਭਗ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ,’ ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ‘ਮੈਂ ਕੈਨੇਡਾ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਇੱਥੇ ਅੱਧਾ ਦਿਨ ਬਿਤਾਇਆ,’ ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ‘ਇਹ ਨੂ ਯੋਕ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ,’ ਉਸਨੇ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸਵਾਰੀ ਲਈ ਲੈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਮੀਟਰ 'ਤੇ ਬਾਜ਼ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖੀ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਇਹ ਦੂਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ‘ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਲਈ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਰੁਕਦੇ - ਇਹ ਸਾਡੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਮਿਸਾ ਨੂੰ ਮਿਲੋ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕੱਪ ਚਾਹ ਜਾਂ ਸਮਪਨ ਪੀਓ?’ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਚਲਾਕ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ‘ਨਹੀਂ ਧੰਨਵਾਦ,’ ਮੈਂ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ‘ਮੇਰਾ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਉਸਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਮੇਰਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰੇਗਾ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਫੋਨ ਕਰਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹਾਂ।’ ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਝਿਜਕ ਨੂੰ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ‘ਰਹਿਣ ਲਈ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਦੇਸ਼,’ ਉਸਨੇ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ‘ਦੇਖੋ, ਮੈਂ ਇਤਾਲਵੀ ਹਾਂ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇੱਥੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਸੰਦ ਹੈ: ਚੰਗਾ ਪੈਸਾ, ਚੰਗੇ ਲੋਕ।’ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹੈਜ਼ਰਡ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮੀਟਰ ਹੇਠਾਂ ਕਰਕੇ ਜ਼ੀਰੋ ਦੀ ਇੱਕ ਲੜੀ ਦਿਖਾਈ। ਮੈਂ ਅੰਕੜਾ ਦੇਖਿਆ ਸੀ; ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਉਹੀ ਸੀ ਜੋ ਹੈਜ਼ਰਡ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ‘ਕਿੰਨਾ?’ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ। ‘ਕੁਝ ਨਹੀਂ,’ ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ‘ਇਹ ਮੇਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡਾ ਲੁਟੇਰਾ ਦਿਨ ਹੈ। ਤੁਹਾਡਾ ਠਹਿਰਾਅ ਵਧੀਆ ਰਹੇ।’ ਅਤੇ ਗੱਡੀ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਮ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ।
ਹੈਜ਼ਰਡਜ਼ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਤਿੰਨ ਮੰਜ਼ਿਲਾ ਘਰ ਸੀ ਜੋ ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਿਸ਼ਨ ਵੱਲ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਹਾਰਲੇਮ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸੈਂਟਰਲ ਪਾਰਕ। ਉੱਪਰਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਇੱਕ ਪੋਲਿਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਉਸਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਲਈ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਸਮਝੋ।
ਅਗਲੀ ਸ਼ਾਮ ਮੈਂ ਪ੍ਰਿੰਸਟਨ ਲਈ ਟ੍ਰੇਨ ਫੜ ਲਈ। ਬਹੁਤ ਠੰਢ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਠਹਿਰਨ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਦੇ ਪਤੇ 'ਤੇ ਕੈਬ ਲੈ ਲਈ। ਮੈਨੂੰ

ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਦੋ ਚਾਬੀਆਂ ਸਨ। ਕੈਬ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਤੇ ਦੋ ਸੂਟਕੇਸਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੁੰਨਸਾਨ ਗਲੀ 'ਤੇ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿੱਥੇ ਖਿੜਕੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚਮਕਦਾਰ ਰੌਸ਼ਨੀਆਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸੜਕ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੱਕ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਫੁੱਟ ਬਰਫ਼ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੋ ਡੱਬੇ ਬਰਫ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਾਏ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਜੁੱਤੇ ਅਤੇ ਮੋਜ਼ੇ ਗਿੱਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਠੰਡ ਨਾਲ ਸਖ਼ਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਚਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਉਲਝ ਗਿਆ: ਹਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਤਾਲੇ ਅਤੇ ਚਾਬੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਦਤ ਪਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਮੈਨੂੰ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਮਿਲਿਆ। ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਲਾਈਟ ਸਵਿੱਚਾਂ ਲਈ ਕੰਧਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈਆਂ: ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਸਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ: ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਦਬਾਉਂਦੇ ਹੋ; ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਧੱਕਦੇ ਹੋ। ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਉੱਪਰ ਧੱਕਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਨੂੰ ਹੋਰ ਹੇਠਾਂ ਦਬਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਨਾਲ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਾਲਵੇਅ ਵਿੱਚ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਇੱਕ ਤਖ਼ਤੀ ਸੀ ਜਿਸ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ 'ਪ੍ਰਿੰਸਟਨ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡਾ ਸਵਾਗਤ ਹੈ। ਸੱਚਮੁੱਚ! ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਡੱਬੇ ਖਿੱਚੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਗਿੱਲੇ ਜੁੱਤੇ ਅਤੇ ਜੁਰਾਬਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ। ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕੈਫੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਰਾਤ ਦਾ ਖਾਣਾ ਕਿੱਥੇ ਖਾਵਾਂਗਾ? ਮੈਂ ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ। ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਮੇਜ਼ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇੱਕ ਰੋਟੀ, ਇਸਦੇ ਕੋਲ ਬਰੈੱਡ-ਚਾਕੂ ਸੀ। ਸਕਾਚ ਦੀ ਇੱਕ ਬੋਤਲ ਵੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਫਰਿੱਜ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਂਡੇ, ਦੁੱਧ, ਵਾਈਨ, ਸੋਡਾ ਦੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ, ਸ਼ਹਿਦ ਅਤੇ ਜੈਮ ਅਤੇ ਚਾਕਲੇਟਾਂ ਦਾ ਢੇਰ ਸੀ। ਰੈਕ 'ਤੇ ਸੂਪ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਟੀਨ ਸਨ। ਮੈਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਬੈੱਡਰੂਮ ਵਿੱਚ ਗਿਆ। ਬਿਸਤਰਾ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਥਰੂਮ ਵਿੱਚ ਟਾਇਲਟ ਪੇਪਰ ਦੇ ਰੋਲ, ਸਾਬਣ ਦੇ ਕੇਕ ਅਤੇ ਕੋਲੋਨ ਦੀ ਇੱਕ ਬੋਤਲ ਸੀ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਇਹ

ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਿਸਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਗੁਡੀਜ਼ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਸੀ।
ਮੈਂ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਵਿਭਾਗ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਿੱਟੀ ਇਸਲਾਮ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ, ਵਾਲਟਰ ਕੌਫਮੈਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਕਈ ਜਰਮਨ ਕਲਾਸਿਕਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ "ਫੇਥ ਆਫ਼ ਏ ਨਾਨ-ਬਿਲੀਵਿੰਗ ਯਹੂਦੀ", ਜਰਮਨ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ 'ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਕਾਫ਼ੀ ਨਾਮ ਕਮਾਇਆ ਸੀ। ਡਾ. ਫਿਲਿਪ ਐਸ਼ਬੀ ਧਰਮ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਦੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਡਾਇਮਨਸ ਸਨ। ਉਹ ਛੁੱਟੀ 'ਤੇ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਿੰਸਟਨ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਉਸਦਾ ਕਮਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਵਿਭਾਗ ਇੱਕੋ ਇਮਾਰਤ ਸਾਂਝੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਲਾਉਂਜ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਗਰਮ ਕੌਫੀ ਅਤੇ ਬਿਸਕੁਟ ਖਾਣ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਪੁਜਾਰੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ; ਧਰਮ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਵਜੋਂ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਘਮੰਡ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਫੈਕਲਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨੀਵਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸੜਕ ਦੇ ਪਾਰ ਇੱਕ ਜਾਪਾਨੀ ਆਰਕੀਟੈਕਟ ਦੁਆਰਾ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਇੱਕ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੀਂ, ਚਿੱਟੀ ਬਹੁ- ਮੰਜ਼ਿਲਾ ਇਮਾਰਤ ਸੀ। ਪ੍ਰਿੰਸਟਨ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਨਾਮ ਅਲਬਰਟ ਆਈਨਸਟਾਈਨ ਦਾ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਐਡਵਾਂਸਡ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਵਿੱਚ ਘਰ ਪੂਜਾ ਦਾ ਮੰਦਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਫੈਕਲਟੀ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਸਨ, ਦੋਵੇਂ ਗਣਿਤ ਵਿਗਿਆਨੀ, ਡਾ. ਹਰੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਅਤੇ ਡਾ. ਭਾਨੂ ਮੂਰਤੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰਿੰਸਟਨ ਇੱਕ

ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਰਦ ਸੰਸਥਾ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮੇਰੀ ਸੋਲਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਦੋ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਬੈਠਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਸੀ।
ਪ੍ਰਿੰਸਟਨ ਨੇ ਜਿਸ ਮਰਦਾਨਾ ਅਕਸ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਹਲਕੇ ਪਲ ਸਨ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਹਫਤੇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਹੋਸਟਲਾਂ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਸੀ। ਅਮੀਰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਆਉਣ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕੋਲ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਰਾਂ ਵੀ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕੈਂਪਸ ਵਿੱਚ ਭੀੜ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਰਾਂ ਲਿਆਉਣ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾਏ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਗੋਹੀਨ (ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜਦੂਤ) ਨੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਰਾਂ ਰੱਖਣ ਜਾਂ ਵੀਕਐਂਡ 'ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮਹਿਲਾ ਦੋਸਤਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਣ ਦਾ ਵਿਕਲਪ ਦਿੱਤਾ। ਸਿਹਤਮੰਦ ਨੌਜਵਾਨ ਸੱਜਣ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ। ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਹੋਸਟਲ ਛੱਡਣੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇੱਕ ਸਰਦੀਆਂ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ 3 ਵਜੇ ਇੱਕ ਹੋਸਟਲ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ। ਫਾਇਰ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਨੂੰ ਉੱਪਰਲੀਆਂ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਲੰਬੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਚਾਈਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਜੋ ਕੱਪੜੇ ਉਤਾਰਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਨ।
ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਅਮਰੀਕੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕੈਂਪਸ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸਿਰਫ਼ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਅਤੇ ਖੇਡਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਕਈ ਰਾਤਾਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਨਿਊਯਾਰਕ ਤੋਂ ਬੱਸ ਰਾਹੀਂ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪੂਰਾ ਕੈਂਪਸ, ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਸਮੇਤ, ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੱਕ ਲਾਈਟਾਂ ਨਾਲ ਜਗਦਾ ਦੇਖਿਆ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕੰਮ 'ਤੇ ਸਨ। ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲੈਕਚਰਾਂ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲੈਣਾ ਸਿਖਾਇਆ। ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹਰ ਕਿਤਾਬ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਗਲਾ ਲੈਕਚਰ ਦਿੰਦਾ

ਸੀ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੁੱਛੇ ਗਏ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਟਰਮ ਦੇ ਅੰਤ 'ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਚੰਗੇ ਸਨ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਨਿਸ਼ਾਨੇ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ।
ਮੈਨੂੰ ਦੋਸਤ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ। ਹੇਫਲਫਿੰਗਰਜ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਲੂਸੀਆ ਬੈਲੈਂਟਾਈਨ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਵਿਆਹ ਟ੍ਰੈਂਟਨ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਹੇਫਲਫਿੰਗਰ ਦੀ ਕੁਝ ਦੌਲਤ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਤਿੰਨ ਮੰਜ਼ਿਲਾ ਘਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰਸੋਈਏ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨੌਕਰਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ - ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਦੁਰਲੱਭ ਵਸਤੂਆਂ। ਉਹ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਕੈਦੀਆਂ - ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਾਲੇ - ਨੂੰ ਵੀਕਐਂਡ 'ਤੇ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿੱਥੇ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਆਕਰਸ਼ਕ ਸੁਨਹਿਰੀ, ਜਾਰਜੀਨ ਹਾਲ ਨੂੰ ਵੀ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਦੋ ਆਕਰਸ਼ਕ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਲੀ ਤਲਾਕਸ਼ੁਦਾ ਸੀ - ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਅਤੇ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦਾ ਇੱਕ ਮੁੰਡਾ। ਜਾਰਜੀਨ ਟੀਵੀ 'ਤੇ ਅਕਸਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇੱਕਦਮ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਲੂਸੀਆ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਲੈ ਗਈ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੰਬੀ ਡਰਾਈਵ 'ਤੇ ਵੀ ਲੈ ਗਈ। ਲੋਕ ਸਾਨੂੰ ਇੰਨੀ ਵਾਰ ਇਕੱਠੇ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਕਈ ਲੇਖ ਦ ਨਿਊਯਾਰਕ ਟਾਈਮਜ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਏ ਸਨ। ਫੈਕਲਟੀ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਹੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਮੈਂ ਜਾਰਜੀਨ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੇਲਿਬ੍ਰਿਟੀ ਵਾਂਗ

ਬੈਠ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਸਦਾ ਧਿਆਨ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਆਇਆ। ਇੱਕ ਸ਼ਾਮ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਪ੍ਰਿੰਸਟਨ ਹਸਪਤਾਲ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਿੱਥੇ ਉਸਦੀ ਧੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਾਰ ਹਾਦਸੇ ਵਿੱਚ ਕੱਟਾਂ ਅਤੇ ਸੱਟਾਂ ਨਾਲ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁੜੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੂਨ ਵਹਿ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦਰਦ ਨਾਲ ਚੀਕ ਰਹੀ ਸੀ; ਜਾਰਜੀਨ ਕੁੜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਕੁੜੀ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ: ਉਸਨੇ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਓਪਰੇਟਿੰਗ ਥੀਏਟਰ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦਿਓ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਟਾਂਕੇ ਲਗਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਿਆ ਕਿ ਸੈੱਟਅੱਪ ਵਿੱਚ ਪੱਗ ਅਤੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਕਾਲਾ ਆਦਮੀ ਕਿੱਥੇ ਫਿੱਟ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ। ਨਰਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਉਤਾਰਦੇ ਹੀ ਕੁੜੀ ਨੇ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਲਿਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਮੁਲਾਇਮ ਚਮੜੀ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਕੁੜੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਦੋਸਤ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਪ੍ਰਤੀ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਦੀ ਦਵਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਹ ਸੌਂ ਗਈ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਥੀਏਟਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਇਆ, ਮੇਰੀ ਕੁੜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਅਤੇ ਜਾਰਜੀਨ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਸਭ ਠੀਕ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਸੌਣ ਲਈ ਵਾਪਸ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।
ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੋਸਤੀ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਾਲਟਰ ਕੌਫਮੈਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਸਤੀਆਂ, ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸਾਡੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਰਦੀਆਂ ਨੇ ਬਸੰਤ ਦਾ ਸਥਾਨ ਲੈ ਲਿਆ, ਬਰਫ਼ ਨੇ ਹਰੇ ਭਰੇ ਚਰਾਗਾਹਾਂ ਅਤੇ ਮੈਗਨੋਲੀਆ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਛੂਹ ਲਿਆ। ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਮੈਗਨੋਲੀਆ ਨੂੰ ਖਿੜਦੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ, ਉਹ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ

ਸੁੰਦਰ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੂੰ ਗੁਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦੂਜੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ (ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਤਨਖਾਹ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੈਸੇ ਕਮਾਏ), ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲੂਈ ਫਿਸ਼ਰ ਵੀ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਧਿਆਪਨ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਕੈਫੇਟੇਰੀਆ ਵਿੱਚ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਅਕਸਰ ਇਕੱਠੇ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਵਾਈ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਮੈਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਆਈਸ-ਕ੍ਰੀਮ ਦਾ ਡੱਬਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ; ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦੋਵੇਂ ਆਈਸ-ਕ੍ਰੀਮ ਦੇ ਆਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸਸਤੀ ਕਿਸਮ ਖਰੀਦਦੇ ਸੀ। ਲੂਈ ਫਿਸ਼ਰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਿੰਗਾ ਖਰੀਦਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। 'ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ,' ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਦੱਸਦਾ ਸੀ। 'ਮੈਨੂੰ ਆਈਸਕ੍ਰੀਮ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ੂਗਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਪਸੰਦ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।'
ਪ੍ਰਿੰਸਟਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਇੱਕ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਇੱਕ ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਛਲੇ ਬਗੀਚੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਲੱਕੜ ਦੇ ਬੈਂਚ 'ਤੇ ਧੁੱਪ ਸੇਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲੱਕੜ ਦਾ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਟੁਕੜਾ ਮੇਰੇ ਅੰਗੂਠੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਸ ਵੱਲ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਸੈਪਟਿਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਲ ਐਸ਼ਬੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਸੋਜ ਦੇਖੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸੋਚਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਲੀਨਿਕ ਲੈ ਗਿਆ। ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਰਜਰੀ ਲਈ ਹਸਪਤਾਲ ਭੇਜਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਕਾਲੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਰਜਰੀ ਲਈ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ।
ਆਪਣੀ ਵਾਰੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਸਰਜਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸੁਣਿਆ: 'ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਕੌਣ ਹੈ? ਕੀ ਉਹ ਦੋਸ਼ੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ

ਅਪਰਾਧ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਹੈ?' ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕਿਹਾ ਸੁਣਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਸਰਜਰੀ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਸੁਰ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕਹਿ ਕੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। 'ਇਹ ਇੱਕ ਸਧਾਰਨ ਅਪਰਾਧੀ ਹੈ,' ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ। 'ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿਆਂਗਾ ਪਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਿਤਾਉਣੇ ਪੈਣਗੇ।' ਅਪਰਾਧੀ ਨੂੰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਪੱਟੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਾਲੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 'ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹੋਰ ਡਾਕਟਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰ ਚਾਹਾਂਗਾ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਵੇਗੀ,' ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ।
ਮੈਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਦੋ ਦਿਨ ਅਤੇ ਰਾਤਾਂ ਬਿਤਾਉਣੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਦੀ ਦਵਾਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਜੋ ਕਿ ਬੇਲੋੜੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਦਰਦ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗੋਹੀਨ ਸਮੇਤ ਲੋਕ ਮੇਰੇ ਲਈ ਚਾਕਲੇਟ ਅਤੇ ਫੁੱਲ ਲੈ ਕੇ ਆਏ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਸੀ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੰਗਾਮਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਸਾਲ ਅਪ੍ਰੈਲ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਨਿਊਯਾਰਕ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਲੈਕਚਰਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਨਿਲਾਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਜੋ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਜਾਂ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਬਿਹਤਰ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ, ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਉੱਥੇ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਡੀਨ ਆਫ਼ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ। ਉਹ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ, ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ 'ਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਬਦਲੀਆਂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਨਵੇਂ ਵਿਭਾਗ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਡੀਨ ਉਪਲਬਧ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਜੀਵਨ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਇੱਕ ਗੁਲਾਮ-ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਦਿੱਖ ਨਹੀਂ ਪਰ

'ਤੇ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਖਾਣਾ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਸੀਂ ਚੋਪ ਸੂਏ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕੀ ਵਿਸਕੀ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਕੋਈ ਵੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਅਜਿਹੇ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਰੋ ਪਿਆ ਅਤੇ ਕੈਫੇਟੇਰੀਆ ਵਿੱਚ ਖਾਣ ਲਈ ਈਸਟ-ਵੈਸਟ ਸੈਂਟਰ ਵੱਲ ਤੁਰਨਾ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ। ਸੈਂਟਰ ਵਿੱਚ ਮਾਹੌਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉਦਾਸੀਨ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਫੈਲੋ ਉੱਘੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਵਿਜ਼ਟਿੰਗ ਲੈਕਚਰਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਅਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸੈਂਟਰ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਭਾਰਤ, ਇਸਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਂ ਧਰਮ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੁੱਢਲੇ ਬਣਾਉਣੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਕਿੱਸੇ ਲੱਭ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਭਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਨੀਸੇਈ ਜਾਪਾਨੀ ਕੁੜੀਆਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਮੇਰੇ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹੀ ਨੀਂਦ ਨਾਲ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣਾ ਇੱਕ ਚੁਣੌਤੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਦੋਵਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਡ-ਟਰਮ ਪੇਪਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫੇਲ੍ਹ ਕਰਕੇ ਬਦਲਾ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਈਆਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਕਿਹਾ। 'ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਲੱਗੇਗਾ ਜੇਕਰ, ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਉਹ ਸੌਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਹੈ।' ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗੀ ਅਤੇ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਨਾਈਟ ਕਲੱਬ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਸਵੇਰੇ 3 ਵਜੇ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਨੀਂਦ ਆਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੋਰਸ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।

ਰਾਤ ਦਾ ਖਾਣਾ ਨੰਗੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਵੇਟਰੈਸਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਰੋਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 'ਪਾਪਾ ਤੁਹਾਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਹੋ ਜਾਓ,' ਮੇਰੀ ਧੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ। 'ਤੁਸੀਂ ਜ਼ਰੂਰ ਬੁੱਢੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹੋਵੋਗੇ,' ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਇਰਾਦੇ 'ਤੇ ਅੜੀ ਰਹੀ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਨਾਈਟ-ਕਲੱਬ ਦੀ ਫੇਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਫਲਦਾਇਕ ਸਾਬਤ ਹੋਈ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋਏ, ਇੱਕ ਨੰਗੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਵਾਲੀ ਵੇਟਰੈਸ ਮੇਰਾ ਰੇਨਕੋਟ ਉਤਾਰਨ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਆਈ। 'ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇੱਥੇ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗਿਆ,' ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਅਰਥਪੂਰਨ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ।
ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ ਜਿੱਥੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਧੀ ਮੇਰਾ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਉਹ ਹੈਲਥ ਕਲੱਬ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਸੌਨਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਨਿਯਮਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਾਲਿਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜਵਾਨ, ਆਕਰਸ਼ਕ, ਐਥਲੈਟਿਕ ਕਾਲੀ ਕੁੜੀ ਸੀ। ਹਰ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ। 'ਪਿਆਰੇ, ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੋਗੇ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਮਾਲਿਸ਼ ਕਰਾਂ?' 'ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ,' ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। 'ਕਿਉਂ? ਕੀ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਗਲਤ ਹੈ?' ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੁੱਛਦੀ ਸੀ। 'ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਸਭ ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਸਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਛੇੜਛਾੜ ਕਰੋ।' ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਹਾਸੀ ਵਿੱਚ ਫੁੱਟ ਪੈਂਦੀ ਸੀ।
ਹਵਾਈ ਦੇ ਮੂਲ ਵਾਸੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਰਾਂਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲੱਕੜ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਬੀਅਰ ਪੀਂਦੇ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਬੈਂਜੋ ਨਾਲ ਗਾਉਂਦੇ ਦੇਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੈਕਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਲਟਕਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਸ਼ਾਮ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਹੈਲਥ ਕਲੱਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਧੀ ਬੀਚ 'ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਸੈਰ ਲਈ ਆਈਆਂ। ਉਹ ਅੱਗੇ ਤੁਰ ਪਏ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਅਮਰੀਕੀ ਔਰਤ ਦੁਆਰਾ

ਆਪਣਾ ਪੂਡਲ ਕੱਢਦੇ ਹੋਏ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਛੋਟੇ ਕੁੱਤੇ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੰਤੜੀਆਂ ਖਾਲੀ ਕੀਤੀਆਂ, ਔਰਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੈਂਡਬੈਗ ਵਿੱਚੋਂ ਟਾਇਲਟ ਪੇਪਰ ਕੱਢਿਆ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਤਲ ਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਹ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇੱਕ ਹਵਾਈ ਕੁੜੀ, ਜੋ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੀਅਰ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਆਈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, 'ਹੈਲੋ।' ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਤੁਰਨ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਹਵਾਈ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। 'ਚੰਗਾ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾ ਰਹੀ ਹਾਂ,' ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। 'ਤੁਸੀਂ ਇੱਥੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਵੱਸਦੇ?' ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। 'ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਘਰ ਰੱਖਾਂਗੇ।' ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਈ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬੇਰਹਿਮ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦਿੱਤਾ; ਉਹ ਵੇਸਵਾ ਵਰਗੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ। 'ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹਾਂ? ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਇੱਕ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਧੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪੁੱਤਰ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੜਕ ਦੇ ਅੰਤ 'ਤੇ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ?' ਉਸਨੇ ਦੋਨਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, 'ਪਰ ਉਹ ਅੱਗੇ ਵਧ ਗਏ ਹਨ; ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆ ਸਕਦੇ ਹੋ।' ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਉਦਾਰ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਲਈ ਉਸਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ, ਆਪਣੇ ਬੁੱਢੇ ਹੋਣ ਲਈ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕਦਮ ਤੇਜ਼ ਕੀਤੇ।
ਅਸੀਂ ਹਾਂਗ ਕਾਂਗ ਵਿੱਚ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸਾਨੂੰ ਰੁਪਏ ਦੇ ਘਟਣ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ। ਡਾਲਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਬੱਚਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੁਪਏ ਦੇ ਮੁੱਲ ਵਿੱਚ ਦੁੱਗਣੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪੈੱਨ, ਘੜੀਆਂ ਅਤੇ ਮੋਤੀਆਂ ਦੇ ਹਾਰ ਖਰੀਦ ਲਏ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਕਸਟਮ ਦੁਆਰਾ ਲੈਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।
ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਸਾਲ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਿੰਸਟਨ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਇਸ ਵਾਰ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਵਜੋਂ ਜੋ ਅਮਰੀਕੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਗੇ। ਦੂਜੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਫੇਲਿਕਸ ਮੂਸ ਸੀ, ਇੱਕ ਨਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਅਤਿ-ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਅਮਰੀਕੀ ਸੀ ਜੋ ਸੀ.ਆਈ.ਏ. ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ; ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਜਾਪਾਨੀ ਪਤਨੀ, ਫੂਸਾ ਅਤੇ ਦਸ ਸਾਲ ਦੀ ਧੀ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਜਾਰਜ ਸਟੋਨੀ ਸੀ, ਜੋ

ਨਿਊਯਾਰਕ ਤੋਂ ਇੱਕ ਫਿਲਮ ਨਿਰਮਾਤਾ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਦੋ ਵਾਰ ਤਲਾਕ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਸੀ; ਮੈਂ ਤੀਜਾ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਜਰਮਨੀ, ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਜਾਪਾਨ ਵਿੱਚ ਦੋ-ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਬਿਤਾਉਣੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜਰਮਨ, ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਜਾਪਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸੀ; ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਚਨਾਤਮਕ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਸਟੋਨੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫਿਲਮਾਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਸੀ; ਮੂਸ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਇੰਚਾਰਜ ਹੋਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਪਾਨ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਠਹਿਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਅਸਾਈਨਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲਈ ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਠਹਿਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਬੈਚ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਟੋਨੀ ਨੇ ਕੀ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਇਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬ੍ਰੋਕਤਲੀ, ਮਨੂ, ਇਟੇਜ ਤੋਂ ਬ੍ਰੈਖਟ ਅਤੇ ਗੁੰਟਰ ਗ੍ਰਾਸ ਤੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਆਧੁਨਿਕ ਜਰਮਨ ਕਲਾਸਿਕਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਦੁਰਲੱਭ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਡਾ ਭਾਰਤੀ ਠਹਿਰਾਅ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਰਹੇ। ਮੂਸ, ਜਿਸਨੇ ਜਾਪਾਨ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਅਤੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਸਟੋਨੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਮੂਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਆ ਚੁੱਕੇ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸਾਡੀ ਅਸਾਈਨਮੈਂਟ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਅਸੀਂ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ।
ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਅਧਿਆਪਨ ਕਾਰਜਭਾਰ ਸੀ। ਇਹ ਸਵਰਥਮੋਰ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਫਿਲਾਡੇਲਫੀਆ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਚਾਲੀ ਮੀਲ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਵੇਕਰ ਸੰਸਥਾ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕਾਲਜ ਸੀ ਪਰ ਵੱਕਾਰੀ ਆਈਵੀ ਲੀਗ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਓਨੀ ਹੀ ਉੱਚੀ ਸੀ ਜਿੰਨੀ ਮੈਂ ਪ੍ਰਿੰਸਟਨ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਦੋ ਕਲਾਸਾਂ ਸਨ - ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤੀ 'ਤੇ। ਲੈਕਚਰ ਦੇਣਾ ਮੇਰੀ ਨੌਕਰੀ ਦਾ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ, ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਲੱਗਦਾ ਸੀ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੇ ਗਏ ਵਿਸ਼ਿਆਂ

'ਤੇ ਲਿਖਣ ਲਈ, ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾਵਾਂ ਵਿੱਚ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਫਲਦਾਇਕ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਮੇਰੀ ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥਣ ਚਿਤਪਾਵਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ। ਉਸਦੇ ਲੇਖ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪੁਣੇ ਲਈ ਸਕਾਲਰਸ਼ਿਪ ਦਿਵਾਈ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਭਾਈਚਾਰੇ 'ਤੇ ਇੱਕ ਲੇਖ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਜੋ ਕਿ ਦ ਇਲਸਟ੍ਰੇਟਿਡ ਵੀਕਲੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਇਸਦੇ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਦੀ ਗਤੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀ। ਲੈਕਚਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਸੁਣਿਆ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਕਿਤਾਬਚੇ, ਇੰਟ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨ ਟੂ ਇੰਡੀਆ (ਵਿਜ਼ਨ ਬੁੱਕਸ) ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦਿੱਤੀ, ਜੋ ਕਈ ਐਡੀਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗਈ।
ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਸਵਾਰਥਮੋਰ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ, ਸਾਡੇ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਹੀ ਦੋਸਤ ਬਣਿਆ, ਉਹ ਸੀ ਇੱਕ ਡੱਚ-ਆਸਟ੍ਰੀਅਨ ਜੋੜਾ, ਵੈਨ ਓਮਜ਼। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜੋ ਸਾਡੇ ਲਈ ਢੁਕਵਾਂ ਸੀ। ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਵਾਰ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਤਸਵੀਰਾਂ 'ਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਬੇਬੀ ਸਿਟਰ ਵਜੋਂ ਵਾਪਸ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਠਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਲੋਰੀਆਂ ਗਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਗਾਉਂਦੇ ਸੁਣਨ ਨਾਲੋਂ ਨੀਂਦ ਬਿਹਤਰ ਹੈ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਲੈਕਚਰ ਨੋਟਸ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਿਆ।

11 ਬੰਬੇ, ਦ ਇਲਸਟ੍ਰੇਟਿਡ ਵੀਕਲੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ (1969–79) ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ
ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਬੰਬੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ, ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਕਿ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਰ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਲਕੱਤਾ, ਮਦਰਾਸ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਮਹਾਂਨਗਰ ਵੱਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਾਂਗ ਹਨ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਬੰਬੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉੱਚੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਹਨ: ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਸਮੁੰਦਰ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਇਹ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦਰਜੇ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਣ ਲਈ ਹੋਰ ਵੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ: ਇਹ ਭੀੜ-ਭੜੱਕਾ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਦਿਨ ਦੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਟ੍ਰੈਫਿਕ ਜਾਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸੇ ਬਦਬੂਦਾਰ ਹਨ। ਆਰਥਰ ਕੋਸਟਲਰ ਨੇ ਸਾਂਤਾ ਕਰੂਜ਼ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਉਣ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਇੱਕ ਬੱਚੇ ਦੇ ਗੰਦੇ ਡਾਇਪਰ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਸੁੱਟਣ ਨਾਲ ਕੀਤੀ। ਬੰਬੇ ਆਪਣੇ ਦਸ ਮਿਲੀਅਨ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੇ ਸੀਵਰੇਜ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਇੰਨਾ ਨੇੜੇ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ: ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਕੰਡੋਮ ਨੂੰ ਖੋਖਲੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਚੁੱਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰੀ ਕੰਢੇ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਗੰਦਗੀ ਦੀ ਬਦਬੂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਨਤਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਸਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਸੀ ਪਿਸ਼ਾਬ ਦੀ ਬਦਬੂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਦੋ ਵਾਰ, ਬਸੰਤ ਅਤੇ ਪਤਝੜ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਸਮੁੰਦਰੀ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਮੱਛੀਆਂ ਮਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸੜਨ ਵਾਲੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਬਦਬੂ ਹਾਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪਾਰਕ ਜਾਂ ਬਾਗ਼ ਨਹੀਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ: ਸਿਰਫ਼ ਕੁਝ ਛੋਟੇ ਪਾਰਕਲੇਟ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਲੋਕ ਪਿੰਜਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਾਂਗ ਤੰਗ ਰਸਤੇ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ

ਜਿੱਥੇ ਕੋਈ ਸੈਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਮਰੀਨ ਡਰਾਈਵ, ਜੋ ਚੌਪਾਟੀ ਰੇਤ ਤੋਂ ਨਰੀਮਨ ਪੁਆਇੰਟ ਤੱਕ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਬੱਸਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਦੋਹਰਾ ਹਾਈਵੇਅ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸੀਮਿੰਟ-ਕੰਕਰੀਟ ਦੇ ਟ੍ਰਾਈਪੌਡ ਹਨ ਜੋ ਇਸਨੂੰ ਹੋਰ ਰਸਤੇ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੇ ਹਨ। ਟ੍ਰਾਈਪੌਡ ਸੁਵਿਧਾਜਨਕ ਕੋਣਾਂ 'ਤੇ ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਕਰਨਾ, ਆਪਣੇ ਪੈਂਟ ਉਤਾਰਨਾ ਜਾਂ ਮਲ-ਮੂਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਧੋਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਖਿੱਚਣਾ ਆਸਾਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਬੰਬਈ ਵਾਲੇ ਸਵੇਰੇ-ਸ਼ਾਮ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਮਰੀਨ ਡਰਾਈਵ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਜ਼ੁਰਗ ਲੋਕ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਹਵਾ ਲੈਣ ਅਤੇ ਗੱਪਾਂ ਮਾਰਨ ਲਈ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ ਬੈਂਚਾਂ 'ਤੇ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਮਰੀਨ ਡਰਾਈਵ ਬੰਬਈ ਦਾ ਮਾਣ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਡੁੱਬਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਸਟਰੀਟ ਲਾਈਟਾਂ ਜਗਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਇਸ ਵੱਲ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਰਾਣੀ ਦਾ ਹੀਰੇ ਦਾ ਹਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
ਹਾਲਾਂਕਿ, ਬੰਬਈ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨੁਕਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਸਲਾਂ, ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਵਿਭਿੰਨ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਬੇਲੋੜੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਵਿਆਹੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਤਲਾਕਸ਼ੁਦਾ ਹਨ, ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਬੰਧ ਹਨ ਜਾਂ ਪਾਪ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਸਲੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਕਾਫ਼ੀ ਵਧੀਆ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। 1982 ਤੱਕ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੇ ਫਿਰਕੂ ਦੰਗੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਨ, ਪਰ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਣਾ ਗਲਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੈ। ਹਰ ਭਾਈਚਾਰਾ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਲਈ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਾਰਸੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਰ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੰਬਈ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ

ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਉੱਤਮਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਘਾਟੀ - ਤੱਟਵਰਤੀ ਕੂੜੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨੀਵਾਂ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਮੂਰਖ, ਬੁੱਢੇ ਬਾਵਾਜੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਨਕੀ ਅਤੇ ਪਾਗਲਪਨ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਿੱਦੀ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਘਾ ਖੌਸ - ਕਾਂ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਗੁਜਰਾਤੀ ਹਨ, ਜੋ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਪਾਰ, ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਗੁਜਰਾਤੀ, ਮਰਾਠੀ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਗੁਜਰਾਤੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ-ਪ੍ਰੇਮੀ, ਕਾਨੂੰਨ-ਪਾਲਕ ਅਤੇ ਸ਼ਾਕਾਹਾਰੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁੱਜੂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੈਣਾ-ਦੇਣਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੁਸਲਿਮ ਵਿਰੋਧੀ ਹਿੰਸਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੁੰਨੀ ਅਤੇ ਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵੰਡਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਸਮਾਈਲੀ (ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ), ਬੋਹਰਾ (ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ), ਅਤੇ ਮੇਮਨ (ਕੱਛੀ ਅਤੇ ਹਲਈ) ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੀਆਂ ਭਾਈਆਂ ਵਜੋਂ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਈਸਾਈਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਭਾਈਚਾਰਾ ਵੀ ਹੈ, ਦੋਵੇਂ ਕੈਥੋਲਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟੈਂਟ, ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਮਕਾਪਾਓ - ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਵਾਲੇ (ਪਾਓ ਤੋਂ, ਪੁਰਤਗਾਲੀ ਤੋਂ ਰੋਟੀ ਲਈ) ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਵੀਨਤਮ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿੰਧੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹਨ। ਹੌਲੀ- ਹੌਲੀ ਪਰ ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਅਤੇ ਰੀਅਲ ਅਸਟੇਟ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੜੱਪਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਜੋਂ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਬੰਬਈ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਵੈ-ਘੋਸ਼ਿਤ ਅੰਦਰੂਨੀ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬੰਬਈ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਮੁੰਬਈ ਨਾਲ ਬੁਲਾਉਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ

ਕਿ ਇਸਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਦੇਵੀ ਮਹਾ ਅੰਬਾ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਭਾਰਤੀ ਇਸਨੂੰ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ।
ਬੰਬਈ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਅਮੀਰ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਮਦਨ ਕਰ ਦਾ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਿੱਸਾ ਇਸੇ ਇੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਬੰਬਈ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸ਼ਹਿਰ ਵੀ ਹੈ: ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਾਲੇ ਧਨ ਦਾ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਿੱਸਾ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਾਕੀ ਤਿੰਨ ਮਹਾਂਨਗਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਕਰੋੜਪਤੀ ਹਨ। ਇਹ ਬਾਹਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਬੇਅੰਤ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇੱਥੇ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਦ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲ ਗਰਲਜ਼ ਹਨ। ਬੰਬਈ ਦੇ ਅਮੀਰ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ: ਸਮੁੰਦਰ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਵੱਡੇ ਏਅਰ-ਕੂਲਡ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟਾਂ ਵਿੱਚ, ਛੱਤ ਵਾਲੇ ਬਗੀਚੇ ਅਤੇ ਨਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪੂਲ ਦੇ ਨਾਲ। ਇੱਕ ਸਿੰਧੀ ਬਹੁ-ਕਰੋੜਪਤੀ ਦੇ ਬਾਰ-ਕਮ-ਸਿਟਿੰਗ ਰੂਮ ਦੇ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਕੱਚ ਦੇ ਤਲ ਵਾਲਾ ਪੂਲ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਪਾਰਟੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਨੌਜਵਾਨ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਨਗਨ ਨਹਾਉਣ ਲਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸਦੇ ਮਹਿਮਾਨ ਹੇਠਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਕਾਚ ਪੀਂਦੇ ਦੇਖ ਸਕਣ। ਬੰਬਈ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਭੋਜਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ: ਮੁਗਲਈ, ਯੂਰਪੀਅਨ, ਚੀਨੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਕਾਹਾਰੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਹਿਰ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੰਗੇ, ਸਸਤੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਹਨ। ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਬੰਬਈ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ - ਜੇਕਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਜਗ੍ਹਾ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ।
ਮੈਨੂੰ ਬੰਬਈ ਬਾਰੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਦੋਂ ਪਤਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦ ਇਲਸਟ੍ਰੇਟਿਡ ਵੀਕਲੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਦੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਲਈ ਰੌਕਫੈਲਰ ਗ੍ਰਾਂਟ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। 1969 ਦੀ ਬਸੰਤ ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਵਾਰਥਮੋਰ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਦ ਟਾਈਮਜ਼ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ, ਬੇਨੇਟ ਕੋਲਮੈਨ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਜਨਰਲ ਮੈਨੇਜਰ ਜੇ.ਸੀ. ਜੈਨ ਤੋਂ ਇੱਕ ਹੋਰ

ਨਹੀਂ,' ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। 'ਉਸਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੰਪਾਦਕੀ ਉਸਦੇ ਸਿਰ ਵਿੱਚ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਦੁਪਹਿਰ ਦੀ ਰੋਟੀ ਦੇਰ ਦੁਪਹਿਰ ਤੱਕ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਸ਼ਰਾਬੀ ਹੋ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਲਟੀਆਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਸੌਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਟੈਲੀਫੋਨ ਵੱਜਿਆ। ਉਸਨੇ ਇਸਨੂੰ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਇਸਨੂੰ ਅਰਾਲਡਾਈਟ ਨਾਲ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।' ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ੋਨ 'ਤੇ ਦਰਾਰਾਂ ਦਿਖਾਈਆਂ। 'ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦਾ ਕੁਝ ਸੱਦਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲਏ ਬਿਨਾਂ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਵਾਪਸ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਨੋਟਿਸ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।'
ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀ ਕੀਤਾ, ਦੇਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਬੈਨਰਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਜਰਨਲ ਦੇ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੇ ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਬੁਲਾਵਾਂਗਾ। ਪਿਛਲੇ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਅੰਕ ਮੇਰੀ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਰੱਖੇ ਗਏ ਸਨ। ਵੀਕਲੀ ਦਾ ਲਗਭਗ 80,000 ਦਾ ਮਾਮੂਲੀ ਸਰਕੂਲੇਸ਼ਨ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚਿੱਤਰਕਾਰ, ਕਵੀ, ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤਕ ਇਸਦੇ ਪੰਨਿਆਂ 'ਤੇ ਛਪਣ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪੜ੍ਹਨਯੋਗ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਘਾਤਕ ਸਮਾਨਤਾ ਮਿਲੀ।
ਰਮਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰਤ ਸੰਪਾਦਕ ਮੈਂਡੀ, ਆਪਣਾ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ ਕਾਲਮ 'ਗੈਲੀਮੌਫਰੀ' ਲਿਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਖਾਣਿਆਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ - ਇੱਕ ਖਿਚੜੀ। ਬਿਲਕੁਲ ਇਹੀ 'ਦ ਵੀਕਲੀ' ਸੀ - ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕੇਂਦਰੀ ਥੀਮ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਾਰਸੀ ਦਵੇਜਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲੇਡੀ ਨਿੰਬੂ ਪਾਵਨੀ ਵਰਗੇ ਅਜੀਬ ਨਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਕਾਕਟੇਲ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਟਾਇਟਲ-ਟੈਟਲ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਜਿਸਨੇ ਮੈਂਡੀ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਦੇ ਪਾਰਸੀ-ਪ੍ਰਮੁੱਖ

'ਤੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਉਹ ਮੱਧ ਫੈਲਾਅ ਤੋਂ ਹੈਰਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ 'ਕਿਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਚੂਤ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ?' ਕੈਪਸ਼ਨ ਹੇਠ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਜਣਨ ਅੰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਠ ਤਸਵੀਰਾਂ ਸਨ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਇੱਕ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਉਪਸੰਹਾਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੰਬੇ ਕਸਟਮਜ਼ ਦੇ ਮੁਖੀ ਨੂੰ ਭੱਜਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਲੇਬੁਆਏ ਦੀਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਨਿਯਮਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਲਈ ਜ਼ਬਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਸਕ੍ਰੂ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਸ਼ਲੀਲ ਜਰਨਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਿਆਨ ਤੋਂ ਬਚ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪਾਇਆ ਕਿ ਸਬੰਧਤ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਮੰਨ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਕ੍ਰੂ ਇੱਕ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਸੀ।
ਮੇਰੇ ਦੁਆਰਾ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲਈ ਗਈ ਸਟਾਫ ਵਿੱਚੋਂ ਆਖਰੀ 'ਆਂਟੀ ਵੈਂਡੀ' ਸੀ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਰਫੀਕ ਜ਼ਕਾਰੀਆ ਦੀ ਪਤਨੀ ਫਾਤਮਾ ਸੀ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇੱਕ ਸੀਨੀਅਰ ਮੰਤਰੀ ਸਨ। ਉਹ 'ਦ ਵੀਕਲੀ' ਦੇ ਤਨਖਾਹ ਸੂਚੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਇਸਨੂੰ ਪਰੂਫ-ਰੀਡ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ 'ਆਂਟੀ ਵੈਂਡੀ' ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਰੱਖਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਜਰਨਲ ਲਈ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇਗੀ। ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਪਾੜ ਦਿੱਤਾ। 'ਮੈਂ "ਆਂਟੀ ਵੈਂਡੀ" ਨੂੰ ਖਾਰਜ ਕਰ ਰਹੀ ਹਾਂ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ,' ਮੈਂ ਕਿਹਾ। 'ਜੇ ਤੁਸੀਂ 'ਦ ਵੀਕਲੀ' ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਬੰਧ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ।' ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਘਰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ।

ਜ਼ਕਰੀਆ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਇੱਕ ਤੂਫਾਨੀ ਪਰਿਵਾਰ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ 'ਤੇ ਰੌਲਾ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਦੌਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਸਦਾ ਗੁੱਸਾ ਬੇਕਾਬੂ ਸੀ: ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਦੋਂ ਭੜਕੇਗਾ। ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਸੀ ਪਰ ਲਗਾਤਾਰ ਤੰਗ

ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਛਾਪੇਵਾਲਾ - ਪ੍ਰਿੰਟਰਾਂ ਦਾ ਸਾਥੀ - ਕਿਹਾ। ਘਰ ਦੇ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਸਕਲ ਲੋਬੋ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਗੋਆ ਦਾ ਆਦਮੀ- ਸ਼ੁੱਕਰਵਾਰ, ਇੱਕ ਪਤਲੀ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੌਕਰਾਣੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਸੰਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਰਸੋਈਆ ਜਿਸਨੇ ਕਦੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ 'ਕਾਤਲ' ਕਿਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇੰਝ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਖਾਣੇ ਵਿੱਚ ਜ਼ਹਿਰ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਸਰਕਾਰੀ ਬੰਗਲੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਸਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਚਿੱਟੇ ਪਰਾਇਆ ਕੁੱਤੇ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਉੱਥੇ ਰਹਿ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਸੀ ਸਿਵਾਏ ਰਸੋਈਏ ਅਤੇ ਕੁੱਤੇ ਦੇ। ਰਸੋਈਏ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਦੇ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ; ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਆਉਂਦਾ ਜਾਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕੁੱਤਾ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਦੰਦ ਕੱਢਦਾ ਸੀ। ਜ਼ਕਰੀਆ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਕਾਚ ਪਰੋਸਿਆ; ਜ਼ਕਰੀਆ ਨੇ ਇਹ ਦਿਖਾਵਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੂਹਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੱਸਾਂਗਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿਸਕੀ ਪਰੋਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਮੁੰਡੇ, ਮਨਸੂਰ (ਜ਼ਕਰੀਆ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਤੋਂ), ਅਰਸ਼ਦ ਅਤੇ ਫਰੀਦ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਰਹੇ। ਜ਼ਕਰੀਆ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬੁਲਡੋਜ਼ਰ ਚਾਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਸਟਾਫ ਵਿੱਚ ਸਥਾਈ ਨੌਕਰੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ? ਉਹ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ, ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਜਸਟਿਸ ਕੇ.ਟੀ. ਦੇਸਾਈ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਮੈਨੇਜਰ ਤਰਨੇਜਾ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰੇਗਾ, ਪਰ ਪਹਿਲ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਫਾਤਮਾ ਕਿੰਨੀ ਚੰਗੀ ਜਾਂ ਮਾੜੀ ਵਰਕਰ ਸਾਬਤ ਹੋਵੇਗੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਪਾਏ ਗਏ ਦਬਾਅ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਉਪ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਅਜ਼ਮਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਬਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਨੇ ਮੇਰੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਨੂੰ ਭੇਜੇ ਗਏ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਤ ਕੀਤਾ।

ਫਾਤਮਾ ਜ਼ਕਰੀਆ ਤਿੰਨ ਸਹਾਇਕ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਜ਼ਕਰੀਆ ਦੇਸਾਈ ਅਤੇ ਤਰਨੇਜਾ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਫਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਹਾਇਕ ਸੰਪਾਦਕ ਦੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਮੇਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਸਹਾਇਕ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸੰਭਾਲ ਲਏ। ਕੋਈ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲਏ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਸੀ; ਮੈਨੂੰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕਾਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮੇਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੀ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦੋ ਵਾਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਾਤ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦਾ ਸੀ; ਦੂਜੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਜੇਕਰ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰ ਬੁਲਾਇਆ ਨਾ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਭੋਜਨ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਸਾਬਤ ਹੋਈ ਜੋ ਮੇਰੇ ਦੂਜੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਜਾਂ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਸਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨਿੰਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਉਹ 'ਦ ਵੀਕਲੀ' ਨੂੰ ਉੱਭਰਦੇ ਦੇਖਣ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਉਪ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਅਤੇ ਬੇਰਹਿਮ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਨੌਕਰੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਦੀ ਸਮਰਪਣ ਪੂਰੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਬਿਨਾਂ ਮੈਂ ਜਰਨਲ ਨਹੀਂ ਚਲਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।
ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇੱਕ ਰੁਟੀਨ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਈ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤੋਂ ਇੱਕ ਘੰਟਾ ਪਹਿਲਾਂ ਦਫ਼ਤਰ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਦੂਸਰੇ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੱਤਰ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਅੰਕ ਲਈ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਾਰਟੂਨਿਸਟ ਆਰ.ਕੇ. ਲਕਸ਼ਮਣ ਅੰਦਰ ਆ ਗਏ, ਕੌਫੀ ਆਰਡਰ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਵੇਰ ਦਾ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਹਿੱਸਾ ਗੱਪਾਂ ਮਾਰਨ ਵਿੱਚ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਾਤਮਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ

ਹੋਰ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਲਕਸ਼ਮਣ, ਜੋ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦਾ ਸੀ, ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੈਬਿਨ ਵਿੱਚ ਕੰਮ 'ਤੇ ਆਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਸੀ; ਮੇਰੀ ਰਾਏ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕਾਰਟੂਨਿਸਟ। ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਦੂਜਾ ਕਾਰਟੂਨਿਸਟ, ਮਾਰੀਓ ਮਿਰਾਂਡਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਲਬ ਲੋਗੋ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ।
ਉੱਥੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੋਟਾ ਸੀ। ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਅਪਵਾਦ ਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੱਲਬਾਤ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ 'ਯੇ ਦੇਸ਼ ਕਹਾਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ' ਦੇ ਸਵਾਲ ਨਾਲ ਕੀਤੀ - ਇਹ ਦੇਸ਼ ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਮੈਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਮੇਨੂ ਵਿੱਚ ਆਰਟੀਚੋਕ ਅਤੇ ਐਵੋਕਾਡੋ ਨਾਸ਼ਪਾਤੀਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਫਿਲਮ ਜਗਤ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦੁਪਹਿਰਾਂ ਸਬੂਤ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਖੁਦ ਦ ਵੀਕਲੀ ਲਈ ਫੋਟੋਆਂ ਚੁਣਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੈਪਸ਼ਨ ਲਿਖਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਬਚੀ ਕੰਗਾ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਫੜ ਗਈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਕੰਮ ਉਸ 'ਤੇ ਛੱਡਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਦਫ਼ਤਰ ਛੱਡਣ ਵਾਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਆਖਰੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਭੀੜ-ਭੜੱਕੇ ਵਾਲੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਘਰ ਤੁਰਿਆ, ਪਾਰਸੀ ਖੂਹ ਤੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਚਰਚਗੇਟ ਤੱਕ। ਮੈਂ ਬਿਹਾਰੀ ਭਈਆਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਕੀਤੀ ਜੋ ਫੁੱਟਪਾਥਾਂ 'ਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਅਤੇ ਰਸਾਲੇ ਵੇਚਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਦ ਇਲਸਟ੍ਰੇਟਿਡ ਵੀਕਲੀ ਕਿਵੇਂ ਵਿਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਫਲੈਟ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਮੇਰਾ ਸਵਾਗਤ ਬੇਲਾ ਨੇ ਕੀਤਾ - ਘਰਘਰਾਹਟ, ਚੀਕ-ਚਿਹਾੜਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮੋਟੀ ਪੂਛ ਦੀ ਭਰਪਾਈ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਤੋਂ ਹਿਲਾ ਰਹੀ

ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਖੇਡਦਾ ਰਿਹਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸਦੇ ਕੰਨ ਅਚਾਨਕ ਉੱਠਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਝੁਕਾਇਆ, ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਸਹੀ ਸੁਣ ਰਹੀ ਹੈ। ਹੇਠਾਂ ਸੜਕ 'ਤੇ ਦੌੜਦੀਆਂ ਸੈਂਕੜੇ ਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਇੰਜਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਭੌਂਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਭੱਜਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਲਿਫਟ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਉਸਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।
ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੈਂ ਸੜਕ 'ਤੇ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ, ਕੈਫ਼ੇ ਵਿੱਚ ਅਕਸਰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ, ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਰੀਅਲ ਵੇਚਣ ਵਾਲਿਆਂ, ਪਾਨ ਵਾਲਿਆਂ, ਕੁੱਤਿਆਂ, ਭਿਖਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਰੱਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਤਾਜ਼ੇ ਨਾਰੀਅਲ ਦੇ ਰਸ ਦਾ ਸੁਆਦ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ - ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਸੁਆਦ ਨੂੰ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰ ਸਕੇ - ਜਾਂ ਮਸਾਨੇ ਨੂੰ ਅਸ਼ੁੱਧੀਆਂ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਸਕੇ। ਪਾਨ ਇੱਕ ਭਿਆਨਕ ਨਸ਼ਾ ਬਣ ਗਿਆ: ਮੈਂ ਹਰ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਚਬਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀਆਂ ਚੇਤਾਵਨੀਆਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੰਦ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਅਤੇ ਗਲੇ ਦੇ ਕੈਂਸਰ ਦੇ ਜੋਖਮ ਵਿੱਚ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।
ਚਰਚਗੇਟ, ਇੱਕ ਉੱਚ-ਮੱਧਮ ਵਰਗ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉੱਥੇ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਵਿੱਚ ਦੇਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਸ਼ਾਮ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਇੱਕ ਔਰਤ ਸਟਰੀਟ ਲੈਂਪ ਹੇਠ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਮਾਂ ਪੁੱਛਿਆ। ਰਾਜਾਬਾਈ ਟਾਵਰ ਦੀ ਘੜੀ ਨੇ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਘੜੀ ਵੇਖੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸਹੀ ਸਮਾਂ ਦੱਸਿਆ। ਉਸਨੇ ਪਾਲਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ: 'ਬਹੁਤ ਸ਼ੁਕਰੀਆ, ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ!' ਲਿਫਟ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹਦੇ

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਉੱਠੀ, ਤਾਂ ਰਾਜਾਬਾਈ ਟਾਵਰ ਦੀ ਘੜੀ ਸਵੇਰੇ 5 ਵਜੇ ਦਿਖਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਮੀਂਹ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਭਰ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਇੱਕ ਝੀਲ ਵਰਗਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੀਂਹ ਹੁਣ ਬੂੰਦ-ਬੂੰਦ ਤੱਕ ਡਿੱਗ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਪਰ ਅਸਮਾਨ ਬੱਦਲਵਾਈ ਸੀ। ਸਵੇਰ ਦੀ ਸਲੇਟੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਮੈਦਾਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਔਰਤ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦੇਖੀ ਜੋ ਇੱਕ ਗੰਦੀ ਚਿੱਟੀ ਧੋਤੀ ਵਿੱਚ ਲਪੇਟੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਝੁੰਡਾਂ 'ਤੇ ਬੈਠੀ ਟੀਨ ਦੇ ਡੱਬੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪੱਟਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਾਣੀ ਛਿੜਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਝਾੜੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਿਤੇ ਮਲ-ਮੂਤਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਖੇਤ ਦੇ ਐਨਕਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ 'ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਉਸ 'ਤੇ ਕੋਈ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਧੋਤੀ ਉਤਾਰੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਛਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਚਿੱਕੜ ਭਰਿਆ ਮੀਂਹ ਦਾ ਪਾਣੀ ਡੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਭਿਖਾਰੀ ਔਰਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਗਿੱਲੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਉਹੀ ਗੰਦੀ ਧੋਤੀ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਅਤੇ ਚਰਚਗੇਟ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਪਣੇ ਪੈਡ 'ਤੇ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆ ਗਈ। ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਬਦਮਾਸ਼ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਭਿਖਾਰੀ ਨੌਕਰਾਣੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ? ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਜਵਾਬ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਹਰ ਰਾਤ ਉਸਦੇ ਫੁੱਟਪਾਥ ਵਾਲੇ ਘਰ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਦੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਕੀ ਉਸਦਾ ਪਤੀ ਉਸਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ? ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ ਅਤੇ ਭੇਲ ਖਰੀਦਦੇ ਹੋਏ, ਜਿਸਨੂੰ ਖਾਣ ਦਾ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਵਿਕਰੇਤਾ ਨੂੰ ਜਿੰਨੀ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ ਪੁੱਛ ਸਕੀ ਕਿ ਔਰਤ ਨਾਲ ਕੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੱਬ ਗਈ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ: 'ਕੁੱਛ ਨਾ ਪੁੱਛੋ ਸਰਦਾਰਜੀ' - ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਪੁੱਛੋ ਸਰਦਾਰਜੀ, 'ਭਰੂਹੇ ਫੁਸਲਾ ਕੇ ਲਏ ਗਏ' - ਦਲਾਲਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਭਜਾ

ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਬੇਚਾਰੀ ਸ਼ਾਇਦ ਕਮਾਤੀਪੁਰਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੇਸਵਾਘਰ ਵਿੱਚ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ।
ਮਾਨਸੂਨ ਹੋਰ ਤਜਰਬੇ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ। ਅਕਸਰ ਮੈਨੂੰ ਚਿੱਕੜ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਸਮੇਂ ਦਫ਼ਤਰ ਜਾਣ ਲਈ ਇੱਕ ਵਾਧੂ ਕਮੀਜ਼ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਚੱਪਲਾਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੀਂਹ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਛੱਤਰੀ ਮੇਰੀ ਪੱਗ ਨੂੰ ਭਿੱਜਣ ਤੋਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਬਚਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਹੋਰ ਵੀ ਅਣਕਿਆਸੇ ਖ਼ਤਰੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਸਵੇਰ, ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਫਲੋਰਾ ਫਾਊਂਟੇਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਮੈਂ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਸੀਵਰ ਚੂਹਾ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਆ ਰਿਹਾ ਦੇਖਿਆ ਜਿਸਦਾ ਪਿੱਛਾ ਪਤੰਗਾਂ ਅਤੇ ਕਾਂ ਉਸ 'ਤੇ ਬੰਬ ਸੁੱਟ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਾਣਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ। ਸੀਵਰ ਚੂਹਾ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੜਕ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ ਜਦੋਂ ਇਹ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਭੱਜਿਆ ਅਤੇ, ਆਪਣੇ ਸਤਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਪਨਾਹ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ, ਮੇਰੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਨਾਹ ਮੰਗੀ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਪੈਂਟਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਪੰਜਾ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਤੋਂ ਚੂਹੇ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਛਾਲ ਮਾਰੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਪਤੰਗਾਂ ਅਤੇ ਕਾਂਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਛਤਰੀ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖਣ ਲਈ ਫੁੱਟਪਾਥ 'ਤੇ ਇੱਕ ਭੀੜ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਸੀਵਰ ਚੂਹੇ ਨੂੰ ਭਜਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਥਾਂ ਵੱਲ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਦੂਰ, ਇੱਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਤਾਅਨਾ ਮਾਰਿਆ, 'ਅਰੇ, ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਚੂਹੇ ਕਹਿ ਡਰ ਗਿਆ!' - ਦੇਖੋ ਇਸ ਵੱਡੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਚੂਹੇ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਹੈ! ਮੈਂ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹ ਚੂਹਾ (ਚੂਹਾ) ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਸੀਵਰ-ਚੂਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝ ਆਈ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਚੂਹੇ ਨੂੰ ਚੂਹੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੇ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਚੂਹੇ ਅਤੇ ਇੱਕ ਘਿਸੇ ਹੋਏ ਬਿੱਲੀ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਚੂਹੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਚੂਹਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਚੂਹੇ ਅਤੇ ਡਾਕੂ ਜਾਣਦੇ

ਸਨ। ਸਾਡੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵੀ ਬਰਫ਼ ਅਤੇ ਬਰਫ਼ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ - ਦੋਵੇਂ ਬਰਫ਼ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸੀਗਲ ਲਈ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਹੈ - ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਜਲ ਕੌਵਾ ਹੈ - ਇੱਕ ਪਾਣੀ ਦਾ ਕਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੇ ਤੱਟਾਂ 'ਤੇ ਸੀਗਲ ਦੀਆਂ ਇੱਕ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ।
ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੀ ਹੋਈਆਂ। ਇੱਕ ਦੁਪਹਿਰ ਮੂਰਤੀਕਾਰ, ਫਰੈਡਾ ਬ੍ਰਿਲਿਅੰਟ, ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਪਤੀ, ਹਰਬਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ, ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਉਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਮੈਨਨ ਦੇ ਕਰੀਬੀ ਦੋਸਤ ਸਨ: ਉਸਨੇ ਕਾਂਸੀ ਵਿੱਚ ਮੈਨਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸਿਰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਰੂਸੀ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਾਇਆਕੋਵਸਕੀ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੇਰੀ ਪਸੰਦ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਆਈ, ਪਿਆਰ ਦੀ ਇੱਕ ਧਾਰਾ ਵਹਾਉਂਦਿਆਂ। 'ਪਿਆਰੀ, ਪਿਆਰੀ ਖੁਸ਼ੀ! ਤੁਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਹੋ?' ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਬਾਰੇ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਚਾਹ ਦਾ ਆਰਡਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਨੈਸ਼ਨਲ ਆਰਟ ਗੈਲਰੀ ਨਾਲ ਨਹਿਰੂ ਅਤੇ ਮੈਨਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰਾਂ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਲਈ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਦੇਖਣ ਲਈ ਕਿ ਕੀ ਉਸਨੂੰ ਹੋਰ ਕੰਮ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਹੱਥਖੱਡੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਛੋਟੇ, ਗੋਲ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਇੱਕ ਚਮਕਦਾਰ ਰੰਗ ਦੀ ਕਮੀਜ਼ ਖਰੀਦੀ। ਉਸਨੇ ਇਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ। 'ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਵਧੀਆ ਲੱਗੇਗਾ?' ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗਾ। ‘ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਪਾਉਣ ਦਿਓ,’ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ। ‘ਤੁਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਕੰਧ ਵੱਲ ਕਰੋ ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਮੀਜ਼ ਬਦਲ ਲਵਾਂਗੀ।’ ਮੈਂ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਨੇ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਕੰਧ ਵੱਲ ਕਰ ਲਏ। ਅਚਾਨਕ ਫਰੈਡਾ ਚੀਕੀ, ‘ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਓ!’ ਉਸਦੀ ਚੀਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੀਨੀ ਦੇ ਭਾਂਡਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਟੁਕੜਾ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਣ ਲਈ

ਆਏ ਕਿ ਕੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਫਰੈਡਾ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਨੰਗੀ ਛਾਤੀ ਨੂੰ ਢੱਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਚਾਹ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਅੱਧ-ਨੰਗੀ ਮੇਮਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿੱਚ ਟ੍ਰੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦੀ ਰਹੀ।
ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਉਦੋਂ ਵਾਪਰੀ ਜਦੋਂ ਪੈਗੀ ਹੋਲਰੋਇਡ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦੁਪਹਿਰ ਬਿਤਾਉਣ ਆਈ। ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਰੇਲਗੱਡੀ ਰਾਹੀਂ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਲਈ ਰਾਤ ਦੀ ਫਲਾਈਟ ਫੜਨੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਬੰਬੇ ਸੈਂਟਰਲ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਚੁੱਕਿਆ, ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ (ਮੈਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੈਂਟੀਨੇਲ ਹਾਊਸ, ਕੋਲਾਬਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੀ ਸੀ) ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਈ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪੈਗੀ ਨਹਾਉਣ ਲਈ ਬਾਥਰੂਮ ਵਿੱਚ ਗਈ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਘੰਟੀ ਵੱਜੀ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਤੌਲੀਆ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਕਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਇਹ ਫਾਤਮਾ ਜ਼ਕਰੀਆ ਦਾ ਨੌਕਰ ਪਾਸਕਲ ਲੋਬੋ ਸੀ ਜਿਸ ਕੋਲ ਮੇਰਾ ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਖਾਣਾ ਟਿਫਿਨ ਬਾਕਸ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਪਾਸਕਲ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਪੈਗੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਕਾਉਂਦੀ ਰਹੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਾਸਕਲ ਮੇਰੀ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਟਿਫਿਨ ਬਾਕਸ ਰੱਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਲਦਬਾਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਜ਼ਕਰੀਆ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੀ: ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇੱਕ ਨੰਗੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਹੋਲਰੋਇਡ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ? ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੀ ਸੀ? ਆਦਿ। ਮੇਰਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਪੈਗੀ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਸੀ - ਜਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।
ਫਿਰ ਇੱਕ ਸੋਹਣੀ ਇਤਾਲਵੀ ਕੁੜੀ, ਮਾਰਸੀਆ ਗ੍ਰੇਜ਼ੀਆਨੋ ਸੀ, ਜੋ ਆਚਾਰੀਆ ਰਜਨੀਸ਼ ਦੀ ਇੱਕ ਚੇਲੀ ਸੀ। ਉਹ ਜਵਾਨ, ਛੋਟੀ, ਗੰਦੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਵਾਲਾਂ ਅਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਸਲੇਟੀ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਦੁਆਲੇ ਇੱਕ ਭਗਵਾ ਰੰਗ ਦਾ ਬੰਦਨਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇੱਕ ਕਮੀਜ਼ ਅਤੇ ਤਹਿਮਾਦ ਪਹਿਨੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਾਧਵੀ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਆਕਰਸ਼ਕ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ; ਉਹ

ਗੰਭੀਰ ਸੋਚ ਵਾਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਂ, ਉਸਦੇ ਛਪੇ ਹੋਏ ਉਪਦੇਸ਼ ਪੜ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਚੇਲੀ ਬਣਾਂ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਿਤਾਬਚਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਗੁੱਛਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦੀ ਦੂਜੀ ਜਾਂ ਤੀਜੀ ਫੇਰੀ 'ਤੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। 'ਮਾਰਸੀਆ, ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ? ਮੈਂ ਕਾਫ਼ੀ ਤਿਆਰ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਦੁਆਰਾ ਲਿਆਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਕੀਮਤ ਵੱਖਰੀ ਹੈ।' ਉਸਨੇ ਇਹ ਨਾ ਸਮਝਣ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸ 'ਤੇ ਗੱਡੀ ਚਲਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸਦੀਆਂ ਅਗਲੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ 'ਤੇ ਮੈਂ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਇਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਲੇਟੀ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ: 'ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੌਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ, ਹੈ ਨਾ? ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਪਸੰਦ ਹੈ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਸਰੀਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਇਹ ਮਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਹੀ ਮਾਇਨੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।’ ਬੇਰਹਿਮ ਸੈਕਸ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਨੇ ਮੇਰੀ ਕਾਮਨਾ ਨੂੰ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਲੈ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਰੱਖਦੀ। ਪਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਕਿ ਸਰੀਰਕ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਸਰੀਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ। ਮਾਰਸੀਆ ਇੱਕ ਦੋਸਤ ਬਣ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਟਲੀ ਵਾਪਸ ਆਈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਲਿਖਣਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਬੇਲਾਜੀਓ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਰੋਮ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਇਤਾਲਵੀ ਡਿਨਰ 'ਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਲਾਸ ਏਂਜਲਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਟੀਵੀ ਫਿਲਮ ਨਿਰਮਾਤਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜ਼ਾਹਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਸੀ।
ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਆਏ ਦੋ ਪਾਤਰ ਨਾਵਲਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਵਿਸ਼ੇ ਬਣ ਸਕਦੇ ਸਨ: ਅਨੀਸ ਜੰਗ ਅਤੇ ਏ.ਜੀ. ਨੂਰਾਨੀ। ਅਨੀਸ ਨੂੰ ਮੈਂ

ਪਹਿਲਾਂ ਉਦੋਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਅਮਰੀਕੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਪਤਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਡਿਗਰੀ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਈ ਸੀ, ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਹੁਲ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੀਸ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਸੀ - ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਲਈ ਰਾਹੁਲ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਦੋਸਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਦੋਸਤ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਨਿਕਲੀ - ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਅਮਰੀਕੀ ਲਹਿਜ਼ੇ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਅਜੀਬ ਹੈਦਰਾਬਾਦੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਉਰਦੂ ਬੋਲਣਾ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਿਆ।
ਅਨੀਸ ਇੱਕ ਨਾ ਸੁਧਰਨ ਵਾਲਾ ਨਾਮ-ਡ੍ਰੌਪਰ ਸੀ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਉਸਨੇ ਛੱਡੇ ਸਨ।
ਉਹ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਭਰਮ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦੇ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ - ਜਾਹ, ਦੌਲਾਹ ਅਤੇ ਜੰਗ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ, ਨਵਾਬ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਜੰਗ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰੀ ਰਹੇ ਸਨ। ਦਰਅਸਲ, ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਮੁਸਾਹਿਬ (ਸਾਥੀ) ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਨਿਜ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਅਨੀਸ ਨੂੰ ਇਹ ਗੁਣ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਔਰਤ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਿਲਦਾਰ ਰਿਹਾਇਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ-ਸ਼ਾਸਨਾਂ ਬਾਰੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰਿਵਾਰਕ ਦੌਲਤ ਕਿੱਥੇ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ।
ਅਨੀਸ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਉਦੋਂ ਦੁਬਾਰਾ ਉੱਭਰੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਲਸਟ੍ਰੇਟਿਡ ਵੀਕਲੀ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਯੂਥ ਟਾਈਮਜ਼ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਅਰਜ਼ੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਮਾਸਿਕ ਮੈਗਜ਼ੀਨ

ਜਿਸਨੂੰ ਟਾਈਮਜ਼ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਗਰੁੱਪ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇੰਟਰਵਿਊ ਬੋਰਡ ਵਿੱਚ ਚੇਅਰਮੈਨ, ਜਸਟਿਸ ਦੇਸਾਈ, ਰਜਨੀ ਪਟੇਲ, ਰਾਮ ਤਰਨੇਜਾ, ਮੈਨੇਜਰ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਟੇਲ ਅਤੇ ਤਰਨੇਜਾ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਪਰ ਦੇਸਾਈ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੀ। ਪਟੇਲ ਅਤੇ ਤਰਨੇਜਾ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ, ਦਰਜਨਾਂ ਜਾਂ ਵੱਧ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਪੈਨਲ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਫੈਸਲਾ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ - ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਸਟਾਕ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਨੀਸ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ। ਉਸਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਟਾਈਮਜ਼ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਦਫ਼ਤਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਉਹ ਰਾਮ ਤਰਨੇਜਾ ਦੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਪਸੰਦੀਦਾ ਬਣ ਗਈ, ਉਹ ਆਦਮੀ ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਾਇਨੇ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਜਨਰਲ ਮੈਨੇਜਰ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਉਭਰਿਆ: ਉਸਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਤਰਨੇਜਾ, ਫਿਰ ਰਾਮ, ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਤੰਨੂ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਜਿੰਨੀ ਵਾਰ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਫਾਤਮਾ ਜ਼ਕਾਰੀਆ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ; ਫਾਤਮਾ ਉਸਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਹਰ ਸ਼ਾਮ ਜਦੋਂ ਉਹ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਤਰਨੇਜਾ ਦੀ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਸੀ ਜੋ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕ ਦਫਤਰ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਜਨਰਲ ਮੈਨੇਜਰ ਦੀ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਦੇਖ ਸਕਣ ਅਤੇ ਸਹੀ ਸੁਨੇਹਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣ। ਉਹ ਮਾਇਨੇ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਅਜੀਬ ਹੈ ਕਿ, ਅਨੀਸ ਦੇ ਜਬਰਦਸਤੀ ਨਾਮ ਲੈਣ, ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ, ਸਿਰਫ਼ ਉੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਰੱਖਣ, ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਸਮੇਤ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਕੁੱਟਮਾਰ ਕਰਨ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉੱਚ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਦੀਆਂ ਬੇਅੰਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਣ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਮੈਂ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਉਸ ਨਾਲ ਦੋਸਤਾਨਾ ਰਹੀ, ਸਗੋਂ, ਆਪਣੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹੋਰ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉਸ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਏ.ਜੀ. ਨੂਰਾਨੀ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਵਕੀਲ ਅਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਝਗੜਾਲੂ ਅਤੇ ਛੂਹਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਸੀ। ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁਵੱਕਿਲਾਂ, ਵਕੀਲਾਂ ਅਤੇ ਜੱਜਾਂ ਨਾਲ ਝਗੜੇ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਉੱਚ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ 'ਤੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਵਜੋਂ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸੁਚੇਤ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਦੋਸਤ ਬਣ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਹੀ ਰੁਚੀਆਂ ਹਨ, ਵਕਾਲਤ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤ - ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਰੁਚੀ ਵੀ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਦੋਸਤੀ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਸਾਲ ਤੱਕ ਚੱਲੀ। ਅਸੀਂ ਲਗਭਗ ਹਰ ਸ਼ਾਮ ਮਰੀਨ ਡਰਾਈਵ 'ਤੇ ਸੈਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਿਲਦੇ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਫਲੈਟ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ, ਉਹ ਸੰਤਰੇ ਦਾ ਜੂਸ ਪੀਂਦਾ ਸੀ (ਉਹ ਇੱਕ ਸਖ਼ਤ ਟੀਟੋਟੈਲਰ ਸੀ) ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੇਰਾ ਸਕਾਚ ਦਾ ਕੋਟਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਲਈ ਬਾਹਰ ਗਏ, ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਹੀ ਅਤੇ ਸੰਜਮੀ ਸੀ। ਉਹ ਯੂਰਪੀਅਨ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨਦਾ ਸੀ, ਸਭ ਤੋਂ ਗਰਮ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਟਾਈ, ਮੋਜ਼ਾਰੇ ਅਤੇ ਜੁੱਤੇ ਪਹਿਨਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਦਿੱਖ ਬਾਰੇ ਖਾਸ ਸੀ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇਲ ਵਾਲੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵੱਲ ਇੱਕ ਲੰਮੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਦਿਨ ਦੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ ਵਾਂਗ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਉਹੀ ਠੰਡੀ ਤਪੱਸਿਆ ਅਤੇ ਸੋਚ ਦੀ ਉਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਜਲਦੀ ਹੀ ਮੇਰੀ ਬੇਵਕੂਫੀ ਹੇਠ ਪਿਘਲ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਗੰਦੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜੋਖਮ ਭਰੇ ਚੁਟਕਲਿਆਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਹੈਰਾਨ ਸੀ। ਇਹ ਉਸਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਇੱਕ ਪਹਿਲੂ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਨੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ। ਨਾ ਹੀ ਗੋਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਲਈ

ਉਸਦੀ ਖਿੱਚ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਭੋਲਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਦੋ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਕੁੜੀਆਂ, ਦੋਵੇਂ ਫਿਲਮ ਨਿਰਮਾਤਾ, ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਈਆਂ, ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਦੇ ਪੱਤਰ ਲੈ ਕੇ, ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਬਾਹਰ ਲੈ ਗਏ। ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਟਲ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਏ - ਸੂ ਡੇਕਸਟਰ, ਇੱਕ ਛੇ ਫੁੱਟ ਲੰਬੀ ਕੁੜੀ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਅੱਗੇ, ਛੋਟੀ ਅਤੇ ਛੋਟੀ ਕੁੜੀ ਨੂਰਾਨੀ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਕਦਮ ਪਿੱਛੇ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁਭ ਰਾਤਰੀ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਨੂਰਾਨੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਉੱਚੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ। 'ਯਾਰ, ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਉਸ ਕੁੜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਕਿਹਾ? ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਹਾਂ ਮੈਂ ਹਾਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਵਿਭਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹਾਂ।" ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੀ ਸੋਚਦੇ ਹੋ, ਸਿਵਾਏ ਸੌਣ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸੱਦੇ ਦੇ?'
ਅਗਲੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਨੂਰਾਨੀ ਨੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ, ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੈਚਲਰ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਉਣ ਲਈ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ। ਅਖੀਰ ਕੁੜੀ ਨੇ ਉਸਦੀ ਜ਼ਿੱਦ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨੂਰਾਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਿੱਠ ਤੋਂ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। 'ਕੀ ਤੂੰ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਤੂੰ ਵਿਭਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈਂ?' ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ।
'ਹਾਂ, ਮੈਂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਮੇਰਾ ਉਸ ਨਾਲ ਇਹ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।'
ਇਸ ਝਟਕੇ ਤੋਂ ਨਾ ਡਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਬੈਲਜੀਅਨ ਤਲਾਕਸ਼ੁਦਾ ਔਰਤ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਾਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਕਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਨੂਰਾਨੀ ਨੂੰ ਜੁਹੂ ਬੀਚ 'ਤੇ ਲੰਬੀ ਡਰਾਈਵ 'ਤੇ ਲੈ ਗਈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਹਰ ਵਾਰ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਸਮੇਂ, ਉਹ ਪੈਟਰੋਲ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਐਲਾਨ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪਰਸ ਲਿਆਉਣਾ ਭੁੱਲ ਗਈ ਹੈ। ਨੂਰਾਨੀ ਨੇ ਔਰਤ ਨਾਲ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਾ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਪੈਟਰੋਲ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਕੀਤਾ। ਕੌਂਸਲੇਟ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਆਕਰਸ਼ਕ ਜਰਮਨ ਸੈਕਟਰੀ ਨਾਲ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੇ ਉਸਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਉਸ ਤੋਂ ਥੱਕ ਨਹੀਂ ਗਈ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇੱਕ ਪੈਨਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਮਰਾ ਲੈ

ਲਿਆ। ਮੈਂ ਨੂਰਾਨੀ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਉਸਨੂੰ ਨਗਨ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਬਾਥਰੂਮ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰ-ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇੱਕ ਅਮੀਰ ਗੁਜਰਾਤੀ ਵਪਾਰੀ ਸੀ ਜੋ ਜਰਮਨ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ, ਨੂਰਾਨੀ ਨੂੰ ਠੰਡ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਗਿਆ।
ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਨੀਸ ਜੰਗ ਅਤੇ ਨੂਰਾਨੀ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਜੋੜਾ ਬਣਨਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਸੀ, ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਲੇਖ ਪੜ੍ਹੇ ਸਨ ਪਰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ। ਕਿਸੇ ਦਿਆਲੂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ - ਵਿਆਹ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ।
ਉਹ ਓਬਰਾਏ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਸਵੇਰ ਦੀ ਕੌਫੀ 'ਤੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋਏ। ਨੂਰਾਨੀ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬੇਚੈਨ ਸੀ। ਅਨੀਸ ਇੰਨੀ ਖਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਓਬਰਾਏ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਤੈਅ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸਮਤ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਿੱਥੇ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਨੂਰਾਨੀ ਇੱਕ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਇੱਕ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਵਿੱਚ ਬੇਸਬਰੀ ਨਾਲ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਅਨੀਸ ਦੂਜੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਬੈਠੀ, ਇੱਕ ਪਾਤਰ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਜੋ ਨੂਰਾਨੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਨੂਰਾਨੀ ਨੇ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਇੱਕ ਔਰਤ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਇੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਉਡੀਕ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਅਨੀਸ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਇੱਕੋ ਲਿਫਟ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਨੂਰਾਨੀ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਲਿਆ: 'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਮਿਸ ਜੰਗ ਹੋ?' ਉਸਨੇ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਉਸਦਾ ਨਾਮ 'ਜੂਂਗ' ਗਲਤ ਦੱਸਿਆ।
‘ਹਾਂ, ਮੈਂ ਅਨੀਸ ਜੰਗ ਹਾਂ,’ ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।
ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਗੁੱਟ ਵਾਲੀ ਘੜੀ ਚੁੱਕੀ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। 'ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਸਵੇਰੇ 11 ਵਜੇ ਮਿਲਣਾ ਸੀ। ਹੁਣ 11.30 ਵਜੇ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।' ਅਨੀਸ ਨੇ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਨੂਰਾਨੀ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਠੰਢਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਦੋਵੇਂ ਝਗੜਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਹਿਲੀ

ਮੁਲਾਕਾਤ ਜੋ ਹੋਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਭਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਅਤੇ ਕੌਫੀ ਦੇ ਕੱਪ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਖ਼ਤ ਵਿਦਾਇਗੀ ਵਿੱਚ ਖਤਮ ਹੋਈ।
ਮੈਨੂੰ ਦ ਵੀਕਲੀ ਤੇ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦਿਓ।
ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਖੁਦ ਕੁਝ ਲਿਖਣਾ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਵਿਚਾਰ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਮੈਂ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਭੇਜੇ ਗਏ ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ, ਕਈ ਵਾਰ ਲਗਭਗ ਦੁਬਾਰਾ ਲਿਖਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਛਪਦੇ ਦੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਹਨਤਾਨਾ ਮਿਲਿਆ ਜੋ ਦੂਜੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਮਿਹਨਤਾਨੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸੀ। ਸੰਪਾਦਕ ਵਜੋਂ ਮੈਂ ਜੋ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ ਸੀ ਉਹ ਰਮਨ ਰਾਘਵ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ 'ਤੇ ਸੀ। ਇੱਕ ਲੋਹੇ ਦੀ ਰਾਡ ਨਾਲ ਇਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਤੀਹ ਤੋਂ ਚਾਲੀ ਝੁੱਗੀ-ਝੌਂਪੜੀ ਵਾਲਿਆਂ - ਮਰਦਾਂ, ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ - ਦੀਆਂ ਖੋਪੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਰ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਬੰਬਈ ਦੇ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਉਸ 'ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ਕੋਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਫਾਈਲਾਂ ਉਧਾਰ ਲੈਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਰਾਘਵ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਖਿੱਚਣ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਤੋਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਵੀ ਮੰਗੀ। ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਜਤਿੰਦਰ ਆਰੀਆ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆਇਆ।
ਜਦੋਂ ਰਾਘਵ ਨੂੰ ਬਲੈਕ ਮਾਰੀਆ ਤੋਂ ਹੱਥਕੜੀਆਂ ਅਤੇ ਲੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਪੱਟੀਆਂ ਲਗਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਰੀਆ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਕੈਮਰਾ ਲੈ ਕੇ ਤਿਆਰ ਰਹੇ। ਰਾਘਵ ਚਾਲੀ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਕਾਲਾ, ਮੋਟਾ ਅਤੇ ਤਾਕਤਵਰ ਸਰੀਰ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਸਨੇ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਚੀਕਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਛਾਲ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ, ਸਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। 'ਹੁਣ ਉਸਨੂੰ ਲੈ ਜਾਓ!' ਮੈਂ ਆਰੀਆ ਨੂੰ ਚੀਕਿਆ। 'ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋਣ ਦਿਓ,' ਆਰੀਆ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਆਰੀਆ ਕਦੇ ਵੀ ਅਪਰਾਧ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਨਹੀਂ ਬਣੇਗਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਮਸ਼ਹੂਰ

ਮਜ਼ਾਕ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਹੁਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਐਨੀਮੇਟਡ ਮਜ਼ਾਕ ਅਤੇ ਜੋਖਮ ਭਰੇ ਚੁਟਕਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸਦੀ ਭਰਪਾਈ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਨੀਵੀਂ-ਭੋਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹੋਈ-ਪੋਲੋਈ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਸੰਦੀਦਾ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਰਦੂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮਾਹਰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਆਰੀਆ ਨੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਐਕਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਲਈਆਂ। ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਤਸਵੀਰ ਕਵਰ 'ਤੇ ਪਾਈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਂ, ਜਮੀਲਾ ਬਾਨੋ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿਖਲਾਈ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼ਕੀਲਾ ਖੁਸ਼ ਸੀ; ਗ਼ਜ਼ਲ ਗਾਇਕਾਂ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਸਟਾਕ ਵਧ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਫੀਸ ਦੁੱਗਣੀ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਨਾਲ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ - ਇਹ ਕਾਤਲਾਂ ਅਤੇ ਗਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਬਾਰੇ ਮੁੱਖ ਲੇਖ ਛਾਪ ਰਿਹਾ ਸੀ!
ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਗੰਦੀਆਂ ਕੈਬਰੇਟਾਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਫੀਚਰ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਇੱਕ ਫੋਟੋ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਘੱਟ ਕੱਪੜੇ ਪਾਏ ਜੋੜੇ ਦੀ ਟੈਂਗੋ ਨੱਚ ਰਹੀ ਸੀ ਜੋ ਇੰਨੀ ਨੇੜਿਓਂ ਸੀ ਕਿ ਲਗਭਗ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸੰਭੋਗ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਜਨਰਲ ਮੈਨੇਜਰ, ਮਾਨਕੇਕਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਫ਼ਰਤ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਇਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪਾਈਪ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ 'ਦ ਵੀਕਲੀ' ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ, ਹਰ ਅੰਕ ਵਿੱਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇੱਕ ਨੰਗੀ ਛਾਤੀ ਵਾਲੀ ਕਬਾਇਲੀ ਕੁੜੀ ਜਾਂ ਗੋਆ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਗੋਰੇ ਹਿੱਪੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਕੈਪਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿੰਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਭਰਪੂਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ: ਕਬਾਇਲੀ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਦੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਜਾਂ ਨੱਤਾਂ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਿਰਫ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ, ਆਦਿ। ਹਿੱਪੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਕੈਪਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਖ਼ਤਰੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਸ਼ੋਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰਤਾਵੇ ਵਿੱਚ ਪਾਉਣ ਵਿਰੁੱਧ ਪਿਉਰਿਟਨਾਂ ਦੀ

ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਿਰੋਧੀ ਹਫਤਾਵਾਰੀ ਟੈਬਲਾਇਡ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਲਿਟਜ਼ ਅਤੇ ਕਰੰਟ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਸਨ, ਨੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਹੀ ਕੁੜੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਰੈਕਟ ਵਿੱਚ ('ਅਤੇ ਇਹ ਉਸਦਾ ਟੈਲੀਫੋਨ ਨੰਬਰ ਨਹੀਂ ਹੈ'), ਜਾਂ ਕੈਪਸ਼ਨ ਵਜੋਂ ਕੋਈ ਮੂਰਖਤਾਪੂਰਨ ਡੌਗਰਲ ਲਿਖਿਆ। ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ।
'ਦ ਵੀਕਲੀ' ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਬ੍ਰੇਕ ਉਹ ਲੜੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ - ਚਿਤਪਾਵਨ, ਅਯੰਗਰ, ਅਈਅਰ, ਲਿੰਗਾਇਤ, ਵੋਕਲਿੱਗ, ਮੇਮਨ, ਬੋਹਰਾ, ਮਹੇਸ਼ਵਰੀ, ਕਾਯਸਥ, ਜਾਟ, ਅਗਰਵਾਲ - ਬਾਰੇ ਲਗਭਗ ਹਰ ਧਾਰਮਿਕ, ਨਸਲੀ, ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਉਪ-ਜਾਤੀ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਨੇ ਸਬੰਧਤ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ। ਹਰ ਅੰਕ ਨੂੰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਖਰੀਦਿਆ ਗਿਆ। ਸਾਡੀ ਵਿਕਰੀ ਵਧ ਗਈ। ਬੇਨੇਟ ਅਤੇ ਕੋਲਮੈਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਹੋਣ ਤੋਂ, ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਕਰਕੇ ਪਛਾੜ ਦਿੱਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਫਰਕ ਨਾਲ ਪਛਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਇੰਨਾ ਕਾਡਿਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਮਿਠਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਟੋਕਰੀਆਂ ਆਰਡਰ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੰਡ ਕੇ ਹਰੇਕ ਜਿੱਤ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਬੋਰਡ ਰੂਮ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਡਾਇਰੈਕਟਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਸਾਡੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸਰਕੂਲੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਚਾਰਟ ਸਨ। ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਉਤਰਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਸਨ ਜਾਂ ਸਥਿਰ ਰਹੇ, ਪਰ 'ਦਿ ਵੀਕਲੀ' ਗ੍ਰਾਫ਼ ਨੇ ਇੱਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਰੁਝਾਨ ਦਿਖਾਇਆ, ਇੱਕ ਅਸ਼ਲੀਲ ਕੋਣ 'ਤੇ ਇੱਕ ਜੇਤੂ ਫਾਲਸ ਵਾਂਗ ਵਧਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ। ਆਖਰੀ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪਛਾੜਿਆ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਡਾ. ਧਰਮਵੀਰ ਭਾਰਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਹਿੰਦੀ ਧਰਮਯੁੱਗ ਸੀ। ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ ਜਦੋਂ

ਮੇਰਾ ਇੱਕ ਸਟਾਫ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਲੱਡੂ ਭੇਟ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਦੇ ਕੈਬਿਨ ਗਿਆ।
ਸਾਡੇ ਸਰਕੂਲੇਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਅਗਲਾ ਵਾਧਾ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਲੜੇ ਗਏ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਯੁੱਧ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਦ ਨਿਊਯਾਰਕ ਟਾਈਮਜ਼ ਦੁਆਰਾ ਇਸਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ; ਮੈਂ ਦ ਇਲਸਟ੍ਰੇਟਿਡ ਵੀਕਲੀ ਲਈ ਕਈ ਹੋਰ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹੀ ਲੇਖ ਵਰਤੇ। ਮੈਂ ਕਿਸਮਤ ਵਾਲਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦੇ ਫੈਲਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਨਾ ਤਾਂ ਅਪਰਾਧੀਆਂ, ਵੇਸ਼ਿਆ, ਕੈਬਰੇ ਡਾਂਸਰਾਂ, ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ, ਫਿਲਮੀ ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਫੀਚਰ ਸਨ ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅੰਕੜੇ ਨੂੰ ਛੂਹ ਗਏ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਕ੍ਰਿਕਟ 'ਤੇ ਉਹ ਸਨ ਜੋ ਲਗਭਗ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜੂ ਭਾਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤੋਂ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਅਸੀਂ 410,000 ਕਾਪੀਆਂ ਦੇ ਸਰਵ-ਸਮੇਂ ਦੇ ਉੱਚ ਸਰਕੂਲੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਛੂਹ ਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਦੁਬਾਰਾ ਓਨੀਆਂ ਹੀ ਹੋਰ ਵੇਚ ਸਕਦੇ ਸੀ, ਪਰ ਸਰਕੂਲੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ-ਸੰਪਾਦਕੀ ਅਨੁਪਾਤ ਦੇ ਨਾਲ ਉੱਚ ਸਰਕੂਲੇਸ਼ਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਲਾਭ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਫੁੱਲਣ ਦਾ ਹਰ ਕਾਰਨ ਸੀ: ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦ ਵੀਕਲੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਰਕੂਲੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਚੌਗੁਣਾ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।
ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀ ਜੰਗ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਦੋ ਵਾਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਦੇਖ ਸਕਾਂ ਕਿ ਜ਼ੁਲਫਿਕਾਰ ਅਲੀ ਭੁੱਟੋ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਦੀ ਹਾਰ ਕਿਵੇਂ ਸਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਫੇਰੀ 'ਤੇ ਮੈਂ ਭੁੱਟੋ ਨੂੰ ਕਰਾਚੀ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਮਿਲਿਆ। ਦੂਜੀ ਫੇਰੀ ਵਧੇਰੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਰਹੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਕਰਾਚੀ ਵਿੱਚ ਬੇਗਮ ਪਾਰਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ, ਅਤੇ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਭੁੱਟੋ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਟਿੱਕਾ ਖਾਨ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਭੁੱਟੋ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਬਾਰੇ ਕਹਿਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਿਵਾਏ ਦ ਵੀਕਲੀ ਵਿੱਚ ਛਪੀ ਖ਼ਬਰ ਤੋਂ,

ਸਿਵਾਏ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਿੱਜੀ ਸੁਨੇਹਾ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਨਫ਼ਰਤ ਨਾਲ ਇਸਨੂੰ ਅਣਡਿੱਠ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਉਹ ਇੱਕ ਬਿਲਕੁਲ ਝੂਠਾ ਹੈ।' ਬੇਗਮ ਪਾਰਾ ਅਤੇ ਟਿੱਕਾ ਖਾਨ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਯਾਦਗਾਰੀ ਸਨ।
ਭਾਰਤੀ ਪਰਦੇ ਦੀ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੁਪਰ ਵੈਂਪ ਬੇਗਮ ਪਾਰਾ ਦਾ ਭਾਰ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਨਾਸਿਰ ਖਾਨ (ਸੁਪਰਸਟਾਰ ਯੂਸਫ਼ ਉਰਫ਼ ਦਿਲੀਪ ਕੁਮਾਰ ਦਾ ਭਰਾ) ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਦੋ ਸੁੰਦਰ ਬੱਚੇ, ਇੱਕ ਧੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ, ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਬਾਂਦਰਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਫਲੈਟ ਅਤੇ ਕੁਝ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸਦਾ ਜੀਜਾ ਜੋ ਲੱਖਾਂ ਕਮਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ 'ਤੇ ਉਸਦਾ ਹੱਕ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਰਾਸਤ ਵੀ ਸੀ ਜੋ ਉਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੀ ਭੈਣ ਦੀ ਧੀ ਰੁਖਸਾਨਾ ਸੁਲਤਾਨਾ ਰਾਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਬੇਗਮ ਪਾਰਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਖਿਆ। ਕਈ ਐਤਵਾਰ ਸਵੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜਿਮਖਾਨਾ ਕਲੱਬ ਦੇ ਬਾਥਿੰਗ ਪੂਲ ਵਿੱਚ ਤੈਰਾਕੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨਾਸ਼ਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਬੇਗਮ ਪਾਰਾ ਅਕਸਰ ਪੈਸੇ ਦਾ ਸਵਾਲ ਉਠਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਉਸਨੂੰ 40-50,000 ਰੁਪਏ ਉਧਾਰ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਕਿਸਮਤ ਕਮਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਿਰਾਸਤ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਦਾਅਵਾ ਜਮ੍ਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਸਦੇ ਦੋ ਭਰਾ ਉੱਚ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਭੁੱਟੋ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ ਕਿ ਉਸਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਵੱਖ ਹੋਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਚੁਣਨ ਕਰਕੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਨੂੰ ਕੋਰੜੇ ਮਾਰ ਕੇ ਅਤੇ ਟੀਵੀ 'ਤੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਕੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਕਮਾਈ ਕੀਤੀ। ਉਸਦੇ ਬੱਚੇ ਨਾਖੁਸ਼ ਸਨ। ਬੰਬਈ ਦੇ

ਆਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਆਸਾਨ ਮਾਹੌਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਕੁੜੀ ਜੋ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਮੁਟਿਆਰ ਬਣ ਰਹੀ ਸੀ, ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਮਾਹੌਲ ਬਹੁਤ ਘੁੱਟਣ ਵਾਲਾ ਲੱਗਿਆ। ਬੇਗਮ ਪਾਰਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਲਈ ਮਦਦ ਮੰਗਣ ਲਈ ਕਈ ਪੱਤਰ ਲਿਖੇ। ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਕਰਾਚੀ ਆਵਾਂਗੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਮਾਮਲੇ 'ਤੇ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।
ਮੈਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਕਰਾਚੀ ਪਹੁੰਚੀ। ਬੇਗਮ ਪਾਰਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਬੱਚੇ ਮੇਰਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੋਟੋਕੋਲ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵੀ ਸਨ - ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾਨ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਵੀ.ਆਈ.ਪੀ. ਲਾਉਂਜ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਕੇਕ ਅਤੇ ਬਿਸਕੁਟ ਨਾਲ ਪੇਟ ਭਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਘਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬੇਗਮ ਪਾਰਾ ਨੇ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਲਈ ਸਵੇਰ ਦੀ ਉਡਾਣ ਫੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਸ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਦਾ ਮੇਰਾ ਸੱਦਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਰਾਤ ਰੁਕਣੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੋਟੋਕੋਲ ਦੇ ਮੁਖੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਮੇਰੇ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਬੇਗਮ ਪਾਰਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਆਈ। ਮੈਂ ਸੋਡਾ ਅਤੇ ਬਰਫ਼ ਦਾ ਆਰਡਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਕਾਚ ਦੀ ਬੋਤਲ ਕੱਢੀ ਜੋ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਿਆਂਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮਨਾਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੇਗਮ ਪਾਰਾ ਦੀ ਪੀਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਸਨ। ਕੀਮਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸਨੂੰ ਇਸਨੂੰ ਘਟਾਉਣਾ ਪਿਆ: ਸਕਾਚ ਦੀ ਇੱਕ ਬੋਤਲ ਭਾਰਤ ਨਾਲੋਂ ਦੁੱਗਣੀ ਸੀ। 'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਡਰਿੰਕ ਚਾਹੋਗੇ?' ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਸੀ। 'ਮੈਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਲਵਾਂਗੀ,' ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। 'ਮੈਂ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਅਸਲੀ ਸਕਾਚ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ।'
ਮੈਂ ਦੋ ਸਖ਼ਤ ਵਿਸਕੀ ਡੋਲ੍ਹੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ। ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਗਲਾਸ ਅੱਧਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭਰਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਸਦਾ ਗਲਾਸ ਖਾਲੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਹੋਰ ਡੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਇਸਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੀਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਭਰਨਾ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ

ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਵੱਡੀਆਂ ਵਿਸਕੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਟਾ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਬੇਗਮ ਪਾਰਾ ਕੋਲ ਨੌਂ ਵਿਸਕੀ ਸਨ। ਬੋਤਲ ਲਗਭਗ ਖਾਲੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਜਲਦੀ ਖਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸਵੇਰ ਦੀ ਫਲਾਈਟ ਫੜਨੀ ਹੈ। ਝਿਜਕਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਡਾਇਨਿੰਗ ਰੂਮ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਲਈ ਉੱਠੀ। ਡਾਇਨਿੰਗ ਰੂਮ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਇੱਕ ਸਪਾਈਰਲ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਨੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਜਗ੍ਹਾ ਭੀੜ-ਭੜੱਕੇ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਆਮ ਵਾਂਗ, ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਔਰਤਾਂ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬੇਗਮ ਪਾਰਾ ਨੂੰ ਟੀਵੀ 'ਤੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਕਾਰਨ ਪਛਾਣ ਲਿਆ। ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਦੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਉਤਸੁਕ ਸਨ।
ਸਾਨੂੰ ਦੋ ਜਣਿਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਮੇਜ਼ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਖਾਣਾ ਆਰਡਰ ਕੀਤਾ। 'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਖਾਣੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੁਝ ਪੀਣਾ ਚਾਹੋਗੇ?' ਵੇਟਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। 'ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ,' ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬੇਗਮ ਪਾਰਾ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। 'ਮੈਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਕਾਚ ਅਤੇ ਸੋਡਾ ਲਵਾਂਗੀ,' ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ। ਸੂਪ ਪਰੋਸਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਨੇ ਦੋ ਹੋਰ ਪੀ ਲਈਆਂ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਤੇ ਘੂਰਨ ਲੱਗੀ, ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਚਮਕ ਆ ਗਈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਖਾਣੇ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪੀਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਪੈਰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਹੇਠਾਂ ਰੱਖਿਆ।
ਅਖੀਰ ਖਾਣਾ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਬੇਗਮ ਪਾਰਾ ਨੂੰ ਕੁਰਸੀ ਸੰਭਾਲਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉੱਠਿਆ। ਉਹ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਈ, ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਹਿੱਲੀ ਅਤੇ ਕਾਰਪੇਟ 'ਤੇ ਡਿੱਗ ਪਈ। ਵੇਟਰ ਉਸ ਨੂੰ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਭੱਜੇ ਆਏ। ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਪੌੜੀਆਂ ਤੱਕ ਚੱਲਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਡਾਇਨਿੰਗ ਰੂਮ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਟਿਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਚੱਕਰਦਾਰ ਪੌੜੀਆਂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰਦੇ ਹੋਏ ਦੁੱਗਣੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਮੋਟੀ ਬਾਂਹ ਫੜੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ: 'ਇੱਕ-ਇੱਕ ਕਦਮ।' ਅਸੀਂ ਫੋਅਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੇ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਟੈਕਸੀ ਮੰਗਵਾਈ ਅਤੇ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕੀਤੀ। ਪੋਰਟੀਕੋ ਵਿੱਚ ਇੱਕ

ਟੈਕਸੀ ਆ ਗਈ। ਮੈਂ ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਸੌ ਰੁਪਏ ਦਾ ਨੋਟ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਔਰਤ ਨੂੰ ਘਰ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਸਨੇ ਬੇਗਮ ਪਾਰਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਟੈਕਸੀ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਬੇਗਮ ਪਾਰਾ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਹ ਅੱਗੇ ਵਧੀ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਦਮਾਂ ਤੋਂ ਖੁੰਝ ਗਈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਡਿੱਗ ਪਈ, ਇਸ ਵਾਰ ਇੱਕ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਪਾਦ ਨਾਲ। ਉਸਦਾ ਗਿੱਟਾ ਮੋਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦਰਦ ਨਾਲ ਚੀਕਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। 'ਹੈ ਰੱਬਾ ਮੈਂ ਮਾਰ ਗਈ!' — ਹੇ ਰੱਬਾ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਭੀੜ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਗਈ। ਮੁਸਲਿਮ ਦੇਸ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਵੀ ਗੈਰ-ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਰਦ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੂਹਦਾ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਾਰ-ਡਰਾਈਵਰ ਤੋਂ ਮਦਦ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਦਿੱਤਾ ਸੁਝਾਅ ਕੰਮ ਆਇਆ। ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸੀਟ 'ਤੇ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਅਲਵਿਦਾ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਭੀੜ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਿਆ ਅਤੇ ਜਿੰਨੀ ਜਲਦੀ ਹੋ ਸਕੇ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵੱਲ ਵਧਿਆ।
ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਦਸਤਕ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਸਾਹਮਣਾ ਇੱਕ ਸਬ-ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਪੁਲਿਸ ਨਾਲ ਹੋਇਆ, ਜਿਸਦੇ ਹੇਠਲੇ ਬੁੱਲ੍ਹ 'ਤੇ ਸਿਗਰਟ ਲਟਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਅੰਦਰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਉਸਦੀ ਨਜ਼ਰ ਸਕਾਚ ਦੀ ਲਗਭਗ ਖਾਲੀ ਬੋਤਲ ਅਤੇ ਸੋਡਾਵਾਟਰ ਦੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਦੇ ਮਲਬੇ 'ਤੇ ਪਈ। 'ਪਾਸਪੋਰਟ!' ਉਸਨੇ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ।
ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਪਾਸਪੋਰਟ ਕੱਢ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਇਸਦੇ ਪੰਨੇ ਪਲਟ ਦਿੱਤੇ। 'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਉਣ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤੀ ਸੀ?' ਉਸਨੇ ਬੇਰਹਿਮੀ ਭਰੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛਿਆ।
'ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਛੋਟ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ,' ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸਨੇ ਵੀਜ਼ਾ 'ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵੀ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ।
'ਕਰਾਚੀ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਕੰਮ ਹੈ?'

'ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।'
ਉਹ ਮੇਰਾ ਪਾਸਪੋਰਟ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਸਿਗਰਟ ਪੀਂਦਾ ਰਿਹਾ।
'ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹੋ? ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਸੁੱਕੇ ਮੇਵਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋ?' ‘ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਇੱਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਹਾਂ।’ ਹੰਕਾਰੀ ਸਬ-ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸਬਰ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।
'ਤੁਸੀਂ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਕਿੱਥੇ ਰਹੋਗੇ?'
'ਤੁਹਾਡੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਸ੍ਰੀ ਭੁੱਟੋ ਨਾਲ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਹਿਮਾਨ ਹਾਂ।'
ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਇਸਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਨੇ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸਿਗਰਟ ਕੱਢੀ ਅਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। 'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਤਰੀ-ਚਮਕਦਾਰ ਹੋ?'
‘ਨਹੀਂ,’ ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ‘ਮੈਂ ਸ੍ਰੀ ਭੁੱਟੋ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ।’
ਉਸ ਸਾਥੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮਾਰਟ ਸਲੂਟ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮਾਰਚ ਕਰਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।
ਮੈਂ ਜਨਰਲ ਟਿੱਕਾ ਖਾਨ ਦਾ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਭਾਰਤੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਬਣਨ ਲਈ ਓਨਾ ਹੀ ਉਤਸੁਕ ਸੀ ਜਿੰਨਾ ਜਨਰਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਲੈਣਾ- ਦੇਣਾ ਨਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਗੁੱਸੇ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰੈਸ ਦੁਆਰਾ ਉਸਨੂੰ 'ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦਾ ਕਸਾਈ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਦੁਆਰਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ 'ਤੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਹਾਰ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲਈ ਮੇਰੇ ਪੱਤਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਹ

ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਾਦਿਰ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਵਿਚੋਲਗੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ 'ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਦੋਸਤ' ਕਹਿ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ। ਜਨਰਲ ਟਿੱਕਾ ਖਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੰਗਲੇ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਇੱਕ ਛੋਟਾ, ਮੋਟਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਦਿੱਖ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਸਿਪਾਹੀ ਨਾਲੋਂ ਇੱਕ ਬੈਂਕ ਕਲਰਕ ਵਰਗਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਆਰਡਰਲੀ, ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਜੋ ਪਠਾਣ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਟੋਪੀ ਅਤੇ ਸਖ਼ਤ ਸਟਾਰਚ ਵਾਲੀ ਪੱਗ ਪਹਿਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇਖਿਆ, ਮੈਂ ਫੌਜ ਦੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਨ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ - ਰੈਜੀਮੈਂਟਲ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਟਰਾਫੀਆਂ ਅਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਫਰੇਮਾਂ ਵਿੱਚ ਫੋਟੋਆਂ। ਮੈਂਟਲਪੀਸ ਅਤੇ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਸਮਝਣ ਦੇ ਯੋਗ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਜਨਰਲ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ।
ਉਹ ਇੱਕ ਕੌੜਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਮੂਹਿਕ ਕਤਲੇਆਮ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਬਲਾਤਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੱਥਰ ਝੂਠੇ ਸਨ। 'ਅਸੀਂ ਰੱਬ ਤੋਂ ਡਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਸਿਪਾਹੀ ਇੱਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਸਨ। ਉਹ ਮਾਸੂਮ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਛੇੜਛਾੜ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਤੁਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਹੋ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਝੂਠ ਫੈਲਾਏ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਹ ਬਦਨਾਮੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਈ,' ਉਸਨੇ ਸਿੱਧੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ।
ਮੈਂ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਜੰਗ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫੌਜਾਂ ਅਤੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਸਨ। 'ਉਹ ਸਾਰੇ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਹੋ

ਸਕਦੇ,' ਮੈਂ ਕਿਹਾ। 'ਅਤੇ ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਭਾਰੀ ਗੁੱਸਾ ਦੇਖਿਆ। ਪਰ ਜੇ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ, ਤਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਜੰਗੀ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ੀ ਭੀੜਾਂ ਨੇ ਕੁੱਟ-ਕੁੱਟ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ।'
‘ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ ਹੋਣ,’ ਉਸਨੇ ਮੰਨਿਆ। ‘ਹਰ ਝੁੰਡ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕਾਲੀਆਂ ਭੇਡਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਬੰਗਾਲੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਵਧਾ-ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਦੱਸਣ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ!’ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਉਰਦੂ ਦੋਹੇ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ:
ਜੇ ਇਸ ਜ਼ਾਲਮ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦਰਦ ਲਈ ਪਿਆਰ ਹੈ
ਬੰਗਾਲੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣੋ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਦੇ ਵਾਲ ਵੇਖੋ।
(ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਲੰਬਾਈ ਜੋੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਇਸਦੀ ਪੂਛ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੋੜ ਪਾਓ, ਇੱਕ ਬੰਗਾਲੀ ਭਾਸ਼ਣ ਸੁਣੋ (ਬੇਅੰਤ) ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਔਰਤ ਦੇ ਲੰਬੇ ਵਾਲਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖੋ।)
ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਲੱਗਿਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨੋਟਬੁੱਕ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਲਿਆ, ਆਪਣੇ ਬੰਗਾਲੀ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਛੇੜਨ ਲਈ। ਮੈਂ ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀਆਂ ਨੇ ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਇੰਨਾ ਮਾੜਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। 'ਇਹ ਇੱਕ ਨਿਰਪੱਖ ਲੜਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ,' ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। 'ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਸੀਂ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਹਵਾਈ ਸੰਪਰਕ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਤੁਹਾਡੇ ਆਦਮੀ ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤ ਅੰਦਰ ਘੁਸਪੈਠ ਕਰ ਗਏ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਜੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੁਕਤੀ ਬਾਹਿਨੀ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਨ। ਮੁਕਤੀ ਬਾਹਿਨੀ ਗੁਰੀਲਾ ਯੁੱਧ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਭਾਰਤੀ ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ; ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਬੰਗਾਲੀ ਸਨ। ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਕੀਤਾ, ਤੁਹਾਡੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਸਾਡੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।'

ਆਰਡਰਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਦਿੱਤੀ: 'ਆਵਾਮ ਹਮਾਰੇ ਖਿਲਾਫ ਹੋ ਗਿਆ ਥਾ' - ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।
ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਰਾਏ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਖੜ੍ਹੇ ਕੀਤੇ। ਮੈਂ ਇਸਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਇਆ। 'ਇਹੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਾਰੀ ਆਬਾਦੀ ਇਸਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਫੌਜ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ?'
"ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੀ," ਜਨਰਲ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਮੈਨਟੇਲਪੀਸ 'ਤੇ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬੇਗੁਨਾਹੀ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪੁੱਛਿਆ, "ਇਸਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ?"
ਜਨਰਲ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਿਆ: 'ਨਸਰ ਮਿਨ ਅੱਲ੍ਹਾ ਫਤਿਹ-ਉਨ ਕਰੀਬ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਅੱਲ੍ਹਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਆਂਪੂਰਨ ਹੈ।'
'ਜਨਰਲ ਸਾਹਿਬ, ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਜਿੱਤ ਦਿੱਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਆਂਪੂਰਨ ਸੀ।'
ਇੰਟਰਵਿਊ ਦੌਰਾਨ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਜਨਰਲ ਮੁਸਕਰਾਇਆ। 'ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਹਵਾਲੇ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ।' ਮੈਂ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਸਮਝਿਆ। ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਲਈ।
"ਦਿ ਵੀਕਲੀ" ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤੇ। ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਪੰਨਾ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ: ਇਸਨੇ ਇੱਕ ਫ੍ਰੀਲਾਂਸ ਕਾਲਮਨਵੀਸ ਵਜੋਂ ਮੇਰੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਕਰੀਅਰ ਲਈ ਰਾਹ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਸਨੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਈ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹੇ। ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਕੈਬਨਿਟ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੇਰੀ ਭਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ। (ਰੇਲ ਮੰਤਰੀ, ਪੰਡਿਤ ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ, ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਮੁਫ਼ਤ ਪਾਸ ਦਿੱਤਾ।) ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇੰਟਰਵਿਊ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਫਾਤਮਾ ਅਤੇ ਰਫੀਕ

ਜ਼ਕਾਰੀਆ ਨੇ ਰਜਨੀ ਪਟੇਲ ਨੂੰ ਸੁਝਾਇਆ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪਸੰਦੀਦਾ ਸੀ, ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਕਥਿਤ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਪਦਮ ਭੂਸ਼ਣ ਪੁਰਸਕਾਰ ਲਈ। 1975 ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵੀ.ਵੀ. ਗਿਰੀ ਤੋਂ ਪੁਰਸਕਾਰ ਮਿਲਿਆ।
ਸਫਲਤਾ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਚੜ੍ਹ ਗਈ। ਮੈਂ ਨਾਮ ਕਮਾਉਣ ਵਾਲਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਧੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਪੈੱਗ ਹੇਠਾਂ ਲਿਆਂਦਾ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਦ ਇਲਸਟ੍ਰੇਟਿਡ ਵੀਕਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬੱਚਾ ਸਮਝਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਕਿ ਜਿਸ ਦਿਨ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ, ਇਹ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਜਿਹਾ ਹੰਕਾਰ ਘਾਤਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਹਿਸਾਬ ਲੈਣ ਦਾ ਦਿਨ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।
ਸੰਪਾਦਕ ਵਜੋਂ ਮੇਰੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵਧੀਆ ਗੱਲਾਂ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਵਿਚਾਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਤਕਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਥਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪੱਖੀ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਸੀ। ਹਰ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਤਣਾਅ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਹੋਰ ਵੀ ਸ਼ੱਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਮਾਲਕੀ ਵਾਲੇ ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਲਗਭਗ ਅਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਲਗਭਗ ਕੋਈ ਮੰਚ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਿਵਾਏ ਉਰਦੂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰਕੂਲੇਸ਼ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਦ ਇਲਸਟ੍ਰੇਟਿਡ ਵੀਕਲੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਿਮ ਰਾਏ ਲਈ ਇੱਕ ਮੰਚ ਬਣਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਦੰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਜਾਨ-ਮਾਲ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਮੁਸਲਿਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਇੱਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਪੱਖੀ ਰੁਖ਼ ਅਪਣਾਇਆ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ

ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਫਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਨਫ਼ਰਤ ਭਰੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, 'ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਸਿੰਘ, ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਸੰਪਾਦਕ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹੋ, ਪਰ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿਆਂ, ਤੁਸੀਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ।' ਮੈਂ ਸਹਿਮਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ, 'ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ, ਮੇਰਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਨੈਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਲਤ ਹੈ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਯੁੱਧ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੰਗੀ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਰੱਖਣਾ ਨੈਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਲਤ ਹੈ।' ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਫਿਰ ਆਪਣੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ, ਹਨੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਝਿੜਕਿਆ। 'ਨੈਤਿਕਤਾ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਲਈ ਧੰਨਵਾਦ।' ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦੁਬਾਰਾ ਕਦੇ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ। ਪਰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਗਵਰਨਰ ਅਲੀ ਯਵਰ ਜੰਗ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬੇਗਮ ਜ਼ੇਹਰਾ ਨਾਲ ਰਹਿ ਰਹੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੱਡੇ, ਭੀੜ-ਭੜੱਕੇ ਵਾਲੇ ਰਿਸੈਪਸ਼ਨ ਰੂਮ ਵਿੱਚ ਲੱਭਿਆ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦੋਸਤਾਨਾ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਘਰ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।
ਹਫਤਾਵਾਰੀ ਨੇ ਇਸਲਾਮ, ਇਸਲਾਮੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਲੇਖ ਛਾਪੇ। ਮੈਂ ਦੋ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਟਾਫ਼ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਕੀਤਾ: ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲਕਾਰ ਕੁਰਤੁਲੈਨ ਹੈਦਰ (ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨਪੀਠ ਪੁਰਸਕਾਰ ਜੇਤੂ) ਅਤੇ ਐਮ.ਜੇ. ਅਕਬਰ ਜੋ ਇਸ ਪੇਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ, ਦ ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਫ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ ਬਣੇ। ਸਾਲ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਈਦਾਂ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮੁਸਲਿਮ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁਭਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਵਰ ਪੇਜ 'ਤੇ ਇੱਕ ਡੱਬਾ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ, ਰੱਖੜੀ ਬੰਧਨ 'ਤੇ, ਮੈਂ ਲਤਾ ਮੰਗੇਸ਼ਕਰ ਨੂੰ ਦਿਲੀਪ ਕੁਮਾਰ (ਯੂਸਫ਼ ਖਾਨ) ਦੇ ਗੁੱਟ 'ਤੇ ਰੱਖੜੀ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਤਸਵੀਰ ਕਵਰ ਪੇਜ 'ਤੇ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਮੇਰਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਭਾਰਤੀ

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਇੱਕ ਦੋਸਤ ਵਜੋਂ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਰਿਹਾ: ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ।' ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਪਸੰਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਬਿਨਾਂ ਤਨਖਾਹ ਵਾਲਾ ਏਜੰਟ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵਜੋਂ ਮੰਨਿਆ।
ਮੇਰੀ ਪਰਖ ਦੀ ਘੜੀ ਉਦੋਂ ਆਈ ਜਦੋਂ ਮਈ 1975 ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜੈਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਨੂੰ ਵੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੈਂ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ 1967 ਵਿੱਚ ਬਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਿਤਾਏ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਸੱਦਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੇ ਗਏ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦਾ ਘਿਰਾਓ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਮੂਲ ਨਿਯਮ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਦਾ ਬਚਾਅ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਜਵਾਬ ਭੇਜਿਆ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੱਤਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਅਰਾਜਕਤਾ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੰਦ ਹੁੰਦਾ ਸੀ; ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਲਈ ਬੰਦ ਰਹੇ। ਵੱਡੇ ਜਲੂਸ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਮਾਰਚ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਤੋੜਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕਾਰਾਂ ਦੀ ਭੰਨਤੋੜ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਦੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈ ਜਦੋਂ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੋਣ ਗਲਤੀਆਂ ਦਾ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਤੋਂ ਅਯੋਗ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸੰਜੇ ਅਤੇ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਵਰਗੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਮੁਅੱਤਲ ਕਰਨ,

ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ।
ਮੈਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਕਸੀਕੋ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਐਲਾਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਵੇਰੇ ਬੰਬਈ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਸੀ। ਮੈਂ ਟਾਈਮਜ਼ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਲਗਾਈ ਗਈ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਅੱਗੇ ਨਾ ਝੁਕਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਟਾਈਮਜ਼ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸ਼ਾਮ ਲਾਲ ਵੀ ਸਨ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਚਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੰਦਰ ਮਲਹੋਤਰਾ ਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਮੇਰੀ ਦੋਸਤ ਰਜਨੀ ਪਟੇਲ, ਜੋ ਕਿ ਟਾਈਮਜ਼ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਬੋਰਡ ਆਫ਼ ਡਾਇਰੈਕਟਰਜ਼ ਦੀ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਪਾਤਰ ਸੀ, ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਫ਼-ਸਾਫ਼ ਕਿਹਾ: 'ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ, ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾ ਕੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਹੋਵਾਂਗੇ।' ਬੋਰਡ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ, ਜਸਟਿਸ ਕੇ.ਟੀ. ਦੇਸਾਈ ਨੇ ਸਬਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ: 'ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਲਓ। ਪਰ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੰਪਾਦਕ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ,' ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ।
ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰਾ ਰਵੱਈਆ ਦੋ-ਪੱਖੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋੜਨ ਵਾਲਿਆਂ (ਜੈਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਸਮੇਤ) 'ਤੇ ਸ਼ਿਕੰਜਾ ਕੱਸਣ ਦੇ ਕਦਮ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਉਲਟ ਸਾਬਤ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਸੰਪਾਦਕਾਂ, ਜੋ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਨੂੰ ਭਰੋਸੇਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ। ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਦ ਵੀਕਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਵੀ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨਾ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਣ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਇਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਸੰਜੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦੋਸਤ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ

ਦਿੱਲੀ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਰਗੇ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਲਗਾਈ ਗਈ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ, 'ਮੇਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਯਕੀਨਨ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਓਗੇ।' ਉਸਨੇ ਮੁਸਕਰਾਇਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਿਹਾ। ਦ ਵੀਕਲੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਮਲੇ ਵਜੋਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲੇਖ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ।
ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਗੁਪਤ ਰੱਖਣੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੰਬਈ ਵਾਪਸ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਇੱਕ ਚਿੱਠੀ ਮਿਲੀ ਜਿਸ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, 'ਮੈਡਮ ਡਿਕਟੇਟਰ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਿਵੇਂ ਰਹੀ? ਜਾਰਜ।' ਇਹ ਜਾਰਜ ਫਰਨਾਂਡਿਸ ਵੱਲੋਂ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭੂਮੀਗਤ ਸੀ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਆਰ.ਐਸ.ਐਸ. ਦੇ ਚਾਰ ਸੀਨੀਅਰ ਮੈਂਬਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦੇ ਵਾਰੰਟ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਠੰਡੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਆਏ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਪੀਤੀ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਆਰ.ਐਸ.ਐਸ. ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਇਸਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੁਝ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਲਈ 'ਦਿ ਵੀਕਲੀ' ਦੇ ਹਰ ਲੇਖ ਨੂੰ ਸੈਂਸਰ ਦੁਆਰਾ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਜਰਨਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਲੇਬੁਆਏ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕਰਣ, ਡੇਬੋਨੇਅਰ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲਈ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਸੈਂਸਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, 'ਪੋਰਨ ਠੀਕ ਹੈ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਹੀਂ - ਪੋਰਨੋਗ੍ਰਾਫੀ ਠੀਕ ਹੈ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।'
ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਨੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੈਰ-ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰਾਨਾ ਹੰਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ

ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਸਬੂਤ ਮਿਲਿਆ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਫਖਰੂਦੀਨ ਅਲੀ ਅਹਿਮਦ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿੱਚ ਰਾਜਪਾਲ ਅਲੀ ਯਵਰ ਜੰਗ ਨੇ ਰਾਜ ਭਵਨ ਵਿੱਚ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੁਝ ਲੇਖ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ (ਗਲਤ ਢੰਗ ਨਾਲ) ਇਹ ਮੰਨ ਕੇ ਕਿ ਇਹ ਦ ਇਲਸਟ੍ਰੇਟਿਡ ਵੀਕਲੀ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਮਜ਼ਾਕੀਆ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ? ਕੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ?' ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਅਣਦੇਖੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਨਾ ਹੀ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਐਸ.ਬੀ. ਚਵਾਨ, ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਵੀ ਦ ਵੀਕਲੀ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦਫ਼ਤਰ ਵਾਪਸ ਆਈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹਰ ਲੇਖ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰ ਸੈਂਸਰ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੈਸ ਸਲਾਹਕਾਰ ਸ਼ਾਰਦਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੂੰ ਲਾਈਨ 'ਤੇ ਬੁਲਾਇਆ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਮਾਸਕੋ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਰਦਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਲੇਖ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸਕੇ। ਇਹ ਫੇਮਿਨਾ ਵਿੱਚ ਛਪਿਆ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੇ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਝੂਠ ਬੋਲਿਆ ਹੈ, ਐਸ.ਬੀ. ਚਵਾਨ ਨੂੰ ਦ ਇਲਸਟ੍ਰੇਟਿਡ ਵੀਕਲੀ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣਾ ਹੁਕਮ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋ ਘੰਟਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।
ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਕਰਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਪ੍ਰਿਮਿਲਾ (ਕਿੰਨਾ) ਲੁਈਸ ਸੀ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਕਰੀਬੀ ਦੋਸਤਾਂ ਵਿਲਬਰਨ ਅਤੇ ਊਸ਼ਾ ਲਾਲ ਦੀ ਧੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼, ਚਾਰਲਸ ਲੁਈਸ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਆਕਸਫੋਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਕਿੰਨਾ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਛੱਤਰਪੁਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੇੜੇ, ਇਹਨਾਂ

ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਫਾਰਮ ਹਾਊਸ ਸੀ। ਕਿੰਨਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਣ ਤੋਂ ਥੱਕ ਗਈ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਭੈਣ ਅਤੇ ਮਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਰਤਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਕਿੰਨਾ ਲਿਖਤੀ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ-ਗਵਰਨਰ, ਕਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਗਈ, ਜੋ ਕਿ ਕਿੰਗਜ਼ ਕਾਲਜ, ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਸਹਿਪਾਠੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮਾਮਲਾ ਚੁੱਕਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਹਾਰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗਰੀਬ ਕੁੜੀ ਨੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦਾ ਅੱਧਾ ਸਾਲ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਇਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਾਇਕਾ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿ ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਟੁੱਟ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਗਾਇਤਰੀ ਦੇਵੀ, ਜੈਪੁਰ ਦੀ ਰਾਜਮਾਤਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਕਸੂਰ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਭੀਮ ਸੈਨ ਸੱਚਰ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਸੱਤਰਵਿਆਂ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਉਹ ਸੀ ਦਇਆ। ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿਵਲ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਬਦਲ ਦਿੱਤੇ: ਉਹ ਰੁੱਖੇ ਅਤੇ ਜ਼ਾਲਮ ਬਣ ਗਏ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਸਨ ਜੋ ਨਾਖੁਸ਼ ਸਨ, ਪਰ ਬਿਨਾਂ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਕਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਂਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਕਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਦਬਾਅ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਸਨੇ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਨੋਟ ਲਿਖਿਆ: ਜ਼ਿੱਲਤ ਕਹਿ ਮੌਤ ਚੰਗੀ ਹੈ - ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਨਾਲੋਂ ਮੌਤ ਚੰਗੀ ਹੈ - ਅਤੇ ਇੱਕ ਖੂਹ ਵਿੱਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ।

ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਫਿਲਮ ਇੰਡਸਟਰੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਮੰਗ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨਾ ਹੀ ਹੁਣ ਹਾਂ। ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਅਦਾਕਾਰਾਂ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ, ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ, ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਜਾਂ ਪਲੇਬੈਕ ਗਾਇਕਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਸਤਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕੁਝ ਦੋਸਤਾਂ ਨੇ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ: ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ, ਉਮਾ ਕਸ਼ਯਪ (ਕਾਮਿਨੀ ਕੌਸ਼ਲ) ਅਤੇ ਦੇਵ ਆਨੰਦ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੇ ਅਦਾਕਾਰ ਸਨ; ਬੀ.ਆਰ. ਚੋਪੜਾ ਚੋਟੀ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸਨ; ਚੇਤਨ ਆਨੰਦ ਦੇ ਸਿਹਰਾ ਕਈ ਫਲਾਪ ਰਿਹਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਅਦਾਕਾਰ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਅਤੇ ਗਾਇਕ ਆਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਫਿਲਮਫੇਅਰ ਅਤੇ ਸਟਾਰਡਸਟ ਵਰਗੇ ਫ਼ਿਲਮ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖੀਆਂ।
ਫਿਲਮੀ ਹਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਲਿਨੀ ਦੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਦੇਵਯਾਨੀ ਚੌਬਲ ਦੁਆਰਾ ਤੇਜ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਸਨੇ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੇਵਯਾਨੀ ਦੇ ਫਿਲਮੀ ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ (ਹਿੰਗਲਿਸ਼) ਬ੍ਰਾਂਡ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਛੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਟੁਕੜੇ ਪੜ੍ਹੇ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਆਏ। ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਇਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਲਈ ਹਾਂ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਦੋ ਇੰਚ ਲੰਬੀ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਮੋਟੀ ਔਰਤ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਸੋਹਣੀ ਦਿਖ ਰਹੀ ਸੀ, ਗੂੜ੍ਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਪਲਕਾਂ ਸਨ ਜੋ ਕਿ ਸਿਮਿਟਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਮੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਰੀਲੀ, ਮਰਦਾਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਨਕਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਫਿਲਮੀ ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਲਈ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।
ਇੱਕ ਵਾਰ ਦੇਵਯਾਨੀ ਨੇ ਧਰਮਿੰਦਰ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰੋਫਾਈਲ ਬਣਾਈ, ਜੋ ਫਿਰ ਫਿਲਮੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਚੈਂਪੀਅਨ ਸਟੂਡ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ

ਮਾੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਲਿਖਣ ਦੀ!' ਉਹ ਚੀਕਿਆ। 'ਹੁਣ ਇਹ ਲੈ ਜਾਓ,' ਇੱਕ ਨੇ ਦੇਵਯਾਨੀ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਬੀਅਰ ਦੀ ਬੋਤਲ ਡੋਲ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ। ਉਸਨੇ ਮਦਦ ਲਈ ਚੀਕਿਆ: 'ਬਚਾਓ - ਮੈਨੂੰ ਬਚਾਓ।' ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਹਿਮਾਨ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ: ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਆਇਆ। ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਬੀਅਰ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਬੋਤਲ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਉਸਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਲਿਖੀ ਤਾਂ ਉਹ ਕੀ ਕਰਨਗੇ। ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਦੇਵਯਾਨੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦਰਜ ਕਰਵਾਈ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਿਆਨਕ ਅਨੁਭਵ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਆਈ। ਉਸਦੀਆਂ ਗੱਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਹੰਝੂ ਵਹਿ ਤੁਰੇ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ ਜਾਂ ਕੀ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਹੋਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। 'ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕੀ ਕਿਹਾ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤੈਨੂੰ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਚੁਦਾਈ ਕਰਾਂਗੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਤੂੰ ਕਾਲਾ ਅਤੇ ਨੀਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ; ਅਸੀਂ ਤੈਨੂੰ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਤੰਗ ਕਰਾਂਗੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਤੇਰਾ ਮੋਟਾ ਖੋਤਾ ਦੁਖਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।' ਆਪਣੇ ਹੰਝੂਆਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਰਤੇ ਗਏ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਇਆ, ਜਿਵੇਂ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।
ਦੇਵਯਾਨੀ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸਿਨੇਮਾ ਵਿੱਚ ਸੱਤਿਅਮ, ਸ਼ਿਵਮ, ਸੁੰਦਰਮ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸ਼ਾਟ ਦੇਖਣ ਲਈ ਲੈ ਗਈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸਿੰਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਗਈ ਜੋ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ - ਸ਼ੀਲਾ, ਉਸਦੀ ਧੀ ਜੋਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੌਕਰਾਣੀ ਫਾਤਿਮਾ, ਸਾਰੇ ਮਹਾਨ ਅਦਾਕਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਉਤਸੁਕ ਸਨ। ਜ਼ੀਨਤ ਅਮਾਨ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਮੈਂ ਰਾਜ ਕਪੂਰ ਅਤੇ ਜ਼ੀਨਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਦੇਵਯਾਨੀ ਆਪਣੇ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪਿੱਛੇ ਵਾਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਜ਼ੀਨਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਤਲਾਅ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੀ ਗਿੱਲੀ ਸਾੜੀ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਚਿਪਕ ਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਬਹੁਤ ਹੀ

ਸੁਡੌਲ ਛਾਤੀ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ। 'ਮੈਂ ਇੱਕ ਛਾਤੀ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਹਾਂ,' ਰਾਜ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, 'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਹੋ?' ਮੈਂ ਸਹਿਮਤ ਸੀ ਕਿ ਸੁਡੌਲ ਛਾਤੀਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨੁਕਤੇ ਸਨ। 'ਤੇਰੀ ਲਾਲ ਪਰੀ (ਲਾਲ ਪਰੀ) ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੈ?' ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਹ ਸ਼ੀਲਾ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਚਮਕਦਾਰ ਲਾਲ ਸਾੜੀ ਵਿੱਚ ਲਿਪਟੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਹੈ।
‘ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ,’ ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।
"ਚੱਲ, ਤੂੰ ਫਲਾਣਾ ਫਲਾਣਾ!" ਉਸਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ। "ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕੋਈ ਸੱਚਮੁੱਚ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਕਿ ਬਲਾਊਜ਼ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੀ ਹੈ, ਕੀ ਕੋਈ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਹੈ?"
ਇੱਕ ਵਾਰ ਰਫ਼ੀਕ ਜ਼ਕਾਰੀਆ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਸੰਗੀਤਕ ਸਮਾਰੋਹ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਥੋੜੇ ਦੇਰ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇੱਕ ਅਗਲੀ ਕਤਾਰ ਵਾਲੀ ਸੀਟ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, 'ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰੋ।' ਅਗਲੀ ਸੀਟ 'ਤੇ ਬੈਠੀ ਔਰਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੁਸਕਰਾਇਆ। ਉਹ ਯਕੀਨਨ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੋਹਣੀ ਔਰਤ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕੀ। ਜਦੋਂ ਲਾਈਟਾਂ ਜਗ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਾਡੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਸੀ। 'ਮੈਂ ਮੀਨਾ ਕੁਮਾਰੀ ਹਾਂ,' ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਮ ਨੇ ਇੱਕ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਘੰਟੀ ਵਜਾਈ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਸਮਝਾਉਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹੀ। 'ਤੁਸੀਂ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਲਈ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹੋ?' ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ - ਬਸ ਆਪਣੀ ਸਿਗਰਟ ਜਗਾਈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁੜੀ। ਮੀਨਾ ਕੁਮਾਰੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੀ ਪਰਦੇ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਅਦਾਕਾਰਾ ਸੀ।
ਨਰਗਿਸ ਦੱਤ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਫੇਮਿਨਾ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਗੁਲਸ਼ਨ ਈਵਿੰਗ ਰਾਹੀਂ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਮਦਰ ਇੰਡੀਆ ਵਿੱਚ ਸਟਾਰ ਰੋਲ ਕਰਦੇ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਗੁਲਸ਼ਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਨਰਗਿਸ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਦੱਤ ਪਰਿਵਾਰ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਫਿਲਮਾਂ ਤੋਂ

ਸੰਨਿਆਸ ਲੈ ਚੁੱਕੀ ਸੀ; ਉਸਨੇ ਅਜੇ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਬੱਚੇ ਸਨਾਵਰ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਕਸੌਲੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਕਾਟੇਜ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਨਰਗਿਸ ਟਾਈਮਜ਼ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ। ਮੇਰਾ ਸਟਾਕ ਵੱਧ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ, ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਅਕਤੂਬਰ ਵਿੱਚ ਸਨਾਵਰ ਫਾਊਂਡਰਜ਼ ਹਫ਼ਤੇ ਦੌਰਾਨ ਮੇਰੀ ਕਾਟੇਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ। 'ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਸ਼ਰਤ 'ਤੇ,' ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ। ਉਹ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਘਬਰਾਈ ਹੋਈ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀ। 'ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਾਂ ਕਿ ਨਰਗਿਸ ਮੇਰੇ ਬਿਸਤਰੇ ਵਿੱਚ ਸੌਂ ਗਈ ਸੀ।' ਉਸਨੇ ਹੱਸਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, 'ਹੋ ਗਿਆ!' ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਵਧਾਇਆ। ਸਾਨੂੰ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਰਾਜ ਸਭਾ ਲਈ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀਟਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਸਾਡੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ, 'ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਡੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਸੌਂ ਗਈ ਹਾਂ।'
ਮੈਂ ਦੇਵ ਆਨੰਦ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਇੱਕ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਪਰਵੀਨ ਬਾਬੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਕਟੇਲ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਇੱਕ ਸ਼ਾਂਤ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕਲਾ ਕੁਝ ਡਰਿੰਕ ਪੀਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਧਿਆਨ ਦੇ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਪਰਵੀਨ ਆ ਕੇ ਮੇਰੀ ਕੁਰਸੀ ਦੇ ਕੋਲ ਕਾਰਪੇਟ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਈ। ਉਸਦੇ ਕਿੰਨੇ ਸੁੰਦਰ ਲੰਬੇ ਵਾਲ ਸਨ! ਅਤੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਮਨਮੋਹਕ ਅੱਖਾਂ! ਮੈਂ ਜਿੰਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਚਾਪਲੂਸੀ 'ਤੇ ਲੇਟ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਰਟੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਰੁਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਤੱਥ ਲਈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਲਈ ਸਵੇਰ ਦੀ ਫਲਾਈਟ ਫੜਨੀ ਪਈ। ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਨੀਂਦ ਆਈ ਅਤੇ ਫਲਾਈਟ ਤੋਂ ਇੱਕ ਘੰਟਾ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਂਤਾ ਕਰੂਜ਼ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਰਸਾਲੇ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਔਰਤ ਜੋ ਧੁੰਦਲੀ ਜਾਣੀ-ਪਛਾਣੀ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਵੱਲ

ਮੁਸਕਰਾਈ। ਮੈਂ ਉਸ ਕੋਲ ਗਿਆ। 'ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹਾਂ,' ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ। 'ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਨਾ ਕਹੋ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣਦੇ! ਕੁਝ ਘੰਟੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਸੁੰਦਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ! ਮੈਂ ਪਰਵੀਨ ਬਾਬੀ ਹਾਂ।' ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਵੀ ਦਿੱਤਾ।
ਮੈਨੂੰ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਦਾ ਮੌਕਾ ਆਈਵਰੀ- ਮਰਚੈਂਟ ਜੋੜੀ ਵੱਲੋਂ ਮੇਰੇ ਨਾਵਲ 'ਟ੍ਰੇਨ ਟੂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ' ਨੂੰ ਲੈਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਮਿਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜ਼ਫਰ ਹੈ ਨੂੰ ਇਸਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਉਰਦੂ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਸੰਵਾਦ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਤੱਕ ਮੇਰਾ ਸਕਾਚ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪੀਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਸ਼ਸ਼ੀ ਕਪੂਰ ਫਿਲਮ ਨੂੰ ਵਿੱਤ ਦੇਣ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਪੁਰਸ਼ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਸ਼ਬਾਨਾ ਆਜ਼ਮੀ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਹਿੰਦੀ ਸਕ੍ਰੀਨ 'ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਅਦਾਕਾਰਾ ਮੰਨਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਨਾਇਕਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣੀ ਸੀ। ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਮੇਰਾ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਗੈਲਨ ਸਕਾਚ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਵੀ ਪਛਤਾਵਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।
ਮੈਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ਿਲਮੀ ਹਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰੰਗੀਨ ਕਾਮੇਡੀਅਨ ਆਈ.ਐਸ. ਜੌਹਰ ਸਨ। ਇੱਕ ਅਦਾਕਾਰ ਵਜੋਂ ਮੇਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤੀ ਰਾਏ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਕੱਚੇ ਯਤਨਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਦਾਕਾਰੀ ਕਰੀਅਰ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ, ਖ਼ਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਵਧ ਗਈਆਂ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਲੇਖ 'ਦ ਇਲਸਟ੍ਰੇਟਿਡ ਵੀਕਲੀ' ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ। ਮੀਡੀਆ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਲਈ ਹੋਰ ਦਿਲਚਸਪ ਕੁਝ ਨਾ ਹੋਣ 'ਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ

ਪ੍ਰੋਤਿਮਾ ਬੇਦੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਮੰਗਣੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਦੋਵੇਂ ਵਿਆਹੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਸਨ। ਪ੍ਰੋਤਿਮਾ ਨੇ ਕਬੀਰ ਬੇਦੀ ਨੂੰ ਤਲਾਕ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜੁਹੂ ਬੀਚ ਦੀ ਰੇਤ 'ਤੇ ਨਗਨ ਹੋ ਕੇ ਫੋਟੋਆਂ ਖਿਚਵਾ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਛਪ ਗਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸੀ। ਜੌਹਰ ਨੇ ਰਾਮਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਧੀ ਸੀ। ਰਾਮਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਤਲਾਕ ਲਏ ਬਿਨਾਂ, ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਹਰਬੰਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ - ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਰਾਮਾ ਬਾਂਸ ਹੈ। ਉਹ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਜੌਹਰ ਕੋਲ ਵਾਪਸ ਆ ਗਈ। ਉਹ ਇਕਲੌਤੀ ਔਰਤ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਦੋ ਜ਼ਿੰਦਾ ਪਤੀ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਬਹੁ-ਪਤੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਉਹ ਜੌਹਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਅਕਸਰ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜੌਹਰ ਇੱਕ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਬ੍ਰਿਜ ਖਿਡਾਰੀ ਸੀ। ਲੋਟਸ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਤੋਂ, ਰਾਮਾ ਉਸਨੂੰ ਕ੍ਰਿਕਟ ਕਲੱਬ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ (ਸੀ.ਸੀ.ਆਈ.) ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਆਉਣ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣ ਅਤੇ ਕਲੱਬ ਤੋਂ ਚੀਨੀ ਭੋਜਨ ਮੰਗਵਾਉਣ ਲਈ ਫ਼ੋਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉਸਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰੇ ਛੋਟੇ ਪੇਕੇ ਨਾਮਕ ਫੀਨੋ ਨਾਲ ਖੇਡਿਆ - ਜਿਸਨੇ ਨੱਕ ਵੱਟਿਆ। ਰਾਮਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੱਦੇ ਕੋਲ ਦਰਾਜ਼ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ (ਉਹ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਸੌਂਦਾ ਸੀ) ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਘੱਟ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਦੇ ਪੈਕੇਟ ਦਿਖਾਏ ਜੋ ਜੌਹਰ ਨੂੰ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸਕਾਚ ਕੱਢਿਆ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪੀਂਦਾ ਸੀ, ਰਾਮਾ ਇੱਕ ਟੀਟੋਟੇਲਰ ਸੀ।
ਜੌਹਰ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਸੈਕਸ ਲਾਈਫ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕੁਝ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਸੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਬੰਬਈ ਛੱਡਣ ਤੋਂ

ਦਲਜੀਤ ਸਤ੍ਹਾ 'ਤੇ ਤਰਕ ਕਰਨ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਜਵਾਬਦੇਹ ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦੇ ਬਾਹਰ ਹੋਣ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸਾਂਝੀ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਆਪਣੇ ਗੰਭੀਰ ਵਾਅਦੇ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਦਗ਼ਾਬਾਜ਼ - ਧੋਖੇਬਾਜ਼ - ਹੋਣ ਦੀ ਝਿੜਕ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਸਹੁੰ ਖਾਧੀ - ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸਦੀ ਸਹੁੰ ਖਾਂਦਾ ਸੀ - ਦੁਬਾਰਾ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ। ਮੈਂ ਉਸ ਮੀਟਿੰਗ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਪਾੜ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਉੱਦਮ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਸੰਭਾਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਆਪਸੀ ਸਵੀਕਾਰਯੋਗ ਵੰਡ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ।
ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਬਦਲਾਅ ਆਇਆ। ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਉਸਨੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਵੱਡਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਆਉਣ ਲੱਗੀ, ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰਤਾ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹੀ ਦੁਹਰਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਝਿੜਕਣ ਲੱਗੀ ਜੋ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ - ਹੈਂ? ਕੀ ਕਯਾ? - ਅਤੇ ਬੇਢੰਗੇ ਹੋਣ ਲਈ। ਉਹ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਟਾਈ ਅਤੇ ਕੋਟ 'ਤੇ ਖਾਣਾ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਹੁਣ ਆਪਣਾ ਗੁੱਸਾ ਨਹੀਂ ਗੁਆਉਂਦਾ ਸੀ ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਰੱਖੇ ਜਾਣ ਲਈ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਅਖ਼ਬਾਰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਾਗਮਾਂ 'ਤੇ ਮੇਰੀ ਰਾਏ ਮੰਗਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਕਸਰਤ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ: ਆਪਣੇ ਲਾਅਨ 'ਤੇ ਤੁਰਨਾ-ਫਿਰਨਾ ਹੀ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੰਦਰੁਸਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਖੁਰਾਕ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਕੌਰਨਫਲੇਕਸ, ਅੰਡੇ, ਸੌਸੇਜ, ਟੋਸਟ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਦ ਅਤੇ ਚਾਹ ਦਾ ਵੱਡਾ ਨਾਸ਼ਤਾ ਕੀਤਾ। ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਨੇ ਕੁਝ ਜਿਨ ਖਾਧੇ; ਦੁਪਹਿਰ ਦੀ ਚਾਹ ਲਈ ਉਸਨੇ ਕੇਕ, ਬਿਸਕੁਟ ਜਾਂ ਭਾਰਤੀ ਮਿਠਾਈਆਂ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਖਾਧੇ। ਉਸਨੇ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸਕਾਚ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਂਡੀ ਖਾਧੀ। ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਵਿੱਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜ ਕੋਰਸ

ਹੁੰਦੇ ਸਨ: ਸੂਪ, ਮੱਛੀ, ਮਾਸ, ਸਬਜ਼ੀ ਅਤੇ ਪੁਡਿੰਗ। ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ, ਉਹ ਰੇਲਵੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮਾਂ 'ਤੇ ਜੋ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਹ ਖਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਮਸ਼ੋਬਰਾ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸਨੇ ਕਾਲਕਾ ਤੋਂ ਚਾਰ ਮੀਲ ਦੂਰ ਇੱਕ ਢਾਬੇ 'ਤੇ ਅਚਾਰ ਦਾ ਸੁਆਦ ਲਿਆ ਅਤੇ ਜਬਲੀ ਵਿੱਚ ਪੇੜੇ ਖਾਧੇ। ਉਸਦਾ ਭਾਰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਆਖਰੀ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਪਤਲਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਗੋਲੀਆਂ ਖਾਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸੀ - ਭੁੱਖ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ, ਜੋ ਕੁਝ ਉਸਨੇ ਖਾਧਾ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਹਜ਼ਮ ਕਰਨ ਲਈ। ਉਸਦੇ ਗੁਰਦੇ ਦੀ ਪੱਥਰੀ, ਮੋਤੀਆਬਿੰਦ, ਬਵਾਸੀਰ ਅਤੇ ਹਰਨੀਆ ਲਈ ਕਈ ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਹੋਏ। ਇੱਕ ਚੀਜ਼ ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਨੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਉਹ ਸੀ ਉਸਦੀ ਨੀਂਦ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਸਿਰਹਾਣੇ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਗੁਆਚ ਗਿਆ। ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਵੱਧ, ਇਹ ਚੰਗੀ ਨੀਂਦ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਨੱਬੇ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਸੰਭਾਲਿਆ।
ਉਸਨੂੰ ਬੁੱਢਾ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਹਰ ਦੋ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਬਾਅਦ ਦਿੱਲੀ ਆਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਵੇਰੇ ਇੱਕ ਘੰਟਾ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਬਿਤਾਇਆ ਅਤੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਸਕਾਚ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਖਾਧਾ ਜਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ। ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਦੇਖਿਆ, ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਬਹੁਤੇ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਬਚੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦਿੱਲੀ ਆਉਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਕਦੋਂ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇੱਕ ਦੋ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆਵਾਂਗਾ। 'ਪੰਦਰਾਂ?' ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ।
ਇੱਕ ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਅਦ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕਰਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸਦੀ ਤਬੀਅਤ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਉਸਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਫ਼ੋਨ ਕਰਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਠੀਕ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਤੀ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਭੈਣ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ

ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਫ਼ੋਨ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ 18 ਅਪ੍ਰੈਲ 1978 ਨੂੰ ਰਾਤ 8.30 ਵਜੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।
ਮੈਂ ਸੁੰਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ, ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਕਰਾਂ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਜ਼ਕਰੀਆ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਰਾਹੁਲ ਨੂੰ ਦੱਸ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਲਈ ਸਵੇਰ ਦੀ ਉਡਾਣ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚ ਨਿਰਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ ਜ਼ਕਰੀਆ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਕੁਝ ਸੌਂ ਸਕਾਂ।
ਉਸ ਰਾਤ ਮੈਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ। ਇੱਕ ਸਵੈ-ਨਿਰਮਿਤ ਆਦਮੀ, ਇੱਕ ਉਦਾਰ ਪਿਤਾ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਮਨੁੱਖੀ ਕਮੀਆਂ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਜੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਸਮਰਥਨ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਦੇ ਇੱਕ ਵੀ ਕਿਤਾਬ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਸੀ।
ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਬਿਲਡਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਸਾਰੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨਿਆਂ 'ਤੇ ਛਪੀ। ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨਘਾਟ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਸਸਕਾਰ ਸਮੇਂ ਵੱਡੀ ਭੀੜ ਸੀ। ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਖਰੀ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਸਮਾਰੋਹ ਵਿੱਚ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਪਾਰਕ ਦੇ ਪੂਰੇ ਲਾਅਨ ਨੂੰ ਭਰਿਆ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਇਕੱਠ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਅੰਤਿਮ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਮੈਂ ਬਿਨਾਂ ਟੁੱਟੇ ਆਪਣਾ ਟੁਕੜਾ ਕਹਿਣ ਦੇ ਯੋਗ ਸੀ।
ਕੀ ਨਿਸ਼ਾਨ-ਏ-ਮਰਦ-ਏ-ਮੋਮੀਨ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ?
ਚੁਨ ਰੋਡ ਅਯਾਦ, ਤਬੱਸੁਮ ਬਾਰ ਲੈਬ-ਏ-ਓਸਟ।
(ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਆਦਮੀ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਦੇ ਹੋ?) ਜਦੋਂ ਮੌਤ ਉਸ ਕੋਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।)

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਮੌਤ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਸੀ; ਆਪਣੇ ਮੌਤ ਦੇ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਲੇਟਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਿੰਟ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਸਕਾਚ ਦਾ ਗਲਾਸ ਸੀ।
ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਇਹ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ: ਮੈਂ ਕਿੰਨਾ ਸਿੱਖ ਹਾਂ? ਮੈਂ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਰਸਮਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਪਣੇ ਵਾਲ ਅਤੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਬਿਨਾਂ ਕੱਟੇ ਰੱਖਣਾ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਸਟੀਲ ਦੇ ਬਰੇਸਲੇਟ (ਕੰਡਾ), ਕੰਘਾ (ਕੰਘਾ), ਅੰਡਰਵੀਅਰ (ਕੱਚਾ) ਜਾਂ ਸਾਬਰੇ (ਕਿਰਪਾਨ) ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਕਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦਾ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਖਾਲਸਾ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਉਲਟ, ਮੈਂ ਹਲਾਲ (ਕੋਸ਼ਰ) ਮਾਸ ਖਾਧਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਘਿਣਾਉਣਾ ਬੀਫ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਕਾਚ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਲਤ ਨੂੰ ਲੁਕਾਇਆ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਪਰੰਪਰਾ ਦੁਆਰਾ ਵਰਜਿਤ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਿਗਰਟਨੋਸ਼ੀ (ਮੈਂ ਘੜੇ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ), ਅਤੇ ਤੰਬਾਕੂ ਨਾਲ ਪਾਨ ਲੈਣਾ ਅਜ਼ਮਾਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਧਾਰਮਿਕ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਨਾ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਮੈਂ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਉਹ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ।
ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਲਈ ਸਵੀਕਾਰਯੋਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇੱਕ ਅਗਿਆਨੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰੋਪੇ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ: ਇੱਕ ਛੋਟੀ, ਭਗਵੇਂ ਰੰਗ ਦੀ ਪੱਗ ਅਤੇ ਕਿਰਪਾਨ। ਮੈਂ ਇਸ ਮਾਨਤਾ ਲਈ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਕਿ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮੈਂ ਇੱਕ ਖਾਲਸਾ ਹੋਣ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਦਾ ਰਹਾਂਗਾ, ਖਾਲਸਾ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ

ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਤਾੜੀਆਂ ਦੇਵੇਗਾ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰਾ ਹੱਕ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੇਣਗੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਵਾਲ ਅਤੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਕੱਟਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੇਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਭਾਰੀ ਸਟੀਲ ਦੇ ਕੜੇ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਮਲਾਵਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖ ਹਨ, ਸਿੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।
ਮੈਂ ਇਸ ਆਪਣੀ ਸਾਂਝ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਜਿੰਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਪਾਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਦੇ ਤਿੰਨ-ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਸਮਾਰੋਹਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਤਿੰਨ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ 'ਤੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ, ਕੈਨੇਡਾ ਅਤੇ ਯੂਰਪ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ; ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਜਰਮਨੀ, ਫਰਾਂਸ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਰਹਿ ਗਏ। ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਖਰਚਿਆਂ ਲਈ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੰਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਜੋ ਵੀ ਕਿਹਾ ਉਸਦਾ ਜਰਮਨ ਅਤੇ ਫ੍ਰੈਂਚ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਇਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਲੰਡਨ ਦੇ ਐਲਬਰਟ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੀਟਿੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਿਰਧਾਰਤ ਮੀਟਿੰਗ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸ਼ਾਮ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਦੇਖਣ ਲਈ ਅਲਬਰਟ ਹਾਲ ਗਿਆ ਕਿ ਕੀ ਇਸਦਾ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਮੁੱਖ ਬੁਲਾਰੇ ਵਜੋਂ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਹੋਰਡਿੰਗ ਦੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ। ਛੇ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਹੋਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੈਂਟਰਬਰੀ ਦੇ ਆਰਚਬਿਸ਼ਪ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਲਈ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਪੀ.ਐਨ. ਹਕਸਰ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਹਾਲ ਅੱਧਾ ਖਾਲੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਮਾਗਮ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪਾਰਕਿੰਗ ਵਿੱਚ ਸੈਂਕੜੇ

ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਹੁਲ ਦਾ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਮਿਲਿਆ, ਜੋ ਉਦੋਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਰੀਡਰਜ਼ ਡਾਇਜੈਸਟ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਸਾਈਨਮੈਂਟ 'ਤੇ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਲੰਬੇ ਵਾਲ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਇਆ। ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਪਾਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ; ਉਸਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨੀ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਈ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਅਖੰਡ ਪਾਠਾਂ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਠ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਅਤੇ ਥਕਾਵਟ ਭਰੇ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਉਸਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਲੰਬੇ ਵਾਲ ਅਤੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਦਾ ਨੈਤਿਕਤਾ ਜਾਂ ਧਰਮ ਨਾਲ ਕੀ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਅਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਦੋਸਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੂ ਜਾਂ ਮੁਸਲਿਮ ਸਨ, ਉਸਨੂੰ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਸਹੀ ਸੀ - ਪਰ, ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਡੂੰਘਾ ਜ਼ਖਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਰੱਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ (ਭਾਵੇਂ ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ) ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਦੁੱਖ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਟਿੱਪਣੀ ਦੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਨਹੀਂ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਵਾਪਸ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦੇਣ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਕੱਟੜ ਸਿੱਖ ਵਜੋਂ ਪਾਲਣ ਦੀ ਖੇਚਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ, ਉਹ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਾਲ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਝਿਜਕਦੇ ਹੋਏ। ਰਾਹੁਲ ਉਸਦਾ ਪਸੰਦੀਦਾ ਪੋਤਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕੈਂਬਰਿਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਲੰਬੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚਿਗਨੋਨ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਟੈਨਿਸ ਖੇਡਿਆ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਵਸੀਅਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਖਰੜੇ ਵਿੱਚ, ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਜਨਪਥ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਵੱਡਾ ਘਰ

ਤਿੰਨ ਏਕੜ ਲਾਅਨ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਲਈ ਇੱਕ ਅਨੇਕਸ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਪਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾਖੁਸ਼ ਸੀ। ਰਾਹੁਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੱਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਸਿੱਖ ਬਣਾਇਆ; ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਮੁੱਛਾਂ ਕੱਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਇੱਕ ਗੈਰ-ਵਰਣਿਤ ਮੌਲਵੀ ਵਾਂਗ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਉਸਦੀ ਨਵੀਂ ਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਆਦਤ ਪਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਾਲ ਲੱਗ ਗਏ।
ਮੇਰੇ ਬੈਨੇਟ ਅਤੇ ਕੋਲਮੈਨ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ ਦੇ ਦੋ ਵਾਰ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਤੀਜਾ ਇਕਰਾਰਨਾਮਾ ਮਿਲਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਕੰਪਨੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹਾਲਾਤ ਬਿਲਕੁਲ ਬਦਲ ਗਏ ਸਨ। ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਸਰਕਾਰੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਹੇਠ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਬੈਨੇਟ ਅਤੇ ਕੋਲਮੈਨ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਮਾਲਕਾਂ, ਜੈਨਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਨੇ ਲੈ ਲਈ। ਮੈਂ ਨਾ ਤਾਂ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਬਣੇ ਅਸ਼ੋਕ ਜੈਨ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ, ਜੋ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣੇ। ਮੈਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਸੰਜੇ ਦਾ ਬਚਾਅ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇੱਕ ਅੰਕ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਆਦਮੀ ਬਾਰੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਰਾਏ ਸਰਵੇਖਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਵੋਟ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਸੀ, ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਜਿਸਨੂੰ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਦ ਇਲਸਟ੍ਰੇਟਿਡ ਵੀਕਲੀ ਤੋਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਸਨ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਜਰਨਲ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਬੰਬਈ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲਈ ਕਹਿਣ 'ਤੇ, ਮੈਨੂੰ ਤਿੰਨ ਲਾਈਨਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਤਾ ਕਰੂਜ਼ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਮਿਲਾਂ ਤਾਂ ਜੋ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕੇ ਕਿ ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਮੇਰਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਗਿਆ, ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਉਸਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਬੁੜਬੁੜਾਇਆ, 'ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ

ਸੋਚਦੇ ਹੋ ਕਿ ਸੰਜੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਹੀਰੋ ਹੈ!' ਮੈਂ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੀ ਨਹੀਂ, ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਸੀ। 'ਕਿਹੜੇ ਪਾਠਕ?' ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ। 'ਇਹ ਸਭ ਧੋਖਾਧੜੀ ਸੀ।' ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹਨ ਹੀ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ, 'ਮੋਰਾਰਜੀਭਾਈ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ।' ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਰੁਕ ਕੇ ਕਿਹਾ। 'ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲਾਂਗਾ। ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਾਮ 5 ਵਜੇ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਆਓ।'
ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਾਂਤੀ ਦੇਸਾਈ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਵਰਾਂਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਬੈੱਡਰੂਮ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਭੀੜ ਸੀ। ਮੋਰਾਰਜੀ ਆਪਣੇ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਫੋਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਚਲੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। 'ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਇਕੱਲੇ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ,' ਉਸਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਭੀੜ ਚਲੀ ਗਈ। ਮੋਰਾਰਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੇ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਉਸ ਆਦਮੀ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਉਸ ਸਵੇਰੇ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੇਰਾ ਇਹ ਪੱਖ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪਾਠਕਾਂ ਨੇ ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਵੋਟ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੂਰੀ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਹੇਰਾਫੇਰੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ। (ਉਹ ਸਹੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਸੰਜੇ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਸੈਂਕੜੇ 'ਪਾਠਕਾਂ' ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਭੇਜੀਆਂ ਸਨ।) ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਟੇਪ-ਰਿਕਾਰਡਰ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਐਮਰਜੈਂਸੀ, ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਲਈ ਉਸਦੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛੇ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਪਾਬੰਦੀ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਅਸਫਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਇਸਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਦ੍ਰਿੜ ਸੀ: ਮਨਾਹੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਇੱਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਧਾਰਾ ਸੀ, ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋਈ ਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਜੱਦੀ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਇਰਾਦਾ ਇਸਨੂੰ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦਾ

ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਸਵਾਲ ਖਤਮ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਟੇਪ-ਰਿਕਾਰਡਰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ: ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆਦਮੀ ਤੋਂ ਆਦਮੀ, ਜਾਂ ਦੋਸਤਾਂ ਵਜੋਂ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। 'ਤੁਸੀਂ ਮਨਾਹੀ 'ਤੇ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੱਦ ਅਤੇ ਪਿਸ਼ਾਬ ਥੈਰੇਪੀ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਂਦੇ ਹੋ। ਜੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਨਾ ਲਵਾਂ ਕਿ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣੀ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਮਾੜੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਓਗੇ?'
‘ਮੋਰਾਰਜੀਭਾਈ, ਮੈਂ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਵੀ ਸ਼ਰਾਬੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਜੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਨਾ ਲਵਾਂ ਕਿ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣਾ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਓਗੇ?’ ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛਿਆ।
ਉਸਨੇ ਕੁਝ ਦੇਰ ਮੇਰੇ ਸੁਝਾਅ 'ਤੇ ਸੋਚਿਆ ਅਤੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, 'ਇਹ ਇੱਕ ਜਾਇਜ਼ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਹੈ; ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਮਨਾ ਲੈਂਦੇ ਹੋ ਕਿ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣਾ ਸਿਹਤ ਲਈ ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਅਜ਼ਮਾਉਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।'
ਉਸਨੇ ਪਿਸ਼ਾਬ ਥੈਰੇਪੀ ਦੇ ਫਾਇਦਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਣਗਿਣਤ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਦੱਸੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਲਾਇਲਾਜ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਤਾਜ਼ੇ ਪਿਸ਼ਾਬ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ, 'ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੈਂਸਰ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਵੀ ਇੱਕ ਨੁਸਖ਼ਾ ਹੈ। ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੋਜਨ ਛੱਡ ਦਿਓ। ਬਸ ਤਾਜ਼ੇ ਅੰਗੂਰ ਅਤੇ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਖਾਓ ਅਤੇ ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚੋਂ ਕੈਂਸਰ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦੇਵੇਗਾ।'
ਉਹ ਇੰਨਾ ਦੋਸਤਾਨਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਫੈਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। 'ਮੋਰਾਰਜੀਭਾਈ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਸੈਕਸ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।' ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ, ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਛੋਟਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, 'ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।' ਇੰਟਰਵਿਊ ਜੋ ਇੱਕ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚੱਲੀ ਸੀ, ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ।

ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ, ਆਪਣੇ ਸ਼ੌਕ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਇੱਕ ਸਿੱਧਾ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਆਦਮੀ ਸੀ ਜੋ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਹੀ ਝੂਠ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਕਾਂਤੀ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਉਸਦਾ ਸਬੰਧ ਸੀ, ਕਾਂਤੀ ਕੋਈ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਜਦੋਂ ਅਸ਼ੋਕ ਜੈਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨਾਸ਼ਤੇ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਦੱਸਿਆ। ਕਾਫ਼ੀ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਪਰ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ, ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕਾਂਤੀ ਦੇਸਾਈ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਕ ਵਜੋਂ ਮੇਰੇ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣ ਬਾਰੇ ਸਖ਼ਤ ਇਤਰਾਜ਼ ਹਨ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਇਕਰਾਰਨਾਮਾ ਨਵਿਆਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗਾ। ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਬਾਅਦ, ਜਦੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸੰਪਾਦਕ ਵਜੋਂ ਮੇਰਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਦੇਸਾਈ ਪਰਿਵਾਰ ਦੁਆਰਾ ਮਾਲਕਾਂ 'ਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੋਰਾਰਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ। 'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਮੈਂ ਅਸ਼ੋਕ ਜੈਨ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ?' ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, 'ਮੋਰਾਰਜੀ ਭਾਈ, ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੇ।' ਇਹ ਅਸ਼ੋਕ ਜੈਨ ਜਾਂ ਕਾਂਤੀ ਦੇਸਾਈ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਜੈਨ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਦੇਸਾਈ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੋਰਾਰਜੀ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਅਵਿਨਾਸ਼ਲਿੰਗਮ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲਗਾਏ ਗਏ ਬਦਲਾਖੋਰੀ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਕਾਂਤੀ ਦੇਸਾਈ ਨੇ ਰਿਕਾਰਡ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕੌਣ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਪਟਾਉਣ ਲਈ ਬੰਬਈ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਚਾਰਜ ਸੌਂਪਣ ਲਈ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨੌਕਰੀ ਲੱਭਣ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਦਿੱਲੀ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਲਈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਆਰ.ਜੀ.ਕੇ. ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਰੱਦ ਕਰ

ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਜਾਣ ਦੀ ਮਿਤੀ ਤੈਅ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਪੰਨੇ 'ਤੇ ਵਿਦਾਇਗੀ ਦਾ ਆਖਰੀ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਟੁਕੜਾ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਬਲਬ ਲੋਗੋ ਹੁਣ 'ਦ ਵੀਕਲੀ' ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇਗਾ। ਕਿਸੇ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਅਨਸਰ ਨੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਬੇਨੇਟ ਅਤੇ ਕੋਲਮੈਨ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਭੱਦੀ ਟੁਕੜਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਅਹੁਦਾ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਇੱਕ ਹਫ਼ਤਾ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੈਂ ਆਮ ਵਾਂਗ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤੋਂ ਇੱਕ ਘੰਟਾ ਪਹਿਲਾਂ ਦਫ਼ਤਰ ਆਇਆ। ਦਸ ਵਜੇ, ਇੱਕ ਸੀਨੀਅਰ ਕਲਰਕ ਜਨਰਲ ਮੈਨੇਜਰ, ਰਾਮ ਤਰਨੇਜਾ ਦਾ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ: 'ਸਰ, ਮੈਂ ਕੱਲ੍ਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਘਰ ਚਲੇ ਗਏ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਰੀਅਰ ਹੋਣ ਦਾ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰੋਗੇ,' ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ। ਇਹ ਇੱਕ ਪੈਰਾਗ੍ਰਾਫ ਪੱਤਰ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੁਰੰਤ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਐਮ.ਵੀ. ਨੂੰ ਚਾਰਜ ਸੌਂਪਣਾ ਸੀ। ਕਾਮਥ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਮੈਨੂੰ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇੱਕ ਹਫ਼ਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।
ਮੈਂ ਫਾਤਮਾ ਜ਼ਕਰੀਆ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ, ਉਸਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਟਾਫ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰੇ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਛਤਰੀ ਚੁੱਕੀ ਅਤੇ ਟਾਈਮਜ਼ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਇਆ।
ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬੇਲੋੜਾ ਅਪਮਾਨ ਜੈਨ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਪਛਾਣ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੰਪਾਦਕ, ਫਰੈਂਕ ਮੋਰੇਸ ਨਾਲ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀ ਘਾਟ ਵਾਲਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇੰਦਰ ਮਲਹੋਤਰਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸ਼ੰਕਰ ਝਾਅ, ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ, ਨੂੰ ਅਪਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗਿਰੀ ਲਾਲ ਜੈਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਈ ਅਤੇ ਨੌਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਟਾਈਮਜ਼ ਆਫ਼

ਇੰਡੀਆ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤਾ, ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।
ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਖਰੜੇ ਦੇ ਅਗਲੇ ਅਧਿਆਇ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਲਾਮਾ ਇਕਬਾਲ ਦੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਸਨ:
ਜਿੱਥੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਲੋਕ ਉੱਚੇ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਜਿੱਤਦੇ ਹਨ,
ਇਧਰ ਦੂਬੇ, ਉਧਰ ਨਿਕਲੇ; ਉਧਰ ਦੂਬੇ, ਇਧਰ ਨਿਕਲੇ।
ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਹਨ,
ਉਹ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਮੈਂ ਬਾਕੀ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਮੈਨੂੰ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ਾਂ ਆਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਫ੍ਰੀ ਪ੍ਰੈਸ ਜਰਨਲ ਦੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਰੱਜ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜ਼ਕਰੀਆ ਪਰਿਵਾਰ, ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ, ਹਰਜੀਤ ਕੋਹਲੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਮੈਨੂੰ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਵਿਦਾ ਕਰਨ ਆਏ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਇੱਕ ਘੰਟੇ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਸੀ, ਤਾਂ ਦ ਇਲਸਟ੍ਰੇਟਿਡ ਵੀਕਲੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਨੌਂ ਸਾਲ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਨ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਧੀ ਮਾਲਾ ਦੇ ਸਵਾਗਤ ਲਈ ਨਿਜ਼ਾਮੂਦੀਨ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਉਤਰਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇੰਨੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਦੂਰੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
ਬੰਬਈ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ: ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਾਨਸੂਨ ਸਨ, ਮਰੀਨ ਡਰਾਈਵ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁੜੀ ਪੜਵਾ ਲਈ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਨ੍ਰਿਤਕਾਂ ਦੀਆਂ ਘੰਟੀਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼, ਮੀਂਹ

ਨੋਟਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਸੂਟਕੇਸ ਰਹੱਸਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ: ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਬਕਾਏ ਕਲੀਅਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਪੀਟੀਆਈ ਅਤੇ ਯੂਐਨਆਈ ਦੇ ਕਾਰਨ ਗਾਹਕੀ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨਿਊਜ਼ਪ੍ਰਿੰਟ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਸੀ।
ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦਰਿਆਦਿਲੀ ਪਿੱਛੇ ਕੈਂਪਾ ਕੋਲਾ ਦਾ ਆਦਮੀ ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸੀ ਕਿ ਅਖ਼ਬਾਰ ਕਿਵੇਂ ਬਚਿਆ। ਮੇਰੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਦੋ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਫ਼ਤਰ 'ਤੇ ਛਾਪਾ ਮਾਰਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਯਸ਼ਪਾਲ ਕਪੂਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜੇ ਉਹ ਉੱਥੇ ਸੀ, ਅਤੇ ਲੇਖਾਕਾਰ ਤੋਂ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛਾਪਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਕਦੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਦਫ਼ਤਰੀ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਮੇਰੇ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਸਾਥੀ ਸਹਾਇਕ ਸੰਪਾਦਕ, ਥਰੀਅਨ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਆਕਰਸ਼ਕ ਫ੍ਰੀਲਾਂਸਰ, ਸੁਨੀਤਾ ਬੁੱਧੀਰਾਜਾ ਸਨ। ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਚੌਵੀ ਘੰਟੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹੈਰਾਲਡ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਆਉਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕੀਤੀ। ਬਾਬੂ ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਸੁਰੇਸ਼ ਕੁਮਾਰ, ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਕਾਲਜ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੀਆਂ ਅਸ਼ਲੀਲ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਪੈਕੇਟ ਲੱਭਣ ਦੇ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਦ ਨੈਸ਼ਨਲ ਹੈਰਾਲਡ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਵਜੋਂ ਮੇਰੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵੀ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।
ਮੈਂ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਪੱਥਰੀਲੇ ਕਬੂਤਰਾਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਕਰਕੇ ਘੰਟੇ ਬਿਤਾਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਕਿਨਾਰੇ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਆਲ੍ਹਣਾ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਫਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਚਪੜਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਨਾ ਕਰਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਿਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਦੋਂ ਆਂਡੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਬੱਚੇ ਨਿਕਲੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਬਦਸੂਰਤ, ਵਾਲਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਆਲ੍ਹਣਿਆਂ ਨੂੰ ਖੰਭ ਉਗਾਉਂਦੇ, ਭੋਜਨ ਮੰਗਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀਆਂ ਚੁੰਝਾਂ ਚੌੜੀਆਂ ਕਰਦੇ, ਆਪਣੇ ਖੰਭਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਦੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉੱਡਦੇ ਦੇਖਿਆ। ਦ ਹੈਰਾਲਡ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਬਰਬਾਦ ਨਹੀਂ ਹੋਏ।

ਮੈਨੂੰ ਪੈਸਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਾ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਆਨੰਦ ਬਾਜ਼ਾਰ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਅਵੀਕ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ, ਇੱਕ ਪੰਦਰਵਾੜਾ ਜਰਨਲ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਰਾਜਧਾਨੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੰਜੇ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਸਟਰੀਟ 'ਤੇ ਪੀਟੀਆਈ ਇਮਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲੱਕੜ ਦੇ ਪੈਨਲਿੰਗ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਦਫ਼ਤਰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਾਵੇਦ ਲਾਇਕ, ਚੈਤੰਨਿਆ ਕਾਲਬਾਗ, ਵਿਵੇਕ ਸੇਨ ਗੁਪਤਾ, ਮਧੂ ਜੈਨ ਅਤੇ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਰਘੂ ਰਾਏ ਵਰਗੇ ਸਹਾਇਕਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਟਾਫ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਨੰਦਿਨੀ ਮਹਿਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ। ਕੁਝ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਸੀਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਲਿਖੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਵਜੋਂ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸਾਖ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਏ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਸਰਕੂਲੇਸ਼ਨ ਲਗਭਗ 35,000 'ਤੇ ਸਥਿਰ ਰਿਹਾ! ਜਰਨਲ ਨੂੰ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿੱਚ ਛਾਪਣਾ ਪਿਆ, ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਸਟਾਫ ਅਕਸਰ ਹੜਤਾਲ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਦਰਵਾੜਾ ਅਕਸਰ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣਾ ਮਾਸਿਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਰਨਲ ਲਈ ਕੁਝ ਲੰਬੇ ਫੀਚਰ ਲੇਖ ਲਿਖੇ। ਇੱਕ ਸ਼ਰਧਾ ਮਾਤਾ 'ਤੇ ਸੀ, ਤਾਂਤਰਿਕ ਸਾਧਵੀ, ਜਿਸਨੇ ਐਮ.ਓ. ਮਥਾਈ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਨਿਗਮਬੋਧ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨਘਾਟ 'ਤੇ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਸੱਠਵਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਭਾਲੀ ਹੋਈ, ਛਾਤੀ ਵਰਗੀ ਔਰਤ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਦੋਸਤਾਨਾ ਹੋ ਗਈ। ਹਰ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਜੈਪੁਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਹਥਰੋਈ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰੀ ਇਕੱਲਤਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।
ਜਦੋਂ ਜ਼ੁਲਫਿਕਾਰ ਅਲੀ ਭੁੱਟੋ ਨੂੰ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਫਾਂਸੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲਾ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰੈਸਮੈਨ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ, ਐਮ.ਏ. ਰਹਿਮਾਨ, ਜੋ ਕਿ ਵਕੀਲਾਂ ਦੀ ਟੀਮ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ ਅਤੇ

ਜਨਰਲ ਜ਼ਿਆ-ਉਲ-ਹੱਕ ਦੇ ਕਰੀਬੀ ਸੀ, ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ 'ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ' ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਆਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਜ਼ਿਆ-ਉਲ-ਹੱਕ ਨਾਲ ਇੱਕ ਇੰਟਰਵਿਊ ਵੀ ਤੈਅ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਸੂਰ ਦੇ ਨਵਾਬ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸਨੂੰ ਭੁੱਟੋ ਦੇ ਭਾੜੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਭੁੱਟੋ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨਾਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਈਸਾਈ, ਤਾਰਾ ਮਸੀਹ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਉਸਦੀ ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵੇਰਵਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਿਆ - ਜਿਸਨੇ ਫਿਰ ਉਸਦੀ ਸੋਨੇ ਦੀ ਘੜੀ ਚੋਰੀ ਕਰ ਲਈ। ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਇਕਲੌਤਾ ਭਾਰਤੀ ਰਸਾਲਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਨੇਤਾ ਦੀ ਫਾਂਸੀ 'ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹ ਵਜੋਂ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਵੇਰਵੇ ਛਾਪੇ। ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਘਟੀਆ ਛਪਾਈ ਸਮਾਂ- ਸਾਰਣੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਲਈ ਮੇਰੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਠੰਢਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ।
ਮੈਂ ਅੱਲਾਮਾ ਇਕਬਾਲ ਦੇ ਸ਼ਿਕਵਾ ਅਤੇ ਜਵਾਬ-ਏ-ਸ਼ਿਕਵਾ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸਵੇਰੇ ਉੱਠਦੇ ਹੀ ਮੈਂ ਇੱਕ ਆਇਤ ਨਾਲ ਜੂਝਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਮੁਜਤਬਾ ਹੁਸੈਨ ਅਤੇ ਕਵੀ ਅਲੀ ਸਰਦਾਰ ਜਾਫਰੀ ਵਰਗੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਬਾਰੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਕਈ ਸ਼ਾਮਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੂਤਾਵਾਸ ਦੇ ਮੁਜਾਹਿਦ ਹੁਸੈਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਬੇਗਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੱਗ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਬਿਠਾਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਨੁਵਾਦ ਨੂੰ ਆਕਸਫੋਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈਸ ਦੁਆਰਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਰਾਜਦੂਤ, ਅਬਦੁਲ ਸੱਤਾਰ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਸਮਾਗਮ ਵਿੱਚ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਯਾਸਮੀਨ (ਮੁਨੀਰ) ਸ਼ੇਖ ਦੁਆਰਾ ਮੂਲ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਪੜ੍ਹੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਨੁਵਾਦ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ 'ਤੇ

ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮੂਰਖ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਵੇਚਿਆ ਜਾ ਸਕਿਆ, ਮੇਰੇ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਛਾਪੇ ਗਏ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਕਈ ਪੁਨਰ-ਪ੍ਰਿੰਟ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਲਦੀ ਹੀ ਵਿਕ ਗਏ।

12 ਗਾਂਧੀਆਂ ਅਤੇ ਆਨੰਦਾਂ ਨਾਲ
ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਔਰਤ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਨੂੰਹ ਵਿਚਕਾਰ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਸਬੰਧਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਕੌਮ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧਯੁਗੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਤਣਾਅ ਨੇ ਮਾਂ-ਬਣਾਈ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਕੁੱਕੜ-ਚੂੰਗੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਆਧੁਨਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਉਦਾਹਰਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ - ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤੀ ਕਦੇ ਵੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਨਹੀਂ ਥੱਕਦੇ - ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਔਰਤ ਆਪਣੀ ਵਿਧਵਾ ਨੂੰਹ ਤੋਂ ਇੰਨੀ ਨਾਰਾਜ਼ ਸੀ ਕਿ ਇਸਨੇ ਉਸਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਰੰਗ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਹਾਕਮ ਵਰਗ ਨੂੰ ਦੋ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ: ਉਹ ਜੋ ਉਸਦਾ ਪੱਖ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਜੋ ਉਸਦੀ ਨੂੰਹ ਦਾ ਪੱਖ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।
ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੱਸ-ਨੂੰਹ ਬਨਾਮ ਨੂੰਹ-ਸੱਸ ਦੇ ਟਕਰਾਅ ਵਾਂਗ ਆਮ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਇੰਨੇ ਛੋਟੇ ਹਨ ਕਿ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਨ ਸਿਵਾਏ ਇਸ ਤੱਥ ਦੇ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਧਿਰਾਂ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸਨ, ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਸਦੇ ਪਸੰਦੀਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ (ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ) ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਉਮੀਦ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਬਣੇਗਾ। ਇਸਨੇ ਦੋ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਮੂਰਖਤਾਪੂਰਨ ਝਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਟਿੱਪਣੀ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਤੇ ਛੋਟੀਆਂ- ਛੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਹ ਹਰ ਭਾਰਤੀ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਗਏ ਜਿੱਥੇ ਅਜਿਹੇ ਤਣਾਅ ਆਮ ਹਨ।
ਮੇਰਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਬੰਧਤ ਧਿਰਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮੇਨਕਾ ਅਤੇ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਮੇਨਕਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨ ਲੱਗਾ - ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ

ਅਕਸਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪੱਥਰ ਵੇਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੁਆਰਾ ਮੇਨਕਾ ਦੇ ਕੈਂਪ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਸਦਾ ਮੁੱਖ ਸਲਾਹਕਾਰ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਇੱਕ 'ਦੁਸ਼ਮਣ' (ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਵਫ਼ਦ ਲਈ ਮੇਰੇ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਸੀ) ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਮੈਂ ਜਿੰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇ ਬਰਾਬਰੀ ਵਾਲਾ ਰਹਿਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।
ਮੈਨੂੰ ਨਾਟਕੀ ਕਿਰਦਾਰ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਨ ਦਿਓ। ਪਹਿਲਾਂ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧੜਾ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਸੱਠਵਿਆਂ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਓਨੀ ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਔਰਤ ਸੀ ਜਿੰਨੀ ਮੈਂ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ। ਉਹ 1965-77 ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਹੀ, ਢਾਈ ਸਾਲ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹੀ, ਅਤੇ 1980 ਤੋਂ ਦੁਬਾਰਾ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਈ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਦੇ ਲੰਬੇ ਸਾਲਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਖਾਸ ਸ਼ਾਹੀ ਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਪ੍ਰਤੀ ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਸਫਲਤਾ ਨਹੀਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਤੀ, ਫਿਰੋਜ਼ ਗਾਂਧੀ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਇੱਕ ਪਾਰਸੀ ਸ਼ਰਾਬ ਵਿਕਰੇਤਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਪੁੱਤਰ, ਰਾਜੀਵ ਅਤੇ ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਗਈ। ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਨਿੱਜੀ ਸਕੱਤਰ, ਐਮ.ਓ. ਮਥਾਈ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਨਾ ਤਾਂ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਧੀ ਨੂੰ ਜਿਨਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਹਿਰੂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਨ। ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਨਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਜਾਂ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਫਿੱਟ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦੀ ਸੀ।
ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਯੋਗ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਸਨ; ਸਿਰਫ਼ ਕੁਝ

ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਲੋਕ ਹੀ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਉਹ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਨੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ। ਘਰੇਲੂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁਹੰਮਦ ਯੂਨਸ ਵੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਯੋਗਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਦੁਰਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ ਜੋ ਨਹਿਰੂ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਡਿੱਗ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਲਈ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਰਾਜਦੂਤ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਟ੍ਰੇਡ ਫੇਅਰ ਅਥਾਰਟੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਦਾ ਮੁਖੀ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਰਾਜ ਸਭਾ ਲਈ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਯੂਨਸ ਨੂੰ ਸ਼ੇਖੀ ਮਾਰਨ ਲਈ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਉਡੀਕਦੇ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੀਨੀਅਰ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹਾਂ ਨੂੰ ਟਿੱਕ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਆਦਿਲ ਸ਼ਹਿਰਯਾਰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ, ਸੰਜੇ ਦਾ ਬਚਪਨ ਦਾ ਦੋਸਤ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਮੋਟਰ ਕਾਰਾਂ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਸਮੇਤ ਕਈ 'ਮਜ਼ਾਕ' ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਆਦਿਲ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮੁਆਫ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਆਦਿਲ ਦੀ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।
ਘਰੇਲੂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਪਾਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਧੀਰੇਂਦਰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਜੋ ਬਿਹਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ, ਅਰਧ-ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਯੋਗਾ ਇੰਸਟ੍ਰਕਟਰ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਘਰ ਅਤੇ ਦੌਲਤ ਉੱਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ: ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਜਹਾਜ਼, ਆਯਾਤ ਕੀਤੀਆਂ ਕਾਰਾਂ, ਜਰਸੀ ਗਾਵਾਂ ਦਾ ਝੁੰਡ, ਇੱਕ ਬੰਦੂਕ ਫੈਕਟਰੀ, ਇੱਕ ਫਿਲਮ ਸਟੂਡੀਓ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜਾਇਦਾਦ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਤਲਾਕ ਦੇ ਇੱਕ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਸਹਿ-ਪ੍ਰਤੀਵਾਦੀ ਵਜੋਂ ਵੀ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਨੂੰ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਰ.ਕੇ. ਧਵਨ ਵੀ ਸਨ, ਜੋ ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਸਟੈਨੋਗ੍ਰਾਫਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸਟਾਫ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਅਦਭੁਤ ਸਾਦਗੀ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਊਸ਼ਾ ਭਗਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਵਾਸਪਾਤਰ ਵਜੋਂ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ।
ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜੀਵ, ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਨੌਜਵਾਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਕੈਂਬਰਿਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਡਿਗਰੀ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਇੰਡੀਅਨ ਏਅਰਲਾਈਨਜ਼ ਵਿੱਚ ਪਾਇਲਟ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਆਕਰਸ਼ਕ ਇਤਾਲਵੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਟਿਊਰਿਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਸਬੇ ਦੇ ਇੱਕ ਬਿਲਡਰ ਦੀ ਧੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਬੱਚੇ ਸਨ, ਰਾਹੁਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਯੰਕਾ। ਰਾਜੀਵ ਅਤੇ ਸੰਜੇ ਕਦੇ ਵੀ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਵਧ ਸਕੇ। ਜਦੋਂ ਸੰਜੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਰੂਤੀ ਕਾਰ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਨੂੰ ਖਰਾਬ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਲਈ ਪੈਸੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਚਾਲਾਂ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਰਾਜੀਵ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਸੰਜੇ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਰਾਜੀਵ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜਿੰਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਘੱਟ ਹੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰਕ ਡਾਇਨਿੰਗ ਰੂਮ ਵਿੱਚ ਖਾਣੇ ਲਈ ਮਿਲਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਰਾਜੀਵ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਬਾਰੇ ਮਾੜੀ ਰਾਏ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਸੰਜੇ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਆਪਣੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਬਣਾਇਆ। ਰਾਜੀਵ ਨੇ ਸੰਜੇ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਣ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਉਸਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਦਮੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਜੋ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਮਹਿੰਗੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਸੀਮਤ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਰਹੇ ਸਨ।
ਸੱਸ ਬਨਾਮ ਨੂੰਹ ਦੇ ਡਰਾਮੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਨੰਦ ਪਰਿਵਾਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਮਤੇਸ਼ਵਰ ਸੀ, ਜੋ ਸਰ ਦਾਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਧੀ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਮੋਂਟਗੋਮਰੀ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਸਾਹੀਵਾਲ)

ਤੋਂ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਕ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਵੱਡੀ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਨਾਖੁਸ਼ ਸੀ, ਅਤੇ ਆਨੰਦਮਈ ਮਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਸਨ - ਇੱਕ ਨੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਰੱਲੀ ਬ੍ਰਦਰਜ਼ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਜਾਇਦਾਦਾਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਅਮਤੇਸ਼ਵਰ ਦੇ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਹੜੱਪ ਲਿਆ। ਦੋਵੇਂ, ਜੋ ਕਦੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਨ, ਫਿਰ ਤਿੱਖੇ ਮੁਕੱਦਮੇਬਾਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪੁੱਤਰ, ਚੰਨੀ, ਦੀ ਡਾਕਟਰੀ ਸਥਿਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਭੋਪਾਲ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਪਿਆ।
ਅਮਤੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਪਣਾ ਕੋਰਸ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਸਨੂੰ ਘਰ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ, ਤੇਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਨੰਦ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਵਿਆਹ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ ਵੀ, ਆਨੰਦ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਬੱਚੇ ਸਨ: ਮੇਨਕਾ, ਵੀਰੇਨ ਅਤੇ ਅੰਬਿਕਾ।
ਦੋ ਔਰਤਾਂ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਅਮਤੇਸ਼ਵਰ ਆਨੰਦ, ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕਦੋਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ? ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਮੇਨਕਾ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੇਨਕਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ 14 ਦਸੰਬਰ 1973 ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਾਚਾ ਮੇਜਰ-ਜਨਰਲ ਕਪੂਰ (ਮੇਨਕਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਭੈਣ ਦੇ ਪਤੀ, ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸੀ) ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਵੀਨੂ ਕਪੂਰ ਦੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਇੱਕ ਕਾਕਟੇਲ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਸੰਜੇ, ਵੀਨੂ ਦਾ ਸਕੂਲੀ ਦੋਸਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਜੇ ਦਾ ਜਨਮਦਿਨ ਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਿੱਚ ਸੀ (ਸ਼ਰਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਕਦੇ ਸ਼ਰਾਬ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੂਹਿਆ)। ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੰਗਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਕੁਆਰਾ ਸੀ: ਸੁੰਦਰ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਦਾ ਪੋਤਾ ਅਤੇ ਮੋਤੀਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦਾ ਪੜਪੋਤਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਆਟੋਮੋਬਾਈਲ ਨਿਰਮਾਤਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਕੁੜੀਆਂ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ

ਪਰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਉਲਝਣ ਤੋਂ ਬਚਦਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਲਈ 'ਫੜ' ਗਏ ਸਨ। ਮੇਨਕਾ ਉਦੋਂ ਸਤਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ: ਇੱਕ ਪਤਲੀ, ਝੁਰੜੀਆਂ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ, ਇੰਨੀ ਆਕਰਸ਼ਕ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਕਾਲਜ ਸੁੰਦਰਤਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਜਿੱਤਿਆ ਅਤੇ ਤੌਲੀਏ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਫਰਮ ਲਈ ਮਾਡਲਿੰਗ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫੋਟੋਜੈਨਿਕ ਸੀ, ਅਤੇ ਹੈ।
ਇੰਝ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿੱਚ ਸੰਜੇ ਮੇਨਕਾ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸ਼ਾਮ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਬਿਤਾਈ। ਦੋਵੇਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮਿਲਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋਏ - ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਨਿਯਮਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ। ਅਮਤੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਸੰਜੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਧੀ ਪ੍ਰਤੀ ਪਸੰਦ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਸੰਜੇ ਦੇ ਜਵਾਈ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਗਈ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕੋਈ ਬਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੀ ਅੰਸ਼ਕ ਪੂਰਤੀ ਵੇਖੀ।
ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸੰਜੇ ਅਤੇ ਮੇਨਕਾ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਸੰਜੇ ਕੋਈ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਜਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਨੌਜਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਤੋਂ ਝਿਜਕਦਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ; ਉਹ ਮੇਨਕਾ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਘਰ ਦੇਖਣਾ ਜਾਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲਿਆਉਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਸੀ। 1974 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਮੇਨਕਾ ਨੂੰ ਖਾਣੇ 'ਤੇ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਨਕਾ ਸਮਝਦਾਰੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਘਬਰਾਉਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਗਈ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਬਰਫ਼ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀ। 'ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਜੇ ਨੇ ਸਾਡਾ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਇਆ, ਇਸ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਮ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹੋ,' ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ।
ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਕੋਲ ਮੇਨਕਾ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਜੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਘਰ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ

ਨਹੀਂ ਮਿਲਾਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਸੋਚਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਢੁਕਵੀਂ ਨੂੰਹ ਬਣੇਗੀ। ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਵਾਂਗ, ਉਹ ਸਹੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਚੋਣ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ 'ਤੇ ਛੱਡਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ।
ਅਮਤੇਸ਼ਵਰ ਆਨੰਦ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਉਸ ਗਲਤ ਗੱਠਜੋੜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਗਲਤ ਗੱਠਜੋੜ ਹੋਵੇਗਾ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਮੇਨਕਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦਾਦੀ, ਲੇਡੀ ਦਾਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਿਤਾਉਣ ਲਈ ਭੋਪਾਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਜੁਲਾਈ 1974 ਵਿੱਚ ਮੇਨਕਾ ਭੋਪਾਲ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਈ। ਉਸੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ 29 ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਘਰ 1, ਸਫਦਰਜੰਗ ਰੋਡ 'ਤੇ ਇੱਕ ਰਸਮੀ ਮੰਗਣੀ ਸਮਾਰੋਹ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਹੋਇਆ ਜਿੱਥੇ ਦੋਵਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਫਿਰੋਜ਼ੀ ਸੈੱਟ ਅਤੇ ਇੱਕ ਤਨਚੋਈ ਸਾੜੀ ਦਿੱਤੀ। ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਮੇਨਕਾ ਦੇ ਜਨਮਦਿਨ (26 ਅਗਸਤ 1974) 'ਤੇ ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਇਤਾਲਵੀ ਰੇਸ਼ਮ ਸਾੜੀ ਦਿੱਤੀ।
ਇਸ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ, ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਹਰਨੀਆ ਦਾ ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਕਰਵਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਸਵੇਰੇ ਕਾਲਜ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੇਨਕਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੰਗੇਤਰ ਨਾਲ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਮੈਡੀਕਲ ਸਾਇੰਸਜ਼ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਵਾਰਡ ਵਿੱਚ ਦੁਪਹਿਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਬਿਤਾਈ। ਹਸਪਤਾਲ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਮਿਲਣ ਅਤੇ ਠੀਕ ਹੋਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਅਦ, ਸੰਜੇ ਅਤੇ ਮੇਨਕਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਮੁਹੰਮਦ ਯੂਨਸ ਦੇ ਘਰ ਇੱਕ ਸਿਵਲ ਰਸਮ (23 ਸਤੰਬਰ 1974 ਨੂੰ) ਰਾਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਤੋਹਫ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਦਾਰ ਸੀ: ਇੱਕੀ ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਸਾੜੀਆਂ, ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੇ ਦੋ ਸੈੱਟ, ਇੱਕ ਲਹਿੰਗਾ, ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਕੀਮਤੀ, ਇੱਕ ਖਾਦੀ ਸਾੜੀ ਜੋ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੁਆਰਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਹੋਣ 'ਤੇ ਕੱਤੀ ਗਈ ਧਾਗੇ ਤੋਂ ਬਣੀ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਮੇਨਕਾ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਇੱਕ ਰਵਾਇਤੀ ਭਾਰਤੀ ਸੱਸ ਵਾਂਗ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨੂੰਹ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਦੀ ਸੀ: ਉਸਨੇ ਬੈੱਡਰੂਮ ਨੂੰ

ਸਜਾਇਆ, ਡਰੈਸਿੰਗ ਟੇਬਲ 'ਤੇ ਕਲਾਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਚੂੜੀਆਂ ਚੁਣੀਆਂ ਜੋ ਮੇਨਕਾ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਪਹਿਨੇਗੀ।
ਅਗਲੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਹੋਇਆ ਉਸਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਇੱਕ ਰੋਲਰ-ਕੋਸਟਰ ਰਾਈਡ ਵਜੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸੰਜੇ ਅਤੇ ਮੇਨਕਾ ਨੇ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਸਨ। ਮਾਰੂਤੀ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਸੰਜੇ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਡਿੱਗ ਗਈ। ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਉਦੋਂ ਡਿੱਗ ਗਏ ਜਦੋਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਸੰਜੇ ਦੋਵੇਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਰ ਗਏ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ (ਸਤਾਇਆ ਜਾਣਾ ਵਧੇਰੇ ਢੁਕਵਾਂ ਸ਼ਬਦ ਹੋਵੇਗਾ)। ਇਹ ਭਿਆਨਕ ਸੁਪਨਾ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਚੱਲਿਆ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮਾਂ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦੋਵੇਂ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਸੰਜੇ ਦਾ ਕਰੀਅਰ ਉਦੋਂ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਉਹ ਹਾਦਸੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੇਨਕਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ; ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਜੀਵਨ 31 ਅਕਤੂਬਰ 1984 ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਹੱਤਿਆ ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੇਨਕਾ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮੰਤਰੀ ਬਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਵਿਆਹੁਤਾ ਹੱਕਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਮਾਂ, ਅਮਤੇਸ਼ਵਰ, ਗੁਮਨਾਮੀ ਵਿੱਚ ਚਲੀ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਤਰਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦ ਇਲਸਟ੍ਰੇਟਿਡ ਵੀਕਲੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸੰਜੇ ਆਪਣੀ ਮਾਰੂਤੀ ਨੂੰ ਅਸੈਂਬਲੀ ਲਾਈਨਾਂ ਤੋਂ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਕਾਰਨ, ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਗੁੜਗਾਓਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਅਤੇ ਪਾਲਮ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਦੇ ਰਨਵੇ ਦੇ ਅੰਤ ਦੇ

ਨੇੜੇ ਸੈਂਕੜੇ ਏਕੜ ਵਧੀਆ ਖੇਤੀ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਚਲਾਕ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬੰਸੀਲਾਲ ਦੁਆਰਾ ਕਾਰ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਲਈ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕੀਮਤਾਂ 'ਤੇ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਬੇਮਿਸਾਲ ਪੇਂਡੂ ਤਰਕ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, 'ਬੱਚਰਾ ਪਕਰ ਲੋ ਤੋ ਗਈ ਆਪਣੀ ਚਲੀ ਆਵੈ ਗੀ' - ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਵੱਛੇ ਨੂੰ ਫੜਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਮਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਚੱਲੇਗੀ। ਲੋੜੀਂਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ, ਬੰਸੀਲਾਲ ਨੇ ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਜੇ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ।
ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਮਾਰੂਤੀ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਬਿਤਾਏ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਮਾਰੂਤੀ ਫੈਕਟਰੀ ਦੇ ਆਲੇ- ਦੁਆਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ, ਜਿਸਨੇ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਫੈਕਟਰੀ ਅਤੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਇੱਕ ਘਰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸੰਜੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕੀਮਤ ਅਦਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਮਾਰੂਤੀ ਪਲਾਂਟ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਜਨਰਲ ਮੋਟਰਜ਼ ਜਾਂ ਫੋਰਡ ਵਰਗੀਆਂ ਅਸੈਂਬਲੀ ਲਾਈਨਾਂ ਦੇਖਾਂਗਾ; ਸੰਜੇ ਨੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਉਹ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਕੋਰੇਗੇਟਿਡ ਸ਼ੀਟ ਛੱਤ ਵਾਲੇ ਸ਼ੈੱਡ ਅਤੇ ਇੱਕ ਫਾਊਂਡਰੀ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਮਾਰੂਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰੋਟੋਟਾਈਪ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਜ਼ਮਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਇਹ ਥੋੜ੍ਹਾ ਰੌਲਾ-ਰੱਪਾ ਵਾਲਾ ਸੀ ਪਰ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਪਿਕ-ਅੱਪ ਸੀ ਅਤੇ ਸੜਕ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੜੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਸੰਜੇ ਮੈਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਗੱਡੀ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਉਕਸਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਪਹੀਆ ਫੜਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਲ ਵਾਲੇ ਖੇਤਾਂ ਅਤੇ ਧੂੜ ਦੇ ਪਟੜੀਆਂ ਉੱਤੇ ਉੱਡ ਗਿਆ। ਬੰਬਈ ਵਾਪਸ, ਮੈਂ ਕਵਰ 'ਤੇ ਸੰਜੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਦ ਇਲਸਟ੍ਰੇਟਿਡ ਵੀਕਲੀ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਸਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਸੀ 'ਸੰਜੇ, ਉਹ ਆਦਮੀ ਜੋ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।' ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਸਸਤੇ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਫੌਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਖੇਤਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਸੰਜੇ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਕੋਲ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਮਚਾ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ।

ਸੰਜੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮਾਰੂਤੀ ਕਦੇ ਵੀ ਅਸੈਂਬਲੀ ਲਾਈਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਉਤਰੀ। ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦਾ ਮੇਰਾ ਬਚਾਅ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਗੰਭੀਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿੱਚ ਫਸ ਗਈ। ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਉਸਨੇ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਿਰੀਖਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਮੇਰੇ ਸਮੇਤ, ਪੂਰੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਜੇ (ਸ਼ਾਇਦ ਡਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੇ ਨਿੰਦਕ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਕੀ ਕਰਨਗੇ) ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਜਵਾਬੀ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ - ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨਾ, ਸਾਰੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨਾ, ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁਅੱਤਲ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੈਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ: ਰਾਤ ਨੂੰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਵਿਆਪੀ ਹਮਲੇ ਵਿੱਚ, ਜੈਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਰਾਇਣ ਅਤੇ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਸਮੇਤ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁੱਖ ਸਲਾਹਕਾਰ ਵਜੋਂ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸੰਭਾਲ ਲਈਆਂ।
1975 ਦੀ ਉਸ ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਇੱਕ ਐਤਵਾਰ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਘੰਟੀ ਵੱਜਦੀ ਸੁਣੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਤੇਲ ਦੀ ਮਾਲਿਸ਼ ਲਈ ਰਾਖਵਾਂ ਰੱਖਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗਰਮ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ, ਆਪਣੇ ਲੰਬੇ ਵਾਲ ਧੋਤੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਫੈਦ ਦਾੜ੍ਹੀ ਰੰਗੀ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਇੱਕ ਬੋਰਡ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, 'ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਘੰਟੀ ਨਾ ਵਜਾਓ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਤੁਹਾਡੀ ਉਮੀਦ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।' ਮੈਂ ਅਚਾਨਕ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜਤਾ ਵਿੱਚ ਘੁਸਪੈਠ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਉੱਥੇ ਦੋ ਮੱਧ-ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਸਾੜੀਆਂ, ਗਹਿਣਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਪੇਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਮਹਿੰਗੇ ਫ੍ਰੈਂਚ ਪਰਫਿਊਮ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਫੈਲਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। 'ਤੁਹਾਡੇ 'ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਉਣ ਲਈ ਮਾਫ਼ ਕਰਨਾ' ਦੀ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਈ, 'ਮੈਂ

ਅਮਤੇਸ਼ਵਰ ਆਨੰਦ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਹ ਮੇਰੀ ਦੋਸਤ ਇੰਦਰਾ ਢੋਡੀ ਹੈ।' ਮੈਂ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਸੀ: ਮੇਰੇ ਵਾਲ ਗਿੱਲੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਲਟਕ ਰਹੇ ਸਨ, ਮੇਰੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਦਾੜ੍ਹੀ-ਪੱਟੀ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ: 'ਇੱਕ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਐਤਵਾਰ ਕੇਸ਼ (ਵਾਲ) ਅਤੇ ਦਰਹੀ (ਦਾੜ੍ਹੀ) ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ,' ਮੈਂ ਸਮਝਾਇਆ। ਅਮਤੇਸ਼ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, 'ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰੋ।' ਮੈਂ ਇੱਕ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਧੀ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਹਾਂ।' ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਰ ਦਾਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧੀ ਅਤੇ ਮੇਨਕਾ ਦੀ ਮਾਂ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣਿਆ। 'ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਮਾਪਿਆਂ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਇੱਕ ਭਰਾ, ਚੰਨੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਲੇ ਹਾਂ,' ਮੈਂ ਕਿਹਾ।
‘ਹਾਂ, ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹੈ!’ ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ‘ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੈਰਿਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਯੂਨੈਸਕੋ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਕਾਲਰਸ਼ਿਪ ‘ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੀ ਮਾਸੀ ਸਰਦਾਰਨੀ ਉੱਜਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਦੂਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹਾਂ।’ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਹੇਲੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ: ‘ਇੰਦਰਾ ਅਤੇ ਮੈਂ ਕੱਪੜਾ ਨਿਰਯਾਤ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿੱਚ ਭਾਈਵਾਲ ਹਾਂ।’ ਅਮਤੇਸ਼ ਨੇ ਅੱਗੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਕਿਉਂ ਆਈ ਸੀ। ਮੇਨਕਾ ਇੱਕ ਮਾਸਿਕ ਰਸਾਲਾ, ਸੂਰਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸੰਜੇ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀ ਸਲਾਹ ਲੈਣ। ਮੈਂ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਬਸ਼ਰਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕਾਂ ਤੋਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮਿਲ ਜਾਵੇ।
ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਮੈਂ ਜਨਰਲ ਮੈਨੇਜਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨੋਟ ਭੇਜਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੂਰਿਆ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮੰਗੀ ਗਈ। ਇਹ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕੌਣ ਕੀ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਮੈਨੇਜਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਭੇਜੀ, ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਮੇਨਕਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਆਇਆ ਅਤੇ ਮੇਨਕਾ, ਸੰਜੇ ਅਤੇ ਅਮਤੇਸ਼ ਨਾਲ ਇਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੇਨਕਾ ਸੰਜੇ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੰਗਾਂ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਗਤੀਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ

ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਉਸ 'ਤੇ ਦਬਾਅ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਸੂਰਿਆ ਦਾ ਕੰਸਲਟਿੰਗ ਐਡੀਟਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਰਨਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧਾ ਦਰਜਨ ਅੰਕ ਲਗਭਗ ਪੂਰੇ ਮੇਰੇ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਨ ਜਾਂ ਦੁਬਾਰਾ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਵੀ ਮਿਹਨਤਾਨਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ: ਮੈਂ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ, ਸੰਜੇ, ਮੇਨਕਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਬੰਧਾਂ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ ਸੀ।
ਸੂਰਿਆ ਦੇ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਸਵਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਿਨਾਂ ਪੁੱਛੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਾਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹਿਆ। ਕੁਝ ਅੰਕਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਸਦੀ ਸਰਕੂਲੇਸ਼ਨ 50,000 ਕਾਪੀਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਮੈਂ ਹਰ ਪੰਦਰਵਾੜੇ ਵਿੱਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇੱਕ ਵਾਰ ਦਿੱਲੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਾਮਾਂ ਆਨੰਦ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਜੇ ਅਤੇ ਮੇਨਕਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਘਰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਸੀ ਜਦੋਂ ਰਾਜੀਵ ਅਤੇ ਸੋਨੀਆ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਦਾ ਜਨਮਦਿਨ ਮਨਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਘਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿਰਿਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੈਣਾ-ਦੇਣਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਮੈਂ ਸੰਜੇ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਸੀ: ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਏਅਰ ਸੈਟੀ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਡੁੱਬ ਗਈ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਚਾਹ ਦਾ ਕੱਪ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ। ਦੋ ਵੱਡੇ ਗਧੇ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਕੁੱਤੇ, ਇੱਕ ਆਇਰਿਸ਼ ਵੁਲਫਹਾਊਂਡ ਅਤੇ ਇੱਕ ਹੋਰ, ਸ਼ਾਇਦ ਇੱਕ ਗ੍ਰੇਟ ਡੇਨ, ਅੰਦਰ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਚਾਹ ਦੇ ਕੱਪ ਵਿੱਚ ਲਾਰ ਵਹਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜੇ ਮੈਂ ਹਿੱਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੰਦ ਕੱਢੇ ਅਤੇ ਗਰਜਣ ਲੱਗੇ। ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਲੱਭਦੀ ਹੋਈ ਅੰਦਰ ਆਈ, ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖੀ ਅਤੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ।
ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਸੰਜੇ ਨੇ ਜੋ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਰਾਖਸ਼ ਦੀ ਛਵੀ ਦਿੱਤੀ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਝੁੱਗੀਆਂ-ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਸਾਫ਼ ਕਰਵਾਈਆਂ

ਲੈਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮਾਰਚ 1977 ਲਈ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ।
ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਬਦਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੇ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਵਿਰੋਧੀ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਇੱਕ ਲੋਕ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹੱਥ ਮਿਲਾਇਆ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਕੂੜੇਦਾਨ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬਦਮਾਸ਼, ਰਾਜ ਨਾਰਾਇਣ ਨੇ ਹਰਾਇਆ; ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਥਾਨਕ ਬੰਦੂਕਧਾਰੀ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਅਤੇ ਬਾਹੂਬਲ ਨੇ। ਨਵੀਨ ਚਾਵਲਾ, ਅੰਬਿਕਾ ਸੋਨੀ ਅਤੇ ਰੁਖਸਾਨਾ ਸੁਲਤਾਨ - ਤਿੰਨੋਂ ਸੰਜੇ ਦੇ ਪਸੰਦੀਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਲੋਕ ਡਰਦੇ ਸਨ - ਮਖੌਲ ਅਤੇ ਮਜ਼ਾਕ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣ ਗਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਝਟਕਾ ਆਨੰਦ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਰਾਖਵਾਂ ਸੀ - ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਾਰ ਅਮਤੇਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਪਈ। ਮੇਨਕਾ ਦਾ ਅਜੇ ਵੀ ਸੰਜੇ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀ ਨਾਮ ਸੀ। ਅਮਤੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਮਹੱਤਵ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਚੰਗੇ ਮੌਸਮ ਵਾਲੇ ਦੋਸਤ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਪਤਲੀ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਏ।
ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਵਧੀਕੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮੁਕੱਦਮੇ ਬਾਰੇ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ; ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 'ਬੁਰੇ ਕੰਮਾਂ' ਨੂੰ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਫੁੱਟ ਵਧ ਗਈ। ਆਪਣੇ ਨਾ-ਭਰੋਸੇਮੰਦ ਭਰਾ ਦੇ ਅਚਾਨਕ ਫੁੱਟਣ ਲਈ ਰਾਜੀਵ ਦੀ ਈਰਖਾ ਹੁਣ ਨਫ਼ਰਤ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਰੁਤਬੇ ਵਿੱਚ ਆਈ ਭਿਆਨਕ ਗਿਰਾਵਟ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਇਆ, ਸ਼ਾਇਦ ਸਹੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਹੋਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢੇ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ। ਨਾ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸਦੀ ਇਤਾਲਵੀ ਪਤਨੀ ਸੋਨੀਆ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ

ਮਨੋਬਲ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਕੁਝ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਇੱਕ-ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਉਪ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਗਏ। ਸੰਜੇ ਕੋਲ ਵਾਪਸ ਲੜਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਵਿਕਲਪ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੰਕਟ ਦੀ ਘੜੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮੇਨਕਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਹਿੰਮਤ ਦੇ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਭੰਡਾਰ ਦਿਖਾਏ। ਅਮਤੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਮੌਕਾ ਉਸਦੇ ਜਵਾਈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕੁੱਤੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੀ ਰਹੀ। ਮੇਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਦੋਸਤ ਸਨ। ਕੁਝ ਹਲਕੇ ਪਲ ਵੀ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਫੇਰੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਸੂਰਿਆ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਜੋੜਿਆ। ਮੇਰੇ ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਪਲ ਵੀ ਆਏ। ਇੱਕ ਸਵੇਰ ਮੇਨਕਾ ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਲੈ ਆਈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਮੇਰੀ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੀ ਪੋਤੀ, ਨੈਨਾ, ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਅੰਦਰ ਆਈ। ਉਸਨੇ ਮੇਨਕਾ ਦੇ 'ਹਾਇ ਨੈਨਾ!' ਦੇ ਸਵਾਗਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਮੇਨਕਾ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ, 'ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਹੋ।' ਨੈਨਾ ਉੱਪਰ ਚਲੀ ਗਈ ਅਤੇ ਸੰਜੇ ਵੱਲ ਆਪਣੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਇੰਚ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਵੇਖਦੀ ਰਹੀ। 'ਨਹੀਂ - ਨਹੀਂ, ਸੰਜੇ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਆਦਮੀ ਹੈ - ਸੰਜੇ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਇਸਕੀ ਮਾਨ ਵੀ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਔਰਤ ਹੈ, ਲੋਗੋਂ ਕੋ ਜੇਲ੍ਹ ਮੈਂ ਦਲਤੀ ਹੈ - ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਵੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਔਰਤ ਹੈ; ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟਦੀ ਹੈ।’ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸ ਪਾਸੇ ਦੇਖਣਾ ਹੈ। ਸੰਜੇ ਫਿੱਕਾ ਪੈ ਗਿਆ; ਮੇਨਕਾ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਲਾਲ ਹੋ ਗਿਆ: ‘ਉਹ ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਦਿਮਾਗ਼ ਧੋ ਰਹੇ ਹਨ,’ ਉਸਨੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ: ‘ਬੇਟਾ, ਐਸੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲਤੇ। ਕੋਈ ਕਹੇ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਬੁਰੀ ਔਰਤ ਹੈ ਤਾਂ ਤੂੰ ਕੈਸੇ ਲੱਗੈ?’ — ਬੱਚੇ, ਤੈਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ। ਜੇ

ਕੋਈ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਔਰਤ ਕਹੇ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਲੱਗੇਗਾ? ਨੈਨਾ ਨੇ ਸੰਜੇ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਗੁਆ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਨਾਨੀ ਵੱਲ ਮੁੜ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਜੇਲ੍ਹ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਜਾਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ।
ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਸੰਜੇ ਦੁਬਾਰਾ ਕਦੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ। ਉਸਨੇ ਉਸੇ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕੀਤਾ। ਸਰਦੀਆਂ ਦਾ ਮੌਸਮ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਲਾਅਨ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਵਿੱਚ ਧੁੱਪ ਸੇਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ, ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਕੁਝ ਅਰਚਿਨ ਬਾੜੇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਫੁਸਫੁਸਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸੰਜੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਰਾਹਤ ਲਈ, ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਨਾਅਰੇ ਲਗਾਏ: 'ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ, ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ'।
ਮੁਸੀਬਤ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਜਲਦੀ ਹੀ ਆਪਣੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੂਡ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ, ਸੰਜੇ ਅਤੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਮੁਹਿੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੀਨ ਤੋਂ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਸੰਜੇ ਨੂੰ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਵਾਬੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।
ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਜੇ ਦੇਸਾਈ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮਾਤ-ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਉਸਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ 'ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਸੀ। ਸੰਜੇ (ਅਤੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਮੰਤਰੀ ਵੀ.ਸੀ. ਸ਼ੁਕਲਾ) ਵਿਰੁੱਧ ਕਈ ਦੋਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਫਿਲਮ, "ਕਿੱਸਾ ਕੁਰਸੀ ਕਾ" ਦੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਚਿੱਤਰਣ ਸੀ। ਕੇਸ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਡਰ

ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਲੈ ਆਇਆ। ਭੀੜ ਫਿਰ ਇਕੱਠੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਸੰਜੇ ਬਾਲਕੋਨੀ 'ਤੇ ਬਾਹਰ ਆਇਆ, ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸ 'ਤੇ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸੰਜੇ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਕਹੇ ਸਿਰਫ਼ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਮੇਨਕਾ ਨੇ ਵਾਪਸ ਚੀਕਿਆ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇਸ ਜੋੜੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਫਿਰ ਵੀ, ਸ਼ੋਭਾ ਡੇ ਆਈ, ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰਾ ਸੁਨੇਹਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਤਾਜ ਗਈ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਲੈ ਗਈ। ਇੱਕ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਗੱਡੀ ਸਾਡੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਆਈ। ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਦੌਰਾਨ, ਸ਼ੋਭਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ - ਮੈਂ ਲੂ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ। ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ, ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਮੈਂ ਸੰਜੇ ਅਤੇ ਮੇਨਕਾ ਤੋਂ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲਈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਲੈਣਾ-ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਤ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਬਿਤਾਈ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਨਾਨੀ ਪਾਲਖੀਵਾਲਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲੈ ਗਿਆ। ਨਾਸ਼ਤੇ 'ਤੇ ਸੰਜੇ ਨੇ ਨਾਨੀ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣਾ ਕੇਸ ਚੁੱਕਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ। ਨਾਨੀ ਨਿਮਰ ਸੀ ਪਰ ਦ੍ਰਿੜ ਸੀ। 'ਮੈਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰਨਾ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਵਾਂਗਾ,' ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ। ਅਤੇ ਬੱਸ ਇਹੀ ਹੋਇਆ।
ਉਸ ਦੁਪਹਿਰ ਮੈਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਜਿਮਖਾਨਾ ਕਲੱਬ ਵਿੱਚ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਲੈ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਖ਼ਬਰ ਫੈਲ ਗਈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਚਲੇ ਗਏ, ਤਾਂ ਗੇਟ 'ਤੇ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫ਼ਰਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਸਾਡੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਵੀ ਇਹੀ ਹਾਲ ਸੀ। ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਏਅਰਲਾਈਨਜ਼ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਹੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉਸਦੀ ਟਿਕਟ ਲਈ, ਉਸਨੂੰ ਉਸਦਾ ਬੋਰਡਿੰਗ ਪਾਸ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਭੀੜ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸਨੂੰ ਵੀ.ਆਈ.ਪੀ. ਲਾਉਂਜ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਿਆ - ਅਤੇ ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ। ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦੇ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਰਾਹਤ ਮਿਲੀ। ਮੈਂ

ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸਦੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ।
ਜਨਤਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਢਾਈ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਦੋ ਵਾਰ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ (ਇੱਕ ਵਾਰ ਰਾਤ ਲਈ, ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਛੇ ਦਿਨਾਂ ਲਈ), ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮਨੋਬਲ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸੰਜੇ ਅਤੇ ਮੇਨਕਾ ਸਨ (ਅਮਤੇਸ਼ਵਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸਨ)। ਮੇਨਕਾ ਲਈ ਇਹ ਇੱਕ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸਮਾਂ ਸੀ: ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਕਲਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣਾ, ਸੂਰਿਆ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣਾ, ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਣਾ ਜਾਂ ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣਾ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਭੀੜ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ। ਪਰਿਵਾਰ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਦੋਸਤ ਬਚੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ।
ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਇਹ ਭਿਆਨਕ ਸੁਪਨਾ ਜਨਵਰੀ 1980 ਵਿੱਚ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ 'ਤੇ ਇੱਕ ਭਰੋਸੇਮੰਦ ਚੋਣ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਹੁਦਾ ਵਾਪਸ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਸੰਜੇ (ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਨਕਾ) ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਸਨ। ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਅਮਤੇਸ਼ਵਰ ਆਨੰਦ ਸਨ। ਹਾਲ ਹੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਾਰ ਡਿਗਿਆ ਹੋਇਆ ਉਸਦਾ ਹੰਕਾਰ-ਗੁਬਾਰਾ ਫਿਰ ਸਵੈ-ਮਾਣ ਨਾਲ ਫਟ ਰਿਹਾ ਸੀ।
ਬੱਦਲਾਂ ਵਾਲੀ ਇਹ ਘੜੀ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਸੀ। ਸੋਮਵਾਰ, 23 ਜੂਨ 1980 ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਸੰਜੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ (ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਹਿ-ਪਾਇਲਟ ਕੈਪਟਨ ਸਕਸੈਨਾ ਨੂੰ) ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਪਹਾੜੀ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਦੋ-ਸੀਟਰ ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਹਾਦਸਾਗ੍ਰਸਤ ਕਰਕੇ ਮਾਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ, ਅਮਤੇਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਦੂਜੀ ਧੀ, ਅੰਬਿਕਾ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਛੁੱਟੀਆਂ ਮਨਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸਵਰਾਜ ਪਾਲ, ਇੱਕ ਵਪਾਰੀ, ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ-ਆਨੰਦ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਅਮਤੇਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਅੰਬਿਕਾ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਾਰਟਰ ਕੀਤੇ ਏਅਰ ਇੰਡੀਆ

ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਹਾਜ਼ ਸੋਨੀਆ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨਾਲ ਰਹਿ ਰਹੇ ਰਾਜੀਵ ਅਤੇ ਸੋਨੀਆ ਨੂੰ ਲੈਣ ਲਈ ਰੋਮ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਉਤਰਿਆ। ਜਹਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਯਾਤਰੀ ਸੁਮਤੀ ਮੋਰਾਰਜੀ, ਇੱਕ ਸ਼ਿਪਿੰਗ ਲਾਈਨ ਦੇ ਮਾਲਕ, ਅਤੇ ਵੀ.ਸੀ. ਸ਼ੁਕਲਾ ਸਨ। ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਡੈੱਕ 'ਤੇ ਸਨ; ਬਾਕੀ ਉੱਪਰਲੇ ਡੈੱਕ 'ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲਾਉਂਜ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਸੁਮਤੀ, ਵੀ.ਸੀ. ਸ਼ੁਕਲਾ ਅਤੇ ਸਵਰਾਜ ਪਾਲ ਆਨੰਦ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਹੇਠਾਂ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਅਮਤੇਸ਼ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਦੋਵਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇ। ਅਤੇ ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਸੰਜੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
ਸੰਜੇ ਦੀ ਮੌਤ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਡੂੰਘਾ ਸਦਮਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੁੰਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਈਵਨਿੰਗ ਨਿਊਜ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਾਵੁਕ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੰਜੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸਦੀ ਜਵਾਨ ਵਿਧਵਾ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਪੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਸਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਇਸ ਲਈ ਨਫ਼ਰਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਵਿਸਫੋਟ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤ ਚੁਕਾਉਣੀ ਪਈ। ਮੇਨਕਾ ਨੂੰ ਸਮਰਥਨ ਦੇਣ ਲਈ ਮੈਂ ਜੋ ਇੱਕ ਵਾਕ ਵਰਤਿਆ ਉਹ ਮੇਰੇ ਗਲੇ ਵਿੱਚ ਮਰੇ ਹੋਏ ਅਲਬਾਟ੍ਰੋਸ ਵਾਂਗ ਬਣ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਮੂਰਖ ਕਿਰਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੁਝ ਲੋਕ ਸੋਚਦੇ ਸਨ। 'ਜਦੋਂ ਜਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ੇਰ 'ਤੇ ਦੁਰਗਾ ਵਰਗੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।' ਇਸਨੂੰ ਮੇਰੀ ਦੇਵਤਾ ਮੇਨਕਾ ਵਜੋਂ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਮੇਨਕਾ ਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੀ ਸੀ।

ਸਨਮਾਨ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਇੱਕ ਰਸਮੀ ਦਾਅਵਤ ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਰਾਜੀਵ ਅਤੇ ਸੋਨੀਆ ਮੁੱਖ ਮਹਿਮਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਮੁੱਖ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਮੇਨਕਾ ਨੂੰ ਸਟਾਫ ਲਈ ਬਣਾਈ ਗਈ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਧਵਨ ਅਤੇ ਊਸ਼ਾ ਭਗਤ ਨਾਲ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੇਨਕਾ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਰੁੱਖੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਨਕਾ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਬਿਹਤਰ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰੇ।
ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਦੇ ਸਟਾਫ਼ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੇ.ਕੇ. ਬਿਰਲਾ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ ਬਸ਼ਰਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨੋਟ ਭੇਜਦੀ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦੀ। ਉਸਨੇ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਮੇਨਕਾ ਨੂੰ ਸੂਰਿਆ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਤੋੜਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ 'ਇੱਕ ਰਾਗ' ਸੀ (ਜੋ ਕਿ ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਨਾਲ ਰਿਹਾ ਸੀ)। ਮੇਨਕਾ, ਜੋ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦ ਸੋਸਾਇਟੀ ਫਾਰ ਦ ਪ੍ਰੋਟੈਕਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਐਨੀਮਲਜ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣੀ ਗਈ ਸੀ, ਨੂੰ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖੀ। ਇਸਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਇਸਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੰਭੀਰ ਗਲਤੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ: ਸਾਰੀਆਂ ਛਪੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਵਾਪਸ ਲੈਣੀਆਂ ਪਈਆਂ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਸੰਸਕਰਣ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਾਕਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬਦਲਾਅ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਅਮਤੇਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਨਫ਼ਰਤ ਨੂੰ ਮੇਨਕਾ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ: ਅਮਤੇਸ਼ਵਰ ਨੇ ਨੰਬਰ 1, ਸਫਦਰਜੰਗ ਰੋਡ ਜਾਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੋਵੇਂ ਪਰਿਵਾਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਸਨ। ਸੰਜੇ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਅਮਤੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਬਾਗ਼ ਸਥਿਤ ਉਸਦੇ ਘਰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ।
ਮੈਂ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਪੁਜਾਰੀ ਨੂੰ ਧੋਤੀ ਅਤੇ ਲੱਕੜ ਦੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਲੋਕ ਬੋਲਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ। ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਘੜਾ ਲੈ ਕੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਅਤੇ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਅਮਤੇਸ਼ਵਰ ਆਨੰਦ ਸੀ। 'ਇਹ ਸਭ ਕੀ ਹੈ?' ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਛੁਪਾ ਨਾ ਸਕੀ ਜਿਵੇਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ। 'ਉਹ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸਕਸੈਨਾ, ਜੋ ਕਿ ਸੰਜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਹਿ-ਪਾਇਲਟ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਸੀ, ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਮੁੰਡੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪਿਆਸੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਸਨ ਉੱਥੇ ਬਹੁਤ ਗਰਮੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਇੱਕ ਪਿਆਓ (ਪੀਣ ਵਾਲਾ ਪਾਣੀ ਦਾ ਬੂਥ) ਸਥਾਪਤ ਕਰੀਏ। ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।' ਮੇਨਕਾ ਨੂੰ ਅੱਧਾ ਚੰਦ ਅਤੇ ਤਾਰੇ ਵਾਲਾ ਹਾਰ ਤੋਹਫ਼ੇ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਿਜੇ ਰਾਜੇ ਸਿੰਧੀਆ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਿਮਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਤਾਂਤਰਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸੀ। ਮੇਨਕਾ, ਜੋ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਿਮਾਰ ਸੀ, ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅਚਾਨਕ ਬਿਹਤਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗੀ।
ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਮੇਨਕਾ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਗੜ ਗਏ। ਮੇਨਕਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਸਨੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਲਗਭਗ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ - ਚੰਗੇ ਕਾਰਨ ਨਾਲ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਖੁਦ ਜਰਨਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸੀ - ਅਮਤੇਸ਼ਵਰ ਨੇ ਸੂਰਿਆ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣ, ਵਿਜੇ ਰਾਜੇ ਸਿੰਧੀਆ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਲਈ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਕਿ ਆਰ.ਐਸ.ਐਸ. ਦੇ ਇੱਕ ਸਾਬਕਾ ਮੈਂਬਰ ਡਾ. ਜੇ.ਕੇ. ਜੈਨ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਲਿਤ ਸਨ। ਅਮਤੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਵਿੱਚ, ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧੀ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਵਿਕਲਪ ਛੱਡਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸੂਰਿਆ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣ ਜਾਂ ਇਸਨੂੰ ਵੇਚਣ। ਮੋਦੀ ਵਰਗੇ ਉਦਯੋਗਪਤੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਜਰਨਲ ਨੂੰ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੈਂਪਾ ਕੋਲਾ ਦੇ ਚਰਨਜੀਤ

ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਕਾਇਆ ਰਕਮ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਚਾਰੂ ਕਾਰਵਾਈ ਸੀ ਜੋ ਗੁਪਤਤਾ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਵੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਸੰਜੇ ਦੁਆਰਾ ਜਰਨਲ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਸੌਦੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ (ਅਤੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਕਿੰਨੇ ਪੈਸੇ, ਅਤੇ ਕਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਹੱਥ ਬਦਲੇ)। ਜਿਸ ਦਿਨ ਸੌਦਾ ਤੈਅ ਹੋਇਆ, ਉਸੇ ਦਿਨ ਅਮਤੇਸ਼ ਡਾ. ਜੈਨ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਲੈ ਆਇਆ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸਦਾ ਐਲਾਨ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ (ਫਰਵਰੀ 1982)। ਇਹ ਸਭ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਮੇਨਕਾ ਦੇ ਦਿਨ ਨੰਬਰ 1, ਸਫਦਰਜੰਗ ਰੋਡ ਵਿੱਚ ਗਿਣੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਸਿਰਫ਼ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕਦੋਂ ਜਾਵੇਗੀ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਖੁਦ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਭਿਆਨਕ ਹੈਰਾਨੀ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਆਪਣੀ ਸੱਸ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੇਨਕਾ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਵਾਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰੇਗੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਕਈ ਹਫ਼ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦਿਨ ਉਸਨੂੰ 'ਬਾਹਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ'।
ਮੇਨਕਾ ਨੇ ਸਮਾਂ ਬਹੁਤ ਸੋਚ-ਸਮਝ ਕੇ ਚੁਣਿਆ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਇੰਡੀਆ ਫੈਸਟੀਵਲ ਲਈ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਸੋਨੀਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਈ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਰੁੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਖਾਣੇ 'ਤੇ ਮੇਨਕਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ।
ਮੇਨਕਾ ਅਤੇ ਅਕਬਰ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਸੰਜੇ ਵਿਚਾਰ ਮੰਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਗਠਨ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਉਦਘਾਟਨੀ ਸਮਾਰੋਹ ਵਿੱਚ ਮੇਨਕਾ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦਾ ਪਾਠ (ਜਿਸਨੂੰ ਮੇਨਕਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ) ਰਾਜੀਵ ਨੇ ਲੰਡਨ ਨੂੰ ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਫ ਰਾਹੀਂ

ਭੇਜਿਆ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਸ਼ਾਂਤ ਨੂੰਹ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਉਹ ਇੰਨੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।
28 ਮਾਰਚ 1982 ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਈ - ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੇਨਕਾ ਉਸਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨ ਆਈ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ: 'ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗੀ।' ਉਸਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ 'ਤੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਖਾਣਾ ਉਸਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਦੁਪਹਿਰ 1 ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੇਨਕਾ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਆਈ ਤਾਂ ਉਹ ਬੈਠਕ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਧਵਨ ਅਤੇ ਧੀਰੇਂਦਰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਨੂੰ ਮੇਨਕਾ ਨੂੰ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, ਦੇ ਗਵਾਹ ਵਜੋਂ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਨਕਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭੜਕ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਚੀਕ ਰਹੀ ਸੀ, ਮੇਨਕਾ ਵੱਲ ਉਂਗਲੀ ਹਿਲਾ ਰਹੀ ਸੀ। 'ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਘਰ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਜਾਓਗੇ।' ਮੇਨਕਾ ਨੇ ਮਾਸੂਮੀਅਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਕਿਉਂ?' ਮੈਂ ਕੀ ਕੀਤਾ ਹੈ?’ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਚੀਕਿਆ, ‘ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦਾ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਿਆ!’ ਮੇਨਕਾ ਨੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ, ‘ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਦੁਆਰਾ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।’ ਇਸ ਨਾਲ ਇੱਕ ਹੋਰ ਗੁੱਸਾ ਭੜਕਿਆ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਇਆ, ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ, ‘ਤੁਹਾਡੇ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਜ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਇਸ ਮਿੰਟ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਓ। ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਓ!’ ਉਸਨੇ ਚੀਕਿਆ। ‘ਕਾਰ ਨੂੰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀ ਮਾਂ ਦੇ ਘਰ ਲੈ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।’ ਮੇਨਕਾ ਆਪਣੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਅੜੀ ਰਹੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪੈਕ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਂ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ‘ਤੁਸੀਂ ਉੱਥੇ ਜਾਓਗੇ ਜਿੱਥੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ,’ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਅਮਤੇਸ਼ਵਰ ਲਈ ਸਖ਼ਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਮੇਨਕਾ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵੱਲ ਚਲੀ ਗਈ ਅਤੇ ਚੀਕਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਚਲੀ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਵੇਗੀ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਬਾਹਰ ਸਟਾਫ਼ ਅਤੇ ਸੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੱਜਰੀ ਵਾਲੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਉਸਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ: ‘ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਓ! ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਓ!’ ਇਸ ਦੌਰਾਨ, ਫਿਰੋਜ਼ ਵਰੁਣ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ।
ਮੇਨਕਾ ਦੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਫੈਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝ ਗਈਆਂ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਘਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਬਿਕਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨਾਲ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਫੈਲਾਵੇ। ਰਾਤ 9 ਵਜੇ ਤੱਕ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫ਼ਰਾਂ ਅਤੇ ਰਿਪੋਰਟਰਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਗੇਟਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਇਕੱਠੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪ੍ਰੈਸ ਪ੍ਰਤੀ ਇੱਕ ਸਿਹਤਮੰਦ ਡਰ ਅਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ, ਜੋ ਘਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦੇਣਾ ਹੈ।
ਦਸ ਮਿੰਟ ਬਾਅਦ ਅੰਬਿਕਾ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਭਰਾ ਘਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਅੱਠ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਗਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਅੰਬਿਕਾ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਮੇਨਕਾ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਨਕਾ ਨੂੰ ਹੰਝੂਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ, ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਟਰੰਕ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਪਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਅਚਾਨਕ ਅੰਦਰ ਆਈ ਅਤੇ ਮੇਨਕਾ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਲਏ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਬਿਕਾ ਬੋਲੀ, 'ਉਹ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗੀ, ਇਹ ਉਸਦਾ ਘਰ ਹੈ।' ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ

ਅੰਬਿਕਾ ਪ੍ਰਤੀ ਨਾਪਸੰਦ ਕੁੜੀ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਜੀਭ ਦੇ ਡਰ ਨਾਲ ਰੰਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। 'ਇਹ ਉਸਦਾ ਘਰ ਨਹੀਂ ਹੈ,' ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਚੀਕਿਆ, 'ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਘਰ ਹੈ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸਕਦੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ, ਅੰਬਿਕਾ ਆਨੰਦ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ।' ਅੰਬਿਕਾ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਡਰਾਇਆ ਜਾਵੇ। 'ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਜੇ ਦਾ ਘਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸੰਜੇ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਉਸਦਾ ਘਰ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ।' ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਲਈ ਲੜਖੜਾਹਟ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ ਅਤੇ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। 'ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ; ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ,' ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਕਿਹਾ। 'ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ,' ਉਸਨੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। 'ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ,' ਦੋਵੇਂ ਭੈਣਾਂ ਹੁਣ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਤੋਂ ਹੌਸਲੇ ਬੁਲੰਦ ਕਰ ਗਈਆਂ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਵਿੱਚ ਲੜਾਈ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ; ਉਹ ਜੋਰ-ਜੋਰ ਨਾਲ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਅਤੇ ਧੀਰੇਂਦਰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਉਸਨੂੰ ਕਮਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਬਦਕਿਸਮਤ ਧਵਨ ਦੁਆਰਾ ਸੁਨੇਹੇ ਪਹੁੰਚਾਉਣੇ ਪਏ ਜਿਸਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਤੋਂ ਜੀਭ-ਕੋੜੇ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਮਿਲਿਆ - ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਨਕਾ ਦੇ ਆਇਰਿਸ਼ ਵੁਲਫਹਾਊਂਡ ਸ਼ੀਬਾ ਦੁਆਰਾ ਡੰਗ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸਦੇ ਦਰਦ ਦਾ ਇਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ।
ਦੋਵਾਂ ਭੈਣਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਣਨੀਤੀ ਅਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸਮਾਂ-ਸਾਰਣੀ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਆਰਡਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵੀਸੀਆਰ 'ਤੇ ਅਮਿਤਾਭ ਬੱਚਨ ਅਭਿਨੀਤ ਫਿਲਮ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਨਾਲ ਦੇਖੀ ਤਾਂ ਜੋ ਗੁਆਂਢੀ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਹਰ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਧਵਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਦਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ

ਨਵੀਂ ਮੰਗ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਕੁੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਖਾਣਾ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਕੁੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਖਾਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਧਵਨ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਚੁੱਕਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ, ਤਾਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਆਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੈਕ ਕੀਤੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਨਕਾ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਸਦੇ ਸਮਾਨ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਸੜਕ 'ਤੇ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰੈਸ ਦੇਖ ਸਕਣ। ਕਮਰੇ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਟਰੰਕ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਪ੍ਰੈਸਮੈਨਾਂ ਨੂੰ ਟੈਲੀਸਕੋਪਿਕ ਲੈਂਸਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਕੈਮਰੇ ਦੁਆਰਾ ਦੇਖਣ ਅਤੇ ਫੋਟੋਆਂ ਖਿੱਚਣ ਲਈ ਖੋਲ੍ਹੇ ਗਏ ਸਨ। ਦੋਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਜਵਾਬੀ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ।
ਹੁਣ ਤੱਕ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਮਾਲਕਣ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ। ਰਾਜੀਵ ਨੇ ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਮਾਨ ਸੰਭਾਲ ਲਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਐਨ.ਕੇ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਕ ਚਲਾਕ ਆਦਮੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਐਨ.ਕੇ. ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਨਾ ਤਾਂ ਰਾਜੀਵ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ ਕਾਗਜ਼ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਐਨ.ਕੇ. ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਬੇਨਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੇ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਮਾਨ, ਕੁੱਤੇ, ਅਤੇ ਹੁਣ ਫਿਰੋਜ਼ ਵਰੁਣ, ਜਿਸਨੂੰ ਬੁਖਾਰ ਸੀ, ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਕੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਹਾਰ ਮੰਨ ਲਈ।
ਕੁੜੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਾ ਨੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਕੱਢਿਆ। ਸਾਮਾਨ ਅਤੇ ਕੁੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਟੈਕਸੀ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਰਾਤ 11 ਵਜੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਸਤ ਫਿਰੋਜ਼ ਵਰੁਣ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਟੈਕਸੀ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਕਾਰ ਨੂੰ ਮੇਨਕਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਉਹ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਲੈ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਆਖਰੀ ਕੰਮ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਸਦੀ ਆਦਤ

ਸੀ, ਉਹ ਸੀ ਮੇਨਕਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਲਿਖਣਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਮਾੜੇ ਕੰਮਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।
ਮੇਨਕਾ ਬੈਠ ਗਈ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਜਵਾਬ ਲਿਖਿਆ ਜੋ ਉਸਨੇ ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਰਾਤ 11 ਵਜੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ, ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹੰਝੂਆਂ ਭਰੀ ਮੇਨਕਾ, ਜਿਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਧੁੰਦਲੀਆਂ ਅਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿੱਚ ਫਿਰੋਜ਼ ਵਰੁਣ ਸਨ, ਪ੍ਰੈਸ-ਕੈਮਰੇ ਦੇ ਫਲੈਸ਼ ਬਲਬਾਂ ਦੇ ਧਮਾਕੇ ਨਾਲ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਈ। ਮੇਨਕਾ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਇਹ ਦੌਰ ਨਾਕ-ਆਊਟ ਨਾਲ ਜਿੱਤਿਆ ਸੀ।
ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਅਮਤੇਸ਼ ਅਤੇ ਮੇਨਕਾ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਨੇੜਲਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਅਚਾਨਕ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਜਰਨਲ ਨੇ ਮੇਨਕਾ 'ਤੇ ਲਗਾਏ ਗਏ ਕੁਝ ਦੋਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਮੇਰਾ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਵੜ ਗਈ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਦੀ ਇੱਕ ਕਾਪੀ ਸੁੱਟ ਕੇ ਭੱਜ ਗਈ। ਇੱਕ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਅਮਤੇਸ਼ ਵੱਲੋਂ ਇੱਕ ਰਜਿਸਟਰਡ ਏਡੀ ਪੱਤਰ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਬਾਰੇ ਝੂਠ ਬੋਲਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸਬੰਧ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਅਧਿਆਇ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

13 1980–86, ਸੰਸਦ ਅਤੇ ਦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼
ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਪਿੱਛੇ ਜਾਣਾ: ਦਸੰਬਰ 1980 ਦੀਆਂ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਲਿਆ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੀ 'ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਰਿਟਰਨਜ਼!' ਨਾਮਕ ਇੱਕ 'ਛੇਤੀ' ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਇਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਕੋਈ ਬਦਨਾਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਚਾਅ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਮਾਰੂਤੀ ਕਾਰ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਰੁੱਧ ਫੈਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਬੇਬੁਨਿਆਦ ਅਫਵਾਹਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕਲੌਤਾ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸੀ, ਮੈਂ ਮੇਨਕਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਅਮਤੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਸਿਕ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਸੂਰਿਆ ਦੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਜਦੋਂ ਇਹ ਹੁਣੇ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਮੈਂ ਬਿਨਾਂ ਤਨਖਾਹ ਦੇ 'ਦਿ ਨੈਸ਼ਨਲ ਹੈਰਾਲਡ' ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਸੰਜੇ ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਮ-ਨਿਯੰਤਰਣ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਝੁੱਗੀ- ਝੌਂਪੜੀ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੁੱਖ ਲਗਾਉਣ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਜਾਂ ਇਨਾਮ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸੀ।
ਭਾਵੇਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣ ਗਈ, ਪਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਸਲ ਸ਼ਾਸਕ ਸੰਜੇ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੇਨਕਾ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਸੀਬਤ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਦੇਖਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਲਈ ਪਿਆਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਘੱਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਾਲਾ ਪਰ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੇ ਉਲਟ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਰੱਖਣ ਲਈ,

ਅਜਿਹੇ ਵਾਅਦੇ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਦੋਂ ਸੰਜੇ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਯਕੀਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ਕਿ ਉਹ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰੇਗਾ। ਜੇਕਰ ਉਸਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਗੈਰ-ਵਾਜਬ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ 'ਨਹੀਂ' ਕਹਿਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਵੀ ਸੀ।
ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਇਨਾਮ ਮਿਲਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸੀ। ਸੰਜੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕੂਟਨੀਤਕ ਅਹੁਦੇ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਿਨਾਂ ਝਿਜਕ ਇਸਨੂੰ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਛੱਡਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜ ਸਭਾ ਲਈ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਦੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਵਿਕਲਪ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਸੀ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਦੁਪਹਿਰ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਸਨ, ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜ ਸਭਾ ਲਈ ਨਾਮਜ਼ਦ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਿਸਨੂੰ ਜਨਮਦਿਨ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਤੋਹਫ਼ਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਚੀਕਿਆ: 'ਹੂਰੇ! ਮੈਂ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹਾਂ।' ਮੈਂ ਪੀਟੀਆਈ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਗਲਿਆਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਜਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਘਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਘਰ ਆਇਆ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਮੈਂ ਕਸੌਲੀ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਹਾਰਾਂ ਨਾਲ ਫੋਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਵਧਾਈ ਪੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਤਾਰਾਂ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਜੋ ਅਟੱਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਨ।
ਮੈਂ ਕਸੌਲੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਫ਼ਤਾ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਵਿੱਚ ਆਏ ਬਦਲਾਅ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਬਿਤਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਦਿ ਇਲਸਟ੍ਰੇਟਿਡ ਵੀਕਲੀ ਤੋਂ

ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ ਸੀ। ਰਾਜ ਸਭਾ ਲਈ ਮੇਰੀ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਦੇ ਐਲਾਨ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਅਦ, ਕੇ.ਕੇ. ਬਿਰਲਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਦੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਗੇ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹੀਰਨਮਯ ਕਾਰਲੇਕਰ ਨਾਲ ਕੀ ਕਰਨਗੇ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਜੀਬ ਸਥਿਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਾਰਲੇਕਰ ਦੇ ਸਹੁਰੇ, ਅਸ਼ੋਕ ਚੰਦਾ, ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੋਸਤ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਡਿਪਟੀ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਸਨ। ਮੈਂ ਚੰਦਾ ਦੀ ਵੱਡੀ ਧੀ, ਅੰਜੂ, ਦੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸਾਲ ਅਤੇ ਆਕਸਫੋਰਡ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ ਦੌਰਾਨ ਉਸਦੀ ਸਥਾਨਕ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਸੀ। ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਦੋਸਤੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ, ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਚੰਦਾ ਨੂੰ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਪਾਰਕ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਫਲੈਟ ਦੇਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਚੱਲ ਪਏ ਸਨ। ਜਿਸ ਸ਼ਾਮ ਬਿਰਲਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਸੇ ਸ਼ਾਮ ਮੋਨਿਕਾ ਚੰਦਾ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਈ। ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬਿਰਲਾ ਆਪਣੇ ਜਵਾਈ 'ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਭਰੋਸਾ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਵਜੋਂ ਕਿੰਨਾ ਵਧੀਆ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਉਸਨੂੰ ਕੋਝਾ ਸੱਚ ਦੱਸਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ। 'ਮੋਨਿਕਾ, ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਿੱਥੋਂ ਮਿਲੀਆਂ! ਬਿਰਲਾ ਰੋਨੂੰ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।'

‘ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਿਵੇਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹੋ!’ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ। ‘ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ?’
‘ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਦੁਪਹਿਰ ਉਸਦੀ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਅਗਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਾਂਗੀ।’ ਬਹੁਤ ਹੀ

ਨਿਰਾਸ਼ ਮੋਨਿਕਾ ਚੰਦਾ ਮੇਰੇ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਲਈ ਚਲੀ ਗਈ।
ਮੈਂ 1980 ਵਿੱਚ ਦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਦੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਸੰਭਾਲੀ। ਹੀਰਨਮਯ ਕਾਰਲੇਕਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਸਟਾਫ਼ ਦੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰਾਂ ਲਈ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਨੋਟ ਛੱਡਿਆ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਇੱਕ ਨੋਟ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਸਹਾਇਕ ਅਤੇ ਉਪ-ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਲੰਬੀ ਸੂਚੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਜਾਣਦੇ ਸਨ: ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਹਟਾ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਨੋਟ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਜਾਂਚਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ 'ਅੰਦਰੂਨੀ ਜਾਣਕਾਰੀ' ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਲਈ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਾਇਆ ਕਿ ਸੰਜੇ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਹੀ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਸਵੈ-ਇੱਛਤ ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ; ਬਾਕੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਜਿਸਨੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਕਾਰਡ-ਧਾਰਕ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਭੇਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਉਹ ਚੰਦ ਜੋਸ਼ੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮਾਂ ਯੂਨੀਅਨ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਇਆ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਸੰਜੇ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਨਾ ਹੀ ਬਿਰਲਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਨੇ ਕਦੇ ਉਸਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰਨ ਜਾਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਸੋਚਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਚੰਦ ਜੋਸ਼ੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸਦੀ ਦੂਜੀ ਪਤਨੀ ਮਾਨਿਨੀ ਚੈਟਰਜੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਸਮਝਦਾ ਸੀ, ਆਪਣੀਆਂ ਦੁਪਹਿਰਾਂ ਫਾਈਵ-ਸਿਤਾਰਾ ਹੋਟਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਬਿਤਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਤਨਖਾਹ ਉਸਦੇ ਦੋ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਹੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਡਾਕਟਰੀ ਸਲਾਹ 'ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ

ਛੱਡਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਦਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਨਾਸਤਿਕ ਵੀ ਦੇਵੀ ਦੁਰਗਾ ਦਾ ਇੱਕ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਉਪਾਸਕ ਬਣ ਗਿਆ।
ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੌਰਾਨ ਕੈਨੇਡਾ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਿੱਖ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੰਪਾਦਕ ਸਰਦਾਰ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਇਹ ਅਖ਼ਬਾਰ ਇੱਕ ਵਿਹਾਰਕ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਸੀ, ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਕਸਰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸਨੂੰ ਜੇ.ਐਨ. ਸਾਹਨੀ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਭਣੋਈਏ, ਕੋਹਲੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਇਸਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਲੱਗਿਆ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ। ਇਹ ਅਖ਼ਬਾਰ ਉਦੋਂ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਪੰਡਿਤ ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਮਾਲਵੀਆ ਨੇ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਜੀ.ਡੀ. ਬਿਰਲਾ ਨੂੰ ਇਸਨੂੰ ਖਰੀਦਣ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਵਪਾਰਕ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ। ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ। ਜੀ.ਡੀ. ਬਿਰਲਾ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਵਪਾਰਕ ਉੱਦਮ ਨਾਲੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਖਰੀਦਿਆ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਦੇਵਦਾਸ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਕ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੰਪਾਦਕੀ ਦਫ਼ਤਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ ਕਨਾਟ ਸਰਕਸ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ ਗਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਇਸ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨੇ ਇੱਕ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸਰਕੂਲੇਸ਼ਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਦਿੱਲੀਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਆਦਤ ਬਣ ਗਈ: ਜਦੋਂ ਉਹ ਟਾਇਲਟ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੰਤੜੀਆਂ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਹਿੱਲਦੀਆਂ ਸਨ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਪਰ ਨਹੀਂ ਫੈਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਹ ਅਖ਼ਬਾਰ ਬਣ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਔਲਾਦ ਦਾ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਜ਼ੀਜ਼ਾਂ ਦੇ 'ਸਵਰਗੀ ਨਿਵਾਸਾਂ' ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ

ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਸਰਕੂਲੇਸ਼ਨ ਰਾਜਧਾਨੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਾਂ ਤੋਂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦੂਜੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਰਕੂਲੇਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।
ਜੀ.ਡੀ. ਬਿਰਲਾ ਦੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣ 'ਤੇ, 'ਦਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ, ਕੇ.ਕੇ. ਬਿਰਲਾ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਪਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇੱਛਾਵਾਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਦਾ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਰਜ਼ਨ ਰੋਡ (ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕਸਤੂਰਬਾ ਗਾਂਧੀ ਮਾਰਗ) 'ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸੰਗਮਰਮਰ ਅਤੇ ਪਲੇਟ ਗਲਾਸ ਦੀ ਇੱਕ ਬਹੁ-ਮੰਜ਼ਿਲਾ ਇਮਾਰਤ ਬਣਾਈ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ 'ਦਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਭਾਗ, ਸੰਪਾਦਕੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਦਫਤਰਾਂ ਲਈ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਸੰਭਾਲਿਆ, ਕੇ.ਕੇ. ਬਿਰਲਾ ਨੇ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸੇ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਅਖ਼ਬਾਰ ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੇ ਕੇ, ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤੀ ਦੇ ਕੇ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ - ਉਹ ਵੀ, ਹਲਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਕਿਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਸਰਕਾਰ ਨਾ ਬਣ ਜਾਵੇ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਸੰਪਾਦਕੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਖਵੇਂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦਾ ਦੋ-ਤਿਹਾਈ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਿੱਸਾ ਵਾਇਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪੇਪਰ ਦੁਆਰਾ ਭਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ; ਬਾਕੀ ਬਚੀ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿੱਚੋਂ, ਇੱਕ ਤਿਹਾਈ ਸਟੇਟ ਕੌਰਸਪੌਂਡੈਂਟਸ ਦੁਆਰਾ ਭੇਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਲਗਭਗ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ

ਅਨੁਕੂਲ ਸਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸਨ ਸਿਵਾਏ ਉਸ ਦੇ ਜੋ ਵਾਇਰ-ਸਰਵਿਸਿਜ਼ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸਨ, ਇੱਕ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਵਿੱਚ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਮੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿੱਚ ਦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਦੇ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਸਰਕੂਲੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਹਿਲਾ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਇਸਦੇ ਐਤਵਾਰ ਦੇ ਐਡੀਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਤੋਂ ਛੇ ਪੰਨੇ ਸਨ; ਇਸਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਐਡੀਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਅੱਧਾ ਪੰਨਾ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀਆਂ ਅਤੇ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਸੀ। ਇਹ ਉਥਲਾਂ, ਅੰਤਿਮ ਅਰਦਾਸਾਂ, ਭੋਗ ਸਮਾਰੋਹਾਂ ਅਤੇ ਵਿਛੜੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕੀਰਤਨਾਂ ਦੀਆਂ ਘੋਸ਼ਣਾਵਾਂ ਲਈ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਕਲੌਤਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਾੜਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਸਰਕੂਲੇਸ਼ਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੜ੍ਹਨਯੋਗ, ਸਟੇਟਸਮੈਨ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸੀ। ਐਚਟੀ ਦੀ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਚੁਣੌਤੀ ਦ ਟਾਈਮਜ਼ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਤੋਂ ਆਈ ਸੀ ਜੋ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਾਂਗ ਸੰਪੂਰਨ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਨੂੰ ਪਛਾੜਨ ਦੀਆਂ ਇਸਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਫਲ ਸਾਬਤ ਹੋਈਆਂ।
ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਦੇ ਕੁਝ ਉੱਘੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮੁਲਗਾਓਂਕਰ ਅਤੇ ਬੀ.ਜੀ. ਵਰਗੀਜ਼। ਸ਼੍ਰੀ ਮੁਲਗਾਓਂਕਰ, ਭਾਵੇਂ ਕੇ.ਕੇ. ਬਿਰਲਾ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਮਾਣਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਬੀ.ਡੀ. ਗੋਇਨਕਾ ਦੀ 'ਦਿ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ' ਲਈ ਲਿਖਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬੀ.ਜੀ. ਵਰਗੀਜ਼ ਕੇ.ਕੇ. ਬਿਰਲਾ ਦੀ ਪਸੰਦ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਹੁਤ ਸਿੱਧੇ ਅਤੇ ਅਡੋਲ ਸਾਬਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਨੌਜਵਾਨ ਅਤੇ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਹੀਰਨਮਯ ਕਾਰਲੇਕਰ, ਜੋ ਕਿ 'ਦ ਸਟੇਟਸਮੈਨ' ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਸੰਪਾਦਕ ਸਨ, ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਨੇ ਕੇ.ਕੇ. ਬਿਰਲਾ 'ਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸੰਪਾਦਕ ਰਹੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਰੇਅ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗੁਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ

ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜੋ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਬਿਹਤਰ ਪੂਰਤੀ ਕਰੇਗਾ, ਮੈਂ ਖੁਦ।
ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਭਰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸੰਪਾਦਕੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਕਿੰਨੀ ਮਿਲੇਗੀ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਮੈਂ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਿਆ, ਕੇ.ਕੇ. ਬਿਰਲਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗੱਤੇ 'ਤੇ ਟੰਗਿਆ ਇੱਕ ਟਾਈਪ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਨੀਤੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਹਿੱਸੇ ਵਾਂਗ ਪੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪਸੰਦ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਜਲਦੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। ਮੈਂ ਬਿਰਲਾ ਦੇ ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਮੇਜ਼ ਦੇਖੀ, ਉਸ ਸੋਫੇ ਦੇ ਕੋਲ ਜਿਸ 'ਤੇ ਉਹ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਇਸ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਨ ਜੋ ਉਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਾਇਨੇ ਰੱਖਦੀਆਂ ਸਨ: ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੇਣ ਅਤੇ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਦਾ ਨਿੱਜੀ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ, ਲਾਭ ਅਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦੀ ਗਣਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਜੇਬ ਕੈਲਕੁਲੇਟਰ, ਅਤੇ ਦੌਲਤ ਦੀ ਦੇਵੀ ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੀ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਫਰੇਮ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਤਸਵੀਰ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਬਾਰੇ ਜੋ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਉਹ ਪਸੰਦ ਆਇਆ। ਉਹ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਰੀਰ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਇੱਕ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸੂਟ ਅਤੇ ਟਾਈ ਪਹਿਨਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ, ਬਿਰਲਾ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਾਂਗ, ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਹਰ ਮਹਿਮਾਨ ਨੂੰ ਚਾਹ, ਕੌਫੀ ਅਤੇ ਬਿਸਕੁਟ ਪਰੋਸਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੱਕ ਦੇਖਦਾ ਸੀ।
ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਦਿਨ ਸਹਾਇਕ ਅਤੇ ਉਪ-ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸੂਚੀਆਂ ਨੂੰ ਘੋਖਣ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਇਆ। ਮੈਂ ਸੰਪਾਦਕੀ ਪੰਨੇ 'ਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਅਤੇ ਲੇਖਾਂ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ। ਮੈਂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿੱਚ ਕੀ ਸੁਧਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ? ਮੈਨੂੰ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਪਤਾ ਸੀ ਪਰ, ਦ ਨੈਸ਼ਨਲ ਹੈਰਾਲਡ ਨਾਲ ਥੋੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਬੇਕਾਰ ਕਾਰਜਕਾਲ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਲਗਭਗ 1,500

ਸੀ। ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਬਿਰਲਾ ਨੂੰ ਗਲਤ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਕੇ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਮਨਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਬਿਰਲਾ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਆਪਣਾ ਮਨ ਬਦਲ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮੌਕਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕੰਮ ਦਾ ਵੀ ਬੋਝ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਸੰਪਾਦਕ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋਵਾਂਗਾ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਜਗ੍ਹਾ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਲਈ ਕੋਈ ਡਿਪਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਬਿਰਲਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਐਨ.ਸੀ. ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਡਿਪਟੀ ਬਣਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਟਾਈਪਰਾਈਟਰ 'ਤੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਿਰਲਾ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ 'ਤੇ ਪਛਤਾਵਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ - ਇਸ ਲਈ, ਇਸਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ, ਬਿਰਲਾ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਨੂੰ ਮੈਨਿਨਜਾਈਟਿਸ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਦਿਲੋਂ ਨਾਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਸੀ; ਮੈਂ ਐਨ.ਸੀ. ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਦਿਲੋਂ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖ ਲਿਆ।
ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਿਆ, ਇਹ ਚਰਚਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਮੈਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਨੂੰ ਭਰ ਦਿਆਂਗਾ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਹੋਇਆ, ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਚਾਰ ਆਦਮੀਆਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸੀਨੀਅਰ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਭਰਤੀ ਕੀਤਾ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਵੀ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁਝ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਲਈ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਆਦਮੀ, ਮੇਰੇ ਨਿੱਜੀ ਸਕੱਤਰ, ਲਛਮਣ ਦਾਸ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸੀ। ਉਹ ਕੁਸ਼ਲਤਾ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ, ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਇੱਕ ਦੁਰਲੱਭ ਸੁਮੇਲ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਅਖ਼ਬਾਰ ਤੋਂ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਸਦਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ।
ਮੈਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕਈ ਸਾਲ ਪਿੱਛੇ ਜਾਣ ਦਿਓ। ਮੇਰਾ ਇਕਰਾਰਨਾਮਾ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ

ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸਮਾਂ ਆਵੇਗਾ, ਇਸਨੂੰ ਨਵਿਆਇਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਕੇ.ਕੇ. ਬਿਰਲਾ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਸਬੰਧ ਸੁਹਿਰਦ ਸਨ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਹ ਮੰਨਣ ਦਾ ਹਰ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਚੰਗਾ ਸੋਚਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਆਪ ਕਾ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣੇ ਕਾ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ?' - ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ? ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, 'ਬਿਰਲਾਜੀ, ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਜਾਓ ਮੈਂ ਨਿਗਮਬੋਧ ਘਾਟ ਮੈਂ ਹੋਂਗਾ' - ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨਘਾਟ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਉਹ ਮੁਸਕਰਾਇਆ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਅਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏ ਘੰਟਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾਯੋਗ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ।
ਮੇਰਾ ਇਕਰਾਰਨਾਮਾ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਐਕਸਟੈਂਸ਼ਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਸੀ। 'ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਸਿਰਫ਼ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਬਾਕੀ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਮਾਮਲੇ 'ਤੇ ਸੋਚਣ ਦਿਓ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਵਾਂਗਾ।'
ਮੈਂ ਬਿਰਲਾ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਡਿਪਟੀ, ਐਨ.ਸੀ. ਮੈਨਨ ਬਾਰੇ ਕੀ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਤਰੀਕਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸਮੇਤ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਥਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਸੀ। ਧਰ ਅਤੇ ਸਟਾਫ਼ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਖੁਦ ਇਸਦਾ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਸੰਪਾਦਕੀ ਲਿਖੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਮੇਨਕਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਲਾਈਨਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ, ਹਾਸ਼ੀਏ ਵਿੱਚ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਬੇਲੋੜੀਆਂ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਫ਼ਤਰ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ

ਮੇਨਕਾ ਦੇ ਦੋਸਤਾਨਾ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਮੈਟਰੋਪੋਲੀਟਨ ਕੌਂਸਲ ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣੀਆਂ ਸਨ। ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਵਜੋਂ ਇਸਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ।
ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਬਿਰਲਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਥੋੜ੍ਹਾ ਉਦਾਸ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਐਨ.ਸੀ. ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਮੰਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। 'ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪੈਸੇ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਉਸਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਹਨ ਪਰ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਮੌਕਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ,' ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ। 'ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ "ਮਲਿਸ ਕਾਲਮ" ਲਿਖਣਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖੋਗੇ। ਤੁਸੀਂ ਜੋ ਵੀ ਚਾਹੋ ਮੰਗ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਦੋਸਤ ਬਣੇ ਰਹਾਂਗੇ।'
ਮੈਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਦਬਾਅ ਅੱਗੇ ਝੁਕ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰੋਬ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਨੇ ਮੇਰਾ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਬੇਵਕੂਫ਼ ਵਿਚਾਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਕਿ ਦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਾੜਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਰਕੂਲੇਸ਼ਨ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਨਪੜ੍ਹ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਿਣਤੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਬਿਰਲਾ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਂਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇੰਟਰਵਿਊ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਮੀਡੀਆ ਵਿੱਚ ਹੰਗਾਮਾ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨਨ ਨੇ ਇੱਕ ਸੰਪਾਦਕੀ ਲਿਖੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਸੰਪਾਦਕ ਵਜੋਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜੋ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਆਦਤ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਆਜ਼ਾਦ ਲੋਡਰ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲਿਖਣਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਪੂਰੇ ਰੋਣ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਮਿਲਾ ਕਲਹਨ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਉਧਾਰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਰਵੱਈਏ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ

ਵੱਧ ਚਾਪਲੂਸੀ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨੋਟਿਸ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ 'ਮਲਿਸ ਕਾਲਮ' ਨਹੀਂ ਲਿਖਾਂਗਾ।
ਮੇਰਾ ਕਾਲਮ ਛਪਣ ਤੋਂ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ, ਕੇ.ਕੇ. ਬਿਰਲਾ ਦਾ ਇੱਕ ਦੂਤ ਮੇਰੇ ਘਰ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਅਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਲਈ ਆਪਣਾ ਕਾਲਮ ਲਿਖਣਾ ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਆਂ। ਮੈਂ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਬਸ਼ਰਤੇ ਕਿ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਐਲਾਨ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ 'ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਮੈਨਨ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਦੇਣ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਅਦਾਇਗੀ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਇੱਕ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿੱਚ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਕਿਤੇ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ 1980 ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਮੈਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਸਹੁੰ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਰ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਫਿਲਮ ਸਟਾਰ, ਨਰਗਿਸ ਦੱਤ ਦੇ ਨਾਲ ਵਾਲੀ ਸੀਟ ਅਲਾਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਦੂਜੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ: ਉਹ ਉਸਦੇ ਦਿੱਖ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਲਈ; ਮੈਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਸੀ ਜੋ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਾਇਨੇ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਛਾਪ ਛੱਡਾਂਗਾ। ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਸੀ।
ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸੰਸਦ ਗਈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਸਦਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾ ਭੁਪੇਸ਼ ਗੁਪਤਾ ਨੇ ਮੇਰੀ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਬਾਰੇ ਮਾੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਚਮਚਾ (ਲਟਕਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ) ਦੱਸਿਆ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਾਨਬੱਧ ਇੱਕ ਧਾਰਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰ ਦੁਆਰਾ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। 'ਇਸ ਧਾਰਾ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ, ਆਪਣੀ ਬੇਨਤੀ ਚੇਅਰਮੈਨ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭੇਜੋ। ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇਣਗੇ। ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ,' ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ। ਨਿਰਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ, ਮੈਂ ਉਸੇ ਦਿਨ ਚੇਅਰਮੈਨ ਹਿਦਾਇਤੁੱਲਾ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਬੇਨਤੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੋਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।
ਮੈਂ ਦੁਪਹਿਰ ਆਪਣੇ ਬਚਾਅ ਵਿੱਚ ਨੁਕਤਿਆਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਈ। ਮੈਂ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤਾ ਰੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ ਜੋ ਮੈਂ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ, ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੇਪਰਾਂ ਲਈ ਮੈਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਅਤੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਿਆ ਕਿ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਲਗਾਈ ਗਈ ਸੀ, ਮੈਂ ਲਗਭਗ ਇਕਲੌਤਾ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਇਸਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੈਸ 'ਤੇ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਲਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਡਵਾਨੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭੁਪੇਸ਼ ਗੁਪਤਾ ਆਪਣੇ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਇਤਰਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸਲੀਕੇਦਾਰ ਹੋਣਗੇ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਹਿਦਾਇਤੁੱਲਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਿਆਨ ਦੇਣ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ। ਮੈਂ ਹੌਲੀ, ਮਾਪੇ ਹੋਏ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਸਨਮਾਨਜਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ ਅਤੇ ਭੁਪੇਸ਼ ਗੁਪਤਾ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਕਿ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸੱਜਣ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਇਸਨੂੰ

ਵਾਪਸ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਖਜ਼ਾਨਾ ਬੈਂਚਾਂ ਨੇ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ। ਹਿਦਾਇਤੁੱਲਾ ਨੇ ਭੁਪੇਸ਼ ਗੁਪਤਾ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਸ ਕੋਲ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, 'ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹਰ ਸ਼ਬਦ 'ਤੇ ਕਾਇਮ ਹਾਂ; ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ।' ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਗੁੱਸਾ ਗੁਆ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਚੀਕਿਆ, 'ਤੁਸੀਂ ਕੋਈ ਸੱਜਣ ਨਹੀਂ ਹੋ; ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਘਟੀਆ ਹੋ।'
'ਕਮੀਨੇ ਗੈਰ-ਸੰਸਦੀ ਹੈ,' ਹਿਦਾਇਤਉੱਲਾਹ ਨੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿਹਾ, 'ਇਹ ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਤੋਂ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, "ਕੋਈ ਵੀ ਸੱਜਣ" ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ।'
ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨਿਆਂ 'ਤੇ ਚਮਚਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੇ ਸਦਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਆਪਣਾ ਕਰੀਅਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕਈ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸੇ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਹ ਚਿੱਟੀ ਪੱਗ, ਕਾਲਾ ਕੋਟ, ਧਾਰੀਦਾਰ ਪੈਂਟ ਅਤੇ ਚਮਕਦਾਰ ਪਾਲਿਸ਼ ਕੀਤੇ ਕਾਲੇ ਜੁੱਤੇ 'ਤੇ ਥੁੱਕਦੇ ਹੋਏ ਆਏ ਸਨ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿੰਨੇ ਸਾਲ ਮੈਂਬਰ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭਾਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬੇਰਹਿਮ ਗੁੱਸੇ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਸੰਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।
ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਸਾਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਫੌਜ ਦੁਆਰਾ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹਮਲਾ (ਜਿਸਨੂੰ 'ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂ ਸਟਾਰ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ) ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ, ਜਿਸਨੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾਈ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮਾਸੂਮ ਜਾਨਾਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ, ਅਤੇ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਵੀ। ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਨਤੀਜੇ ਆਏ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ 5,000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚਾਕੂ ਮਾਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਾਂ ਜ਼ਿੰਦਾ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੋਵਾਂ ਸਦਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਨਿਯਮਤਤਾ ਨਾਲ

ਉੱਠੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਅਕਾਲੀ ਮੈਂਬਰ ਸਨ, ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ, ਐਸ.ਜੀ.ਪੀ.ਸੀ. ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਜਗਦੇਵ ਸਿੰਘ ਤਲਵੰਡੀ ਅਤੇ ਬੀਬੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧੀ; ਦੋ ਸਿੱਖ, ਐਚ.ਐਸ. ਹੰਸਪਾਲ ਅਤੇ ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ, ਕਾਂਗਰਸ ਬੈਂਚਾਂ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਟੌਹੜਾ ਅਤੇ ਤਲਵੰਡੀ ਕਦੇ- ਕਦੇ ਹੀ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਟੌਹੜਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਅਨੁਵਾਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਮੁੱਦਿਆਂ ਜਾਂ ਤਰਕ ਨਾਲ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਚੀਕ-ਚਿਹਾੜਾ ਪਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਪੱਖਪਾਤ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।
ਹਾਲਾਤਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਬੁਲਾਰਾ ਬਣਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਜੋ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਕਾਨਵੈਂਟ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਹੰਸਪਾਲ ਦੀ ਖੂਨ ਦੀ ਕਮੀ ਵਾਲੀ, ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ। ਫਿਰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਬੈਂਚਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਿਰਾਫ ਦੀ ਗਰਦਨ ਜਿੰਨਾ ਲੰਬਾ ਨਾਮ ਵਾਲਾ ਹਾਥੀ ਵਰਗਾ ਨੌਜਵਾਨ - ਵਿਸ਼ਵਜੀਤ ਪ੍ਰਿਥਵੀਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਕਪੂਰਥਲਾ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਇੱਕ ਸਾਫ਼-ਮੁੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸਿੱਖ, ਨਾਲ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਸੀ; ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਬਿਨਾਂ ਸੋਚੇ ਸਮਝੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਮਤਭੇਦ ਪਾਇਆ ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪੱਤਰ ਬਣਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਸੀ।
ਅਕਾਲੀ ਤੰਗ-ਦਿਮਾਗ਼ ਵਾਲੇ ਕੱਟੜਪੰਥੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਸਨ, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਮਨ ਸਨ। ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਉਸ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨਾ ਜੋ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਨੈਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਲਤ ਸੀ ਅਤੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ

ਨਤੀਜਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬਾ (1966 ਵਿੱਚ) ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ 60 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਮੂਲੀ ਸੀਮਾ ਵਿਵਸਥਾ, ਦਰਿਆਈ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਵੰਡ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਤੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ - ਖਾਲਿਸਤਾਨ - ਦੀ ਮੰਗ ਦੇ ਬੀਜ ਪੁੰਗਰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਘਾਤਕ ਹੋਵੇਗਾ।
ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਅਕਾਲੀ ਆਗੂ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੇਰੇ ਪਹਿਲੇ ਛੋਟੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਪੜ੍ਹੇ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਇਸ ਵਿਚਾਰ 'ਤੇ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਹੈ ਕਿ, ਜੇਕਰ ਨੌਜਵਾਨ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਦਰ ਨਾਲ ਖਾਲਸਾ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ, ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਗੁਆ ਦੇਣਗੇ ਅਤੇ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂ ਬਣ ਜਾਣਗੇ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਆਉਂਦੇ, ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾਉਂਦੇ। ਮੈਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਦੇ ਧੂੜ ਭਰੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਕਈ ਘੰਟੇ ਬਿਤਾਏ। ਉਸਦੇ ਅਕਾਲੀ ਸਾਥੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਸਨ, ਮੈਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਜਲਦੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਬੰਦ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿਰਫ਼ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਸੀ, ਸਾਬਕਾ ਐਮ.ਪੀ., ਸਾਬਕਾ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਅਫਸਰ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗੁਰੂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਮਤਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਘਰ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਮੇਰੀ ਕਾਰ ਦਾ ਨੰਬਰ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ; ਇਹ ਇੱਕ ਆਮ ਅਭਿਆਸ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਮੇਰੇ ਚਾਚਾ ਉੱਜਲ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਸਨ, ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਖਾਣ

ਆਏ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਤੋਂ ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਤਾਰ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਚਰਚਾ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰੇਕ ਨੇ ਕੀ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਗੁਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ ਪਰ ਮੇਰੇ ਚਾਚਾ ਨੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਰਲਣ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦੇਣ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਧੁੰਦਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਮਰੋੜ ਕੇ ਕਿਹਾ, 'ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਿਸ 'ਤੇ ਮੈਂ ਭਰੋਸਾ ਕਰ ਸਕਾਂ; ਉਹ ਸਾਰੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਤਨਖਾਹ 'ਤੇ ਹਨ।'
ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਿਨ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੋਰਚਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਦਿਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਖ਼ਤ ਇਤਰਾਜ਼ ਸਨ। ਸਵੇਰੇ ਮੈਂ ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਭਾਜਪਾ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਮੈਂ ਅਕਾਲੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇਖਣ ਲਈ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ 20,000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿੱਖ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੰਜ ਤੋਂ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੋਲ, ਮੰਚ 'ਤੇ, ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਉੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਬੈਠੇ ਸਨ: ਸੰਤ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਲੌਂਗੋਵਾਲ, ਜਥੇਦਾਰ ਟੌਹੜਾ, ਸਾਬਕਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਬਾਦਲ, ਸਾਬਕਾ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਸਾਬਕਾ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਰਾਮੂਵਾਲੀਆ ਅਤੇ ਨਿਰਲੇਪ ਕੌਰ, ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੌਜੂਦਾ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ, ਰਜਿੰਦਰ ਕੌਰ। ਗਲੈਕਸੀ ਦਾ ਚਮਕਦਾ ਸਿਤਾਰਾ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਸਨ। ਟੌਹੜਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਾ ਦੇਖਿਆ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਲੈਣ ਲਈ ਦੋ ਆਦਮੀ ਭੇਜੇ। ਬਹੁਤ ਹੀ ਝਿਜਕ ਨਾਲ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਖਿੱਚਣ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਮਾਈਕ੍ਰੋਫ਼ੋਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੂਹਰਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਭਾਸ਼ਣ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਸੇਧਿਤ ਸਨ। ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਸਾਥੀ ਵੱਲ ਮੁੜਦੇ

ਹੋਏ ਅਤੇ ਪੁੱਛਦੇ ਸੁਣਿਆ, 'ਏਹ ਕੌਨ ਹੈ?' - ਉਹ ਕੌਣ ਹੈ? ਮੈਂ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਸੁਣਿਆ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਮੇਰੇ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਨਾਮ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਤ (ਸੰਤ) ਅਗੇਤਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇੱਕ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆਈ ਪ੍ਰੈਸਮੈਨ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਗਿਆਰ੍ਹਵੇਂ ਗੁਰੂ ਬਣਨ ਦਾ ਟੀਚਾ ਰੱਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। 'ਜੇ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਸੱਚਮੁੱਚ ਅਜਿਹਾ ਕਿਹਾ ਹੋਵੇ,' ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, 'ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਦੇਵਾਂਗਾ।' ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆਈ ਨੇ ਸਾਡੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਜਲਦੀ ਹੀ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਤੋਂ ਮੁਕਰ ਗਿਆ।
ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਬੈਠਣਾ ਬਹੁਤ ਦੁਖਦਾਈ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦਰਦ ਵਾਲੇ ਗੋਡਿਆਂ ਅਤੇ ਲੱਤਾਂ ਨੂੰ ਰਾਹਤ ਦੇਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਭੜਕੀਲਾ ਭਾਸ਼ਣ ਆਇਆ। ਭੀੜ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਲਈ ਚੀਕ ਉੱਠੀ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮਾਈਕ੍ਰੋਫ਼ੋਨ 'ਤੇ 'ਬੋਲੇ ਸੋ ਨਿਹਾਲ - ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ' ਦੇ ਗਰਜਦੇ ਜੈਕਾਰਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਆਇਆ। ਉਹ ਇੱਕ ਲੰਮਾ, ਪਤਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਨੱਕ, ਅੱਗ ਵਰਗੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਲੰਬੀ, ਵਗਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਤੀਰ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਇੱਕ ਬੈਂਡੋਲੀਅਰ ਉਸਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿੱਚ ਦੌੜਿਆ। ਉਸਦੇ ਹੋਲਸਟਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਿਸਤੌਲ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਫੁੱਟ ਲੰਬਾ ਕਿਰਪਾਨ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਭਾਸ਼ਣ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਸੀ। 'ਮੈਂ ਇਸ ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਜੋ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਹੈ,' ਉਸਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। 'ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ 'ਦਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼' ਨਾਮਕ ਕਿਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਹੈ। ਮੈਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲ ਸਕਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ

ਵਿਚਕਾਰ ਨਫ਼ਰਤ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਝੂਠ ਹੈ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਪਿੰਡ-ਪਿੰਡ ਜਾ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ ਕੱਟਣੀਆਂ ਬੰਦ ਕਰਨ, ਅਫੀਮ ਲੈਣ ਅਤੇ ਤੰਬਾਕੂ ਪੀਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਨ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਬਪਤਿਸਮਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।' ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਦੇ ਜੈਕਾਰੇ ਲੱਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਗਰਮਜੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਉਤਰ ਆਇਆ। 'ਜੇ ਮੇਰਾ ਰਾਹ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਕਰਦਾ ਜੋ ਹਰ ਸ਼ਾਮ ਵਿਸਕੀ-ਸ਼ਿਸਕੀ ਪੀਂਦੇ ਹਨ? ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਛਿੜਕ ਕੇ ਖੂਨੀ ਜਥੇ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾ ਦਿੰਦਾ।' ਇਸ ਐਲਾਨ ਦਾ ਸਵਾਗਤ 'ਬੋਲੇ ਸੋ ਨਿਹਾਲ - ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ' ਦੇ ਲੰਬੇ ਨਾਅਰੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਵਿਡੰਬਨਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਰੋਤੇ ਜਾਟ ਸਿੱਖ ਸਨ ਜੋ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਲਤ ਲਈ ਬਦਨਾਮ ਸਨ। ਮੈਂ ਬਾਦਲ ਅਤੇ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਮੁੜਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਸਕਾਚ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, 'ਜੋ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਪੁਲਿਸ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਇਹ ਬੰਦਾ ਇੱਕ ਮਾਚਿਸ ਦੀ ਤੀਲੀ ਨਾਲ ਕਰੇਗਾ।' ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ।
ਮੇਰਾ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਜਨਰਲ ਸ਼ਾਹਬੇਗ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਇੱਕ ਹੋਰ ਲੰਬਾ, ਪਤਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਲੰਬੀ, ਸਲੇਟੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਿੱਚ ਮੁਕਤੀ ਬਾਹਿਨੀ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਕਲੀਨ-ਸ਼ੇਵ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਨਕਦੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ, ਇੱਕ ਵੀ ਅਪਵਾਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਅਕਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰਾਂ ਅਤੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਾਂ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਵਹਾਰ ਲਈ ਨਿੱਜੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲ 10,000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕ ਸਨ।

ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀਆਂ ਤੰਗ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਕਾਲੀ ਜਲੂਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ- ਪਿੱਛੇ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਬੱਸਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਬੇੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਲਈ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਟੌਹੜਾ, ਬਾਦਲ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਸ਼ਾਹਬੇਗ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸਨ। ਇਹ ਇੱਕ ਸੁਚੱਜਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ। ਉਹ ਆਦਮੀ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਗਏ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤੋਂ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਖਾਣਾ ਪਰੋਸਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਿਹਲ ਵਿੱਚ ਬੱਸਾਂ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ 'ਕੁਰਬਾਨੀ' 1920 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਨਾਟਕ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅਕਾਲੀ ਵਲੰਟੀਅਰਾਂ ਨੂੰ ਸਟੀਲ ਦੀਆਂ ਡੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਕੁੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੰਬੇ ਵਾਲਾਂ ਤੋਂ ਘਸੀਟ ਕੇ ਹੱਥਕੜੀਆਂ ਅਤੇ ਲੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।
ਮੈਂ ਦੇਰ ਸ਼ਾਮ ਆਪਣੇ ਹੋਟਲ ਵਾਪਸ ਆਇਆ। ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਮੂਡ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ, ਜੋ ਕਿ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬਾਦਲ, ਬਲਵੰਤ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਬਿਠਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਦੀ ਲੜਾਈ - ਧਰਮ ਯੁੱਧ - ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਵਾਰਥੀ ਸੱਤਾ-ਖੋਰੀ ਸੀ, ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ। ਮੈਨੂੰ ਉਦਾਸੀ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਹੀ ਤਰੀਕਾ ਪਤਾ ਹੈ: ਸਕਾਚ ਦੇ ਦੋ ਸਖ਼ਤ ਪੈੱਗ।

ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲਾ ਇਕੱਲਾ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਗੁੱਸਾ ਮੈਨੂੰ ਭੜਕਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਐਸ.ਐਲ. ਖੁਰਾਣਾ ਨਾਲ ਵੀ ਤਲਵਾਰਾਂ ਵੱਟਣੀਆਂ ਪਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਦੇ ਜਨਰਲ ਮੈਨੇਜਰ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੇਰੇ

ਨਿਰਾਸ਼ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੁੱਸੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਹ ਕੇ.ਕੇ. ਬਿਰਲਾ ਵਿਰੁੱਧ ਬਦਲਾਖੋਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਸਨੇ ਬਿਰਲਾ ਦੇ ਕੁਝ ਵਪਾਰਕ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪੂਰਵਗਾਮੀ ਦੁਆਰਾ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਖੁਰਾਨਾ ਨੂੰ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਵਜੋਂ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ 'ਮਲਿਸ' ਕਾਲਮ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਫਾਇਦੇ ਬਾਰੇ ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਉਪ ਰਾਜਪਾਲ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਯੋਗ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਹੀ ਮੌਕੇ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜੋ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮਾਲਕ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਖਾਈ ਸੀ। ਖੁਰਾਨਾ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਮਾਮਲਾ ਪ੍ਰੈਸ ਕੌਂਸਲ ਕੋਲ ਲੈ ਜਾਇਆ, ਰਾਜ ਦੇ ਅਟਾਰਨੀ-ਜਨਰਲ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ, ਅਤੇ ਮਦਰਾਸ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਵਕੀਲਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਲੜੀ, ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਖਰਚੇ 'ਤੇ, ਆਪਣਾ ਕੇਸ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ। ਮੇਰੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਨੇ ਕੀਤੀ ਜੋ ਬਿਰਲਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਥਾਈ ਵਕੀਲ ਸਨ। ਕੇਸ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੱਕ ਚੱਲਿਆ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰੈਸ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਾਂਗ, ਇੱਕ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋਇਆ: ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਨੇ ਕੁਝ ਲਾਈਨਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਸਦਾ ਇਰਾਦਾ ਰਾਜਪਾਲ ਖੁਰਾਨਾ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।
ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੋਆ ਦਾ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਠਿਆ। ਦਰਦੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਹਫਤਾਵਾਰੀ ਅਖ਼ਬਾਰ, ਲਿਬਰੇਟਰ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅੱਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਰੀਬੀ ਦੋਸਤ, ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇੱਕ ਆਟੋਮੋਬਾਈਲ ਜਰਨਲ ਦੇ ਇੱਕ ਅੱਖ ਵਾਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸੰਪਾਦਕ ਦੁਆਰਾ ਦਾਇਰ ਕੀਤੇ ਤਲਾਕ ਦੇ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਸਹਿ-ਜਵਾਬਦੇਹ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਦਰਦੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਤਲਾਕ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਸਿੱਖ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਧੀ ਨੂੰ ਗੋਦ ਲੈ ਲਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਲਈ ਗਠਿਤ ਦਾਸ ਕਮਿਸ਼ਨ (ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ) ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਦਰਦੀ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਬੂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਸਭਾ ਲਈ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰਕੇ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਪਰ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ, ਇਸਨੂੰ ਚਾਰ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਰਾਜ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਨੇ ਉਸਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਲਗਭਗ 6,000 ਭਜਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਮਿਹਨਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਭਾਸ਼ਣ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹੁਣ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਲਵੇ। ਏਆਈਆਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਆਖਰੀ ਸਜ਼ਾ ਵਾਲੇ ਵਾਕ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ; ਦਰਦੀ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਪਰ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਆਲੋਚਨਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਅਨੁਵਾਦ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਸਵੀਡਨ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਖੰਡਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਦਰਦੀ ਲਈ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਅਤੇ ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਲਈ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਰਾਤ 9 ਵਜੇ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਐਲਾਨ ਸੁਣਿਆ। ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਂ ਦਰਦੀ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ

ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਇੱਕ ਝੂਠ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਕਦੇ ਵੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੁਆਰਾ ਰਿਲੀਜ਼ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸਨੂੰ 'ਇਹ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ' ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਿਦਵਾਨ ਵਜੋਂ ਦਾਰਦੀ ਦੀ ਸਾਖ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ: ਇਹ ਗੱਲ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਲਗਭਗ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਸੀ।
ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਛੇ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਦਰਦੀ ਇੱਕ ਪੂਰਬੀ ਯੂਰਪੀਅਨ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਾਜਦੂਤ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਉਸਨੇ ਪੋਪ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਯਿਸੂ ਮਸੀਹ 'ਤੇ ਲਿਖੀ ਇੱਕ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇੱਕ ਕਾਪੀ ਭੇਟ ਕੀਤੀ। ਪੋਪ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਫੋਟੋਆਂ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਿਰਫ ਮੈਂ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਦਰਦੀ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲਿਆ! ਪਰ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਬਾਰੇ ਜੋ ਵੀ ਕਿਹਾ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਆਦਮੀ ਲਈ ਈਰਖਾ ਵਜੋਂ ਖਾਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਦਰਦੀ ਨੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਖਰੀਦੀ, ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਘਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਚੰਗਾ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਵੰਡ ਦੀ ਪੂਰਵ ਸੰਧਿਆ 'ਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਜਿਨਾਹ, ਕਾਂਗਰਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚ ਨਿਭਾਈ ਗਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਲੜੀ ਲਿਖੀ। ਇਹ ਉਸਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾਵਾਂ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਖ਼ਤ ਇਤਰਾਜ਼ ਸਨ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਹਾਮੀ ਭਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਦਰਦੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ

ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਹਨ, ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਰਾਜਪਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਦਰਦੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੋਆ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਰਾਜ ਭਵਨ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ। ਆਪਣੇ 'ਮਾਲਿਸ' ਕਾਲਮ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਦਰਦੀ ਦੇ ਕਰੀਅਰ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਬਿਮਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੋਈ ਬੁਖਲਾਹਟ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸ਼ੇਖ ਸਾਦੀ ਦੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰੀ ਲਾਈਨਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ:
ਸਨਾ-ਏ-ਖੁਦ ਬਖੁਦ ਗੁਫ਼ਤਾਨ
ਅਤੇ ਜ਼ੈਬਾਦ ਮਰਦ-ਏ-ਉਹ
ਚੁਨ ਜ਼ਾਨ ਪਿਸਤਾਨ-ਏ-ਖੁਦ ਮਾਲਦ
ਸੁਆਦੀ ਥੈਂਕਸਗਿਵਿੰਗ ਬੇਕਰੀ ਕਿੱਥੇ ਹੈ?
(ਇਹ ਕਿਸੇ ਸਿਆਣੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਸ਼ੋਭਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ)
ਆਪਣੀ ਜੀਭ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਪਣੀ ਉਸਤਤ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਲਈ।
ਔਰਤ ਕਿਹੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ?
ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰਗੜਦੀ ਹੈ?)

ਦਰਦੀ ਨੇ ਬਿਰਲਾ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ। ਬਿਰਲਾ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਦਰਦੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਡੇਢ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਹਰਜਾਨੇ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਨੋਟਿਸ ਭੇਜਿਆ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੈਸ ਕੌਂਸਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਆਪਣੀ ਖੁਦ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਸਕਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਖੁਰਾਨਾ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਦੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਵੀ। ਕਈ ਸੁਣਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪ੍ਰੈਸ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਜਸਟਿਸ ਗਰੋਵਰ ਨੇ ਇੱਕ ਸਮਝੌਤਾ ਫਾਰਮੂਲਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕੇਸ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਦਾਰਡੀ ਮੈਨੂੰ ਮਰਿਆ ਹੋਇਆ ਦੇਖਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰੇਗਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਓਰੀਐਂਟ ਲੌਂਗਮੈਨ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਬੋਰਡ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਲਈ ਗੋਆ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਦੋ ਸਾਥੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜੋ ਸਥਾਨਕ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਮਿਲਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਦਾਰਡੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਗੋਆ ਵਿੱਚ ਹਾਂ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਹੋਟਲ ਦੀ ਲਾਬੀ ਵਿੱਚ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਆਵਾਜਾਈ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਰਾਜ ਭਵਨ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇੱਕ ਫੋਨ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਰਿਸੈਪਸ਼ਨਿਸਟ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਕਹੇ ਕਿ ਮੈਂ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਤਾਂ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਵੀ.ਆਈ.ਪੀ. ਲਾਉਂਜ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਜਨਤਕ ਲਾਉਂਜ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਜਿੰਨੀ ਜਲਦੀ ਹੋ ਸਕੇ ਫੋਨ ਕਰਾਂਗਾ। ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ ਰਾਜਪਾਲ ਦਾ ਏ.ਡੀ.ਸੀ. ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ.ਆਈ.ਪੀ. ਲਾਉਂਜ ਵਿੱਚ ਬੈਠਣ ਅਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। 'ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਗੁਆ ਦੇਵਾਂਗਾ,' ਉਸਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਦਾਰਡੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਰਾਜ ਭਵਨ ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਰਗਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਆਦਿ, ਆਦਿ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਜਵਾਬ ਦੇਵਾਂ ਜੋ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਆਦਮੀ ਪ੍ਰਤੀ ਇੰਨਾ ਮਿੱਠਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਉਸਦੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰਹਿਮ ਦੇ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।
ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਗਾਲੈਂਡ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਵਜੋਂ ਤਬਾਦਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹੀ ਹਾਲ ਸੀ। ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਜਮੀਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕੋਹਿਮਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਸਮਸ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਕ੍ਰਿਸਮਸ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਵੱਡਾ ਡਿਨਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਦਰਦੀ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ। ਉਹ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲੇ

ਪਹਿਲੇ ਮਹਿਮਾਨ ਸਨ। ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਗਲੇ ਲਗਾਇਆ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਦਰਦੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਿੰਨੀ ਉਤਸੁਕ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਦੀਮਾਪੁਰ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੌਫੀ ਪੀਈਏ। ਅਸੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਹਿਰਦ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਸਾਡੇ ਲਈ ਸੜਕ ਦੇ ਇੱਕ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਿੱਸੇ 'ਤੇ ਦੀਮਾਪੁਰ ਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਰਫ ਫੌਜ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਦੀਮਾਪੁਰ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਠਹਿਰਨ ਲਈ। ਮੈਂ ਦਰਦੀ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਫਾਰ ਫ੍ਰੀਡਮ ਆਫ਼ ਇਨਫਰਮੇਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਆਯੋਜਿਤ ਇੱਕ ਸਮਾਗਮ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜ ਮੀਡੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ 25,000 ਰੁਪਏ ਦੇ ਚੈੱਕ ਦਿੱਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਦਰਦੀ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲਈ ਆਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉੱਥੇ ਸਿਰਫ਼ ਮੈਨੂੰ ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਦੇਖਣ ਲਈ ਆਇਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਦਰਦੀ ਦੀ ਦਿਲ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਕਾਰਨ ਅਚਾਨਕ ਮੌਤ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸੀ ਕਿ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਵਿੱਚ ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਛਪਦੇ ਆਪਣੇ ਕਾਲਮ 'ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ' ਲਈ ਕੀ ਲਿਖਾਂ। ਮੈਂ ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ 'ਤੇ ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਲਿਖਿਆ। ਉਹ ਉਸ ਕਬੀਲੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜੇਤੂ ਬਣ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।
ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਵਜੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸੱਚਮੁੱਚ ਇੱਕ ਸਥਾਨ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਲੇਖ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮੇਰੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਬੀ.ਐਮ. ਸਿਨਹਾ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ 'ਤੇ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਲੇਖ ਸੀ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜੱਜਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਵਕੀਲਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕੀਤੀ, ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਵਿਤਕਰਾ ਕੀਤਾ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਪੇਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਭਿਆਸਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦਰਮਿਆਨੇ ਯੋਗਤਾ ਵਾਲੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਬੈਂਚ ਵਿੱਚ ਉੱਚਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਲੇਖ ਸਾਡੀ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ

ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਨੀ ਪਾਲਖੀਵਾਲਾ, ਸੋਲੀ ਸੋਰਾਬਜੀ ਅਤੇ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ ਆਰ.ਐਸ. ਨਰੂਲਾ ਵਰਗੇ ਉੱਘੇ ਵਕੀਲ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਕਿ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾੜੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਇਸਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਲਈ ਨੋਟਿਸ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਦਰਜਨਾਂ ਵਕੀਲਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਮੁਫ਼ਤ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ। ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਸੱਚਾਈ ਕੋਈ ਬਚਾਅ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਆਪਕ ਜਨਤਕ ਹਿੱਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਲੇਖ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗ ਕੇ ਆਪਣੀ ਬੇਅਦਬੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਸੁਣਵਾਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਰੀਕ ਤੱਕ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਦੋਂ ਨਾਨੀ ਪਾਲਖੀਵਾਲਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਹੋਵੇਗੀ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਤਰੀਕ ਤੈਅ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਨਾਨੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨੇ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਉਣ ਬਾਰੇ ਦੁਬਾਰਾ ਸੋਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਤਕਨੀਕੀ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੇਸ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।
ਫਿਰ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੇ ਬੀ.ਐਮ. ਸਿਨਹਾ ਅਤੇ ਦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਜਨਰਲ ਮੈਨੇਜਰ, ਡਾ. ਰਾਜਹੰਸ (ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਸਭਾ ਮੈਂਬਰ) ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਨੂੰ ਤਲਬ ਕੀਤਾ। ਸਾਡਾ ਬਚਾਅ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਸੀ। ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਕਮਰਾ ਵਕੀਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਸਟਿਸ ਕਾਟਜੂ (ਬੀ.ਐਮ. ਸਿਨਹਾ ਦੇ ਲੇਖ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ) ਅਤੇ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇੱਕ ਜੱਜ ਨੇ ਬੈਂਚ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ। ਕਾਟਜੂ ਨੇ ਰੇਅ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਕਿ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਯੋਗ ਮੁਆਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਮੰਗਦੇ, ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਭੇਜ ਦੇਣਗੇ। ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਖੜ੍ਹੇ ਵਕੀਲਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹਾਰ ਨਾ ਮੰਨਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਰੇਅ ਨੇ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਮਾਮਲੇ 'ਤੇ ਸੋਚਣ ਲਈ ਸਮਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਸਾਨੂੰ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ: ਇਹ ਇੱਕ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਯੋਗ ਮੁਆਫ਼ੀ ਜਾਂ ਨੈਨੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਦਿਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਰੇਅ ਸਾਨੂੰ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ਮਾਨਤ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਮੱਧ ਸੀ ਅਤੇ ਮੱਛਰ-ਚੂਹਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਉਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਮੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਬੀ.ਐਮ. ਸਿਨਹਾ ਆਪਣੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ 'ਤੇ ਅੜੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਣ ਨਾਲੋਂ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਨਗੇ। ਰੇਅ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਦਾਲਤ ਇੱਕ ਦੀ ਮੁਆਫ਼ੀ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ ਅਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਅਤੇ ਰਾਜਹੰਸ ਨੇ ਸਿਨਹਾ ਨੂੰ ਮਨਾ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦ ਨਾ ਕਰਨ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਰਤ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗੀ, ਪਰ ਇਸ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕਿ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨਾਲ ਬਦਬੂਦਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਬੇਨਕਾਬ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।
ਮੈਨੂੰ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਦਿਓ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਨੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ (1980-3) ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦਬਦਬਾ ਬਣਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵਧਦੀ ਬਗਾਵਤ ਦੇਖੀ ਗਈ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਨਾਮਜ਼ਦ ਮੈਂਬਰ ਤੋਂ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਬੋਲਣ ਦੀ ਆਮ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀ।
ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਹਲਕੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਕਾਰਵਾਈ ਸਵੇਰੇ 11 ਵਜੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਾਲ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਤਾਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਦਨ ਪੂਰਾ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਵਾਲ ਇਕਸਾਰ ਨਿਯਮਤਤਾ ਨਾਲ ਆਏ। ਇੱਕ ਜੋ ਕਦੇ ਵੀ ਸੈਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ ਸੀ ਉਹ ਸਾਫਟ ਡਰਿੰਕਸ ਬਾਰੇ ਸੀ: ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲੱਤਾਂ ਮਾਰੀਆਂ - ਰਮੇਸ਼ ਚੌਹਾਨ ਦਾ ਲਿਮਕਾ ਬਨਾਮ ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੈਂਪਾ ਕੋਲਾ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਮੈਂਬਰ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਮੈਂਬਰ ਸਪਲੀਮੈਂਟਰੀ ਦੇ ਜਮਾਂਦਰੂ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਠਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਨੂੰ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਰਡਰ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਉਠਾਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਪੋਰਟਲੀ ਪਿਲੂ ਮੋਦੀ ਵਰਗੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ ਜੋ ਕਾਰਵਾਈ 'ਤੇ ਚੱਲਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਹ ਤਿਆਰ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਾਸਾ ਮਚਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂੜੀਵਾਦੀ, ਅਮਰੀਕੀ ਪੱਖੀ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ 'ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਦੇਸ਼ਭਗਤ' ਹੋਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਦਨ ਵਿੱਚ 'ਮੈਂ ਸੀ.ਆਈ.ਏ. ਏਜੰਟ ਹਾਂ' ਲਿਖਿਆ ਇੱਕ ਤਖ਼ਤੀ ਪਹਿਨ ਕੇ ਆਇਆ। ਚੇਅਰਮੈਨ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇਸਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕੀਤਾ, ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ‘ਮੈਂ ਹੁਣ ਸੀ.ਆਈ.ਏ. ਏਜੰਟ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ’। ਜਿਸ ਮੈਂਬਰ ਨੇ ਪਿਲੂ ਮੋਦੀ ਨੂੰ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਲਈ ਸੀ, ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉੱਚੀ- ਉੱਚੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਮੈਂਬਰ ਜੇ.ਸੀ. ਜੈਨ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਸੂਈਆਂ ਮਾਰਦੇ ਰਹੇ, ਤਾਂ ਪਿਲੂ ਆਪਣਾ ਗੁੱਸਾ ਗੁਆ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਚੀਕਿਆ, ‘ਭੌਂਕਣਾ ਬੰਦ ਕਰੋ!’ ਜੈਨ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਚੀਕਿਆ, ‘ਸਰ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕੁੱਤਾ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੈਰ-ਸੰਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ।’ ਚੇਅਰਮੈਨ ਹਿਦਾਇਤੁੱਲਾ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ, ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ, ‘ਇਹ ਰਿਕਾਰਡ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗਾ।’ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਹਟਣ ਲਈ, ਪਿਲੂ ਮੋਦੀ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, ‘ਠੀਕ ਹੈ, ਫਿਰ ਰੌਲਾ ਪਾਉਣਾ ਬੰਦ ਕਰੋ।’ ਜੈਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ। ਇਹ ਰਿਕਾਰਡ 'ਤੇ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਉਪਗ੍ਰਹਿ ਔਰਬਿਟ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵਧਾਈ ਦੇਣ ਲਈ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਦੇ ਦੌਰ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਿਲੂ ਮੋਦੀ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀਆਂ ਤਾਰੀਫ਼ਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲ ਮੁੜ ਕੇ ਕਿਹਾ, ‘ਮੈਡਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ

ਧੰਨਵਾਦੀ ਹੋਵਾਂਗਾ ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਸਮਝਾ ਸਕੋ ਕਿ ਸਾਡੇ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਕਿਉਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।
ਕੁਝ ਬੈਕ-ਬੈਂਚਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਚੀਕਣਾ ਅਤੇ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਇਸ਼ਾਰੇ ਕਰਨਾ ਆਪਣੇ ਸੰਸਦੀ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਿੱਸਾ ਸਮਝਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰੌਲਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮਹਿਲਾ ਮੈਂਬਰ ਸਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਲਿੰਗ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਦੂਰ ਦੇ ਸੰਕੇਤ 'ਤੇ ਵੀ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਦਿੱਲੀ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਗੈਂਗਸਟਰਾਂ ਦੀ ਮੂਰਖ, ਮਾਇਆ ਤਿਆਗੀ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਬਲਾਤਕਾਰ 'ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹਿਲਾ ਮੈਂਬਰ, ਜੋ ਛੋਟੀ, ਮੋਟੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੋਟੀਆਂ ਐਨਕਾਂ ਲਗਾਉਂਦੀ ਸੀ, ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਕਿਹਾ। 'ਹਰ ਰੋਜ਼ ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਜਾਂ ਉੱਥੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਬਾਰੇ ਸੁਣਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਹਰ ਸਮੇਂ ਬਲਾਤਕਾਰ, ਬਲਾਤਕਾਰ, ਬਲਾਤਕਾਰ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ?'
ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬੈਠੀ ਨਰਗਿਸ ਦੱਤ ਆਪਣੀ ਸੀਟ ਤੋਂ ਉੱਠੀ ਅਤੇ ਚੀਕ ਕੇ ਬੋਲੀ, 'ਤੂੰ ਇੰਨੀ ਚਿੰਤਾ ਕਿਉਂ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈਂ? ਕੋਈ ਵੀ ਕਦੇ ਵੀ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ।' ਇਹ ਇੱਕ ਅਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਦੀ ਦਿਖਣ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਇੱਕ ਬੇਰਹਿਮ ਟਿੱਪਣੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।
ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜੀਵੰਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੋ ਹੋਇਆ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪਰੰਪਰਾ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਚੀਜ਼ ਸੀ: ਜ਼ੀਰੋ ਆਵਰ। ਇਹ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਫ਼ਤ ਹੈ। ਇੱਕ ਦਰਜਨ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਰੌਲਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੈ। ਚੇਅਰਮੈਨ ਅਕਸਰ ਆਪਣੇ ਚੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਡਿਪਟੀਆਂ ਨੂੰ ਹੰਗਾਮੇ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਰੌਲਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਦਨ ਦੀ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ

ਕਾਗਜ਼ ਰੱਖਣ ਲਈ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਲਈ ਮੁੱਦੇ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮੈਂਬਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਦਨ ਜਲਦੀ ਖਾਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੈਸ ਗੈਲਰੀ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਕੋਈ ਜਿਸਦਾ ਦਿਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸੈਂਟਰਲ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਚਾਹ ਜਾਂ ਕੌਫੀ ਲਈ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਤਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੰਭੀਰ ਕਾਰੋਬਾਰ ਲਈ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ - ਗੱਪਾਂ ਅਤੇ ਫੈਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਘੁਟਾਲੇ। ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਦਨ ਦੀਆਂ ਮਹਿਲਾ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਦਾ ਪਰਦਾਫਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ, ਜੋ ਕਦੇ ਵੀ ਸੈਂਟਰਲ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਈਆਂ, ਕੋਲ ਮੁਖਬਰ ਸਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਸਕਣ ਕਿ ਮੈਂਬਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ।
ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਅਧੀਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਬਹਿਸ ਸੰਸਦ ਦੀ ਇੱਕ ਨਿਯਮਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਬਣ ਗਈ। ਅੱਤਵਾਦ ਨੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਇਸਦੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਆਪਣੇ ਤੰਬੂ ਫੈਲਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਹਿੰਦੂਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਹੋਰ ਵੀ ਤਿੱਖੇ ਅਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਭਰੇ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਧੀ ਜਾਂ ਬਾਹਮਣੀ - ਉਹ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਧੀ ਜਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਔਰਤ - ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਧੋਤੀਆਂ, ਟੋਪੀਆਂ ਵਾਲੇ ਸਨ - ਉਹ ਜੋ ਧੋਤੀਆਂ ਅਤੇ ਟੋਪੀਆਂ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਹਰ ਸਿੱਖ ਨੂੰ 32 ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ, 31 ਨਹੀਂ, 33 ਨਹੀਂ - ਸਿਰਫ 32 ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ (ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ)। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਹੋਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਕਤਲੇਆਮ ਪਾਗਲ ਵਜੋਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਹ ਨਫ਼ਰਤ ਭਰੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ, ਜੋ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਨਾਮਾਤਰ ਮੁਖੀ ਸਨ, ਨੂੰ ਐਸ.ਜੀ.ਪੀ.ਸੀ. ਦੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ

ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲਿਆ। ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨਾਲ ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ: ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਤੋਂ ਨਾਖੁਸ਼ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਸੀ। ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਅੰਗ ਰੱਖਿਅਕਾਂ ਕੋਲ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਗੂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਸਨੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਬਾਰੇ ਮਾੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਕਿਉਂ ਦਿੱਤੀ। ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, 'ਓ ਤੈ ਸਦਾ ਡੰਡਾ ਹੈ' - ਉਹ ਸਾਡਾ ਡੰਡਾ ਹੈ [ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ]। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਤਣਾਅ ਵਧਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ 'ਤੇ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਵਧਦੀ ਗਈ, ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸਦੇ ਵਿਕਲਪ ਬੰਦ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ; ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਫੜਨਾ ਪਿਆ (ਉਸਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਤਲ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਸੰਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਰਿਹਾਅ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ)। ਹੁਣ ਤੱਕ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਫੌਜੀ ਸਲਾਹਕਾਰ, ਜਨਰਲ ਸ਼ਾਹਬੇਗ ਸਿੰਘ, ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਰਸੋਈ ਲਈ ਰਾਸ਼ਨ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਟਰੱਕਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਤਸਕਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਨਾਲ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਹਿੰਸਕ ਟਕਰਾਅ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅਟੱਲ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਈ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਮੈਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਫੌਜ ਭੇਜਣ ਵਿਰੁੱਧ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪੂਰੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਭੜਕਾਏਗਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਜਾਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਬੇਪਰਵਾਹ ਸਨ। 'ਤੁਸੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ,' ਮੈਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਪੀ.ਸੀ. ਸੇਠੀ, ਇੱਕ ਸ਼ਾਂਤੀ- ਪ੍ਰੇਮੀ ਜੈਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ। 'ਉਹ ਸਿੰਗਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਵਾਂਗ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।' ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਲ੍ਹਣੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਤੈਨੂੰ ਸਾਰੇ

ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਡੰਗ ਮਾਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।' ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਫੌਜ ਭੇਜਣ ਦਾ ਕੋਈ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਵੀ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਾਰ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕੀਤਾ।
ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦੋਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ 'ਤੇ ਆਈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਫੌਜ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਕੌਣ ਸਨ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ, ਅਰੁਣ ਨਹਿਰੂ, ਅਰੁਣ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦਿਗਵਿਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਅਣਜਾਣ ਹੈ ਕਿ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਕਿਸਨੇ ਚੁਣੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਸ਼ਾਸਨ ਅਧੀਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਕਰਨ ਲਈ ਫੌਜ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਆਈ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਜੀ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਧੁੰਦਲਾ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਰਵਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ 5 ਜੂਨ 1984 ਨੂੰ ਦਿਨ ਵਜੋਂ ਚੁਣਿਆ। ਇਹ ਹਰਿ ਮੰਦਰ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਗੁਰੂ ਅਰਜੁਨ ਦੀ ਬਰਸੀ ਸੀ, ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਲੱਖਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ 'ਤੇ ਆਉਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸੀ। ਨਾ ਹੀ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਵਿਕਲਪਿਕ ਤਰੀਕਿਆਂ 'ਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਸਾਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਮਾਂਡੋਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ; ਮੰਦਰ ਕੰਪਲੈਕਸ ਨੂੰ ਘੇਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ; ਅੰਦਰਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਸਨਾਈਪਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁੱਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਦਿਨ ਹੋਰ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ, ਪਰ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੂਨ-ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ।
ਹਾਲਾਂਕਿ, ਫੌਜ ਨੇ ਟੈਂਕਾਂ, ਬਖਤਰਬੰਦ ਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਡੱਡੂਆਂ ਨਾਲ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਹੈਲੀਕਾਪਟਰ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਲਈ ਉੱਪਰ ਉੱਡ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਈ ਲੜਾਈ ਦੋ ਦਿਨ ਅਤੇ ਰਾਤਾਂ ਤੱਕ ਚੱਲੀ। ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 5,000 ਆਦਮੀ, ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਟੈਂਕਾਂ ਤੋਂ ਚਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਭਾਰੀ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਮਲਬੇ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਿਆ; ਕੇਂਦਰੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ ਜਿਸਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਲੜਾਈ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, 70 ਤੋਂ ਵੱਧ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ (ਡਿਉਹਰੀ) ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਿਆ; ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸੈਂਕੜੇ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਕਾਪੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਦਸਤਖਤਾਂ ਹੇਠ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੁਕਮਨਾਮੇ (ਫ਼ਰਮਾਨ) ਵਾਲੇ ਪੁਰਾਲੇਖ ਸੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਗਏ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਾਰਵਾਈ ਦੋ ਘੰਟਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਚੱਲੇਗੀ, ਪਵਿੱਤਰ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਹੋਏ ਨੁਕਸਾਨ ਅਤੇ ਜਾਨਾਂ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਨੁਕਸਾਨ ਤੋਂ ਡਰ ਗਈ। ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕਿ ਉਸਨੇ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸਨੇ ਝੂਠ ਦੀ ਇੱਕ ਲੜੀ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਛੁਪਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।
ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਦੁਬਾਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬੁਰਾ ਆਦਮੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਸੀ। ਪਰ 'ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂ ਸਟਾਰ' ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ: ਇਹ ਇੱਕ ਸੋਚੀ-ਸਮਝੀ ਅਤੇ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਇੱਕ ਪੂਰੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਥੱਪੜ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਿਰੋਧ ਦਰਜ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ: ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਕਸੌਲੀ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਮੇਰੀ ਧੀ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਸੀ, ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਮੈਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਜ਼ੈਲ

ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰੈਸ ਸਲਾਹਕਾਰ ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵੀ.ਵੀ. ਗਿਰੀ ਦੇ ਦਸਤਖਤ ਹੇਠ ਪਦਮ ਭੂਸ਼ਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਫਰੇਮ ਕੀਤਾ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਪੱਤਰ ਲੈ ਲਿਆ। ਤਰਲੋਚਨ ਨੂੰ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਗੰਭੀਰ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਨ। 'ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋ,' ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, 'ਪਰ ਜਲਦਬਾਜ਼ੀ ਨਾ ਕਰੋ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਇਸ ਮਾਮਲੇ 'ਤੇ ਸੋਚੋ ਅਤੇ ਫਿਰ ਫੈਸਲਾ ਕਰੋ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।' ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਅੜੀ ਰਹੀ। 'ਨਹੀਂ ਗਿਆਨੀ ਜੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਨ ਬਦਲਣ ਲਈ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਸਹੁੰ ਖਾਧੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਫੌਜ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੇਵਾਂਗਾ।' ਉਸਨੇ ਤਰਲੋਚਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਪੱਤਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। 'ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਮੇਰਾ ਕੌਮ [ਭਾਈਚਾਰਾ] ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਕਦੇ ਮਾਫ਼ ਕਰੇਗਾ,' ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਭਰੋਸੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। 'ਨਹੀਂ ਗਿਆਨੀ ਜੀ, ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਲੂ ਸਟਾਰ ਲਈ ਕਦੇ ਮਾਫ਼ ਕਰਨਗੇ।' ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿੱਚ ਸੀ। 'ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਹੁਣ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦੇਵਾਂ ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਮਕਸਦ ਪੂਰਾ ਹੋਵੇਗਾ?' ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ: ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਵੇ ਜਾਂ ਨਾ ਦੇਵੇ, ਸਿੱਖ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਉਣਗੇ।
ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਪਦਮ ਭੂਸ਼ਣ ਵਾਪਸ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਵਨ ਤੋਂ ਮੈਂ ਸਿੱਧਾ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਸਟਰੀਟ 'ਤੇ ਪੀ.ਟੀ.ਆਈ. ਦਫ਼ਤਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧ ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਪੁਰਸਕਾਰ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਟੈਕਸਟ ਸੌਂਪਿਆ। 'ਚੂਹੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਢਾਹਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ,' ਇਸ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ

ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਖ਼ਬਰਾਂ ਛਾਪੀਆਂ; ਸਵੇਰ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨਿਆਂ 'ਤੇ ਛਾਪੀ।
ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੋ ਹੋਇਆ ਉਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇੱਕ ਦਰਦਨਾਕ ਖੋਜ ਸੀ। ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਮੈਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੋਕ ਨਾਇਕ ਬਣ ਗਿਆ: ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਨਿੰਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਅਕਤੀ। ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਖਲਨਾਇਕ। ਮੈਂ, ਜਿਸਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ, ਆਪਣੇ 'ਸੱਚੇ ਰੰਗ' ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ। ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਚਿੱਠੀਆਂ ਅਤੇ ਤਾਰਾਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਆ ਗਿਆ: ਸਿੱਖ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ; ਹਿੰਦੂ ਮੈਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਕੱਟੜ ਦੁਸ਼ਮਣ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਗਿਰੀਲਾਲ ਜੈਨ, ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਫਿਰਕੂ ਪੱਖਪਾਤ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਸਮਝਦਾ ਸੀ, ਨੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਸੰਪਾਦਕੀ ਲਿਖੀ। ਮੇਰਾ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲੈਣ ਆਏ ਹਰ ਪ੍ਰੈਸਮੈਨ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਰਾਜ ਸਭਾ ਤੋਂ ਵੀ ਅਸਤੀਫਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਮੰਚ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਜਿੱਥੋਂ ਮੈਂ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।
ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗਿਆ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ 'ਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਪਾਬੰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਸਕੇ। ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਮੇਰਾ ਸਵਾਗਤ ਇੱਕ ਫੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਜਨਰਲ ਕੇ.ਐਸ. ਬਰਾੜ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂ ਸਟਾਰ ਵਿੱਚ ਮੋਹਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ, ਨੇ ਮੇਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ, ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।
ਮੈਂ ਪਰਿਕਰਮਾ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਿਆ ਅਤੇ ਫੌਜ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਬਾਹੀ ਦੇਖੀ। (ਮਜ਼ਦੂਰ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਬਚੇ ਹੋਏ ਖੰਭਿਆਂ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਭਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਖੂਨ ਦੇ ਧੱਬਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੇ ਫਰਸ਼ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।)

ਸਿਪਾਹੀ ਅਜੇ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਤਾਕਤ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਮਲਬੇ ਦੇ ਨੇੜੇ, ਜੋ ਕਦੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਾਈਨ ਬੋਰਡ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, 'ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਹਾਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿਗਰਟਨੋਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ।' ਮੰਦਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਡੇ ਜਵਾਨ ਇਹੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਹਾਇਕ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਬੋਰਡ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਦੇ ਖੰਡਰਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖ ਰਹੇ ਦੇਖਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਹੰਝੂ ਵਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਡਰੇ ਹੋਏ ਮੁੱਖ ਪੁਜਾਰੀ, ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਬਿਆਨ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਇਮਾਰਤਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ: 'ਓ ਕਿਰਪਾਲਾ ਅੰਨਾ ਦੇਖਿਆ?' - ਕੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅੰਨ੍ਹਾ ਸੀ? ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਕੇਂਦਰੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਤਾਜ਼ੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਗਿਣੇ। ਹਰ ਇੱਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਕਿਸਾਨ ਔਰਤਾਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਸਰਾਪਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। 'ਇੰਨਾਂ ਦਾ ਬੀਜ ਨਾਸ ਹੋਇਆ!' - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ! 'ਕੁੱਤੀਆਂ ਦੀ ਔਲਾਦ!' - ਕੁੱਤਿਆਂ ਦੀ ਔਲਾਦ, ਆਦਿ। ਬਾਲਕੋਨੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸੁਰ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਢੰਗੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਇਜ਼ਾਜ਼ਤ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦੁੱਖ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਬੋਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ, ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ, ਜਥੇਦਾਰ ਰਛਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੋਟਲ ਇੰਪੀਰੀਅਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਬੁਲਾਈ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਪ੍ਰੈਸ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਥੇਦਾਰ ਨੇ ਇੱਕ ਬਿਆਨ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ

ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨਫਰੰਸ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇੱਥੇ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮਹਿਮਾਨ ਬਣਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇੱਕ ਔਰਤ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਵੱਲ ਵਧੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਥੱਪੜ ਮਾਰਿਆ, ਉਸਦੀ ਪੱਗ ਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। 'ਬੇਸ਼ਰਮ ਜੀਵ! ਸਾਡਾ ਮੰਦਰ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਮਨਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ?' ਪ੍ਰੈਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਸਮਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਔਰਤ, ਇੱਕ ਸਕੂਲ ਅਧਿਆਪਕਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਈ।
ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਰੋਡ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬੰਗਲਾ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਦੇ ਡੀਸੀਪੀ ਅਸਦ ਫਾਰੂਕੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਦੁਪਹਿਰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਹੇ ਭਾਸ਼ਣ ਸੁਣਨ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਅਕਸਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਆਵਾਂਗਾ। ਅਸੀਂ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਮੌਤ ਅਤੇ ਤਬਾਹੀ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ: 'ਜ਼ਰਾ ਸੀ ਬਾਤ ਪਹਿ ਆਪ ਸਰਕਾਰ ਕਹਿ ਇੰਨਾ ਖ਼ਫਾ ਹੋ ਗਿਆ' - ਇੰਨੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਇੰਨੇ ਗੁੱਸੇ ਹੋ ਗਏ ਹੋ, ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ।
‘ਜ਼ਰਾ ਸੀ ਬਾਤ! ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਇੱਕਲੇ ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਵਿੱਚ 5,000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ? ਤੁਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਸੀ ਬਾਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ!’ ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।
'ਇਤਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਯੇ ਹਰ ਸਾਲ ਮਾਰ ਦਾਲਤੇ ਹੈਂ' - ਉਹ ਹਰ ਸਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦੇ ਹਨ, ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ 'ਆਪ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਕੋ ਤੋ ਮਾਰ ਖਾਨੇ ਕੀ ਆਦਤ ਪਰ ਗਾਈ ਹੈ' ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ - ਤੁਹਾਡੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਕੁੱਟਣ ਦੀ ਆਦਤ ਪੈ ਗਈ ਹੈ; ‘ਇੰਸ਼ਾਅੱਲ੍ਹਾ, ਸਿੱਖੋਂ ਕੋ ਭੀ ਪਰ ਜਾਏਗੀ’- ਰੱਬ ਨੇ ਚਾਹਿਆ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਆਦਤ ਪੈ ਜਾਵੇਗੀ।

ਆਪਣੇ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਵਜੋਂ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾਣ ਅਤੇ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਣ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਸਿੱਖ ਇੱਕ ਭਾਵੁਕ ਲੋਕ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਠੇਸ ਘੱਟ ਜਾਵੇਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ, ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਚੱਲਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਬਾਰਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿੰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ, ਤਾਂ ਜੋ ਮੰਦਰ ਕੰਪਲੈਕਸ ਨੂੰ ਐੱਸ.ਜੀ.ਪੀ.ਸੀ. ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਸੌਂਪਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਪੈਸੇ ਦੀ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਫਰਮ, ਸਕਿੱਪਰ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ, ਜਿਸਦੀ ਮਾਲਕੀ ਤੇਜਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੀ, ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਖਾਲੀ ਚੈੱਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ - ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੁੰਬਦਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੋਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ।
ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਸਵੈ-ਇੱਛਤ ਕਿਰਤ, ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਰਾਹੀਂ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਇਸਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ, ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਮੋਟੇ ਨਿਹੰਗ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈਆਂ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨ-ਉਲ-ਕੌਮ, ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਦੱਸਦਾ ਸੀ, ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ। ਇਹ ਫਾਲਸਟਾਫ ਆਕਾਰ ਦਾ ਆਦਮੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਹਸ਼ੀਸ਼ ਦਾ ਆਦੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜੋ ਇਮਾਰਤ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਇੱਟਾਂ ਅਤੇ ਮੋਰਟਾਰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘੇ। ਸ਼ਾਮ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਕ੍ਰੀਨ 'ਤੇ ਡਿਊਟੀ ਨਾਲ ਦਿਖਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਉਠਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਬੈਠੇ ਤਿੰਨ ਸਿੱਖ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ: ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ, ਹੰਸਪਾਲ, ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਆਏ, ਸਾਬਕਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨਿਹੰਗ ਨੂੰ 'ਇੱਕ ਮੋਟਾ ਬੁੱਢਾ ਮੂਰਖ' ਦੱਸਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲਈ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਮੇਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਗੈਰ-ਸੰਸਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ

ਹੈ। ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਹਾ, 'ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੀਆ ਸਿੱਖ ਹਨ!' ਮੈਂ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ, 'ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਇੰਨੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅੱਜ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਮਾਇਨੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ; ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੇ ਸਿੱਖ ਅਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।'
ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਬਲੂ ਸਟਾਰ 'ਤੇ ਮੁੱਖ ਬਹਿਸ ਲਈ ਵਾਈਟ ਪੇਪਰ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਮੈਂ ਕਿਤਾਬ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਜਾਰੀ ਹੋਣ ਤੱਕ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਸ 'ਤੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਈ ਘੰਟੇ ਬਿਤਾਏ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਹੋਵਾਂਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਅਕਾਲੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਵ੍ਹਿਪ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਤਾਰਬੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਬੋਲਣ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਦਨ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ, ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਘੇਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਜੈਲਲਿਤਾ, ਜੋ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਸਦਨ ਲਈ ਚੁਣੀ ਗਈ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਬਚਾਅ ਲਈ ਉੱਠੀ ਅਤੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੁਕਾਵਟ ਦੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦੇਣ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮ 'ਤੇ ਜੋ ਵੀ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਫੌਜ ਦੀ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਨੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਫੈਸਲੇ ਦੀਆਂ ਗੰਭੀਰ ਗਲਤੀਆਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਉਰਦੂ ਦੋਹੇ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ,
ਵੋਹ ਵਕਤ ਭਏ ਦੇਖਾ ਤਾਰੀਖ ਕੇ ਘਰਿਓ ਨਾ
ਲਮਹੋਂ ਨਈਂ ਖਟਾ ਕੀ ਤੂੰ
ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਨਵੀਂ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੀ

(ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਯੁੱਗਾਂ ਨੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ
ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਸਕਿੰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਹੋ ਜਾਵੇ
ਸਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕੀਮਤ ਚੁਕਾਉਣੀ ਪਈ।)
ਸਿਰਫ਼ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਹੀ ਮੇਰੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਬੈਠੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਭਾਸ਼ਣ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਰੋਧੀ ਦੱਸਿਆ।
ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਕੋਲ ਮੇਰੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਸੀ। ਨਰਸਿਮਹਾ ਰਾਓ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੀ.ਸੀ. ਸੇਠੀ ਦੀ ਥਾਂ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਬਣਾਇਆ ਸੀ, ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਫੌਜੀ ਮਾਹਰ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ 'ਤੇ ਤਾਅਨੇ ਮਾਰੇ ਜੋ ਫੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨਾ ਹੈ ਬਾਰੇ ਸਲਾਹ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।
ਮੈਂ ਸਰਕਾਰੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਪੱਖਪਾਤੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਬਚਾਅ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਿੱਖ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਲਈ ਸਿਖਲਾਈ ਕੈਂਪਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ, ਜਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਕਰਨ, ਜਾਂ ਫਿਰਕੂ ਦੰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਕਥਿਤ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਸੀ, ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦਾਅਵੇ 'ਤੇ ਸਵਾਲ ਉਠਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੁੱਦਾ ਜੋ ਉੱਠਿਆ ਉਹ ਸੀ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਜਿਨਾਹ ਹਾਊਸ ਦਾ ਭਵਿੱਖ। ਜਿਨਾਹ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮਾਲਾਬਾਰ ਹਿੱਲ 'ਤੇ ਉਸਦੀ ਹਵੇਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਵਜੋਂ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਲੀਜ਼ ਦੀ ਮਿਆਦ ਖਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਸਰਕਾਰ ਇਸਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੌਂਸਲੇਟ ਲਈ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਦੇਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਇੱਕ ਗੰਭੀਰ ਵਾਅਦਾ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਕੌਂਸਲ-ਜਨਰਲ

ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਉੱਥੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ।
ਅਚਾਨਕ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਾਅਦੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲੀਜ਼ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਫੈਸਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਡਰ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿ ਇਹ ਘਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀਆਂ ਲਈ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ ਜਾਂ ਜੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ ਇੱਕ ਅਰਧ-ਪਵਿੱਤਰ ਸਮਾਰਕ ਮੰਨਦੇ ਤਾਂ ਕੀ ਗਲਤ ਸੀ। ਮੁਸਲਿਮ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ ਕੁਝ ਵੀ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਝਿਜਕਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪੱਖੀ ਹਮਦਰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਨਰਸਿਮਹਾ ਰਾਓ ਕੋਲ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਰ ਗਏ। 'ਤੁਸੀਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਬਾਰੇ ਇੰਨੇ ਭਾਵੁਕ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਿਉਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹੋ?' ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।
ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਮੈਨੂੰ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਕਿਤਾਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸਬਸਿਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਤਿੰਨ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਕਾਦਮੀਆਂ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਰੱਖਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਸੀ। ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਇਸਦੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਮੈਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਿੱਜੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਸਾਲਾਨਾ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦੇਣਾ ਇੱਕ ਰੈਕੇਟ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਇੱਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਡਾ. ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਦੁਆਰਾ ਉਸਨੂੰ ਕੋਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਖਿੱਚਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ, ਇੱਕ ਔਰਤ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਵਨ ਦੀ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਈ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਨਾਮ ਲਈ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ

ਸੀ ਕਿ, ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਆਇਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਦੇਖਣਗੇ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਮਨ੍ਹਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਾਲ ਕੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ: 'ਏਹ ਤਨ ਗੱਲਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਦਿਆ ਨਹੀਂ' - ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਗੱਲਾਂ ਹਨ - ਹਰ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਕੁਝ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਪਹੁੰਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਔਰਤ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦੀ ਹੱਕਦਾਰ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਬਲੈਕਲਿਸਟ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਸੀ, ਮੈਂ ਅਕਾਦਮੀ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਕ੍ਰਿਪਲਾਨੀ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ। ਉਹੀ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਜਿਸਨੇ ਗਰੀਬ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ, ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਸ ਔਰਤ ਨੂੰ ਉਸ ਸਾਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਨੂੰ। ਮੈਂ ਅਕਾਦਮੀ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।
ਜਦੋਂ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਲਈ ਆਈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਖੋਸਲਾ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਖੋਪੜੀ ਖੋਦਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਭੈੜਾ ਰੂਪ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸਦੀ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਹਰ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਪੁਰਸਕਾਰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਔਰਤ ਮੈਂਬਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲਾਕੁੰਨ ਵੋਟ ਪਾਈ ਸੀ! ਸਦਨ ਹਾਸੇ ਨਾਲ ਗੂੰਜ ਉੱਠਿਆ। ਮੈਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪੁਰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਛੱਡਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੇਣਾ ਜੰਗਲੀ ਬੂਟੀ ਦੇ ਇੱਕ ਟੁਕੜੇ ਉੱਤੇ ਖਾਦ ਛਿੜਕਣ ਵਾਂਗ ਸੀ। ਰਚਨਾਤਮਕ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਚਾਅ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਮਨਾਮੀ ਵਿੱਚ ਖਤਮ ਹੋਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਖਰਚੇ 'ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨਾ, ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਟਾਕ ਖਰੀਦਣਾ, ਸਿਰਫ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣੀ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ

ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਰਾਮ ਸਵਰੂਪ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਕੋਰੀਆ, ਤਾਈਵਾਨ ਅਤੇ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ; ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਈਵਾਨ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ ਸੀ: ਇਹ ਸੁੰਦਰ ਔਰਤਾਂ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਦੇਸ਼ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮੈਂ ਤਾਈਵਾਨੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਜੀ.ਆਈ.ਏ. ਨੂੰ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੁਤੁਬ ਮੀਨਾਰ ਅਤੇ ਲਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਸਹੀ ਸਥਿਤੀ, ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਮਸਜਿਦਾਂ ਅਤੇ ਮਕਬਰੇ। ਸਦਨ ਨੇ ਇਸ ਹਲਕੇ-ਫੁਲਕੇ ਇਕਬਾਲ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ, ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਖ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ।
ਇਹ ਕਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਇੱਕ ਕੰਡਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ (ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬੰਗਲਾ, ਮੁਫ਼ਤ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ, ਮੁਫ਼ਤ ਯਾਤਰਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ) ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਦ ਸਪੈਕਟੇਟਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਲਮਨਵੀਸ ਔਬੇਰੋਨ ਵਾ ਦੁਆਰਾ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਲੇਖ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਰਧ-ਅਣਪੜ੍ਹ ਅਤੇ ਬੇਕਾਰ 'ਕੁੱਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ' ਦੱਸਿਆ - ਉਸਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ 'ਮੈਲਿਸ' ਕਾਲਮ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਬੰਦੂਕ ਵਾ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ 'ਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ, ਹਰੇਕ ਪੈਰੇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਜੋੜਿਆ 'ਕੀ ਮੈਂ ਉਹੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਵਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰਾਂ ਬਾਰੇ ਸਾਡੇ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ?'
ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸਤਪਾਲ ਮਿੱਤਲ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਭਰਾਤਰੀ ਪਿਆਰ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਨੇ 71 ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਦਨ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਬੇਲੋੜਾ ਚਿੰਤਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਮਾਮਲਾ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ

ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਕਹਿਣ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ। ਉਹ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਇੱਕ ਸਵੇਰ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਕੱਤਰ ਤੋਂ ਇੱਕ ਨੋਟ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਚੇਅਰਮੈਨ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਐਲਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਚੇਅਰਮੈਨ ਹਿਦਾਇਤਉੱਲਾ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਣ ਲਈ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਲੇਖ ਅਤੇ ਮਿੱਤਲ ਅਤੇ 71 ਹੋਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਏ ਗਏ ਅਪਮਾਨ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੇਰੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ (ਮੈਂ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਘੜ ਲਏ ਸਨ) ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸੰਸਦ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਨੂੰ ਖਾਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਪਲ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦਾ ਸੀ।
ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਲਿਖ ਅਤੇ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜੋ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਮਾਸਿਕ ਭੱਤੇ ਲੈਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਨਾਮਾਂ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ, ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਆਏ ਬਿਨਾਂ। ਕਈ ਇਸ ਲਈ ਆਏ ਕਿਉਂਕਿ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਗਰਮੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਰਹਿਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਠੰਢੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸੀ; ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਿੰਦੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਜੋ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਸੀਟ ਲੈਣ ਦੇ ਪੰਜ ਮਿੰਟਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਸੌਂ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਉੱਥੇ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਪੁੱਛਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਸੀ 'ਨਾਮ ਵਾਮ ਤੋ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਨਹੀਂ ਜਾੰਤਾ' - ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਨਾਮ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਇੱਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇ

ਇਤਫ਼ਾਕ ਨਾਲ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬੈਠੇ ਤਿੰਨ ਮੈਂਬਰ ਇੱਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਦਮ ਮਰ ਗਏ। ਪਹਿਲਾ ਸੁੰਦਰ ਨਰਗਿਸ ਦੱਤ ਸੀ; ਫਿਰ ਹਿੰਦੀ ਨਾਵਲਕਾਰ; ਫਿਰ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮੁਸਲਮਾਨ। ਮੇਰੇ ਆਖਰੀ ਸੈਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਉੱਘੇ ਪੰਛੀ ਵਿਗਿਆਨੀ, ਅਣ-ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਲੀਮ ਅਲੀ ਨੇ ਲੈ ਲਈ। ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਸ਼ਾਇਦ ਸੀਟ ਨੇ ਮੌਤ ਦੇ ਬੀਜ ਬੀਜੇ; ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਵਾਨਗੀ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ।
31 ਅਕਤੂਬਰ 1984 ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਮਤਭੇਦਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਗਾਰਡਾਂ, ਦੋਵੇਂ ਸਿੱਖ, ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਿਣਾਉਣੇ ਕਤਲ ਬਾਰੇ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ। ਜੇ ਹਾਲਾਤ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੰਦੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਦੁੱਖ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅੰਤਿਮ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਦੇਣ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਹ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਗਲਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਛੋਟੀ ਅਤੇ ਬਦਲਾਖੋਰੀ ਵਾਲੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਧਵਾ ਨੂੰਹ, ਮੇਨਕਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ (ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜਦੂਤ) ਅਤੇ ਜਗਤ ਮਹਿਤਾ (ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਵਿਦੇਸ਼ ਸਕੱਤਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ) ਵਰਗੇ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨਾ ਪਸੰਦ ਸੀ ਜੋ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੋਸਤ ਹਨ। ਡੋਮ ਮੋਰੇਸ ਦੁਆਰਾ ਉਸਦੀ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਘਿਣਾਉਣੀ ਸੀ; ਉਸਨੇ ਅਕਬਰ ਅਹਿਮਦ (ਡੰਪੀ) 'ਤੇ, ਜੋ ਕਿ ਉਸਦੇ ਘਰ ਨਿਯਮਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਰਚਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਇਆ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਅੰਦਰ ਨਾ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਸੀ,

ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਜੋ ਰੋਮੇਸ਼ ਥਾਪਰ ਦਾ ਕਰੀਬੀ ਦੋਸਤ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਦੂਤਾਵਾਸ ਦੀ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੂਤਾਵਾਸ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਟੀਵੀ 'ਤੇ ਦੇਖਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੁੰਦੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵਾਂਗ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦੀ, ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਨੂੰ ਰੋਕਦੀ। ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ, ਵੀ.ਆਈ.ਪੀ. ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਕੋਲ ਰਿਹਾ। ਜੇ ਉਹ 'ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣ' ਦੇ ਹੁਕਮ ਦਾ ਲੇਖਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਇਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।
ਅਗਲੇ ਸੰਸਦੀ ਸੈਸ਼ਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੈਂ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵੈਂਕਟਰਮਨ (ਜੋ ਸ਼੍ਰੀ ਹਿਦਾਇਤਉੱਲ੍ਹਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਏ ਸਨ) ਨੂੰ ਇੱਕ ਬੇਨਤੀ ਨਾਲ ਬੁਲਾਇਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਦੇਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਸੈਸ਼ਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਦਿਨ ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀਆਂ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਭ ਤੋਂ ਆਖਰੀ ਬੁਲਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ, ਸਾਡੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਔਰਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਰਤ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਭੇਟ ਕੀਤੀ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸੰਖੇਪ ਹਵਾਲੇ ਮਿਲ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬੋਲਿਆ, ਪ੍ਰੈਸ ਗੈਲਰੀ ਖਾਲੀ ਸੀ।
ਇੱਕ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਂ ਜੋ ਆਖਰੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਉਹ ਨਵੰਬਰ 1984 ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਵਿੱਚ ਪੀੜਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਭੇਜੇ ਗਏ ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸੀ। ਪੈਸੇ (ਲਗਭਗ 8 ਲੱਖ ਰੁਪਏ) ਮੈਂ ਜਾਰਜ ਫਰਨਾਂਡਿਸ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਪੀਪਲਜ਼ ਰਿਲੀਫ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਤੋਹਫ਼ੇ ਪਾਰਸਲ ਮੈਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਸਟਮ ਤੋਂ ਜਾਰੀ ਕਰਵਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਜਯਾ ਜੇਤਲੀ, ਜੋ ਫਰਨਾਂਡਿਸ ਨਾਲ ਕੰਮ

ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਇੱਕ ਸਰਕਾਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੱਕ ਗਈ, ਪਰ ਦਿੱਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਕਲੀਅਰੈਂਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹੀ। ਪੂਰੀ ਸਰਦੀਆਂ ਕਸਟਮ ਸ਼ੈੱਡਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਨੀ ਕੰਬਲਾਂ ਅਤੇ ਸਵੈਟਰਾਂ ਅਤੇ ਬੇਸਹਾਰਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਬਦੇ ਹੋਏ ਬੀਤ ਗਈਆਂ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਮੈਨੂੰ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਸਾਮਾਨ ਨਾ ਕਲੀਅਰ ਕਰਨ ਲਈ 75,000 ਰੁਪਏ ਦੀ ਡੈਮਰੇਜ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨੋਟਿਸ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਰਸਲਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਬਾਰੇ ਸਵਾਲ ਉਠਾਇਆ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਪੂਰਕ ਪੁੱਛਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਉਠਾਇਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਡੈਮਰੇਜ ਦੀ ਮੰਗ ਵਾਲਾ ਕਾਗਜ਼ ਲਹਿਰਾਇਆ, ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬੇਰਹਿਮੀ 'ਤੇ ਇੱਕ ਭੱਦੀ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ, ਕਈ ਕਾਂਗਰਸੀ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀਜੀਤ ਸਿੰਘ, 'ਸ਼ਰਮ! ਸ਼ਰਮ' ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਲਗਾ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ, ਵੀਰਵਾਰ ਦਾ ਦਿਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਦੋਵੇਂ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਮੈਂ ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਨਾਲ ਫੁਸਫੁਸਾਈ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਦੇ ਦੇਖਿਆ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਡਿਪਟੀ ਨੂੰ ਬੈਠਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਟਾਕ ਚੌਵੀ ਘੰਟਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਸਨੇ ਲਏ ਗਏ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅਫ਼ਸੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਦੰਗਾਕਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਤਬਾਹ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਬੰਬੇ ਕਸਟਮ ਤੋਂ ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਵੀਂ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਿਆ।
ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਦੂਜਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਮਿਲੇਗਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਮਜ਼ਦ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਾਰਜਕਾਲ ਕੀਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਬੋਲਣ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦੁਬਾਰਾ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਲਿਖਿਆ। ਜਦੋਂ ਨਰਸਿਮਹਾ ਰਾਓ ਨਵੇਂ ਨਾਮਜ਼ਦ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਲੈ ਗਏ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੂਚੀ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ

ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਇਸਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਇਸ ਵਾਰ ਇਸ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਕੀਮਤੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਐੱਚ.ਵਾਈ. ਸ਼ਾਰਦਾ ਪ੍ਰਸਾਦ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇੱਕ ਨਿੱਜੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ੰਕਰ ਰੇਅ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹੀ ਗੱਲ ਕਹੀ। ਮੈਨੂੰ ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਟਰੱਸਟ ਦੀ ਚੇਅਰਮੈਨੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਬਿਨਾਂ ਸੋਚੇ-ਸਮਝੇ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ।
ਮੈਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਦੂਜਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਮੇਰਾ ਵਿਦਾਇਗੀ ਭਾਸ਼ਣ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਬਹੁਤ ਹਾਸਾ ਮਚਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਧਾਇਕ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਰਾਜ ਤੋਂ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਚੁਣਨਗੇ। ਮੈਂ ਉਸ ਤਜਰਬੇ ਬਾਰੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਲਿਖਾਂਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਰੁਕਣ ਦਿਓ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਇੱਕ ਨਿੱਜੀ ਦੁਖਾਂਤ - ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀ ਮੌਤ - 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰ ਸਕਾਂ।
ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਬਾਰੇ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਰਾਮਦਾਇਕ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਓਨਾ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿੰਨਾ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਛੋਟੇ ਸੀ, ਉਹ ਅਕਸਰ ਸਾਨੂੰ ਥੱਪੜ ਮਾਰਨ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਚੁੱਕਣ ਅਤੇ 'ਮਾਰਾਂ ਚਾਟ?' ਦੀ ਧਮਕੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਕਮਜ਼ੋਰ, ਛੋਟੀ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸ ਕੋਲ ਜੋ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਘਮੰਡੀ ਪਤੀ ਨੇ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਡਿਨਰ ਪਾਰਟੀਆਂ ਲਈ ਮੇਨੂ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ - ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਟਮਾਟਰ ਸੂਪ, ਮੱਛੀ, ਚਿਕਨ, ਪਿਲਾਫ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੁਡਿੰਗ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ - ਅਤੇ ਉਹ ਧੋਬੀ ਦੇ ਸਿਵਾਏ ਸਾਰੇ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਦੀ ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਅਧੀਨਗੀ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ

ਕਾਰਨ ਸਨ - ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਦੋ ਭਰਾ ਸਾਡੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿੱਚ ਸਨ; ਉਸਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਭੈਣਾਂ ਦੇ ਪਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਦੋ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸਨ। ਉਹ ਕਦੇ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਇੰਨੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਿੱਖੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖ ਸਕਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਰਖੀਆਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਤਾਬਾਂ 'ਤੇ ਸਮਾਂ ਬਰਬਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਅਤੇ ਨੌਕਰਾਣੀ, ਭਜਨੋ ਨਾਲ ਗੱਪਾਂ ਮਾਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ੌਕੀਨ ਵਾਹਕ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਕੁਝ ਲਾਈਨਾਂ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਗਏ ਟਾਈਪਸਕ੍ਰਿਪਟ ਦੇ ਦੋ ਪੰਨਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖ਼ਬਰਾਂ ਮਿਲੀਆਂ। ਉਸਨੇ ਸਰਕਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਝਗੜਿਆਂ ਅਤੇ ਬਜਟ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ; ਉਸਨੇ ਜਨਮਾਂ, ਸੰਪਰਕਾਂ, ਵਿਆਹਾਂ ਅਤੇ ਮੌਤਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਬੁੜਬੁੜਾਉਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹ ਜਾਂ ਲਿਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਇੰਸਟ੍ਰਕਟਰਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਸਨੇ ਜ਼ਿੱਦ ਨਾਲ 'ਹਾਂ, ਨਹੀਂ, ਸ਼ੁਭ ਸਵੇਰ, ਸ਼ੁਭ ਰਾਤ, ਅਲਵਿਦਾ ਅਤੇ ਧੰਨਵਾਦ' ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਨਾਵਲ "ਟ੍ਰੇਨ ਟੂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ" ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਕਾਪੀ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹੇਗੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਈ, ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਦੇਰ ਰਾਤ ਤੱਕ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਸਿਰ ਦਰਦ ਨਾਲ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਬੈੱਡਰੂਮ ਵਿੱਚ ਗਈ। ਉਹ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤੱਕ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਲ ਵਿੱਚ ਢੱਕੀ ਪਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਮੋਢੇ ਤੋਂ ਹਿਲਾ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਅੱਖ ਨਾਲ ਸ਼ਾਲ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਝਾਤੀ ਮਾਰੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ: 'ਬੇਸ਼ਰਮ!' - ਬੇਸ਼ਰਮ ਜੀਵ।

ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਹਾਈਪੋਕੌਂਡ੍ਰਿਆਕ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਮਾਈਗ੍ਰੇਨ ਸਿਰ ਦਰਦ ਤੋਂ ਹੀ ਪੀੜਤ ਸੀ। ਹਮਲੇ ਇੰਨੇ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਦੋ ਦਿਨ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਾਰ ਉਲਟੀਆਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਹ ਠੀਕ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਜ਼ੁਕਾਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਉਸਦਾ ਆਖਰੀ ਪਲ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਦਰਦ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕੈਂਸਰ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕੈਂਸਰ ਲਾਇਲਾਜ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਕੈਂਸਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਨੱਬੇਵੇਂ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ, ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਸੀਵਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਟੁੱਟਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸੀ, ਉਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਬਦਬਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਮਾਤਰ ਪਰਿਵਾਰ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ। ਲੇਡੀ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਰਾਣੀ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਵਾਂਗ, ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦਰਬਾਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਉਹ ਮਿਡ-ਮੌਰਨ ਕੌਫੀ ਸੈਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਦੀ ਸੀ; ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ, ਪੀਣ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ 'ਤੇ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਇਸਨੂੰ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਟ੍ਰੇਅ ਭਰ ਕੇ ਸੌਫਟ ਡਰਿੰਕਸ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਉਸਦੇ ਲਈ ਸੰਤਰੇ ਦਾ ਜੂਸ ਲਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਦੇ ਗਲਾਸ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਜਿੰਨ ਪਾਇਆ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਕਾਚ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਫਿਰ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। 'ਲੋਕ ਕੀ ਕਹਿਣਗੇ! ਪਿੰਡ ਦੀ ਇੱਕ ਬੁੱਢੀ ਅਨਪੜ੍ਹ ਔਰਤ ਜੋ ਵਿਸਕੀ ਪੀਂਦੀ ਹੈ?' ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੂਰਜ ਡੁੱਬਣ ਵਾਲਾ ਪਸੰਦ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਇੰਨੀ ਸਮਝਦਾਰ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਚੰਗੀ ਸਕਾਚ ਨੂੰ ਮਾੜੇ ਦੇਸੀ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਆਪਣੀ ਨੱਬੇਵੀਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਜੀਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਦੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਪਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੰਡਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਸਵੈਟਰ, ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਨੋਕ ਵਾਲੀ ਉਸਦੀ ਆਬਨੂਸ ਰੰਗ ਦੀ ਸੋਟੀ, ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸੋਨੇ ਦੀ ਘੜੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਗਈ; ਗਹਿਣੇ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸੋਨੇ ਦੀ ਘੜੀ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਗਈ; ਗਹਿਣੇ, ਘੜੀਆਂ, ਸੋਨੇ ਦੇ ਪੈੱਨ, ਸੋਨੇ ਦੇ ਬਟਨ, ਅਤੇ ਸਾਵਰੇਨ ਪੁੱਤਰਾਂ, ਨੂੰਹਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਗਏ। ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਸਵੇਰ ਹੁੰਦੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਮੀਜ਼, ਇੱਕ ਜੋੜਾ ਮੋਜ਼ਾ ਜਾਂ ਜੁੱਤੀ ਨਾ ਦਿੰਦੀ ਹੋਵੇ ਜੋ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਪਹਿਨੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਰੱਖਦੀ ਸੀ।
ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਗਲਤੀ ਦੇ, ਉਹ ਮੁਰਝਾਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਡਾ. ਆਈ.ਪੀ.ਐਸ. ਕਾਲੜਾ, ਜਿਸਦਾ ਵਿਆਹ ਮੇਰੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਡਾਕਟਰ ਸੀ, ਉਸਦਾ ਬਲੱਡ ਪ੍ਰੈਸ਼ਰ ਅਤੇ ਤਾਪਮਾਨ ਮਾਪਣ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਦੋ ਵਾਰ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਬਿਸਤਰੇ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਉਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਉਸਨੂੰ ਬਾਥਰੂਮ ਜਾਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਦੇ ਬੈੱਡਰੂਮ ਵਿੱਚ ਸੌਂਦੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਇੱਕ ਰਾਤ ਦੀ ਨੌਕਰਾਣੀ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ, ਸਪੰਜ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਕੱਪੜੇ ਬਦਲਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਕੌਫੀ ਸੈਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਆਉਣਾ ਘੱਟ ਅਤੇ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਅੱਧਾ ਹੋਸ਼ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਨੌਕਰ, ਹਰੀਆ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬੁੜਬੁੜਾਉਂਦੀ ਸੀ, 'ਕੌਫੀ।' ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕੌਫੀ ਪਰੋਸੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਮੇਰਾ ਟੈਲੀਫੋਨ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲਈ ਘੰਟੀ ਵਜਾਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਡੁੱਬ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜਲਦੀ ਆਉਂਦੇ ਸੀ। ਡਾ. ਕਾਲੜਾ ਉੱਥੇ ਉਸਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਦੇਣ ਲਈ ਸੀ। ਉਹ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ। ਇੱਕ ਸ਼ਾਮ, ਜਦੋਂ ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ, ਪੋਤੇ-ਪੋਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਈ ਪੜਪੋਤੇ-ਪੜਪੋਤੇ ਉੱਥੇ ਸਨ, ਉਹ ਕੋਮਾ ਵਿੱਚ ਚਲੀ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹ ਕਦੇ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਆਈ।

ਅਸੀਂ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਕਈ ਘੰਟੇ ਉਸਦੇ ਸੁੱਤੇ ਸਰੀਰ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਰਹੇ, ਉਸਦੀ ਚਾਦਰ ਦੇ ਉਤਰਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਤੋਂ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਾਰ ਡਾ. ਕਾਲਰਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਜੀਵਨ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਦੇ ਟੀਕੇ ਲਗਾਉਣ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਨਾ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਜਾਣ ਦੇਣ। ਉਸਨੇ ਸਾਡੀ ਗੱਲ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਹੋ ਸਕੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਫਲੈਟ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ, ਮੈਨੂੰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਦੀ ਘੰਟੀ ਵੱਜਣ ਤੋਂ ਡਰ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਖਰੀ ਕਾਲ 9 ਮਾਰਚ 1985 ਦੀ ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਆਈ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਦੀ ਦੁਖੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੀ ਜੋ ਰੋ ਰਹੀ ਸੀ, 'ਉਹ ਚਲੀ ਗਈ ਹੈ।'
ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਸਿਰਹਾਣੇ ਦੇ ਕੋਲ, ਧੂਪ ਛੱਤ ਤੱਕ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਘੁੰਮ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਉਸਦੇ ਬਿਸਤਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚੋਂ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਹੰਝੂਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾ ਕੇ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਕੁਰਸੀਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਏ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਸ਼ੋਕ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਪਰਦਾ ਸੀ, ਇਹ ਮੇਰਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ, ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਨੋਟਿਸ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਇਸਨੂੰ ਠੀਕ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਉਸਨੇ ਉਸਦੇ ਸਸਕਾਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਅਤੇ ਸਮਾਪਤੀ ਦਾ ਦਿਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਰਾਤ ਲਈ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ, ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਲਾਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣਗੇ। ਮੇਰਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਰਾਤ ਭਰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਜਾਪ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਸਨੇ ਸਾਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਡੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਦੇ ਕੀਤਾ ਸੀ।
ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਉਸੇ ਬਿਜਲੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨਘਾਟ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਏ ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਲੈ ਗਏ ਸੀ।

ਮੇਰਾ ਭਰਾ, ਗੁਰਬਖਸ਼, ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਸਥੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰਦੁਆਰ ਲੈ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਸਾਡੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਦੀਆਂ ਅਸਥੀਆਂ ਨੂੰ ਗੰਗਾ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਣ ਲਈ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਮਾਂ, ਵੀਰਨ ਬਾਈ, ਲੇਡੀ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਿਨ ਖਤਮ ਹੋ ਗਏ।
ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਲਈ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਇਸ ਲਈ ਚੋਣ ਲੜਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੋਚਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਸਮੀਕਰਨ ਚੰਗੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਅਤੇ ਭਾਜਪਾ ਮੇਰਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕਾਂਗਰਸੀ ਵਿਧਾਇਕ ਵੋਟਾਂ ਵੀ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸੀ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਮੁੱਖ ਸਮਰਥਨ ਅਕਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਆਉਣਾ ਸੀ ਜੋ ਸੰਸਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿੱਚ ਛੇ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਮਿਲਿਆ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਇੱਕ ਆਜ਼ਾਦ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਦੋ ਅਕਾਲੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਸਮਰਥਨ ਦੇਣ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਉਹ ਸਨ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ, ਅਤੇ ਬੀ.ਐਸ. ਰਾਮੂਵਾਲੀਆ, ਐਮ.ਪੀ.। ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੇ ਮੈਰੀਡੀਅਨ ਵਿਖੇ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਮੇਰੀ ਉਮੀਦਵਾਰੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰੇਗਾ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਇਸਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖੇਗਾ। ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਚਲਾਕ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਬਲਾਕ ਵਿਕਾਸ ਅਫ਼ਸਰ ਤੋਂ ਸੂਬੇ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅਮੀਰ ਆਦਮੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। 'ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰਾ ਸਵਾਲ ਹੈ,' ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, 'ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਹੋ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਸਮਰਥਨ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਆ ਕੇ ਹੋਰ ਅਕਾਲੀ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।'

ਰਾਮੂਵਾਲੀਆ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਚਰਨਜੀਤ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਅਸੀਂ ਉਸ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ 'ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕਣ ਵੇਲੇ ਕਰਦੇ ਹਨ: 'ਇੱਕ ਵਾਰ ਰਾਮੂਵਾਲੀਆ ਆਪਣਾ ਵਾਅਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਤੋੜਦਾ।'
ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੋਟਰ ਵਜੋਂ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਦਰਜ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਲਾਹ ਅਨੁਸਾਰ, ਮੈਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਟਿਕਟ ਲਈ ਇੱਕ ਹੋਰ ਚਾਹਵਾਨ ਹੈ, ਇੱਕ ਅਰਧ-ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਜਥੇਦਾਰ ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਤੋਤਾ (ਤੋਤਾ) ਸਿੰਘ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਗੰਭੀਰ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਸਨੂੰ ਹਲਕੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਇੱਕ ਕਬਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਸਿੱਖਣ ਜਾਂ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਮਾਇਨੇ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਿਸ ਵੀ ਅਕਾਲੀ ਆਗੂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਨਮਾਨ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਮੀਦਵਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ।
ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਪੱਤਰ ਦਾਖਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ। ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨਾ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮਰਥਨ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਭਾਜਪਾ ਦੇ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇਣਗੇ ਜੇਕਰ ਲਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਡਵਾਨੀ ਵਰਗੇ ਕੇਂਦਰੀ ਨੇਤਾ ਚਾਹੁਣ। ਅਡਵਾਨੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਸਮਰਥਨ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੂਬਾ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਪਰਕ

ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵੋਟਾਂ ਬਚੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਪਾਉਣਗੀਆਂ।
ਮੈਨੂੰ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਗਰਮੀ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਜਾਣਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਕੁਝ ਵੀ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਗਰਮ ਦੁਪਹਿਰਾਂ ਕ੍ਰਿਸਟੋਫਰ ਫਰਾਈ ਦੇ ਨਾਟਕ ਪੜ੍ਹਦੇ ਅਤੇ ਪੱਪੀਹਾ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸੁਣਦੇ ਹੋਏ ਬਿਤਾਈਆਂ। ਇਹ ਜਗ੍ਹਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਸ ਪੰਛੀ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਪੁਕਾਰ ਨੂੰ 'ਦਿਮਾਗੀ ਬੁਖਾਰ' ਵਜੋਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਚੀਜ਼ਾਂ ਗਲਤ ਹੋਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਰਾਮੂਵਾਲੀਆ ਮੇਰੇ ਫੋਨ ਕਾਲਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ। ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਹੋਰ ਵੀ ਉਲਝਣ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਦਾ ਆਖਰੀ ਦਿਨ ਆਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਅਕਾਲੀ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਵੋਟਾਂ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਸੀ। ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ।

ਉਸ ਸਵੇਰੇ ਅਕਾਲੀ ਆਗੂ ਇੱਕ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ। ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ, ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਮੇਰੇ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ। ਉਸਨੂੰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਕਾਲੀ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚਾਪਲੂਸੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਕਿ ਭਾਈਚਾਰਾ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਸੌਂਪ ਕੇ ਮੇਰਾ ਕਿੰਨਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਚੋਣ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸਦਾ ਉਮੀਦਵਾਰ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆ ਸਕੇ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਹ ਜਥੇਦਾਰ ਤੋਤਾ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਉਮੀਦਵਾਰੀ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਮੂਰਖ ਸੀ। ਜਿਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੁਣਿਆ ਸੀ ਉਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਸੀ। ਉਹ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਜਨਰਲ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਰੋੜਾ ਸਨ। ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਅਕਾਲੀ

ਆਗੂ ਜੋ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ, ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬਰਨਾਲਾ ਅਤੇ ਬਾਦਲ ਵਰਗੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਚੋਟੀ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਜਨਰਲ ਅਰੋੜਾ ਲਈ ਦਿਨ ਬਿਤਾਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਗਈ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ।
ਮੈਨੂੰ ਐਤਵਾਰ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਾਲਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਤਜ਼ਰਬਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਿਰਪੱਖ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇੱਕ ਹੋਰ ਉਮੀਦਵਾਰ ਹੈ। ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨੂੰ ਫੜਨ ਤੋਂ ਬਚਿਆ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਲਈ, ਚਾਹ-ਭਰੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪਿਸ਼ਾਬ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹਾ ਪਾਇਆ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਬੇਝਿਜਕ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪੀਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਰਾਜਪਾਲ ਨਾਲ ਰਹਿ ਰਹੀ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਸ਼ਾਮ ਲਈ ਕੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਪਤਨੀ ਮਾਇਆ ਰੇਅ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਨਹੀਂ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸੱਦਾ ਪੱਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹੋਵਾਂਗੀ। ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਰੇਅ ਦੀ ਕਾਰ ਕੋਲ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਜਾਣ ਹੀ ਵਾਲੇ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦੁਹਰਾਇਆ। ਉਸਦੀ ਇੱਕ ਅੱਖ ਵਿੱਚ ਘਬਰਾਹਟ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਬੋਲਿਆ ਤਾਂ ਸੁੰਘਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਮਾਇਆ ਰੇਅ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਖੰਘ ਦਾ ਦੌਰਾ ਪਿਆ। 'ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਿਗਰਟ ਪੀ ਰਹੇ ਹੋ,' ਸਾਡੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਇੱਕ ਦਰਜਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਝੂਠ ਤੋਂ ਬੇਕਸੂਰ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਥੱਪੜ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਿਤੇ ਤੋਂ ਘਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ

ਦਿਨ-ਦਿਹਾੜੇ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਅਪਰਾਧ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਸਮੂਹ ਨੇ ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
ਰਾਮੂਵਾਲੀਆ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਵੀ ਓਨੀ ਹੀ ਨਾਟਕੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੇਤੁਕੀ ਚਾਪਲੂਸੀ ਨਾਲ ਬਦਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਮਾਂ ਦੇਵਾਂ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਸਕੇ! ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਇੱਕ ਵਾਰ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਇਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੇ ਘਰ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ 'ਤੇ ਆਉਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਚਰਨਜੀਤ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਵੀ ਆਉਣ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਗਏ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ, ਮੈਂ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੇ ਵਾਅਦਿਆਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤਾ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਰਿਕਾਰਡ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਇਹ ਭਰਮ ਪਾਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਅਕਾਲੀ ਵੱਖਰੇ ਸਨ। ਪਰ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਖੋਰਾ ਲਗਾਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਗੂੜ੍ਹੇ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਪੱਗਾਂ ਬੰਨ੍ਹਣੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਬੁਲਾਰੇ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰਯੋਗ ਬਣਨ ਲਈ ਲੰਬੀਆਂ, ਫੈਲੀਆਂ ਦਾੜ੍ਹੀਆਂ ਰੱਖਣੀਆਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਪਰਜੀਵੀਵਾਦ ਦੇ ਆਦੀ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਇਸ ਆਦਤ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮੋਰਚਿਆਂ (ਮੋਰਚਿਆਂ) ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਦਰਦ ਜਾਂ ਕੁਰਬਾਨੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਵਲੰਟੀਅਰਾਂ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਦੌਰਾਨ ਨਿਯਮਤ ਤਨਖਾਹਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਨਾਇਕਾਂ ਵਜੋਂ ਬਾਹਰ ਆਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ

ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਲੜਿਆ ਸੀ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਭੋਲਾ-ਭਾਲਾ ਕਿਸਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਸਿਆਣਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਅੱਤਵਾਦੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਪੰਥ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸਵਾਰੀ ਲਈ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਲਵੰਡੀ ਅਤੇ ਟੌਹੜਾ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਖਮੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਫਲ ਹੋਏ। ਉਹ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ। ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸੰਤ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਅਤੇ ਬੀਬੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਵਰਗੇ ਕੁਝ ਬੇਕਸੂਰ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਸਲ ਸ਼ਕਤੀ ਖਾੜਕੂਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਚਲੀ ਗਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁਭਚਿੰਤਕ ਸਿਮਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਨੂੰ ਉੱਚ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਉੱਚਾ ਕੀਤਾ। ਮਾਨ ਦੀ ਗੱਲ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ ਸੁਣਨਾ ਪਿਆ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੰਤਕਥਾ ਵਾਲੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲੇ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਨੇ ਪਛਾੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਮਖੌਲ ਉਡਾਉਂਦੇ ਸਨ ਕਿ 'ਅਕਾਲੀ ਅਖੀਰ ਤੇ ਖਾਲੀ' - ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਦਿਮਾਗ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਹਨ।

14 ਪਾਕਿਸਤਾਨ
ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਕੁ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਦੌਰਾ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫ਼ਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ। ਇਹ ਵੰਡ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤੀਆਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਨ।
ਮੈਂ ਲੰਡਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਰਾਚੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੁਝ ਘੰਟੇ ਬਚੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਇੱਕ ਟੈਕਸੀ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਜਿਨਾਹ ਦੀ ਕਬਰ 'ਤੇ ਲੈ ਜਾਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਕੈਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ, ਭੀੜ ਇਕੱਠੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਚੀਕਦੇ ਸੁਣਿਆ, 'ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਆਉਣ ਦਾ ਕੀ ਕੰਮ ਹੈ?' ਟੈਕਸੀ ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਫੜਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੈਬ ਵਿੱਚ ਬਿਠਾਇਆ ਅਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।
ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪੂਰੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧਾ-ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਫੈਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਾਹਿਰਾ ਵਿੱਚ ਉਦੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹੋਟਲ ਤੋਂ ਸੈਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ। ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ 'ਸਿੱਖ' ਚੀਕਦੇ ਸੁਣਿਆ, ਅਤੇ, ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਦੋਸਤਾਨਾ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮੈਂ ਹੋਟਲ ਵੱਲ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਕਦਮ ਵਧਾਏ।
ਮੈਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦਾ ਕਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਮੇਰੀਆਂ ਅਗਲੀਆਂ ਫੇਰੀਆਂ 'ਤੇ, ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਵਾਗਤ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਟੋਂਗਾਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਕੈਬ ਡਰਾਈਵਰਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਲੈਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਨੇ ਚੀਜ਼ਾਂ

ਮੁਫ਼ਤ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਮੈਨੂੰ ਚਾਹ ਅਤੇ ਕੋਲਡ ਡਰਿੰਕਸ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਨੂੰ ਮੰਜ਼ੂਰ ਕਾਦਿਰ ਨਾਲ ਮਰੀ ਦੀ ਮੇਰੀ ਫੇਰੀ ਯਾਦ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰੀ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘੇ ਜੋ ਤੁਰਨ ਵਾਲੀ ਸੋਟੀ ਵੇਚਦੀ ਸੀ। ਮੰਜ਼ੂਰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇੱਕ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇੱਕ ਯਾਦਗਾਰੀ ਵਜੋਂ ਲਵਾਂਗਾ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਜੋ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ ਉਹ ਚੁਣ ਲਿਆ, ਮੰਜ਼ੂਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਪੁੱਛੀ। ਦੱਸਣ 'ਤੇ, ਮੈਂ ਮੰਜ਼ੂਰ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿੱਚ ਸਸਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਮੰਜ਼ੂਰ ਨੇ ਮੇਰੀ ਟਿੱਪਣੀ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੂੰ ਕੀਤਾ। 'ਆਪ ਦੁਰਸਤ ਫਰਮਾਤੇ ਹੈਂ' - ਤੁਸੀਂ ਸਹੀ ਹੋ, ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। 'ਇਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਸਾਡੇ ਸਿੱਖ ਮਹਿਮਾਨ ਲਈ ਇੱਕ ਤੋਹਫ਼ਾ ਹੈ; ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਦੂਜੇ ਲਈ ਅੱਧਾ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋ।' ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ - ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕੌਣ ਸੀ। 'ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ,' ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। 'ਮੈਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਸਾਡਾ ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਜੋ ਖਰੀਦਦਾ ਹੈ ਉਸਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਤੁਸੀਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਲਈ ਭੁਗਤਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।
ਸਿੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਮ ਸਦਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਕਦੇ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿੰਨੀ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਗਲਾ ਘੁੱਟਿਆ ਸੀ। ਜਿਨਾਹ ਦੇ ਜਨਮ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਸਮਾਰੋਹਾਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿੱਚ ਪੇਪਰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਜਾ ਡੈਲੀਗੇਟ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਯੂਰਪੀਅਨ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਗਲੈਕਸੀ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕਲੌਤਾ ਭਾਰਤੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਇਦ ਲਈ ਦੋਸਤੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਮਹਿਮਾਨ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ ਵਜੋਂ ਜਿਨਾਹ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭੂਮੀ ਮੰਨਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦਾ ਦੋ-ਪੱਖੀ ਪ੍ਰਵਾਸ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ, ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਹੋਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ; ਜੋ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਦੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਾਂਗੇ, ਉਹ ਸੀ ਦੋ- ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪਰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਡੈਲੀਗੇਟਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। 'ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਦੋ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ,' ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਅਟੱਲ ਰਿਹਾ, ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਬੰਧਤ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਆਬਾਦੀ ਆਪਣੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਨਾ ਕਿ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਦੋ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ 90 ਮਿਲੀਅਨ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਕੀ ਕਰੀਏ? ਮੈਨੂੰ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਲਜ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਦੂਜੇ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਤਾੜੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿ ਮਾਮਲਿਆਂ 'ਤੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਕੈਂਪਸ ਵਿੱਚ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। 'ਤੁਸੀਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਾਰੇ ਚੰਗੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋ, ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਸੱਚ ਦੱਸੋ। ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੱਚਮੁੱਚ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਹੀ ਰਾਹ 'ਤੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਾਂਗ ਹੀ ਚੰਗਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ?' ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ।
ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, 'ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਮਿਆਰੀ ਸਮਾਂ ਭਾਰਤ ਨਾਲੋਂ 30 ਮਿੰਟ ਪਿੱਛੇ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਤੋਂ 30 ਸਾਲ ਪਿੱਛੇ ਹੋ।' ਮੈਂ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਫੈਂਸੀ ਕਾਰਾਂ ਦੇਖੀਆਂ ਸਨ, ਸਾਰੀਆਂ ਜਪਾਨ, ਜਰਮਨੀ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾਂ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਆਯਾਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ - ਪਾਕਿਸਤਾਨ

ਵਿੱਚ ਬਣੀ ਇੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਆਟੋਮੋਬਾਈਲ ਇੱਕ ਦੁਰਲੱਭ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਨ। 'ਸਾਡੀਆਂ ਕਾਰਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਚੂਹਾ-ਖਤੀਆ ਹੋਣ, ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਣੀਆਂ ਹਨ,' ਮੈਂ ਚੂਹਾ-ਖਤੀਆ ਮਾਣ ਨਾਲ ਕਿਹਾ। ਮੇਰੇ ਹੋਟਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਮਾਚਿਸ ਦੇ ਡੱਬੇ ਅਤੇ ਟਾਇਲਟ ਪੇਪਰ ਵੀ ਚੀਨ ਤੋਂ ਆਏ ਸਨ। ਉਹ ਰੰਗੀਨ ਟੀਵੀ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਾਈਕਲ ਵਰਗੀਆਂ ਸਧਾਰਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਸਨ।
‘ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ?’ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁੱਛਿਆ।
‘ਤੁਸੀਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਨਵੀਆਂ ਮਸਜਿਦਾਂ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹੋ ਜਾਂ ਮੋਟਰ ਕਾਰਾਂ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹੋ,’ ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ‘ਤੁਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।’ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਦੇ ਹਰ ਨਵੇਂ ਕੁਆਰਟਰ ਵਿੱਚ ਬਣਦੇ ਹੋਏ ਦਰਜਨਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਮਸਜਿਦਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਬੇਸ਼ੱਕ, ਮੈਂ ਜੋ ਕਿਹਾ ਉਹ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਅਤਿਕਥਨੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਸਮਝ ਗਏ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਘਰ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਇੱਕ ਦੋਸਤ ਸੀ।
ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਕਰਾਚੀ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੇਰ ਨਾਲ ਰਾਤ ਦਾ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬੰਬਈ ਲਈ ਸਵੇਰ ਦੀ ਫਲਾਈਟ ਫੜਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਨੀਂਦ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਲਿਫਟ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਲੰਬੇ, ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਮੇਰਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। 'ਕਿਤੇ ਨਾ ਆਵੇ ਸਰਦਾਰ ਜੀ,' ਉਸਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, ਮੇਰੀ ਬਾਂਹ ਫੜੀ। 'ਆਓ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪੀਓ।' ਮੈਂ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਪੀ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। 'ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਹੋਵੇਗਾ,' ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਰ ਵਿੱਚ ਖਿੱਚਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਬਚਣ ਦਾ ਕੋਈ ਤਰੀਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਡਰੈਂਬੂਈ ਦਾ ਆਰਡਰ ਦਿੱਤਾ। 'ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਹੋ? ਤੁਸੀਂ ਈਰਾਨ ਜਾਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੋਂ?' ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਮੈਂ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਸੀ। 'ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡੇ

ਕੋਲ ਇੱਕ ਹੋਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ,' ਉਸਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ, ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਡਰੈਂਬੂਈ ਦਾ ਆਰਡਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੇ ਪੰਜੇ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਬਚਣਾ ਹੈ। ਹਰ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉੱਠਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਵਾਪਸ ਖਿੱਚ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। 'ਤੁਸੀਂ ਸੰਪਾਦਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹੋ ਜਾਂ ਕੁਝ ਵੱਡਾ,' ਉਸਨੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਆਪਣੇ ਲੌਰਾ [ਲਿੰਗ] 'ਤੇ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ।' ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਸਕਿਆ, 'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਲ ਪੁਆਇੰਟ ਪੈੱਨ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਹੋ?' ਉਸਨੇ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ। ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਲਈ, ਉਸਦਾ ਬਲੈਡਰ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਲੂ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। 'ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਬਲੈਡਰ ਖਾਲੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਭੱਜ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ,' ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਲੜਖੜਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਹੀ ਕੀਤਾ। ਲਿਫਟ ਲੈਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ।
ਮੈਂ ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਹਰ ਸਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਐਮ.ਏ. ਰਹਿਮਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਾਦਿਰ ਯਾਦਗਾਰੀ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਲਈ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਘੁੰਮਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਛੜੇ ਦੋਸਤਾਂ, ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਾਦਿਰ, ਉਸਦੇ ਚਾਚਾ ਸਲੀਮ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਨਵਰ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ 'ਤੇ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਭੇਟ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੇਰਾ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਸਿਰਫ਼ ਅਤੀਤ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ: ਹਰ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਨਵੇਂ ਦੋਸਤ ਬਣਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਨਵੇਂ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ; ਜਦੋਂ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਨਵੀਨਤਮ ਜਾਣਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ-ਪੁਸਤਕ ਵਿਕਰੇਤਾ ਨਜਮ ਸੇਠੀ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਕਰਵਾਰ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਉਸਦੀ ਚੰਨ-ਚਿਹਰੇ ਵਾਲੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਉਸਦੀ ਚਚੇਰੀ ਭੈਣ ਕਵਿੱਤਰੀ ਹਿਨਾ ਫੈਸਲ ਇਮਾਮ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਭੈਣ ਦਾ ਪਤੀ ਹਕੀਮ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਐਜਾਜ਼ੂਦੀਨ ਸ਼ਾਮਲ

ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿੰਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਸਨ।
ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਨੂੰ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿ ਸਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਮੀਡੀਆ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿੱਚ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੋਰ ਸੱਦੇ ਗਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਟੀਆ ਅਤੇ ਕੁਲਦੀਪ ਨਈਅਰ ਵੀ ਸਨ। ਦੋਵਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤਣਾਅ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿੱਚ ਮਾਹੌਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਹਾਵਣਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਵਫ਼ਦ ਦੇ ਨੇਤਾ ਵਜੋਂ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਸਕੱਤਰ, ਨਵਾਬਜ਼ਾਦਾ ਯਾਕੂਬ ਖਾਨ ਦੁਆਰਾ ਆਯੋਜਿਤ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ 'ਤੇ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਬੈਠਾ ਪਾਇਆ। ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿ ਤਣਾਅ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਚੰਗੇ ਸਬੰਧਾਂ ਲਈ (ਸਾਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ) ਟੋਸਟ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਰੱਖਿਆ। ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪ੍ਰੇਮ ਭਾਟੀਆ, ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਜਵਾਬ ਦੇਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣਾ ਪਾਣੀ ਦਾ ਗਲਾਸ ਚੁੱਕਣਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਭਾਟੀਆ ਨੇ ਇੱਕ ਛੋਟਾ, ਸੁੱਕਾ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ।
ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਲਈ ਉਸ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਵਿਦਾਇਗੀ ਦਾਅਵਤ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਠਹਿਰੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਮੰਤਰੀ ਸਨ। ਇੱਕ ਸ਼ਾਮ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਟੀਵੀ 'ਤੇ ਇੱਕ ਪੈਨਲ ਚਰਚਾ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਮੌਲਵੀ ਦਿੱਖ ਵਾਲੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਔਰਤ ਜਿਸਨੇ ਬੁਰਕੇ ਵਿੱਚ ਲਪੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਫਲੈਪ ਪਿੱਛੇ ਸੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਮੀਡੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਦੋ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ

ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵੈਧਤਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਕਾਚ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਦਾਅਵਤ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਸਖ਼ਤ ਮਨਾਹੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਬੈਠਾ ਪਾਇਆ। ਭਾਟੀਆ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, 'ਬੱਚੂ [ਪੁੱਤਰ] ਇਸ ਵਾਰ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਭਾਸ਼ਣ ਖੁਦ ਦੇਣਾ ਪਵੇਗਾ।' ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੀ ਇੱਕ ਛਪੀ ਹੋਈ ਕਾਪੀ ਸਾਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਧੁੰਦਲਾ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਇਸਨੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਮੇਰੀ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਵਿਸਕੀ ਨੂੰ ਖਟਾਈ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬੋਲਣ ਲਈ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਪਿਛਲੀ ਸ਼ਾਮ ਟੀਵੀ 'ਤੇ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ, ਮਨਾਹੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਕਾਚ ਦਾ ਕੋਟਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਉਹ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਜਲਦੀ ਕਰਨ ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਝ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸ ਉਡਾਣ ਭਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਉਰਦੂ ਦੋਹਰਾ ਭੇਟ ਕਰਾਂਗਾ, ਜੋ ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਠਕੇਦਾਰਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਕੰਮ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚੱਲਦਾ ਸੀ:
ਮੁੱਲਾ, ਜੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ
ਮਸਜਿਦ ਵੱਲ, ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ
ਜੇ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਭੂਤ ਪਿਸ਼ਾਬ ਕਰੋ
ਅਤੇ ਮਸਜਿਦ ਨੂੰ ਹਿੱਲਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖੋ
(ਮੁੱਲ੍ਹਾ, ਜੇ ਤੁਹਾਡੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਤੈਨੂੰ ਮਸਜਿਦ ਹਿਲਾਉਂਦੇ ਦੇਖਣ ਦਿਓ!
ਜੇ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਦੋ ਘੁੱਟ ਲੈ ਲਓ।
ਅਤੇ ਮਸਜਿਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹਿੱਲਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖੋ।)

ਦਰਸ਼ਕ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹਾਸੇ ਵਿੱਚ ਫਟ ਗਏ। ਮੇਰਾ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਦੋਹੇ ਨੂੰ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੱਟੜਤਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਤੋਂ ਕਿੰਨਾ ਤੰਗ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। 'ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੀਨੀ ਮਹਿਲਾ ਟੇਬਲ-ਟੈਨਿਸ ਟੀਮ ਨੂੰ ਟੀ-ਸ਼ਰਟਾਂ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਸ਼ਾਰਟਸ ਵਿੱਚ ਖੇਡਦੇ ਦਿਖਾਉਣ 'ਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਡੀ ਮਹਿਲਾ ਹਾਕੀ ਟੀਮ ਨੂੰ ਬੁਰਕੇ ਵਿੱਚ ਖੇਡਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ।'
ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪ੍ਰੈਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੀ ਕਿਵੇਂ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀਆਂ ਦੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਮੇਰਾ ਆਖਰੀ ਹਾਸਾ ਆਇਆ। ਕਸਟਮ ਅਤੇ ਇਮੀਗ੍ਰੇਸ਼ਨ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੈਟਲ ਡਿਟੈਕਟਰ ਮੇਰੀ ਪੱਗ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਚਲਾਇਆ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲੈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਇੱਕ ਉੱਚੀ ਬੀਪ ਆਈ। ਉਹ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੀ ਲੁਕਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ? ਉਸਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਇੱਕ ਉੱਚੀ ਬੀਪ। 'ਜਨਾਬ, ਫੌਲਦੀ ਹੈ' - ਸਰ, ਇਹ ਸਟੀਲ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਜ਼ਿਪ ਫਾਸਟਨਰ ਸੀ ਜੋ ਸਟੀਲ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੋਇਆ ਭੱਜਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕੀ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਮਿਲਾਉਣ ਲਈ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਚਮਕਦੇ ਹੋਏ ਆਏ।
ਅਪ੍ਰੈਲ 1994 ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਫੋਰਮ ਵੱਲੋਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿੱਚ ਸੱਦਾ ਪੱਤਰ ਮਿਲਿਆ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਸੱਦਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਣ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੇਰਾ ਆਖਰੀ ਮੌਕਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਪਿਆਰੇ ਸਨ। ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਅਸਗ਼ਰੀ ਕਾਦਿਰ (ਮੰਜੂਰ ਦੀ ਵਿਧਵਾ) ਸੀ, ਜੋ ਕਿ 85 ਸਾਲ ਦੇ ਕਰੀਬ

ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਸਰਜਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ, ਬਸ਼ਰਤ ਅਤੇ ਅਸਗ਼ਰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਨ। ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਐਮ.ਏ. ਰਹਿਮਾਨ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਦੋਸਤੀ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਸੀ ਜਿੱਥੋਂ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨੇ ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਮੌਤ ਹੋ ਕੇ ਇਸਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਜਮੀਲਾ ਅਨਵਰ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਧੀ ਨਾਹੀਦ ਵੀ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਨੂਨ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਵੀ ਸਨ, ਜੋ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਕਰੀਬੀ ਦੋਸਤ ਸਨ।
ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਲਈ ਪੀ.ਆਈ.ਏ. ਦੀ ਉਡਾਣ ਫੜੀ। ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕਨੈਕਟਿੰਗ ਉਡਾਣ ਲੈਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਲਾਹੌਰ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਘੰਟਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਸਿਹਤ, ਕਸਟਮ ਅਤੇ ਇਮੀਗ੍ਰੇਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਕਲੀਅਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਮੇਰੀ ਅਗਲੀ ਉਡਾਣ ਬੁਲਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਰਹਿਮਾਨ ਅਤੇ ਬਾਪਸੀ ਸਿਧਵਾ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਸਕਿੰਟ ਹੀ ਸਨ। ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਪੋਰਟਰ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੇਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰੰਸੀ ਨੋਟ ਫੜਾਏ। ਇੱਕੋ ਸਾਹ ਵਿੱਚ ਹੂਲੋ ਅਤੇ ਅਲਵਿਦਾ ਸੀ। ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਮਰੀ ਬਰੂਅਰੀਜ਼ ਦੇ ਮਾਲਕ ਮੀਨੂ ਭੰਡਾਰਾ (ਬਾਪਸੀ ਦਾ ਭਰਾ), ਅਤੇ ਬਸ਼ਰਤ (ਮੰਜ਼ੂਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ), ਮੈਨੂੰ ਲੈਣ ਲਈ ਉੱਥੇ ਸਨ। ਮੀਨੂ ਦੁਆਰਾ ਦੇਰ ਨਾਲ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਰਾਤ ਲਈ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕਾਦਿਰਾਂ ਲਈ ਰਾਖਵਾਂ ਰੱਖ ਲਿਆ ਸੀ।
ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਮੀਨੂ ਦੇ ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਅਸਗਰ ਕਾਦਿਰ ਦੇ ਘਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਅਸਗਰ, ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਚੋਟੀ ਦਾ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਗਣਿਤ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਸੁਲਦੇਸ਼ ਮਹਾਜਨ, ਜੋ ਆਸਟਿਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ (ਟੈਕਸਾਸ) ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ, ਡਾ. ਅਬਦੁਸ ਸਲਾਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲਾ ਅਗਲਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਅਸਗਰ ਕਾਦਿਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਸਗਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਮੁਖੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ

ਇਲਾਵਾ, ਉਸਨੂੰ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਜਨੂੰਨ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਗੁਲਾਬ ਜੋ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਦੇਖੇ। ਉਸਦਾ ਬਾਗ਼ ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਨਾਲ ਸੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ - ਚਿੱਟੇ, ਗੁਲਾਬੀ ਅਤੇ ਲਾਲ, ਉਸਦੇ ਕਮਰੇ ਖੁਸ਼ਬੂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ 'ਤੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਅਸਗਰੀ ਨਾਲ ਬਿਤਾਉਣ ਲਈ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਸਨ। ਇਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਜੱਫੀ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਲੈ ਲਿਆ ਜੋ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਭਾਵੁਕਤਾ ਨਾਲ ਘੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੂਰਖ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਆਦਤ ਹੈ।
ਬਸ਼ਰਤ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਚਾਹ ਲਈ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਪਿੰਗ ਲਈ ਲੈ ਗਈ। ਸੁਲੇਮਾਨੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਤੋਹਫ਼ੇ ਵਜੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਿਹਤਰ ਕਾਰੀਗਰੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁਝ ਪਲੇਟਾਂ ਅਤੇ ਕੱਪ ਖਰੀਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੱਥ ਨਾਲ ਬੁਣੇ ਹੋਏ ਕੱਪੜੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਰੰਗੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਸੁਲੇਮਾਨੀ ਕਟੋਰੇ। ਬਸ਼ਰਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਦੇਣ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦੋ ਸਭ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ, ਲੰਡਨ ਬੁੱਕਸ਼ਾਪ ਅਤੇ ਮਿਸਟਰ ਬੁੱਕਸ਼ਾਪ ਲੈ ਗਿਆ। ਦੋਵੇਂ ਦਿੱਲੀ, ਬੰਬਈ ਜਾਂ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਬਿਹਤਰ ਸਟਾਕ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਬਸ਼ਰਤ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਟਿਪ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੋਵਾਂ ਸਟੋਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਸਨ।
ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸੀ।
ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਦੇ ਸ਼ਾਪਿੰਗ ਸੈਂਟਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏ ਕੁਝ ਘੰਟਿਆਂ ਦੌਰਾਨ, ਮੈਂ ਬੁਰਕੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੀ ਔਰਤ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਪਤਾ ਲੱਗੀ। ਤਲਾਕ ਅਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਆਹ ਭਾਰਤ ਨਾਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਚ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਮ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਭੋਗ ਕਰਨਾ ਹੁਣ ਬੁਰਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਬਣਨ ਲਈ ਮਨਾਉਣਾ ਹੁਣ ਕੋਈ ਦੁਰਲੱਭ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਇਹ ਵੀ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸਲਾਮੀ ਗਣਰਾਜ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ, ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਨਾਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋੜੇ ਲੱਗ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਕਵੀ ਫੈਜ਼ ਅਹਿਮਦ ਫੈਜ਼ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਸਦਾਕੈਨ ਵਰਗੇ ਮੇਰੇ ਪੁਰਾਣੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਦੋਸਤ ਸਖ਼ਤ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਜ ਦੇ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ, ਕਵੀ ਅਹਿਮਦ ਫਰਾਜ਼ ਅਤੇ ਕਤੀਲ ਸ਼ਿਫਾਈ ਵੀ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਭੰਡਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭਰਨ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਭਾਰਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਊਠਾਂ ਵਾਂਗ ਪੀਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਲੰਬੇ, ਸੁੱਕੇ ਮਾਰੂਥਲ ਦੀ ਯਾਤਰਾ 'ਤੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨੁੱਖੀ ਟੈਂਕਾਂ ਨੂੰ ਭਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।
ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਫੋਰਮ ਦੁਆਰਾ ਆਯੋਜਿਤ ਕਸ਼ਮੀਰ 'ਤੇ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਯੋਗਦਾਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ, ਮੈਂ ਅਧਿਕਾਰਤ ਭਾਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਜਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਉਠਾਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਝਗੜੇ ਦੀ ਅਸਲ ਹੱਡੀ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪ੍ਰੈਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਭਾਸ਼ਣ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਕਵਰੇਜ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨੇ ਮੇਰਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਸੰਪਾਦਕੀ ਵੀ ਲਿਖਿਆ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਟੀਵੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਦੋਸਤਾਨਾ ਹੱਲ ਲਈ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰੈਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।
ਆਪਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਨੇੜਲੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਦੁਪਹਿਰ ਦੀ ਉਡਾਣ ਵਿੱਚ ਰਹਿਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਬਿਤਾਉਣ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਗਿਆ। ਰਹਿਮਾਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿਲ ਦਾ ਦੌਰਾ ਪਿਆ ਸੀ ਪਰ

ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਖਾਣੇ ਲਈ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਅਕਬਰ ਅਤੇ ਅਖ਼ਤਰੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁੰਦਰ ਜੋੜਾ ਸਨ।
ਵੰਡ ਨੇ ਨੂਨ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਅਕਬਰ ਪੀ.ਡਬਲਯੂ.ਡੀ. ਤੋਂ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇਹ ਜੋੜਾ ਕਰਾਚੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇੱਕ ਰਾਤ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਲੁਟੇਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ। ਸਾਰੀ ਲੁੱਟ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਅਕਬਰ ਨੇ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਲਤ ਚਾਬੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਾਰ ਦਾ ਤਾਲਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਹੱਥ ਕੰਬ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਚਾਬੀ ਨੂੰ ਚਾਬੀ ਦੇ ਛੇਕ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲਗਾ ਸਕਿਆ। ਇੱਕ ਗੁੰਡੇ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਬਾਂਹ ਵਿੱਚ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਬਾਂਹ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਟੁੱਟ ਗਈਆਂ। ਗੈਂਗਸਟਰਾਂ ਦਾ ਕਦੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਿਆ। ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਨੂਨ ਲਾਹੌਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤਾ, ਅਖਤਰੀ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਲੈ ਗਈ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂ ਰਹਿਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਡਕੈਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਾ ਉਠਾਵਾਂ। 'ਉਹ ਡਰ ਨਾਲ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ,' ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ। 'ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਹਨੇਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਡਾਕੂਆਂ ਦੇ ਘੁੰਮਦੇ ਸੁਪਨੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਟੀਵੀ 'ਤੇ ਟੈਨਿਸ, ਕ੍ਰਿਕਟ ਜਾਂ ਹਾਕੀ ਦੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹਰ ਵੇਲੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
ਮੇਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਅਖਤਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈ ਗਈ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਦਿੱਤੀ। ਫਿਰ ਅਕਬਰ ਦੇ ਇੱਕ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ, ਅਤਾ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂਨ, ਜੋ ਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ, ਅੰਦਰ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਪੁਲਿਸ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮਾੜੀ ਸਿਹਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਉਹੀ

ਪਤਲਾ, ਮੁਰਦਾ ਦਿੱਖ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਸਲੇਟੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲਾ। ਅਸੀਂ ਸੱਠ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਮਿਲ ਰਹੇ ਸੀ।
ਸਵੇਰ ਤੱਕ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਲ ਬਾਕੀ ਸੀ: ਜਮੀਲਾ ਅਨਵਰ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਨਵੀਂ ਵਿਆਹੀ ਧੀ। ਜਮੀਲਾ ਦਾ ਪਤੀ, ਮੁਹੰਮਦ ਅਨਵਰ, ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਵਾਲਾ ਸਾਥੀ ਸੀ। ਹਰ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਾਲ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਿਤਾਉਣ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਸੀ। ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਅਤੇ ਜਮੀਲਾ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਕਰਾਚੀ ਤੱਕ ਇੱਕੋ ਪੋਲਿਸ਼ ਕਿਸ਼ਤੀ, ਬੈਟਰੀ, ਰਾਹੀਂ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਇਕੱਠੇ ਰਹੇ। ਅਨਵਰ ਜ਼ੈੱਡ.ਏ. ਭੁੱਟੋ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਅਤਿਆਚਾਰ ਸਹਿਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਟੈਂਡ 'ਤੇ ਅੜੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਚਾਨਕ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਹਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਮੁਲਾਕਾਤ 'ਤੇ ਜਮੀਲਾ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਬਰ 'ਤੇ ਲੈ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਫਤਿਹ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕੋਈ ਬੱਚੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਨਵਰ ਦੀ ਭਤੀਜੀ ਨੂੰ ਗੋਦ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਇੱਕ ਵਿਆਹੇ ਹੋਏ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਇੱਕ ਵਡੇਰੋ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਜੋ ਸਿੰਧੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਸੀ। ਜਮੀਲਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਿੱਘਾ ਜੱਫੀ ਪਾਈ, ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਧੀ ਨੇ ਵੀ। ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਦਾ ਜਵਾਈ ਬਾਥਰੂਮ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਨਾ ਹੋਣ। ਕਿਸੇ ਅਗਵਾ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਲੋੜੀਂਦਾ, ਉਹ ਸਿੰਧ ਪੁਲਿਸ ਤੋਂ ਭੱਜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਕਰਤੱਵਪੂਰਨ ਜਵਾਈ ਵਾਂਗ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਛੂਹੇ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਲਿਆ। ਮੇਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਜਮੀਲਾ ਨੇ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹਰੇ ਸੁਲੇਮਾਨੀ ਦਾ ਬਣਿਆ ਇੱਕ ਭਾਰੀ ਪੈੱਨ-ਅਤੇ-ਸਿਆਹੀ ਵਾਲਾ ਧਾਰਕ ਰੱਖਿਆ। 'ਅਨਵਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਸ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ,' ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ। ਅਨਵਰ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਆਖਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੌਰਾਨ, ਉਸਨੇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਿੰਗੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੁਲੇਮਾਨੀ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਕਟੋਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਦੁਪਹਿਰ ਨੂੰ ਰਹਿਮਾਨ ਦੀ ਧੀ ਸਬੀਨਾ ਮੈਨੂੰ ਖਰੀਦਦਾਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਲੈ ਗਈ। ਮੈਂ ਕਈ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਸੰਗੀਤ ਟੇਪਾਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕੱਪੜੇ ਲਏ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਦੇਣ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੈਂ ਰਹਿਮਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਸਟੋਰ ਗਈ ਜਿੱਥੋਂ ਉਹ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਸਮਾਨ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਟੋਰ ਸਾਡੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪਨੀਰ, ਬਿਸਕੁਟ, ਸਾਸ, ਜੈਮ, ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਸਮੱਗਰੀ ਅਤੇ ਦਵਾਈਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪੋਤੀ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਸਵਿਸ ਚਾਕਲੇਟ ਦੇ ਕੁਝ ਬਾਰ ਲਵਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਊਂਟਰ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਬਿੱਲ ਮੰਗਿਆ। ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਉੱਠਿਆ, ਕਾਗਜ਼ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਜਿਸ 'ਤੇ ਸੇਲਜ਼ਮੈਨ ਮੇਰਾ ਕੁੱਲ ਜੋੜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਪਾ ਲਿਆ। 'ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਪੈਕ ਕਰੋ,' ਉਸਨੇ ਸੇਲਜ਼ਮੈਨ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸਟੋਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਛਾਣਨਯੋਗ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਆਇਆ ਇੱਕ ਮਹਿਮਾਨ ਸੀ। ਇਹ ਉਸਦੇ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸਦਾ ਪਰਿਵਾਰ, ਚੌਧਰੀ, 1947 ਵਿੱਚ ਅੰਬਾਲਾ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗਲਾਸਗੋ ਦੇ ਸਪੋਰਟਸ ਸਟੋਰ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਈ ਜਿੱਥੋਂ ਮੈਂ £35 ਦੇ ਸਨੀਕਰਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਜੋੜਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪੈਸੇ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਜਨਬੀ ਸੀ, ਪਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀ।
ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀ ਉਦਾਰਤਾ ਵਿੱਚ ਇੰਨਾ ਲਾਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਇਹ ਗੁਣ ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਜਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬਿਆਂ ਜਾਂ ਸਿੰਧ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਓਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗਮ ਤੱਕ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਲੱਖਣ ਗੁਣ ਹਨ। ਉਹ ਨਿਮਰ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਮਾਣ ਨੂੰ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵੈ-ਮਾਣ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਅਾਂ ਮੌਜੌ ਨੀ ਮੌਜੌ
ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ ਖੁਸ਼ ਰਹਿਣਾ ਹੈ।
(ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।)
ਤੁਸੀਂ ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਵੀ ਦੇਖੋ, ਉੱਥੇ ਫੌਜ ਹੈ।)
ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਫੇਰੀ 'ਤੇ ਉਸਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ 'ਤੇ ਅਫਸੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਾਈ।
ਅਖੀਆਂ ਦੀ ਲਾਲੀ ਪੇ ਦਸਦੀ
ਤੁਸੀ ਵੀ ਰੋਏ ਹੋ, ਰੋਏ ਐਸੇ ਵੀ ਹਾਂ
(ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਲੀ ਕੋਈ ਭੇਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।)
ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਰੋਏ ਹੋ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਵੀ ਰੋਏ ਹਾਂ।)
ਦਾਮਨ ਦੀ ਮੌਤ ਲਗਭਗ ਦਸ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਖੁਦ ਦਾ ਸਮਾਰਕ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਜੋ ਉਸਦੀ ਕਬਰ ਦੇ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੇ ਪੱਥਰ 'ਤੇ ਉੱਕਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਏਜਾਜ਼ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਟੁਕੜੇ 'ਤੇ ਕਾਪੀ ਕੀਤਾ: ਸਰਸਰੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ ਜਹਾਂ ਅੰਦਰ
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਰਗ ਉਤਥਾਲਿਆ ਮੁੱਖ,
ਦਾਮਨ ਕੋਈ ਨਾ ਮਿਲੀਆ ਰਫੀਕ ਮੇਨੂ
ਪਰ ਤਾਬੂਤ ਚਾਲੀਆ ਮੁੱਖ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਹੈ।
(ਮੈਂ ਦੁਨੀਆਂ ਵੱਲ ਇੱਕ ਸਰਸਰੀ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ,
ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਪੰਨੇ ਪਲਟੇ।
ਮੈਨੂੰ ਦਾਮਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਾਥੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ - ਇਸ ਲਈ
(ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਕਫ਼ਨ ਆਪਣੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਲਪੇਟਦਾ ਹਾਂ। ਅਤੇ ਮੈਂ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।)

15 ਔਡਬਾਲ ਅਤੇ ਸਕ੍ਰੂਬਾਲ
ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਜੀਬ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਇੱਕ ਧੀਰਜਵਾਨ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਅਜਨਬੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਸ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕਬਾਲ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖਾਂਗਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਂ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭੇਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਮੈਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ ਗਏ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।
ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਆਏ ਅਜੀਬ ਲੋਕ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ: ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੀਆਂ, ਉਹ ਔਰਤਾਂ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭੇਦ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਜੋ ਸਰਹੱਦੀ ਰੇਖਾ 'ਤੇ ਹਨ ਜੋ ਸਮਝਦਾਰੀ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਗਾੜ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।
ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਇੱਕ ਧੀਰਜਵਾਨ ਸਰੋਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਦਿਲਚਸਪ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੱਲ ਭਟਕਣ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਇੱਕ ਕੰਨ ਲਗਾ ਕੇ ਸੁਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਸਵਾਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੱਸੇ ਲਈ, ਮੈਂ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ 'ਹਾਂ' ਜਾਂ 'ਮੈਂ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ' ਵਰਗੇ ਮੋਨੋਸਿਲੈਬਿਕ ਸ਼ੋਰ ਬਣਾ ਕੇ ਜਾਂ

ਬੀਫ ਵੇਚ ਸਕੇ। ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਭੋਲੀ-ਭਾਲੀ 'ਤੇ ਹੱਸਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਡੈਨੀਅਲ ਨੇ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, 'ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸੱਚਾਈ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਚਲਾਕ ਅਮਰੀਕੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ।'
ਡੈਨੀਅਲ ਅਤੇ ਸਰਮਾ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਪਾਰਕ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਡੈਨੀਅਲ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਇੱਕ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣ ਗਈ। ਇਹ ਕਾਫ਼ੀ ਆਸਾਨ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖਿੜਕੀ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਫਲੈਟ ਵੱਲ ਆਉਂਦੇ ਦੇਖਿਆ। ਮੈਂ ਪਰਦੇ ਹਟਾਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰਸੋਈਏ ਜਾਂ ਬੇਅਰਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਪਿਛਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਜਾ ਕੇ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦੱਸੇ ਕਿ ਮੈਂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਅਤੇ ਕਈ ਘੰਟਿਆਂ ਤੱਕ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਖੁਦ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਘੰਟੀ ਵਜਾਈ ਤਾਂ ਡੈਨੀਅਲ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਖੜ੍ਹਾ ਪਾਇਆ ਤਾਂ ਕੋਈ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਣਚਾਹੇ ਮਹਿਮਾਨ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। 'ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਪਾਈਗਲਾਸ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲਗਾਉਂਦੇ?' ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। 'ਬੰਬਈ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪਾਸਿਓਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹੋ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਾ ਦੇਖ ਲਵੇ,' ਉਸਨੇ ਸਮਝਾਇਆ। ਇਹ ਦਿਆਲੂ ਡੈਨੀਅਲ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਇੱਕ ਲਿਆਇਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕੰਟਰੈਪਸ਼ਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਡੈਨੀਅਲ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਘੰਟੀ ਵੱਜੀ, ਮੈਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿੱਚੋਂ ਝਾਤੀ ਮਾਰੀ, ਉਸਨੂੰ ਬਾਹਰ ਖੜ੍ਹਾ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ, ਅਤੇ ਬੈਰੀਅਰ ਨੂੰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਡੈਨੀਅਲ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਹਾਂ ਪਰ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਦੁਬਾਰਾ ਕਦੇ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਸ ਨਾਲ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਬਟਨਹੋਲ ਕਰਨ ਦੀ ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਬਦਲਾਅ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ

ਸਨ। ਜਨਰਲ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਮਿੰਟ ਬਿਤਾਉਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਟਹਿਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮਿੰਟ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਤੋਂ ਥੱਕ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੋਚਿਆ। ਇੱਕ ਸਵੇਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸੰਸਦ ਲਈ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਝੂਠ ਬੋਲ ਕੇ ਝਿੜਕਣਾ ਪਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਸਵਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪਾਬੰਦ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। 'ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਰਾਜ ਸਭਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲੈ ਜਾਂਦੇ? ਮੈਂ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕਿਸ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋ,' ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਲਈ ਪਾਸ ਦਿਵਾਉਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਣ ਦਾ ਜੋਖਮ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਜ਼ਟਰ ਗੈਲਰੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਘੰਟਾ ਬਿਤਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਲਾਬੀ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। 'ਤੁਸੀਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਬਕਵਾਸ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹੋ ਦੋਸਤੋ!' ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ। 'ਇਸ ਸਾਰੇ ਬਕਵਾਸ ਦੀ ਬਜਾਏ ਤੁਸੀਂ ਕੁਝ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ?'
ਮੈਂ ਆਪਣੇ 'ਮਲਿਸ' ਕਾਲਮ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਭੈੜਾ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਬੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਨਰਲ ਨੱਥੂ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।
ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ 'ਤੇ, ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰੀ ਨਿੱਜੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ, ਨਜ਼ਰ ਹਯਾਤ ਟਿਵਾਣਾ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅਮੀਰ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸਰ ਖਿਜ਼ਰ ਹਯਾਤ ਟਿਵਾਣਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਨਜ਼ਰ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਔਰਤ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਗੋ

ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਇੱਕ ਅਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਬਿੰਦੂ ਤੱਕ ਗੁਣਗੁਣਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਕੂਲ ਕਿਵੇਂ ਚਲਾਉਂਦਾ ਸੀ: ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣਾ ਆਸਾਨ ਸੀ। ਹਰ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਫ਼ੋਨ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬਿਲਕੁਲ ਪੰਜ ਮਿੰਟ ਬਚੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੀ ਉਹ ਜਿੰਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਛੋਟਾ ਹੋਵੇਗਾ? ਉਸਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਮਿਲ ਗਿਆ।
ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਬੋਲਣਾ ਇੱਕ ਮਾਨਸਿਕ, ਜਮਾਂਦਰੂ, ਵਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਬਿਮਾਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਮਰ ਦੇ ਨਾਲ ਵਧਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿੱਚ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਬੇਚੈਨੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੋਕ-ਟੋਕ ਦੇ ਵਧਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਹੋਰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।
ਜਿਹੜੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਾਂਗੀ, ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਅਣਜਾਣ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਫ਼ੋਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ, ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸਬੰਧਾਂ, ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਸਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਇੱਕ ਧੀਰਜਵਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇੱਕ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਸੁਣਨ ਵਾਲੀ ਵੀ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਵਿਆਹੁਤਾ ਝਗੜੇ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਨਾ ਪਸੰਦ ਹੈ, ਵਿਆਹੇ ਜੋੜਿਆਂ ਨੇ ਕਿੰਨੀ ਵਾਰ ਸੈਕਸ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕਿੱਥੇ ਮਿਲੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲੱਭੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਵਧਾਨੀਆਂ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਦੱਸਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੀ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਜਵਾਨ, ਅਣਵਿਆਹੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਵਿਆਹੇ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਦੇ ਦੂਰ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਾਤਾਂ ਬਿਤਾਉਣ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਇੱਕ ਅਣਵਿਆਹੀ

ਔਰਤ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ ਸੀ, ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਮੇਰੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਆਈ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਨੋਟ ਭੇਜਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਗਲੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਜਨਮ ਮੇਰੇ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਨਵਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਮੇਰੀ 'ਸੌਮਣੀ ਮੌਜੂਦਗੀ' ਵਿੱਚ ਦੁਨੀਆ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਸਕੇ।
ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਾਗਲਾਂ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਪਾਗਲਾਂ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ, ਰਾਂਚੀ, ਆਗਰਾ ਅਤੇ ਪੂਨਾ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਲਾਜ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਪਰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਪਾਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸਮਝਦਾਰੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ।
ਦ ਇਲਸਟ੍ਰੇਟਿਡ ਵੀਕਲੀ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਅਜਿਹੇ ਲੇਖ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੇ ਸਨ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਪਾਰਸੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਾਰੇ ਨਹੀਂ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਇੱਕ ਪਾਰਸੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਿਜ਼ਿਟਿੰਗ ਕਾਰਡ ਭੇਜਿਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ 'ਤੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ। ਵਿਜ਼ਿਟਿੰਗ ਕਾਰਡ 'ਤੇ 'ਐਟਮ ਬੰਬ' ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਵਿਜ਼ਟਰ ਦਾ ਨਾਮ, ਪਤਾ ਅਤੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਨੰਬਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ। ਉਹ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸਫੋਟਕ ਸੁਭਾਅ ਸੀ। 'ਤੇਰੀ ਪਾਰਸੀਆਂ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ?' ਉਹ ਗਰਜਿਆ। 'ਤੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕੌਣ ਹਾਂ? ਮੈਂ ਐਟਮ ਬੰਬ ਹਾਂ। ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਭਸਮ - ਰਾਖ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।'

ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਣੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੇਵਕਤੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਬਿਹਤਰ ਹੈ।

ਰਹੇਜਾ ਨਾਮ ਦੇ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਰ ਵੀ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਸੀ। ਆਪਣੀਆਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਫੌਜੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜੋ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਗੈਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਅੰਦਰੂਨੀ ਟੀਵੀ ਦੀ ਕਾਢ ਕੱਢੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਭੂਤਕਾਲ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਤਸੁਕ ਸੀ। ਖੋਜੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕਾਢ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਿਆਉਣ।
ਰਹੇਜਾ ਇੱਕ ਕੋਮਲ, ਸ਼ਾਂਤ ਆਵਾਜ਼ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਨੁਕਸਾਨ ਰਹਿਤ ਛੋਟਾ ਆਦਮੀ ਨਿਕਲਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਟੀਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਖਰਾਬ ਸਿਹਤ ਕਾਰਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਕਾਢ ਲਈ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। 'ਮੈਂ ਕੋਈ ਵੀ ਐਰਾ-ਗੈਰਾ ਨੌਕਰੀ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ,' ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ। 'ਮੈਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਹਰਿਆਣਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਅਹੁਦਾ ਜਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਕੈਬਨਿਟ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੀਨੀਅਰ ਮੰਤਰੀ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹਾਂ।' ‘ਤੁਸੀਂ ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਜਾਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਲਈ ਚੁਣੇ ਬਿਨਾਂ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਰੱਖਦੇ ਹੋ?’ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਨਿਮਰਤਾ ਭਰੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਦਿੱਤੀ ਇਹ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸਮਤ ਦੇ ਅਣਗੌਲਿਆਂ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। 'ਮੈਂ ਪੰਡਿਤ ਜੀ [ਨਹਿਰੂ] ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੇਖਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਇੱਕਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਜਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਠੀਕ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸੀ,' ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ।

‘ਪੰਡਿਤ ਜੀ?’ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ। ‘ਪਰ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੂੰ ਮਰਿਆਂ ਵੀਹ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।’
ਰਹੇਜਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਮਝਦਾਰ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ,
'ਤਾਂ ਕੀ? ਇਹ ਮੇਰਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਟੀਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।'
‘ਤੁਸੀਂ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨਾਲ ਕਿੱਥੇ ਅਤੇ ਕਦੋਂ ਸੰਪਰਕ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ?’ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ।
'ਅੱਜ ਦੁਪਹਿਰ ਹੀ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਮੈਡੀਕਲ ਸਾਇੰਸਜ਼ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਵਾਰਡ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।'
ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਰਹੇਜਾ ਨਾਲ ਨਰਮਾਈ ਅਤੇ ਸਮਝਦਾਰੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਘੰਟਾ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਲਈ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਿੱਤੀ; ਮੈਂ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਹਰਿਆਣਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਜਾਂ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਮੰਤਰੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ।
ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵੱਲ ਲੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ੁਭਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਗਾਰਡ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ, ਜੇਕਰ ਉਹ ਦੁਬਾਰਾ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਘਰ ਨਹੀਂ ਹਾਂ।
ਮੈਂ ਰਹੇਜਾ ਬਾਰੇ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਸੀ; ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਮੇਰੀ ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਤੋਂ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ ਜੋ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਦੇਵੇਗੀ। ਇੱਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਇੱਕ ਸਕੂਪ ਲਈ ਓਨਾ ਹੀ ਭੁੱਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਇੱਕ ਆਦਮਖੋਰ ਸ਼ਾਰਕ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਸ ਦੇ ਇੱਕ ਰਸੀਲੇ ਟੁਕੜੇ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਸਦੇ ਬੈਠਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਰਹੇਜਾ ਸੀ, ਅੰਦਰੂਨੀ ਟੀਵੀ ਦਾ ਖੋਜੀ। ਇਸ

ਵਾਰ ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਘੱਟ ਸਬਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।
"ਤੁਸੀਂ ਸੰਜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਰੀਬੀ ਦੋਸਤ ਸੀ, ਹੈ ਨਾ?" ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।
‘ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਕਰੀਬੀ ਦੋਸਤ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਸੀ,’ ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।
‘ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ!’ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ, ‘ਅੱਜ ਤੱਕ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਮਰਿਆ।’
'ਉਹ ਇੱਕ ਹਵਾਈ ਹਾਦਸੇ ਵਿੱਚ ਮਰ ਗਿਆ। ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਕੈਪਟਨ ਸਕਸੈਨਾ ਵੀ ਸੀ।'
'ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ! ਦੋਵੇਂ ਉਦੋਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਹਾਜ਼ ਰਿਜ 'ਤੇ ਹਾਦਸਾਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਹਾਦਸਾ ਕਿਸਨੇ ਕਰਵਾਇਆ?'
"ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਪਾਇਲਟ ਦੀ ਗਲਤੀ ਜਾਂ ਮਸ਼ੀਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨੁਕਸ।" ‘ਨਹੀਂ,’ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ। ‘ਇਹ ਹਾਦਸਾ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।’
'ਕਿਸਦੇ ਦੁਆਰਾ?'
'ਚਰਚਿਲ।'
'ਚਰਚਿਲ? ਉਹ ਸੰਜੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ, ਚਰਚਿਲ ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹੇਗਾ?'
‘ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਾਂਗਾ ਕਿਉਂ,’ ਉਸਨੇ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ‘ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਔਰਤਾਂ ਪਸੰਦ ਸਨ। ਉਹ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੋਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਚਰਚਿਲ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਬਹੁਤਾ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਸੰਜੇ ਨੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਰਾਣੀ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖੀ, ਤਾਂ ਚਰਚਿਲ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਸੰਜੇ, ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਕਿ ਤੂੰ ਕਿੰਨੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਸੌਂਦਾ ਹੈਂ, ਪਰ ਤੈਨੂੰ ਸਾਡੀ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਦੇ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।” ਪਰ ਸੰਜੇ ਨੇ ਚਰਚਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ ਅਤੇ ਰਾਣੀ ਨੂੰ

ਵਪਾਰੀ ਕੋਲ ਸਟੈਨੋਗ੍ਰਾਫਰ ਵਜੋਂ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ,' ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ। 'ਕੀ ਮੇਰੇ ਰੁਤਬੇ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਲਈ ਸਟੈਨੋਗ੍ਰਾਫਰ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸਹੀ ਹੈ?' ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।
‘ਨਹੀਂ,’ ਮੈਂ ਮੰਨ ਲਿਆ। ‘ਪਰ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਰਹੇ ਹੋ?’
'ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ? ਇਹ ਜਰਮਨੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।'
'ਫਿਰ ਉਹ ਖੁਦ ਕੁਝ ਕਮਾਏ ਬਿਨਾਂ ਕਿਵੇਂ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰੇਗੀ?'
ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਦੁਚਿੱਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। 'ਜੇ ਉਹ ਕੁਝ ਕਮਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ; ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਨਾਲ ਵੀ ਸੌਂ ਰਹੀ ਹੈ।' ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਬੇਵਫ਼ਾਈ ਨੇ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਉਸਨੇ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜਰਮਨ ਬੈਂਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਹਨ। 'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਕਿ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਸਟੈਨੋ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬੌਸ ਨਾਲ ਸੌਣਾ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਹੈ?' 'ਨਹਿਰੂ? ਉਹ ਨਹਿਰੂ ਕਿਵੇਂ ਬਣਦੀ ਹੈ?'
‘ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਚਿੱਠੀ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹੀ,’ ਉਸਨੇ ਸਮਝਾਇਆ। ‘ਸ਼ਾਇਦ ਤੁਸੀਂ ਚਿੱਠੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ।’
ਮੈਂ ਝੱਟ ਉਸਦੇ ਪੱਤਰ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਸਨੇ ਸੱਚਮੁੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ ਸਨ।

'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਨਹਿਰੂਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋ? ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਨਹਿਰੂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।'
'ਮੈਂ ਪੰਡਿਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹਾਂ,' ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ।
"ਓਹ! ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਪੁੱਤਰ ਹੈ," ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।
"ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਕੀ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤੁਹਾਡਾ ਪਿਤਾ ਸੀ?"

'ਮੈਂ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੁਰਾਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ। ਉੱਥੇ ਇਹ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹਾਂ।'
'ਕੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਇਹ ਜਾਣਦੀ ਹੈ? ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲੇ ਹੋ?'
‘ਹਾਂ,’ ਉਸਨੇ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ। ‘ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਭਰਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਹੀ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਨਾ ਦੱਸਾਂ।’
ਮੈਂ ਉਸ ਨੌਜਵਾਨ ਨਾਲ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਜਰਮਨ ਰਾਜਦੂਤ ਨਾਲ ਜਰਮਨੀ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਬੈਂਕ ਖਾਤੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗਾ। 'ਹਾਂ, ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਅੱਜ ਦੁਪਹਿਰ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਜਾ ਸਕਾਂ।'
ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਮੈਂ ਚਰਨਜੀਤ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਜੋ ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪੀਣ ਲਈ ਆਇਆ ਸੀ। 'ਉਹ ਤਾਂ ਨਟਖਟ ਹੈ,' ਚਰਨਜੀਤ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। 'ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੋ ਮਿੰਟਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤੁਹਾਡੇ ਜਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।'
ਮੈਂ ਚਰਨਜੀਤ ਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਅਕਸਰ ਸਤ੍ਹਾ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨੁਕਸਾਨ ਰਹਿਤ ਸਨਕੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਕਿਜ਼ੋਫਰੀਨੀਆ ਦਾ ਇੱਕ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਮਾਮਲਾ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹਿੰਸਾ ਲਈ ਭੜਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜੀਬ ਅਤੇ ਪੇਚਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਵੇਲੇ ਨਰਮ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

16 ਸਰਬਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਨਾਲ ਘੋਲ
ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਖਰੀ ਗੁਰੂ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਵਾਲ ਨਹੀਂ ਕੱਟਣੇ ਚਾਹੀਦੇ, ਕੋਸ਼ਰ (ਹਲਾਲ) ਮਾਸ ਨਹੀਂ ਖਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਸਿਗਰਟ ਨਹੀਂ ਪੀਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤੰਬਾਕੂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਅਤੇ ਇਹੀ ਸੀ। ਜੋ ਆਦਮੀ ਆਪਣੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਜਾਂ ਮੁੱਛਾਂ ਕੱਟਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਪਤਿਤ (ਵਿਦਰੋਹੀ) ਵਜੋਂ ਛੇਕ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਸਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਪੰਜ ਨਿਰਧਾਰਤ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ (ਨਿਤਨੇਮ) ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਸੀ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਮੁੰਡੇ ਸੀ; ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸੀ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਅਰਚਿਨ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਵੇਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੱਟ ਕੇ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਗਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਦਾਦੀ ਦਾ ਪਸੰਦੀਦਾ ਪੋਤਾ ਸੀ।
ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਾਲ ਲੰਬੇ ਰੱਖਣਾ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵੀ ਔਰਤ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਇੱਕ ਮਰਦਾਨਾ ਧਰਮ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਯੋਧੇ ਗੁਰੂ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਲੰਬੇ ਵਾਲ ਪਵਿੱਤਰ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਅਤੇ ਜਣਨ ਅੰਗਾਂ 'ਤੇ ਵਾਲ ਉੱਗਣ ਲੱਗ ਪਏ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ 'ਤੇ ਸਵਾਲ ਉਠਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਜਣਨ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਡਿਪਿਲੇਟਰੀ ਕਰੀਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਬਿਨਾਂ ਵਾਲਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੱਛਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਲ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਗੰਦੇ ਤਸਵੀਰ-ਪੋਸਟਕਾਰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪੱਟਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਝਾੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਵਾਧੇ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਆਕਰਸ਼ਕ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ 'ਤੇ ਸਵਾਲ ਉਠਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਉਹ ਸਿੱਖ ਅਲਹਿਦਗੀ ਦੇ ਇਹ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਨ: ਉਹ

ਦਰਦ, ਡਰ, ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਤਣਾਅ ਜਾਂ ਮਦਦ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਟੁੱਟਣ ਦੇ ਬਿੰਦੂ 'ਤੇ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਫ਼-ਸਾਫ਼ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬੰਗਲਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਾਕਤ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਈ। ਟੋਕੀਓ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਾਰ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ 3 ਵਜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਭਜਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦਾਂ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਉੱਠਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਮਨਘੜਤ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਬਹੁਤ ਦਿਲਾਸਾ ਮਿਲਿਆ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰਸਮਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਉਹ ਸੀ ਅਖੰਡ ਪਾਠ - ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦਰਾਂ 'ਤੇ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲਏ ਗਏ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਪਾਠ। ਜਦੋਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਜੋ ਮਾਰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਰਾਤ ਭਰ ਪਾਠ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਜਦੋਂ ਪਾਠ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਉਹ ਤਰੀਕਾ ਸੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮੂਰਤੀ ਵਜੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਸਵੇਰੇ 'ਜਗਾਇਆ' ਜਾਂਦਾ ਸੀ (ਪ੍ਰਕਾਸ਼) ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਬਿਸਤਰਾ (ਸੰਤੋਖ)। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਘਰ, ਜੋ ਕਿ ਤਰਕਹੀਣ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਨ, ਜਿਸ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ-ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੰਥ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਏਅਰ-ਕੰਡੀਸ਼ਨਰ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਜੋ ਅਚਾਨਕ ਅਮੀਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ: ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ- ਕਮਰੇ (ਬਾਬਾਜੀ ਦਾ ਕਮਰਾ) ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਚਿੱਟੇ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦਾ ਇੱਕ ਟਾਇਲਟ ਬਣਾਇਆ - ਭਾਰਤੀ ਜਾਂ ਯੂਰਪੀਅਨ ਸ਼ੈਲੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਕੀਰਤਨ, ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਦਾ ਵੀ ਵਪਾਰੀਕਰਨ ਹੋ ਗਿਆ: ਰਾਗੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਸੌ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹਜ਼ਾਰ ਤੱਕ ਪ੍ਰਤੀ ਘੰਟਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦਰਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਗ੍ਰੰਥੀ, ਰਾਗੀ ਅਤੇ ਜਥੇਦਾਰ ਰਸਮਾਂ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰ (ਠੇਕੇਦਾਰ) ਬਣ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਆ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ

ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਫੀਸਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਹਰਦੁਆਰ, ਵਾਰਾਣਸੀ, ਜਗਨਨਾਥ ਪੁਰੀ, ਗੁਹਾਟੀ ਦੇ ਕਾਮਾਖਿਆ ਮੰਦਰ, ਮਦੁਰਾਈ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਜੋ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ। ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਵਪਾਰੀਕਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹੀ ਰਸਤਾ ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ।
ਰਸਮਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤਾ ਦੁਖਦਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਖੋਜ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ 'ਤੇ ਸਵਾਲ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪਾਲਿਆ-ਪੋਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ, ਕੀ ਰੱਬ ਸੱਚਮੁੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ? ਕੀ ਉਸਦੇ ਪੈਗੰਬਰ, ਮਸੀਹਾ, ਦੂਤ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰ ਰੱਬ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੰਨੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਯੋਗ ਸਨ? ਕੀ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਸੱਚਮੁੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸਨ? ਕੀ ਪੂਜਾ ਸਥਾਨ ਉਸ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਸਨ ਜੋ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ? ਕੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸੱਚਮੁੱਚ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਦੀ ਹੈ? ਜੇ ਮੈਂ ਧਰਮ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੰਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਖਲਾਅ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਭਰਾਂਗਾ? ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ, ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝਾਵਾਂ? ਤਰਕ ਅਤੇ ਤਰਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਜਿਸ 'ਤੇ ਮੈਂ ਪਾਲਿਆ-ਪੋਸਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਜੋ ਮੈਂ ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਕ ਨਿੱਜੀ ਧਰਮ ਦੀ ਖੋਜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਇਆ:
ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਲੱਭਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਹੇ ਇਕਬਾਲ
ਤੁਸੀਂ ਯਾਤਰੀ ਹੋ, ਤੁਸੀਂ ਮੰਜ਼ਿਲ ਹੋ।
(ਹੇ ਇਕਬਾਲ, ਮੈਂ ਹਰ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲੱਭਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹਾਂ।)
ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੰਜ਼ਿਲ ਵੀ।)

ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਾਦਿਰ ਨਾਲ ਲੰਬੀਆਂ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿੱਥੋਂ ਆਏ ਹਾਂ, ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਸਾਡੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਕੀ ਮਕਸਦ ਹੈ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਮਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਕੋਈ ਠੋਸ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮਨਜ਼ੂਰ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਰਚਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਦੌਰਾਨ ਲਾਲ ਗੇਂਦ ਦੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ। ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ 'ਦਿ ਅਗਨੋਸਟਿਕ' ਸਿਰਲੇਖ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਲਾਰੈਂਸ ਗਾਰਡਨ (ਹੁਣ ਬਾਗ਼-ਏ-ਜਿਨਾਹ) ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸੀ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਲਾਲ ਗੇਂਦ ਜੋ ਮੈਂ ਇੱਕ ਦਰੱਖਤ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਫਸ ਗਈ। ਅਸੀਂ ਪੱਥਰਾਂ ਅਤੇ ਸੋਟੀਆਂ ਨਾਲ ਇਸਨੂੰ ਢਾਹ ਦੇਣ ਦੀ ਵਿਅਰਥ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਅਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਗੁਆਚਿਆ ਸਮਝ ਕੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਈਸਕ੍ਰੀਮ ਦੇਣ ਲਈ ਕਲੱਬ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਅਸੀਂ ਗੇਂਦ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਹੀ ਪਿਆ ਦੇਖਿਆ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਸੀ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, 'ਜੇ ਉਹ ਗੇਂਦ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿ ਕੋਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ'। ਇੱਕ ਹਲਕੀ ਹਵਾ ਨੇ ਟਾਹਣੀਆਂ ਨੂੰ ਹਿਲਾਇਆ ਅਤੇ ਗੇਂਦ ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗ ਪਈ। ‘ਇਸ ਨਾਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ!’ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨੇ ਕਿਹਾ। ‘ਤੁਹਾਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਾਂਗ ਇੰਨਾ ਹਲਕਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।’ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਇਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸਬਕ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਇਆ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਸ਼ੁੱਧ ਸੰਜੋਗ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਕੋਈ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਅਣਗਿਣਤ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਸਿਰਜਣਹਾਰ, ਰੱਖਿਅਕ ਅਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ; ਦਿਆਲੂ ਅਤੇ ਮਦਦਗਾਰ; ਪਿਤਾ, ਮਾਤਾ, ਆਦਿ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰੋਧੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ

ਨਿਆਂਪੂਰਨ ਵੀ। ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਨੇਤੀ, ਨੇਤੀ - ਇਹ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਨਹੀਂ - ਫਾਰਮੂਲੇ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਵਰਣਨ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਚਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਉਰਦੂ ਕਵੀ ਨੇ ਹਾਰ ਮੰਨ ਲਈ।
ਇਹ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।
ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ
ਮੈਨੂੰ ਬਸ ਇਹੀ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਿਆਰ ਪਛਾਣ ਹੈ।
(ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਆ,
ਪਰ ਮੇਰਾ ਮਨ ਤੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।
ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਤਰੀਕਾ ਹੈ।)
ਮੈਂ ਵੋਲਟੇਰੀਅਨ ਦੀ ਇਸ ਦਲੀਲ ਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜੇ ਘੜੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇੱਕ ਘੜੀ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਘੜੀ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਇੱਕ ਸਧਾਰਨ ਸਵਾਲ ਦਾ ਕੋਈ ਸਧਾਰਨ ਜਵਾਬ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੈ
- ਜੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਬਣਾਈ ਹੈ, ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕਿਸਨੇ ਬਣਾਇਆ? ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਅਣਜਾਣ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਵਧੇਰੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਛੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀਆਂ ਪਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਜਾਂ ਜਨਮ, ਮੌਤ ਅਤੇ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਦੇ ਇੱਕ ਸਵੈ-ਉਤਪੰਨ, ਬੇਅੰਤ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ। ਸ਼ਾਦ ਅਜ਼ੀਮਾਬਾਦੀ ਨੇ ਦੁਬਿਧਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੋਹੇ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ: ਸੁਨੀ ਹਿਕਾਯਤ-ਇ-ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਦਰਮੀਆੰ ਕਹਿ ਸੁਨੇ
ਇਬਤਿਦਾ ਦੀ ਕੋਈ ਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਅੰਤ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ।
(ਅਸੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸਿਰਫ਼ ਇਸਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੀ ਸੁਣੀ ਹੈ;)
ਸਾਨੂੰ ਇਸਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨਹੀਂ ਪਤਾ, ਸਾਨੂੰ ਇਸਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਪਤਾ।)
ਮੈਨੂੰ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵਿੱਚ ਪੂਜਨੀਯ ਦਲਾਈ ਲਾਮਾ ਨਾਲ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸਨੇ ਮੰਨਿਆ ਕਿ,

ਇੱਕ ਬੋਧੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਉਸਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਮਨ ਸੀ, ਉਹ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਬੂਤ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ, 'ਯਕੀਨਨ, ਤੁਹਾਡੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਚਕਾਨਾ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਠੋਸ ਸਬੂਤ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ! ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਿਰਫ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਜੈਨਾਂ, ਬੋਧੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਪਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਿਮ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸੁਣਿਆ ਹੈ? ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਵੀ, ਇਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਵੱਡੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।'
ਦਲਾਈ ਲਾਮਾ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੱਸੇ - ਉਹ ਲਾਫਿੰਗ ਬੁੱਧਾ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਹੈ - ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, 'ਜੇ ਮੈਂ ਪੁਨਰਜਨਮ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।'
ਰੱਬ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਇੱਕ ਦਿਲਚਸਪ ਜਵਾਬ ਰਾਜਮੋਹਨ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਧੀ ਸੁਪ੍ਰੀਆ ਤੋਂ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰੱਬ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਦੱਸੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ 13 ਦਸੰਬਰ 1987 ਦੇ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੁਪ੍ਰੀਆ ਦੇ ਪਿਤਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਦਰਾਸ ਵਿੱਚ ਇਸਦੇ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਐਡੀਟਰ ਸਨ। ਮੈਂ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਸੁਪ੍ਰੀਆ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਿਆ: 'ਪਿਆਰੇ ਅੰਕਲ, ਮੈਂ ਡੈਡੀ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡਾ ਲੇਖ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਤਾਂ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਰੱਬ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ? ਤੁਸੀਂ ਗਲਤ ਹੋ! ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿਆਂ ਕਿ ਰੱਬ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਾਡੇ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੇਰੀ

ਮੰਮੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਡੈਡੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਨਾਲ ਵੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਉੱਥੇ!' ਮੈਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਜਵਾਬ ਲਿਖਿਆ: 'ਪਿਆਰੀ ਸੁਪ੍ਰੀਆ, ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਕਿ ਰੱਬ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਹ ਤੁਹਾਡੀ ਮੰਮੀ, ਡੈਡੀ, ਤੁਹਾਡੇ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦਾ ਟੈਲੀਫੋਨ ਨੰਬਰ ਭੇਜੋ।' ਸੁਪ੍ਰੀਆ ਨੇ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ: ‘ਸੁਪ੍ਰੀਆ ਹੁਣ ਰੱਬ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ।’ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਕਿ ਮੈਂ ਰੱਬ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੋ ਮਹਾਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀਆਂ, ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਸੀ. ਰਾਜਗੋਪਾਲਾਚਾਰੀ ਦੇ ਪੜਪੋਤੇ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਹੈ।
ਕੁਝ ਲੋਕ ਤਾਂ 'ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੱਥ' ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸਬੂਤ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਚਮਤਕਾਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਚਣ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹੋਣਗੇ - ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰੈਸ਼ ਹੋਣ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਖੁੰਝ ਜਾਣ ਦੇ, ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਣ ਦੇ ਜਦੋਂ ਭੂਚਾਲ ਨੇ ਛੱਤ ਡਿੱਗ ਪਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹੋਰ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਜੋਗ ਇੱਕ ਨੂੰ ਉਲਝਣ ਵਿੱਚ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸਬੂਤ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਅਣਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੱਥ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੱਥ ਸੀ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਾਰੇ ਇਸ ਦਲੀਲ ਨੂੰ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਜੋ ਗੱਲ ਸਾਬਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬਿਹਤਰ ਇਨਸਾਨ ਜਾਂ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬਦਮਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ। ਇਹ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਾਲਾਬਾਜ਼ਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਟੈਕਸ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਝੂਠੇ ਅਤੇ ਠੱਗ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੈਰ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਸੰਤ ਹਨ, ਦੂਜਿਆਂ

ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਝੂਠ ਜਾਂ ਧੋਖਾ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੇ।
ਪੋਠੋਹਾਰ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ) ਵਿੱਚ ਵਸੇ ਸਿੱਖ ਵਪਾਰੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਕਹਾਵਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਪਾਲਣਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਤਿੱਖੇ ਵਪਾਰਕ ਅਭਿਆਸਾਂ ਲਈ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ: ਝੂਠ ਵੀ ਅਸੀਨ ਬੋਲਨੀ ਆਂ
ਘੁਟ ਵੀ ਅਸੀਂ ਟੋਲਨੀ ਆਂ;
ਸਾਚੇ ਪਾਦਸ਼ਾਹ ਦੁਆਰਾ
ਉਹ ਸਾਰੇ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਹਨ।
(ਅਸੀਂ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਝੂਠ ਬੋਲਦੇ ਹਾਂ,
ਅਸੀਂ ਛੋਟੇ ਉਪਾਅ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ;
ਪਰ ਹੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸੱਚੇ ਰਾਜਾ,
ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਮ ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ।)
ਮੈਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਇੱਕ ਗੈਸ ਦੇ ਗੁਬਾਰੇ ਵਾਂਗ ਹੈ ਜੋ ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਪਿੰਨ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ 'ਤੇ ਫਟ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਗੈਸ ਦੇ ਗੁਬਾਰਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤੈਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਾਮ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਰੰਗੀਨ ਗੁਬਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗੱਲ ਸਾਂਝੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗਰਮ ਹਵਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ।
ਪਵਿੱਤਰ ਕੁਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਭਿਆਨਕ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ 'ਤੇ ਸਵਾਲ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਨ। 'ਨਿਸ਼ਚਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾ ਹੈ; ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਹੈ' (ਸੂਰਾ ਇਮਰਾਨ 2-7)। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਵੇ।

ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਸਰਬਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪੂਰਨ ਦੱਸਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਾਇਜ਼ਤਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਜੋ ਵੀ ਸਬੂਤ ਹਨ, ਉਹ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਹਨ। ਕੁਝ ਬੱਚੇ ਅੰਨ੍ਹੇ, ਸਪੈਸਟਿਕ ਜਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਡਰਨ ਵਾਲੇ ਮਾਪੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਇਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਗੁਆਚਣ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।
ਅੱਗੇ ਮੈਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕਾਂ ਵੱਲ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮਤਾ 'ਤੇ ਸਵਾਲ ਉਠਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨਗੇ। ਇਹ ਸਮਝਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ, ਅਸੀਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਜਾਣਨ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਉਹ ਔਰਤਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਇਨਸਾਨ ਸਨ; ਉਹ ਖਾਂਦੇ ਸਨ, ਹਵਾ ਤੋੜਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮਲ ਤਿਆਗਦੇ ਸਨ; ਉਹ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਾਂ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਫਾਂਸੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਉਹ ਅਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਆਦਮੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਰਾਹ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਹੱਕਦਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਾਦੂਈ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਾਉਂਦਾ ਜੋ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਅਣਜਾਣ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਇਹ ਉਪ-ਰਾਜੇ ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਜ਼ਿੰਦਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਦੇ ਛੂਹਣ ਨਾਲ ਬਿਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਲਕ ਝਪਕਦੇ ਹੀ ਸਵਰਗ ਵਿੱਚ ਉੱਡ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਫੈਲਾ ਕੇ ਬਰਫ਼ਬਾਰੀ ਨੂੰ ਰੋਕ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਪਾਣੀ 'ਤੇ ਤੁਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਤੇ, ਬੇਸ਼ੱਕ, ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ

ਸਰਵ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਨਾਲ ਹੌਟ-ਲਾਈਨ ਸੰਚਾਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅਨਪੜ੍ਹ ਜਾਂ ਅਰਧ-ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਦਾਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਜਗਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਸਨ। ਇਹ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਮਨੁੱਖੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮਤਾ 'ਤੇ ਸਵਾਲ ਉਠਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਭਾਵੁਕ ਹਨ: 'ਬਾ ਖੁਦਾ ਦੀਵਾਨਾ ਬਾਸ਼ੋ, ਬਾ ਮੁਹੰਮਦ ਹੋਸ਼ਿਆਰ' - ਅੱਲ੍ਹਾ ਬਾਰੇ ਜੋ ਵੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਸੰਦ ਹੈ, ਕਹੋ, ਪਰ ਮੁਹੰਮਦ ਬਾਰੇ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ ਉਸ ਤੋਂ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹੋ - ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪਰਿਪੱਕ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਈਏ: ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਨਤਕ ਰਾਏ ਦੇ ਢਾਲਣ ਵਾਲੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੱਕ ਦਿਓ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨਾ ਨਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਡੇ ਲਈ ਉਚਿਤ ਹੈ।
ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਬਾਰੇ ਕੀ? ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਉਸੇ ਮਾਪਦੰਡ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਗੱਦ ਜਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਦੂਈ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਜੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਜਪਣ ਜਾਂ ਪਾਠ ਕਰਨ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਘੱਟ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ, ਓਨਾ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਕਤੀ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਪਾਲੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਯੂਨਾਨੀ, ਲਾਤੀਨੀ, ਅਰਬੀ ਜਾਂ ਸੰਤਭਾਸ਼ਾ ਵਰਗੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਪੀਲ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੁੱਟਦੇ ਹਨ। ਅਨੁਵਾਦ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੋ, ਗਾਇਤਰੀ ਮੰਤਰ, ਜ਼ਬੂਰ, ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਇਤੁਲ ਕੁਰਸੀ ਜਾਂ ਸੂਰਾ ਯਾਸੀਨ, ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੋਹਿਲਾ, ਇਲਾਜ ਅਤੇ ਡਰ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ

ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਗੁਆਉਂਦੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਹਵਾਲੇ ਚੰਗੇ ਗੱਦ ਜਾਂ ਕਵਿਤਾ ਹਨ, ਪਰ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਉਹ ਦੁਹਰਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਮਾਮੂਲੀ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਤਰਕਹੀਣ ਹਨ। ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਨਾਲੋਂ ਮਹਾਨ ਲੇਖਕਾਂ, ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ - ਕਾਲੀਦਾਸ, ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ, ਗੋਏਥੇ, ਟਾਲਸਟਾਏ, ਟੈਗੋਰ, ਇਕਬਾਲ, ਇਲੀਅਟ ਅਤੇ ਫੈਜ਼ - ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਪਸੰਦ ਕਰਾਂਗਾ। ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਗੱਦ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਦਾਇਕ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ; ਧਾਰਮਿਕ ਗੱਦ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਵੈ-ਸੰਮੋਹਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਭਿਆਸ ਹੈ।
ਪੂਜਾ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਬਚਾਅ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਅਪਵਾਦ ਦੇ ਇਹ ਵਪਾਰ ਦੇ ਸਥਾਨ ਬਣ ਗਏ ਹਨ ਜਿੱਥੋਂ ਪੁਜਾਰੀ, ਪਾਂਡੇ, ਪੁਜਾਰੀ, ਮੁੱਲਾ, ਮੁਜਾਵਰ, ਗ੍ਰੰਥੀ ਅਤੇ ਰਾਗੀ ਵਰਗੇ ਪਰਜੀਵੀ ਆਪਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਦੇਖਭਾਲ ਹੇਠਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਦੇ ਬਦਲੇ ਸਿਰਫ਼ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਪੂਜਾ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਇਹ ਸਥਾਨ ਝਗੜੇ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁਕੱਦਮੇਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ, ਬਹੁਤ ਵਾਰ, ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੋਹਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਬਾ ਨੇ ਕਈ ਖੂਨੀ ਲੜਾਈਆਂ ਵੇਖੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੰਦਰ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰਾਂ ਅਤੇ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਲਈ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਜਾਇਜ਼ ਸਥਾਨ ਆਪਣਾ ਘਰ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਵਰਗੇ ਕੁਝ ਧਰਮ ਮਸਜਿਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਿਕ ਨਮਾਜ਼ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਈਚਾਰਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਣ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੂਹ ਲਈ ਜਨਤਕ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕਰਕੇ, ਜਲੂਸ ਕੱਢ ਕੇ ਅਤੇ ਲਾਊਡਸਪੀਕਰਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ

ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਕਰਕੇ ਦੂਜਿਆਂ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਥੋਪਣਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਾਇਜ਼ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਗਲਤੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜਾਗਰਤੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਬਿਮਾਰਾਂ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਸਮੇਤ ਪੂਰੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਨੀਂਦ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਦੀਆਂ ਹਨ।
ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਵੱਲ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ, ਜੋ ਹਰ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਲਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਹਨ। ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਵਿਵਾਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀ, ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ, ਈਸਾਈ, ਸਿੱਖ, ਜੈਨ ਜਾਂ ਪਾਰਸੀ ਹਾਂ, ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ, ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਅਤੇ ਰਸਮਾਂ ਨਿਭਾਉਣ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਹਿੰਦੀ ਕਹਾਵਤ 'ਸਾਤ ਵਾਰ ਔਰ ਆਠ ਤਯੋਹਾਰ' - ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਸੱਤ ਦਿਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅੱਠ ਧਾਰਮਿਕ ਤਿਉਹਾਰ - ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਛੁੱਟੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਕਿੰਨੇ ਘੰਟੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਕਰਨ, ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ, ਸਤਸੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ, ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ, ਕੀਰਤਨਾਂ, ਭਜਨਾਂ, ਕਵਾਲੀ ਆਦਿ ਸੁਣਨ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਹਾਂ - ਇਹ ਇੱਕ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੁੱਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪੁੱਛੋ, ਕੀ ਸਾਡੇ ਵਰਗਾ ਇੱਕ ਗਰੀਬ, ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ 'ਤੇ ਇੰਨਾ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਭੌਤਿਕ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ? ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪੁੱਛੋ, ਕੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਦੀ ਰੁਟੀਨ ਦੀ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਪਾਲਣਾ ਜਾਂ ਮਾਲਾ ਦੇ ਮਣਕੇ ਸੁਣਾਉਣ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ ਬਿਹਤਰ ਇਨਸਾਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੰਗੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਡਾਕੂ, ਡਾਕੂ ਅਤੇ ਠੱਗ ਆਪਣੇ ਘਿਣਾਉਣੇ ਕੰਮਾਂ 'ਤੇ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ, ਭਾਵੇਂ ਬਾਹਰੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਕਿਸੇ ਦੇਵਤੇ, ਪੈਗੰਬਰ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਭਾਰਤੀ ਦਾ ਨਵੀਨਤਮ ਫੈਸ਼ਨ ਧਿਆਨ ਹੈ। ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉੱਤਮਤਾ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨਾਲ ਦੱਸੇਗਾ 'ਮੈਂ ਮੰਦਰ-ਵੰਦਿਰ ਨਹੀਂ ਜਾਤਾ, ਧਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੂੰ' -

ਮੈਂ ਮੰਦਰਾਂ ਜਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਮੈਂ ਧਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਕਸਰਤ ਵਿੱਚ ਕਮਲ ਦੇ ਆਸਣ ਵਿੱਚ ਬੈਠਣਾ, ਸਾਹ ਨੂੰ ਨਿਯਮਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ 'ਬਾਂਦਰ ਵਾਂਗ ਛਾਲ ਮਾਰਨ' ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਕੁੰਡਲਨੀ ਨੂੰ ਰੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਤੋਂ ਚੱਕਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਖੋਪੜੀ ਤੱਕ ਜਗਾਉਣ ਦੇ ਵੱਡੇ- ਵੱਡੇ ਦਾਅਵੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਇੱਕ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੱਪ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਗ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸੀ ਆਪਣੇ ਸਵੈ-ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛੋ ਕਿ 'ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ?' ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਇੱਕ ਨਿਰਜੀਵ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਸਿਰਫ ਹਾਈਪਰਟੈਨਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਮਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਲਾਜ ਵਜੋਂ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਇਹ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਹਾਨ ਕੰਮ, ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮਹਾਨ ਖੋਜਾਂ, ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਤਸੁਕ ਮਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਅੱਲਾਮਾ ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ:
ਰੱਬਾ, ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਤੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤੂਫ਼ਾਨ ਵਿੱਚ ਆਰਾਮਦਾਇਕ ਬਣਾ। ਕੁਝ ਮੈਡੀਕਲ ਉਤਪਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਾਵਧਾਨੀ ਵਰਤਣ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ।
(ਰੱਬ ਤੁਹਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤੂਫ਼ਾਨ ਲਿਆਵੇ।)
ਤੁਹਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਹਿੱਲਜੁਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।) ਉਹ ਅਕਸਰ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਦਾ ਸੀ, ਤਲਾਤਮ, ਭਾਵ ਮਨ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ, ਜੋ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ।

ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਨਾਅਰਾ ਘੜਿਆ 'ਕੰਮ ਪੂਜਾ ਹੈ ਪਰ ਪੂਜਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ'। ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਖਲਾਅ ਨੂੰ ਭਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਧਰਮ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਸਮਝਦਾਰੀ ਵਾਲਾ ਸਮਝੌਤਾ ਜੋ ਮੈਂ ਸੁਝਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਨਾਮਾਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹੀਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਵੱਡੇ ਹੋਏ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਡੂੰਘੀਆਂ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਜੜ੍ਹਾਂ ਫੜ ਲਈਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਰਕਹੀਣ ਜਾਂ ਬੇਲੋੜੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਈਏ। ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਖਾਣਾ ਜਾਂ ਪੀਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਸ਼ਾਕਾਹਾਰੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਕਾਹਾਰੀ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਰੂਪ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਕਾਹਾਰੀਵਾਦ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਜੋ ਜਾਨਵਰਾਂ, ਪੰਛੀਆਂ ਅਤੇ ਕੀੜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਖਾਣ ਤੋਂ ਵਰਜਦਾ ਹੈ: ਕੋਈ ਦੁੱਧ ਜਾਂ ਦੁੱਧ-ਉਤਪਾਦ ਨਹੀਂ; ਕੋਈ ਅੰਡੇ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਦ ਨਹੀਂ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਹਨ ਜੋ ਗੈਰ-ਉਪਜਾਊ ਅੰਡੇ ਖਾਣਗੇ ਪਰ ਧਰਤੀ ਹੇਠ ਉਗਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗਾਜਰ, ਮੂਲੀ, ਆਲੂ ਜਾਂ ਲਸਣ ਖਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਚੋਣਵੇਂ ਮਾਸਾਹਾਰੀਵਾਦ ਜਿੰਨਾ ਘੱਟ ਅਰਥ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ, ਬੀਫ ਵਰਜਿਤ ਹੈ ਪਰ ਸੂਰ ਦਾ ਮਾਸ ਠੀਕ ਹੈ। ਯਹੂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਸੂਰ ਖਾਣਾ ਹਰਾਮ ਹੈ ਪਰ ਗਾਵਾਂ ਖਾਣਾ ਠੀਕ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਧਾਰਮਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਾਬ ਜਾਂ ਤੰਬਾਕੂ ਦੀ ਖਪਤ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪੁੱਛੋ, ਖਾਣ ਜਾਂ ਪੀਣ ਦਾ ਧਰਮ ਨਾਲ ਕੀ ਸਬੰਧ ਹੈ? ਖੁਰਾਕ ਸਿਹਤ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਹੈ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਨਹੀਂ।
ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਵਾਂ ਧਰਮ ਕੰਮ-ਨੈਤਿਕਤਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਕੰਮ ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਊਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਹਲਾ ਸਮਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗੈਰ-ਰਚਨਾਤਮਕ ਸ਼ੌਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ

ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਸਮਾਂ ਬਰਬਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਪੈਗੰਬਰ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਇੱਕ ਹਦੀਸ ਹੈ ਜੋ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ: 'ਲਾ ਤਸਬੁੱਧਰਾ; ਹੂ ਵਲਾਹੂ' - ਸਮਾਂ ਬਰਬਾਦ ਨਾ ਕਰੋ; ਸਮਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਹਰ ਉਹ ਅਭਿਆਸ ਜੋ ਭੌਤਿਕ ਦੌਲਤ ਦਾ ਉਤਪਾਦਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤਪੱਸਿਆ, ਵਨਪ੍ਰਸਥ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਲੋਕ ਪੁੰਨ ਕਮਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਫਾਵਾਂ ਦੇ ਇਕਾਂਤ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਗੰਗਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਬੈਠ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ, ਸਗੋਂ ਗਰੀਬਾਂ ਅਤੇ ਅਪਾਹਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਕਰਨਗੇ। ਮੇਰੇ ਲਈ, ਮਦਰ ਟੈਰੇਸਾ, ਭਗਤ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਈਲਾ ਭੱਟ ਅਤੇ ਪੀ.ਕੇ. ਮਾਧਵਨ ਸੌ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ, ਚਿਨਮਯਾਨੰਦ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਸੌ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੀਮਤੀ ਹਨ। ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਧਿਆਨ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਹਰ ਰਾਤ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਦੇਖੋ - ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕੰਮ ਹੈ - ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪੁੱਛੋ, 'ਕੀ ਮੈਂ ਅੱਜ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਗਲਤ ਕੀਤਾ ਹੈ?'
ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਜਿਸਦੀ ਮੈਂ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਉਹ ਹੈ ਅਹਿੰਸਾ
- ਅਹਿੰਸਾ। ਇਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪਰਮੋ-ਧਰਮ - ਸਰਵਉੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਮਾਮੂਲੀ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਹੈ।
ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਰਕਹੀਣ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਸੂਚੀ ਦੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਜੋਤਿਸ਼, ਹਥੇਲੀ ਵਿਗਿਆਨ, ਅੰਕ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਗੂ ਸੰਹਿਤਾ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁੰਡਲੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਆਹ ਕੁੰਡਲੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿ ਸੰਸਾਰਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਗਤੀ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਗਿਆਨਕ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਡੋਲ ਹੈ। ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਤੀਜੀ ਲੜਾਈ ਮਰਾਠਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹਾਰ ਗਈ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਫਗਾਨ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਦਸ-ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਰ

ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਮ ਸਮਝ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਜੋਤਿਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਸੀ। 1962 ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਅੱਠ ਗ੍ਰਹਿ ਸੰਯੋਜਨ (ਅਸ਼ਟ ਗ੍ਰਹਿ) ਵਿੱਚ ਸਨ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ 3 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮ 5.30 ਵਜੇ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਰੇਲ ਗੱਡੀਆਂ, ਜਹਾਜ਼ ਅਤੇ ਬੱਸਾਂ ਖਾਲੀ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹੇ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਹਵਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਟਨ ਘਿਓ ਸਾੜਿਆ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮੂਰਖ ਅਤੇ ਪਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਜੋਤਸ਼ੀ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜੀਵ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਹੈ, ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਜੋ ਵੀ ਕੁੰਡਲੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸੱਤਰ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਮਰ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਇਕਵੰਜਾ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਜੋਤਸ਼ੀ ਦੀ ਧੀ ਜਿਸਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਮੈਂ ਦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸਦੀ ਸਲਾਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਕੈਬਨਿਟ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਨੇ ਉਸਦੀ ਕੁੰਡਲੀ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਤੀ ਦੀ ਕੁੰਡਲੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਟੁੱਟ ਗਿਆ।
ਜਾਦੂ-ਟੂਣੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਬੁਰੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਾਂਤਰਿਕ ਰਸਮਾਂ ਕਰਵਾਈਆਂ; ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਪੀਕਰ ਬਲਰਾਮ ਜਾਖੜ ਨੇ ਦਿਓਰਾਹਾ ਬਾਬਾ ਦਾ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਲੈਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ, ਜੋ ਇੱਕ ਦਰੱਖਤ ਉੱਤੇ ਨੰਗੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਅੰਗੂਠੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਛੂਹਿਆ! ਕੁਝ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਬਾਅਦ ਰਾਜੀਵ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਹੁਦਾ ਗੁਆ ਬੈਠਾ, ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਾਖੜ ਸੰਸਦੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਰ ਗਏ। ਉੜੀਸਾ ਦੇ ਜਾਨਕੀ ਬੱਲਭ ਪਟਨਾਇਕ ਅਤੇ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਐਨ.ਟੀ. ਰਾਮਾ ਰਾਓ ਸਮੇਤ

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਕਾਲਾ ਜਾਦੂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਦੀ ਜੈਲਲਿਤਾ ਕੋਲ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਲਈ ਇੱਕ ਜੋਤਸ਼ੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਰਸਿਮਹਾ ਰਾਓ ਸਮੇਤ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਭਾਰਤੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਰਾਹੂ ਕਲਾਮ - ਅਸ਼ੁਭ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗਾਹਕੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜੋਤਿਸ਼ ਰਸਾਲਿਆਂ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਜੋਤਸ਼ੀ ਵੱਡੀ ਆਮਦਨ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਹਰਾਮ ਕੀ ਕਮਾਈ (ਨਾਜਾਇਜ਼ ਕਮਾਈ) ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਭੋਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਤੋਂ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਜੋਤਿਸ਼ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਧਾਰਮਿਕ ਨਿੰਦਾ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ।
ਹਰ ਧਰਮ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਜੀਵ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ। ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਸੱਚਾਈ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਉਣਾ ਨਿਰੋਲ ਬੰਕੁਮ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਦੁਨੀਆਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜੰਗਾਂ, ਅਕਾਲ ਅਤੇ ਮਹਾਂਮਾਰੀਆਂ ਨੇ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਗੁਰੂਆਂ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਅਤੇ ਗੁਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮਰਦ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ, ਤਾਂ ਬਹੁ-ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇਣ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਅੱਜ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸੇ, ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਭਾਰਤ, ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਰਦ-ਔਰਤ ਅਨੁਪਾਤ ਲਗਭਗ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਦੋ-ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕਣ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹੁੰ ਚੁਕਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ 'ਤੇ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਨਸਬੰਦੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦੇਣਗੇ। ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਲਈ ਕੋਈ ਰਿਆਇਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਜੋ ਜਨਮ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨੂੰ ਅਧਰਮੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਵੱਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਹਨ।

ਹੋਵੇਗੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦਾ।

17 ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਬਾਰੇ
ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨੂੰ ਛੂਹਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋਂ ਲੋਕ ਸੰਪਰਕ, ਅਧਿਆਪਨ, ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਵੱਲ ਮੋੜਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜਾਣਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ, ਲੇਖਕ ਬਣਨ ਲਈ ਕੀ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਕੀ ਲਿਖਣਾ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀ ਕੋਈ ਇਸ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਮਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਮਾੜੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਮੈਂ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਲੇਖਕ ਬਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪਾਲੀ ਹੈ। ਜੂਨੀਅਰ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਮੈਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਲਈ ਇੱਕ ਨੋਟਬੁੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ 'ਤੇ ਮੋਟੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਲਿਖਿਆ ਸੀ: 'ਸ਼ੀਲਾ', ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ। ਉਸ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ੀਲਾ ਨਾਮ ਅਤਿ-ਆਧੁਨਿਕ ਅਤੇ ਆਮ ਸ਼ੀਲਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਸਿਰਫ ਇੱਕ 'l' ਨਾਲ। ਮੈਂ ਐਥਲੈਟਿਕ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਮੋਹਿਤ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਲਾਲ ਰਿਬਨ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ ਪਿਗਟੇਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਜੋ ਸ਼ਾਰਟਸ ਪਹਿਨਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਸਮਾਰਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਨੋਟਬੁੱਕ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਆਪਣੀ ਨਾਇਕਾ 'ਤੇ ਕੁਝ ਲਾਈਨਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। 'ਸ਼ੀਲਾ' ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ।
ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਇੰਨਸ ਆਫ਼ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਅਜ਼ਮਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੇ ਹੋਰ ਠੋਸ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੋਂ ਬੋਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਗਲਪ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ। ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ, ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਅਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਇੱਕ ਕਵੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ, ਗੱਦ ਲਿਖਣ ਲਈ ਵਿਆਪਕ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਪਿਛੋਕੜ ਅਤੇ

ਵਾਂਗ, ਮੈਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਆਟੋਗ੍ਰਾਫ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਫ੍ਰਾਂਸਵਾ ਮੌਰੀਆਕ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀਆਂ ਆਟੋਗ੍ਰਾਫ ਵਾਲੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫੋਟੋ ਵੀ ਮਿਲੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਂਡਰੇ ਗਿਡ ਦੁਆਰਾ ਉਸਦੀ ਮਹਿਲਾ ਸਕੱਤਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਨੋਟ ਮਿਲਿਆ; ਮੈਂ ਸਟੀਫਨ ਸਪੈਂਡਰ, ਮੈਰੀ ਮੈਕਕਾਰਥੀ, ਨੌਰਮਨ ਮੇਲਰ, ਕੰਪਟਨ ਮੈਕੇਂਜੀ, ਸੈਚੇਵਰਲ ਸਿਟਵੈਲ, ਡਾਇਲਨ ਥਾਮਸ, ਰੋਸਾਮੰਡ ਲੇਹਮੈਨ, ਸੈਮੂਅਲ ਬੇਕੇਟ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾਇਆ। ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਇਹ ਨਾਬਾਲਗ ਪੂਜਾ ਕੁਝ ਸਾਲ ਚੱਲੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬਣਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਲਿਖਣਾ ਇੱਕ ਇਕੱਲਾ ਪੇਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਤੁਹਾਡੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਲਿਖਣ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ-ਚੇਲਾ, ਸਲਾਹਕਾਰ-ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਕ, ਰਿਸ਼ਤਾ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਸੰਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੱਕ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਲਾਹਕਾਰ-ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਅੰਤਮ ਜੱਜ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਦੂਜੀ ਪੋਸਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਵੇਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਦਾ ਇੱਕ ਆਇਤ ਅਨੁਵਾਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਵਲ ਮਨੋ- ਮਾਜਰਾ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਰੇਲਗੱਡੀ) ਦਾ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਿੱਸਾ ਮੇਰੇ ਸਾਮਾਨ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਇਸਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਭੋਪਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੀਨਾ ਲੱਗਿਆ। ਮੈਂ ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇੱਕ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ।

ਅਗਲੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਦੀਆਂ ਬਾਹਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਮੈਂ ਨੀਰਦ ਸੀ. ਚੌਧਰੀ, ਰੂਥ ਝਾਬਵਾਲਾ ਅਤੇ ਮਨੋਹਰ ਮਾਲਗਾਂਵਕਰ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਕਰੀਬੀ ਦੋਸਤ ਬਣ ਗਏ। ਨੀਰਦ ਬਾਬੂ ਦੀ ਆਤਮਕਥਾ "ਐਨ ਅਨਨੋਨ ਇੰਡੀਅਨ" ਹੁਣੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸਨੇ

ਭਾਰਤੀ ਸਰਕਾਰੀ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੰਗਾਮਾ ਮਚਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦਾ ਸਮਰਪਣ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਨੀਰਦ ਬਾਬੂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੀਮਤੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ 'ਤੇ ਉਸਦੀ ਪਕੜ, ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਉਸਦੇ ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਉਸਦੇ ਅਸਾਧਾਰਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਦੋਸਤੀ ਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਲ ਕੀਤੀ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਐਲਾਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਦੋਸਤਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਹੱਥ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ।
ਨੀਰਦ ਬਾਬੂ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਸੂਟ ਅਤੇ ਟਾਈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਖਾਕੀ ਸੋਲਾ ਟੋਪੀ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਜੋ ਉਸਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਹਾਸੋਹੀਣੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਾਲਾ ਦਿਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ, ਤਾਂ ਗਲੀ ਦੇ ਗਿਰੋਹ ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ 'ਜੌਨੀ ਵਾਕਰ, ਜੌਨੀ ਵਾਕਰ' ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਲਗਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸਦਾ ਗੁੱਸਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਿਸਫੋਟਕ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਸਾਥੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸ਼ੂਟਰ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਬੇਰਹਿਮ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ। ਨੀਰਦ ਬਾਬੂ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਚੀਕਿਆ, 'ਤੂੰ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਵਾਪਸ ਲੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਖੋਪੜੀ 'ਤੇ ਹਥੌੜਾ ਮਾਰ ਦਿਆਂਗਾ'। ਆਦਮੀ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨੀਰਦ ਬਾਬੂ ਉਸਦੀ ਮੇਜ਼ ਕੋਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਭਾਰੀ ਕੱਚ ਦੇ ਪੇਪਰਵੇਟ ਨਾਲ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰਿਆ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸਦਾ ਖੂਨ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ, ਮਹਿਰਾ ਮਸਾਨੀ ਕੋਲ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦਰਜ ਕਰਵਾਉਣ ਗਏ। ਗਰੀਬ ਮਹਿਰਾ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਝਿੜਕਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਨੀਰਦ ਚੌਧਰੀ ਲਈ ਨਰਮੀ ਸੀ ਅਤੇ, ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹੋਰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਉਸਦੀ ਹਿੰਮਤ ਅਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਮੰਤਰੀ, ਕੇਸਕਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਸਮਰਪਣ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ

ਨੀਰਦ ਚੌਧਰੀ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਲੈਕਲਿਸਟ ਕਰਨ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨੀਰਦ ਦੇ ਲੇਖ ਸਨ। ਨੀਰਦ, ਜਿਸ ਕੋਲ ਕੋਈ ਨਿੱਜੀ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਮਹਿਰਾ ਮਸਾਨੀ, ਰੂਥ ਝਾਬਵਾਲਾ, ਉਸਦਾ ਪਤੀ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਸਮੇਤ ਕੁਝ ਦੋਸਤ ਉਸਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬੁਲਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉੱਥੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਸਤੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਸਿਰਫ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਸੀ। ਹਰ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਾ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਗੁਲਾਬ ਦਿਖਾ ਸਕਣ। ਨੀਰਦ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਖਿਤਾਬਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਇੱਕ ਨਾਈਟ ਸਨ। ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਨੀਰਦ ਬਾਬੂ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੋਸਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਸਨ।
ਨੀਰਦ ਬਹੁਤ ਭੜਕਾਊ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਝਾਬਵਈਆਂ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਖਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸਨੇ ਝਾਬ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਪਾਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਥੀ ਭਾਰਤੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਮਾਮਾ ਝਾਬਵਾਲਾ, ਜਿਸਦਾ ਪਤੀ ਮੇਰਠ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਜੇਲ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ, ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਗੁਆ ਬੈਠੀ ਅਤੇ ਫਟਕਾਰ ਮਾਰੀ: 'ਹੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਟੋਡੀ, ਸਾਡੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ 'ਤੇ ਸਵਾਲ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ?' ਉਹ ਪਾਰਟੀ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਚਲੀ ਗਈ। ਨੀਰਦ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਡਰ ਦੇ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਦਾਅਵਾ ਦੁਹਰਾਇਆ।
ਨੀਰਦ ਬਾਬੂ ਨਾਲ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਮਿਲਿਆ ਹਾਂ। ਉਸਦਾ ਗਿਆਨ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ

ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਹੋਵੇ, ਸਾਹਿਤ ਹੋਵੇ, ਵਿਗਿਆਨ ਹੋਵੇ, ਕੁਦਰਤੀ ਵਰਤਾਰਾ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਹੈਨਰੀ ਕ੍ਰੋਮ ਜੌਹਨਸਨ ਦੇ ਘਰ ਇੱਕ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਹੈਨਰੀ ਦੀ ਪਤਨੀ, ਜੇਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਵਿਟਗੇਨਸਟਾਈਨ ਨਾਮਕ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਹਾਈਡ੍ਰੋ ਕੁਝ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਿਧਾਂਤ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਸ਼ਣ ਸੁਣਦੇ ਹੋਏ ਬਿਤਾਇਆ ਸੀ। 'ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵਿਟਗੇਨਸਟਾਈਨ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਹੋਵੇਗਾ,' ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿ ਵਿਟਗੇਨਸਟਾਈਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੰਤਕਥਾ ਸੀ। 'ਮੈਂ ਸੱਟਾ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਿਵਾਏ ਚੌਧਰੀ ਦੇ, ਸ਼ਾਇਦ ਉਸਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ,' ਮੈਂ ਕੁਝ ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ। ਮੇਰੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲੱਗ ਗਈ।
ਜੇਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਵਿਟਗੇਨਸਟਾਈਨ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਨੀਰਦ ਬਾਬੂ ਨੇ ਵਿਟਗੇਨਸਟਾਈਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਬੋਲਣਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਮੇਰੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਈਸਲੈਂਡਿਕ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਜੇਤੂ ਸਿਲਨਪੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਭਾਰਤੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਨੀਰਦ ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਆਈਸਲੈਂਡਿਕ ਸਾਹਿਤ 'ਤੇ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਜੇਤੂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇ ਕੇ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰੀ।
ਨੀਰਦ ਬਾਬੂ ਕੋਲ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਛੱਤ ਵਾਲੇ ਬਗੀਚੇ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੈਕਟਸ ਉਗਾਏ ਜੋ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਘੰਟੇ ਖਿੜਦੇ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਮੋਰੀ ਗੇਟ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਆਪਣੇ ਫਲੈਟ ਵਿੱਚ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਰਾਂ ਦੇ ਬੇੜੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਮਨਮੋਹਕ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿ ਸਕਣ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣੇ ਲਈ ਘੱਟ ਹੀ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਖਾਣਾ ਪਕਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਖਾਣਾ ਪਕਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਇਹ ਇੱਕ ਅਭੁੱਲ ਅਨੁਭਵ

ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਘਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੀ ਬੰਗਾਲੀ ਕੁੜਤਾ-ਧੋਤੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਪੈਰ ਰੱਖ ਕੇ ਬੈਠਾ ਲਿਖਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ 'ਤੇ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਵਾਈਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਖੇਤਰ 'ਤੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ ਜਿੱਥੋਂ ਇਹ ਖਾਸ ਵਾਈਨ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਵਿੰਟੇਜ ਸਾਲ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਖਾਸ ਗੁਲਦਸਤਾ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਯੂਰਪ ਦੇ ਕੱਟ-ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਉਦਯੋਗ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਛੋਟੇ ਕੱਟ-ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਥਿੰਬਲਫੁੱਲ ਡੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ। ਗਲਾਸਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਭਰਨ ਲਈ ਕਦੇ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਵਾਈਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰੋਸਿਆ ਗਿਆ ਭੋਜਨ ਬੰਗਾਲੀ ਸੀ। ਚੌਧਰੀਆਂ ਦਾ ਬੀਫ ਜਾਂ ਸੂਰ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਣ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਮਾਛੇਰ ਝੋਲੇ - ਮੱਛੀ ਦੀ ਕਰੀ - ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਨੀਰਦ ਬਾਬੂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਦੋਸਤੀ ਇੱਕ ਪਾਸੜ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਸੀ, ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਨਿਮਰ ਚੇਲਾ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਅਸਹਿਮਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮੂਰਖ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਅਕਸਰ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਸੀ, 'ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਦੋਸਤ ਗੁਆ ਦਿਓਗੇ।' ਮੇਰਾ ਉਸਨੂੰ ਗੁਆਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਹਵਾਲੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹਜ਼ਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੈਕਸ ਮੂਲਰ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਇੰਗਲੈਂਡ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਕਦੇ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ। ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਆਕਸਫੋਰਡ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ।
ਰੂਥ ਪ੍ਰਵਰ ਝਾਬਵਾਲਾ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਪੋਲਿਸ਼ ਯਹੂਦੀ ਮੂਲ ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ਰਮੀਲੀ, ਸੰਜਮੀ ਮੁਟਿਆਰ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਇੱਕ ਦੁਲਹਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਆਈ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਹਰ ਭਾਰਤੀ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਆਰਕੀਟੈਕਟ ਪਤੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਕਹਾਣੀ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਦੇ ਉਸਦੇ ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਤੀ ਸਖ਼ਤ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਬਾਰੇ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਰੂਥ

ਨੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਪਾਰਸੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਡੇਟ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਘਬਰਾ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਰੂਥ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, 'ਪਰ ਉਹ ਗੋਏ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ!' ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸਦਾ ਇੱਕ ਸਬੂਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਰੂਥ ਹਰ ਦੂਜੇ ਸਾਲ ਗਰਭਵਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ: ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪਿਆਰੀਆਂ ਧੀਆਂ ਸਨ।
ਮੈਂ ਰੂਥ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਗ ਦੀ ਇੰਚਾਰਜ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਾਡੇ ਲਈ ਭਾਸ਼ਣ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਨ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਚੰਗੀਆਂ ਸਕ੍ਰਿਪਟਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਆਪਣੇ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤੇ ਪੈਰੇ ਦੁਹਰਾਉਣੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਟੂਡੀਓ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾਣ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕੱਪ ਕੌਫੀ ਲਈ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਆਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਜੀਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਇਜ਼ਰਾਈਲ-ਪੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ (ਮੈਂ ਇੰਡੋ-ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਫ੍ਰੈਂਡਸ਼ਿਪ ਸੋਸਾਇਟੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ) ਸਨ ਜਿਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਪਿਘਲਾਇਆ। ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਾਇਓਨਿਸਟ ਸੀ।
ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਪਤੀ ਚੌਧਰੀਆਂ ਅਤੇ ਮਹਿਰਾ ਮਸਾਨੀ ਨਾਲ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ 'ਤੇ ਆਏ, ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮਾਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹੇ। ਉਹ ਇੱਕ ਤੇਜ਼-ਤਰਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਆਰਾਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸੀ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੂਜੇ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਰੂਥ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਨਾਵਲਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਜਿੱਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਦੂਤਾਵਾਸਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ, ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਜਰਮਨ ਨਾਜ਼ੀ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਵਿਰੋਧੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਰੂਥ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਲੱਗਦਾ ਸੀ।

ਸਾਡੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪਾਰਟੀਆਂ ਜਦੋਂ ਝਬਵਾਲਾ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਤਾਂ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਦੋਸਤਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਟੋਲੀ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਸਨ: ਮਹਿਰਾ ਮਸਾਨੀ, ਨੀਰਦ ਚੌਧਰੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਹਾਈ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਕੈਥਰੀਨ ਫ੍ਰੀਮੈਨ।
ਰੂਥ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਨਜ਼ਰ ਵਾਲੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸਾਲ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਸਦੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੁੱਢਲੀ ਰਹੀ। ਉਸਦੇ ਪਾਠਕ ਹੈਰਾਨ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੇਠਲੇ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਪਤੀ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਨਕਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਕੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣੀਆਂ। ਕਈ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਝਬਵਾਲਾ ਕਸੌਲੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਬੰਗਲੇ, ਰਾਜ ਵਿਲਾ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦੂਰੀ 'ਤੇ, ਅਲਾਸੀਆ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਹਰ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਉਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੈਗਨ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਗਈ। ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਬਿਮਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਰ ਨੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਝਬ ਪਾਣੀਪਤ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਕੈਨਿਕ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਇਸਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਰੁਕਿਆ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਅਸੀਂ ਉਤਸੁਕ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰ ਗਏ। ਝਬ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ, ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਦਿੱਖ ਵਾਲਾ ਨੌਜਵਾਨ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਸਹੇਲੀ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਸੁੰਦਰ ਕੁੜੀਆਂ ਨੇ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਪਰਿਵਾਰਕ ਤਸਵੀਰ-ਪੋਸਟਕਾਰਡ ਬਣਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਡਰਾਈਵਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਝਬ ਭੀੜ ਨਾਲ ਖਿਝਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, 'ਭਾਈ, ਇਹ ਕੋਈ ਤਮਾਸ਼ਾ ਹੈ?' - ਭਰਾਵੋ, ਕੀ ਇਹ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਅ ਹੈ? ਕੁਝ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ, ਕੁਝ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਲੈ ਲਈਆਂ। ਝਬ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉੱਚੀ ਹੋ ਗਈ। ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ 'ਕੋਈ ਅਦਾਕਾਰ ਮਾਲੂਮ ਹੋਤਾ ਹੈ' - ਉਹ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਦਾਕਾਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਹ

ਸੁਣ ਕੇ ਝਾਬ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਛੂਹ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਫਟ ਗਿਆ, 'ਐਕਟਰ ਤੇਰਾ ਬਾਪ, ਐਕਟਰ ਤੇਰੀ ਮਾਨ, ਐਕਟਰ ਤੇਰੀ ਭੈਣ, ਐਕਟਰ ਤੇਰੀ ਬੇਟੀ' - ਐਕਟਰ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਤਾ, ਮਾਂ, ਭੈਣ ਅਤੇ ਧੀ। ਇਹ ਕੰਮ ਕਰ ਗਿਆ। ਭੀੜ ਪਿਘਲ ਗਈ।
ਰੂਥ ਝਾਬਵਾਲਾ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਏ, ਪਾਠਕ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਦੀ ਵਧਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੇਗਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉਸਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਨਾਵਲ ਹੀਟ ਐਂਡ ਡਸਟ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਬੁੱਕਰ ਪੁਰਸਕਾਰ ਜਿੱਤਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜਦੋਂ, ਨੀਰਦ ਚੌਧਰੀ ਵਾਂਗ, ਉਹ ਵੀ ਯੂਰਪ ਜਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਵਸਣ ਲਈ ਭਾਰਤ ਛੱਡ ਦੇਵੇਗੀ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸਨੂੰ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਇਆ, ਉਸਦੇ ਕੁਝ ਨਾਵਲਾਂ 'ਤੇ ਮਰਚੈਂਟ-ਆਈਵਰੀ ਟੀਮ ਦੁਆਰਾ ਫਿਲਮਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਹੋਰ ਸੈੱਟਾਂ 'ਤੇ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਫਿਲਮ ਨਿਰਮਾਤਾ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਰੂਥ ਨੇ ਨਿਊਯਾਰਕ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇਮਾਰਤਾਂ ਨੂੰ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਾਰਕਾਂ ਦੇ ਉਸਦੇ ਸਕੈਚ ਤੁਰੰਤ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।
ਰੂਥ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਨੀਤਾ ਦੇਸਾਈ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਦੀ ਅੱਧੀ-ਯਹੂਦੀ, ਅੱਧੀ ਬੰਗਾਲੀ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਉਹ ਦੋ ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਕਮਜ਼ੋਰ, ਸੋਹਣੀ ਕੁੜੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰੂਥ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਹੂਦੀਤਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਲਿਆਂਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖਾਸ ਸਮਾਨਤਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਅਨੀਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਸਤਿਕਾਰ ਮਿਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਗਰਮੀ ਕਸੌਲੀ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਈ। ਉਸ ਸਾਲ ਇੱਕ ਭਿਆਨਕ ਜੰਗਲ ਦੀ ਅੱਗ ਲੱਗੀ ਜਿਸਨੇ ਜਲਣਸ਼ੀਲ ਪਾਈਨ-ਸੂਈਆਂ ਨਾਲ ਢੱਕੀ ਇੱਕ ਪੂਰੀ ਪਹਾੜੀ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਘਰ ਵੀ ਸੜ ਗਏ। ਅਨੀਤਾ ਦਾ ਨਾਵਲ "ਫਾਇਰ ਔਨ ਦ ਮਾਊਂਟੇਨ" ਇਸੇ ਅਨੁਭਵ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸੀ। ਰੂਥ ਵਾਂਗ, ਅਨੀਤਾ ਆਪਣੀ ਯਹੂਦੀ

ਵਿਰਾਸਤ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਰਹੀ। ਉਸਦਾ ਨਾਵਲ ਬਾਮਗਾਰਟਨਰਜ਼ ਬੰਬੇ ਇੱਕ ਯਹੂਦੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ।
ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਜੌਨ ਮਾਸਟਰਜ਼ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਮਾਸਟਰਜ਼ ਵਾਂਗ, ਮਨੋਹਰ (ਮੈਕ) ਮਾਲਗਾਓਂਕਰ ਨੇ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਘਾਂ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ 'ਤੇ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਟ੍ਰੈਵਲ ਏਜੰਸੀਆਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁੰਦਰ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ ਦਿਖਾਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਡੇ, ਸੁੰਦਰ ਪਰ ਮੂਰਖ ਨੌਜਵਾਨ ਬਾਘ ਦੀ ਜਾਨ ਕਿਵੇਂ ਬਚਾਈ ਸੀ ਜੋ ਸੜਕ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖਿੱਚਣ ਦੀ ਆਦਤ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਇਹ ਰਾਈਫਲ ਨਾਲ ਲੈਸ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਬੈਠੀ ਬੱਤਖ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮੈਕ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦੇਣ ਲਈ ਇਸਦੇ ਨੇੜੇ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਖਤਰਨਾਕ ਜਾਨਵਰ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬਾਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਕ ਮਾਲਗਾਓਂਕਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਉਸਦੀ ਕਲਮ ਵਿੱਚੋਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਧਾਰਾ ਵਹਿ ਗਈ - ਤੇਜ਼ ਗਤੀਸ਼ੀਲ, ਮਾਚੋ ਅਤੇ ਨਾਟਕੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਨਾਲ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀਅਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਸਨੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਾਇਕਾਂ 'ਤੇ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਵੀ ਲਿਖੇ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖਣ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਮੈਕ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਸੋਨੇ ਦੀ ਖਾਨ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ; ਮੈਂਗਨੀਜ਼ ਗੋਆ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਉਸਦੀ ਜੱਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਉਹ ਹੁਣ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇਸੀ ਸੱਜਣ ਵਾਂਗ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਬਾਗ਼ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਨਿੱਜੀ ਬਾਥਰੂਮ ਪੂਲ

ਹੈ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਲਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲਮ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਸਕਾਚ, ਫੇਨੀ ਅਤੇ ਵਾਈਨ ਹੈ।
ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਉਸ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਵੀ ਚੰਗਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਉਹ ਜਾਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਸਸਤੀ ਬ੍ਰਾਟਾ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਉਸਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਬੰਗਾਲੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਾਮ, ਭੱਟਾਚਾਰੀਆ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਸੀ। ਮੈਂ ਬ੍ਰਾਟਾ ਦਾ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਨਾਵਲ "ਕਨਫੈਸ਼ਨਜ਼ ਆਫ਼ ਐਨ ਇੰਡੀਅਨ ਵੂਮੈਨ-ਈਟਰ" ਪੜ੍ਹਿਆ ਜੋ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਾਸਾਨੋਵਾ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਸਾਂ ਵਾਂਗ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਮੁਕ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਲਿਖਿਆ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਦ ਇਲਸਟ੍ਰੇਟਿਡ ਵੀਕਲੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕਾਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਦ ਸਪੈਕਟੇਟਰ ਅਤੇ ਦ ਨਿਊ ਸਟੇਟਸਮੈਨ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਲਿਖੇ ਟੁਕੜੇ ਵੀ ਪੜ੍ਹੇ - ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਸਤੀ ਬ੍ਰਾਟਾ ਨੇ ਦ ਸਟੇਟਸਮੈਨ (ਕਲਕੱਤਾ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ) ਲਈ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਬਾਰੇ ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕੌਫੀ ਹਾਊਸ ਸਰਕਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪਛਾਣੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਬ੍ਰਾਟਾਸ ਦੇ ਕਨਫੈਸ਼ਨਜ਼ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸਨ। ਉਹ ਉਦੋਂ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਜਾਂ ਕੈਮੀਕਲ ਫਰਮ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਾਂ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸਸਤੀ ਬ੍ਰਾਟਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਫ਼ੋਨ ਕਰਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ ਆਉਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦ ਇਲਸਟ੍ਰੇਟਿਡ ਵੀਕਲੀ ਲਈ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਲੜੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਠਹਿਰਨ ਦਾ ਖਰਚਾ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ

ਮੈਨੂੰ ਤਾਜ ਮਹਿਲ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਫ਼ਤੇ ਲਈ ਇੱਕ ਕਮਰਾ ਬੁੱਕ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕੀਤਾ।
ਉਸ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਪੀਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਹੁਲ ਅਤੇ ਇੱਕ ਆਕਰਸ਼ਕ ਪਾਰਸੀ ਕੁੜੀ, ਦੀਨਾ ਵਕੀਲ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਟਾਈਮਜ਼ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਇੱਕ ਜਰਨਲ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਸਸਥੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਛੋਟਾ ਆਦਮੀ ਨਿਕਲਿਆ ਜਿਸਦੇ ਕੱਦ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਝਰਨੇ ਸਨ - ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਅਚਾਨਕ ਦੀਨਾ ਵਕੀਲ ਵੱਲ ਮੁੜਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕੁਆਰੀ ਹੋ?'
ਦੀਨਾ ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਲਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਪਲਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਟਾਈ ਅਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, 'ਇਹ ਤਾਂ ਮਰਦਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣਾ ਹੈ।' ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਸਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਣ ਲਈ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ।
ਸਸਤੀ ਨੇ ਤਾਜ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਹਫ਼ਤੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦਾ ਖੂਬ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੇ ਠਹਿਰਾਅ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਬਿੱਲ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਇਸਨੂੰ 'ਦ ਇਲਸਟ੍ਰੇਟਿਡ ਵੀਕਲੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ' ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਸਤੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਲੇਖ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਉਸਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਕਮਰਾ ਬੁੱਕ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਨਾ ਕਿ 'ਦ ਵੀਕਲੀ' ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ। ਹੋਟਲ, ਸਸਤੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਕਾਰ ਤਿਕੋਣੀ ਪੱਤਰ ਵਿਹਾਰ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੱਕ ਚੱਲਿਆ। ਹੋਟਲ ਦੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਕੈਮੇਲੀਆ ਪੰਜਾਬੀ ਨੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਕ ਸਾਲ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਸਤੀ ਫਿਰ ਭਾਰਤ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਕੁਝ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਕੋਲ ਰਿਹਾ, ਉਸ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਉਧਾਰ ਲਏ ਅਤੇ, ਮੇਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਕਦੇ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਮੈਂ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸਸਤੀ ਬ੍ਰਾਟਾ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀਆਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਜਾਂ ਲੇਖ ਨਹੀਂ ਦੇਖੇ। ਬਹੁਤ ਅਫ਼ਸੋਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੀ।
ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਂ ਵੀ.ਐਸ. ਨਾਇਪਾਲ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ ਜੋ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਉਹ ਸੀ "ਏ ਹਾਊਸ ਫਾਰ ਮਿਸਟਰ ਬਿਸਵਾਸ"। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਂ ਕਦੇ ਕੈਰੇਬੀਅਨ ਨਹੀਂ ਗਿਆ, ਪਰ ਮੈਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਉੱਥੇ ਵਸੇ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਜੀਵੰਤ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਾਕੀਆ ਸਨ। ਨਾਇਪਾਲ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਉੱਭਰਦੇ ਸਿਤਾਰੇ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ 'ਤੇ ਆਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦੁਖੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਔਰਤ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋ ਦੇਖਿਆ ਸੀ ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸ਼ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਨਾਇਪਾਲ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਮਿਲਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾਯੋਗ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿਰਫ਼ ਗਿਆਨਵਾਨ - ਕਿਤੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ - ਨੇ ਨਾਇਪਾਲ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਕ ਬਣਿਆ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦੇ ਘਰ ਲੈ ਗਿਆ: ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਸਵੈ-ਮਾਣ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ 'ਤੇ ਲੈ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਉਸਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਮੰਗ ਹੈ। ਮੈਂ ਜੋੜੇ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਕੁੰਡ ਲੈ ਗਿਆ। ਫਰਵਰੀ ਦਾ ਅੰਤ ਸੀ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਖੰਡਰਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਘਾਟੀ ਪੂਰੇ ਫੁੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲ ਦੀ ਲਾਟ ਨਾਲ ਸੜ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਤੁਗਲਕਾਬਾਦ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਸੈਂਡਵਿਚ ਅਤੇ ਗਰਮ ਕੌਫੀ ਦਾ ਨਾਸ਼ਤਾ ਕੀਤਾ। ਨੇੜਲੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬੱਚੇ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲਈ ਆਏ।

ਉਹ ਫਟੇ ਹੋਏ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਨੱਕ ਵਗ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੰਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਚਿਪਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮੱਖੀਆਂ। ਆਪਣੀ "ਏਰੀਆ ਆਫ਼ ਡਾਰਕਨੇਸ" ਵਿੱਚ ਨਾਇਪਾਲ ਨੇ ਸੂਰਜ ਕੁੰਡ ਦੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਖਾਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਗੰਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਿਆ। ਉਸਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਕੇਸਰ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਹੀ ਕੀਤਾ - ਖਿੜਦੇ ਪਤਝੜ ਦੇ ਕ੍ਰੋਕਸ ਦਾ ਇੱਕ ਮਾਮੂਲੀ ਹਵਾਲਾ, ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਔਰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਲ-ਮੂਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਲੰਬੇ ਫਿਰਨਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕਣ ਬਾਰੇ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਥਾਰ। ਨਾਇਪਾਲ ਨੂੰ ਗੰਦਗੀ ਅਤੇ ਗੰਦਗੀ ਦਾ ਜਨੂੰਨ ਜਾਪਦਾ ਸੀ।
ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਵੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਰੀਰਕ ਸੰਪਰਕ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਗਲੇ ਲਗਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਗਲੇ ਲਗਾ ਕੇ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਫੋਟੋਆਂ ਖਿਚਵਾਉਣ ਤੋਂ ਵੀ ਐਲਰਜੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਦੌਰਿਆਂ 'ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਉਹ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਮਿਲੀ ਜਿਸਦੀ ਉਹ ਹੱਕਦਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਬਾਹਰ ਬੁਲਾਏ ਜਾਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਉਤਸੁਕ ਸੀ: ਇਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਉਸ ਕਿਤਾਬ ਲਈ ਸਮੱਗਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਉਹ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਮੋਦੀ ਨੇ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। ਕੰਧ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗੀਆਂ ਆਕਰਸ਼ਕ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਭੀੜ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਮਧੂ-ਮੱਖੀਆਂ ਦੀ ਲਾਈਨ ਬਣਾਈ, ਪਰ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੀਆਂ ਅਤੇ ਬੋਰ ਹੋਏ ਕਾਰੋਬਾਰੀਆਂ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਲ ਗਰਲਜ਼ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਅਨੀਸ ਜੰਗ ਦੇ ਘਰ ਲੈ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀ ਰਾਮ ਨਿਵਾਸ ਮਿਰਧਾ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਮਿਰਧਾ ਨੇ ਨਾਇਪਾਲ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ। ਸ਼ਾਮ ਬਹੁਤ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲੰਘ ਗਈ।
ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦੋ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਨਿਊਯਾਰਕ ਟਾਈਮਜ਼ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ.ਐਸ. ਨਾਇਪਾਲ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰੋਫਾਈਲ ਲਿਖਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਲਈ

ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਮੀਦ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਨਾਇਪਾਲ ਨੂੰ ਉਸ ਸਾਲ ਸਾਹਿਤ ਲਈ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨੋਟਸ ਸਾਫ਼ ਕੀਤੇ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਯੋਗ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਨਾਮ ਨਾਇਪਾਲ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਇਨਾਮ ਕਦੇ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਰੰਗੀਨ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਣਗੇ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਾਇਪਾਲ ਨੂੰ ਨਾਈਟਹੁੱਡ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦੇ ਕੇ ਸੋਧ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਇਹ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾਇਪਾਲ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਦੇ ਅੱਗੇ 'ਸਰ' ਨਹੀਂ ਲਗਾਉਂਦਾ। ਅਤੇ ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ, ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਲਿਖਤ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਡਿੱਗ ਗਈ।
ਵਿਦਿਆ ਨਾਇਪਾਲ ਰਾਹੀਂ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਜਾਣਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਵੀ.ਐਸ. ਕੋਲ ਦੋਵਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਖਾਣੇ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਿਵ ਉਸਦਾ ਪਸੰਦੀਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ 'ਤੇ ਲੈ ਗਈ। ਉੱਥੇ ਵੀ.ਐਸ. ਨਾਇਪਾਲ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਸਨ ਪਰ ਸ਼ਿਵ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਨ। 'ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਮੇਰੀਆਂ ਸ਼ਿਵ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹਨ?' ਉਹ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਕੁਝ ਦੋਸਤ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਪਣੀ ਫੇਰੀ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਆਨੰਦ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।
ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਮਿਲਿਆ (ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਖਦਾ ਸੀ), ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਜਾਂ ਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਭਾਰਤੀ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਆਰਾਮਦਾਇਕ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਲਣਸਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਦੋਸਤ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਲੰਡਨ ਜਾਂ ਤ੍ਰਿਨੀਦਾਦ ਦੀ ਬਜਾਏ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਘਰ ਬਣਾਉਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰੇਗਾ।
ਇੱਕ ਕ੍ਰਿਸਮਸ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਅਮਰੀਕੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਗਰੋਵ ਪ੍ਰੈਸ ਦੇ ਬਾਰਨੀ ਰੋਸੇਟ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗਿੰਸਬਰਗ ਦੀ ਕਵਿਤਾ "ਦ ਹਾਉਲ" ਤੋਹਫ਼ੇ ਵਜੋਂ ਭੇਜੀ।

ਮੈਂ ਇਸਦੀ ਵਿਸਫੋਟਕ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਧੰਨਵਾਦ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਕਵੀ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਪੁੱਛਿਆ। ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਕੋਲੰਬੀਆ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਜੌਨ ਹੈਜ਼ਰਡ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਸੁਜ਼ਨ ਨਾਲ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰੋਸੇਟ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗ੍ਰੀਨਵਿਚ ਵਿਲੇਜ ਦੇ ਇੱਕ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਐਲਨ ਗਿੰਸਬਰਗ ਉਸਦਾ ਦੂਜਾ ਮਹਿਮਾਨ ਸੀ।
ਗਿੰਸਬਰਗ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਮੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੀ, ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਗੰਦਾ ਅਤੇ ਗੰਦਾ ਦਿਖਣ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। 'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਹੱਥਰਸੀ ਕਰਦੇ ਹੋ? ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਸਮਲਿੰਗੀ ਹੋ? ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਭੰਗ ਪੀਂਦੇ ਹੋ?' ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਬਹੁਤ ਬਚਕਾਨਾ ਲੱਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਿਗਰਟ ਰੋਲ ਕੀਤੀ, ਤੰਬਾਕੂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਚਿੱਟਾ ਪਾਊਡਰ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਲੰਬੇ ਖਿੱਚੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਨਾਸਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹ ਛੱਡਿਆ। 'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਅਜ਼ਮਾਉਣਾ ਚਾਹੋਗੇ?' ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। 'ਮੈਂ ਕਰਾਂਗਾ,' ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, 'ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਧੂੰਆਂ ਕਿਵੇਂ ਅੰਦਰ ਖਿੱਚਣਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਓ ਅਤੇ ਮੈਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੌਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਨੂੰ ਅਜ਼ਮਾਵਾਂਗਾ।'
ਘਰ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ, ਮੈਂ ਹੈਜ਼ਰਡਜ਼ ਨਾਲ ਭਰੀ ਸਿਗਰਟ ਗਿੰਸਬਰਗ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿਰਫ਼ ਖੰਘ ਦਾ ਇੱਕ ਤੇਜ਼ ਦੌਰਾ ਪਿਆ - ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਭਰਮ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ।
ਕੁਝ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਗਿੰਸਬਰਗ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਬੁਆਏਫ੍ਰੈਂਡ ਪੀਟਰ ਓਰਲੋਵਸਕੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ - ਦੋਵੇਂ ਖਾਦੀ ਕਮੀਜ਼ਾਂ, ਲੁੰਗੀਆਂ ਅਤੇ ਸੈਂਡਲ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਦੋਵੇਂ ਮੁੰਨੇ ਹੋਏ, ਬਿਨਾਂ ਕੰਘੀ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੰਦੇ ਲੱਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਗਿੰਸਬਰਗ, ਛੋਟਾ ਅਤੇ ਗੂੜ੍ਹਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਵਜੋਂ ਦਿਖ ਸਕਦਾ ਸੀ; ਓਰਲੋਵਸਕੀ ਲੰਬਾ ਅਤੇ ਸੁਆਹ ਵਾਲਾ ਗੋਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਸਕੈਂਡੇਨੇਵੀਅਨ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੱਕ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵਾਰਾਣਸੀ, ਪਟਨਾ, ਕਲਕੱਤਾ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿੰਨੇ

ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਮਰੀਕੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਲਈ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ (ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਕਿਸਮਤ ਨਾਲ) ਮੈਨੂੰ ਕਾਲੀਘਾਟ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਇੱਕ ਹਵਾਲਾ ਮਿਲਿਆ। ਗਿੰਸਬਰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਨਾਲ ਕੀ ਕਰੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ 'ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਸਨ'। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕੀਤਾ। 'ਓਹ, ਮੇਰੇ ਰੱਬ!' ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ। 'ਸਾਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਇਹ ਹਵਾਲਾ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।' ਅਸੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਦ ਸੈਟੇਨਿਕ ਵਰਸੇਜ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੈਂਗੁਇਨ-ਵਾਈਕਿੰਗ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਸਲਿਮ ਕੱਟੜਪੰਥੀਆਂ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਸੀ। ਗਿੰਸਬਰਗ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਰਸ਼ਦੀ ਦੇ ਪੈਗੰਬਰ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿੱਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ, ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਗਿੰਸਬਰਗ ਦੀਆਂ ਭਾਰਤ ਬਾਰੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਅਣ-ਖੋਜੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਤਾਂ ਇਹ ਪੈਂਗੁਇਨ ਇੰਡੀਆ, ਇਸਦੇ ਭਾਰਤੀ ਮਾਲਕਾਂ ਆਨੰਦ ਬਾਜ਼ਾਰ ਪੱਤਰਿਕਾ ਦੇ ਸਰਕਾਰਾਂ, ਡੇਵਿਡ ਡੇਵਿਡਰ, ਜ਼ਮੀਰ ਅੰਸਾਰੀ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ।
ਬਹੁਤੇ ਲੇਖਕ ਕਸੌਲੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇੱਕ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਿੰਦੀ ਨਾਵਲਕਾਰ, ਉਪੇਂਦਰ ਨਾਥ ਅਸ਼ਕ ਅਤੇ ਰਾਜੇਂਦਰ ਯਾਦਵ, ਜੋ ਕਲਿਆਣ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਏ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸਨ। ਯਾਦਵ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੰਕੋਚ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ, ਮਨੂ ਭੰਡਾਰੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੀ; ਇੱਕ ਨਾਵਲ "ਮਹਾਂਭੋਜ" ਨਾਲ, ਮਨੂ ਨੇ ਸਟਾਰਡਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਇੱਕ ਬੈਸਟਸੈਲਰ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਲਮਾਇਆ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਸਵੇਰ ਨਾਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ਕ ਨੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਸੱਤ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਬੱਚਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਮਹਾਂ ਲੇਖਾਰੀ - ਇੱਕ

ਮਹਾਨ ਲੇਖਕ - ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸੀ; ਉਸਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਝਗੜੇ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਓਨੇ ਹੀ ਜ਼ਾਲਮ ਸਨ ਜਿੰਨੇ ਉਹ ਕਾਮਿਕ ਸਨ। ਅਸ਼ਕ ਨੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਘਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਲੋੜ ਰਹੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਸਨੇ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਲਿਖਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਹ ਇੱਕ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਸਟਾਲ ਲਗਾਏਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਨਾਲੋਂ ਆਲੂ ਅਤੇ ਫੁੱਲ ਗੋਭੀ ਵੇਚਣ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਸਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੌਟੰਕੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਦਿਵਾਈ।
ਲਿਖਣ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਨਿਮਰਤਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਲੇਖਕ, ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਯੂਰਪੀਅਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਸੂਝਵਾਨ ਹਨ, ਸਵੈ- ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਨੂੰ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਖੇਤਰੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਰਦੂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਗ਼ਾਲਿਬ ਨੇ ਸ਼ੇਖੀ ਮਾਰੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦਰਜਨਾਂ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਅਕਤੀ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ। ਆਧੁਨਿਕ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਜਨਮਦਿਨਾਂ ਲਈ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥ (ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦੇ ਯਾਦਗਾਰੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਵੰਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
ਕੁਝ ਭਾਰਤੀ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਦੇ, ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਅਤੇ ਸਿਵਲ ਸੇਵਕ, ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਛੋਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਖੁਦ ਦੀ ਢੋਲ ਵਜਾਉਣ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਲਾਭ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਪੁਰਸਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੂਟਨੀਤਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਦੇ ਉੱਚ

ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਚਿੱਤਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਵਾਲੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਫੈਲਾਏ ਗਏ ਅਫਵਾਹਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਫਾਇਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ।
ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ, ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਆਈਆਂ ਕਿ ਮਲਿਆਲਮ ਕਵਿੱਤਰੀ ਕਮਲਾ ਦਾਸ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਲਈ ਸ਼ਾਰਟ-ਲਿਸਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਛਪਿਆ। ਕਮਲਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਵੀ ਵਜੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹੁਤਾ ਸੈਕਸ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟ ਚਿੱਤਰਣ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਨਾਵਲ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਨਾਵਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਇਸਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਕਮਲਾ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਰਟ-ਲਿਸਟ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਫੈਲਾਉਣ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਅਫ਼ਸੋਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ ਵਰਗੀ ਚੰਗੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫ਼ੋਨ 'ਤੇ ਰੋਈ। ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਣ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਨੋਟਿਸ ਭੇਜਿਆ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ। ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਸਾਲਿਆਂ, ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੈਂਗੁਇਨ-ਵਾਈਕਿੰਗ ਦੇ ਆਨਰੇਰੀ ਸੰਪਾਦਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਮੈਂ ਨੌਜਵਾਨ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵੀ ਸੀ, ਉਹ ਸਫਲ ਹੋਏ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਐਮ.ਜੇ. ਅਕਬਰ ਹਨ, ਜੋ ਕਲਕੱਤਾ ਦੇ ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਫ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਬਣੇ, ਫਿਰ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਬਚੀ ਕਰਕਰੀਆ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਬੰਬੇ ਡਾਈਂਗ ਦੇ ਵਾਡੀਆ ਪਰਿਵਾਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗੀ ਵਜੋਂ ਚੁਣਿਆ। (ਵਾਡੀਆ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਟੈਕਸਟ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।) ਮੈਂ ਹੋਟਲ ਮਾਲਕ ਐਮ.ਐਸ. ਓਬਰਾਏ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਲਈ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਸੁਝਾਇਆ, ਜੋ ਪੈਂਗੁਇਨ-ਵਾਈਕਿੰਗ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਗਜ਼ੀਨਾਂ, ਰੇਡੀਓ ਅਤੇ ਟੀਵੀ ਲਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਸਮੀਖਿਅਕ

ਵਜੋਂ ਮੈਂ ਅਮਿਤਾਵ ਘੋਸ਼, ਉਪਮੰਨਿਊ ਚੈਟਰਜੀ, ਗੀਤਾ ਹਰੀਹਰਨ, ਸ਼ਮਾ ਫੁਟੇਹਲੀ, ਐਲਨ ਸੀਲੀ, ਰੁਕਨ ਅਡਵਾਨੀ, ਰਮੇਸ਼ ਮੈਨਨ, ਮੁਕੁਲ ਕੇਸ਼ਵਨ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ, ਵਿਕਰਮ ਸੇਠ ਵਰਗੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉੱਭਰ ਰਹੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। "ਦ ਗੋਲਡਨ ਗੇਟ" ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਮੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਆਖ਼ਰਕਾਰ ਭਾਰਤ ਨੇ ਇੱਕ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਲੇਖਕ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗਾ। ਉਸਦੇ ਨਾਵਲ "ਏ ਸੂਟੇਬਲ ਬੁਆਏ" ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਨੇ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।
ਨੌਜਵਾਨ ਉਮੀਦਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਖ਼ਤਰੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਲਿਖਣ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਘਾਤਕ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨਾਲ ਲਿਆਂਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ ਇੰਦਰਾਣੀ ਏਕਾਥ-ਗਿਆਲਟਸੇਨ - ਬਿਹਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਬੰਗਾਲੀ ਕੁੜੀ ਅਤੇ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਤਿੱਬਤੀ ਚਾਹ-ਬਜਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ। ਸਾਡੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਜਰਮਨ ਰਾਜਦੂਤ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੁਆਰਾ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਸੀ ਜੋ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਗਲੇਨ ਬਰਨ ਚਾਹ ਅਸਟੇਟ ਵਿੱਚ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਭੇਜੀਆਂ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪਤਾ ਹੈ ਪਰ ਜੇਕਰ ਉਹ ਇੱਕ ਨਾਵਲ ਜਾਂ ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੁਝ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹਾਂ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਖਰਚੇ 'ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਗਲਪ ਲਿਖਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ ਡਾਟਰਸ ਆਫ਼ ਦ ਹਾਊਸ ਦੇ ਅਧਿਆਇ ਭੇਜਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ, ਜਿਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਡੇਵਿਡ ਡੇਵਿਡਰ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਪੈਂਗੁਇਨ-ਵਾਈਕਿੰਗ ਲਈ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ। ਇੰਦਰਾਣੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਕਰੀਅਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਬੇਚੈਨ ਅਤੇ ਬੇਸਬਰੇ ਸੀ; ਉਹ

ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਅਜੀਬ ਇਤਫ਼ਾਕ ਨਾਲ ਇਸ ਤੀਜੇ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਸੀ "ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਫੜੋ ਮੈਂ ਮਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।" ਇੱਕ ਸਵੇਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਿਸਤਰੇ ਦੇ ਕੋਲ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਪਈ ਮਿਲੀ। ਇੱਕ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਕਲਕੱਤਾ ਤੋਂ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸਦਾ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਫੜਿਆ।
ਇੰਦਰਾਣੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ। ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕੁਝ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਕਰੀਅਰ ਕਿਉਂ ਖਤਮ ਕਰੇਗੀ?
ਇੱਕ ਸੰਭਾਵੀ ਜਵਾਬ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਪੈਂਗੁਇਨ-ਵਾਈਕਿੰਗ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਨੋਟਿਸ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਕ੍ਰੇਨਜ਼ ਮਾਰਨਿੰਗ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਵੀਹ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਇੱਕ ਅਮਰੀਕੀ ਨਾਵਲ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਕਿ ਇੰਦਰਾਣੀ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਵੱਲ ਖਿੱਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸ ਉੱਤੇ ਚੋਰੀ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੰਦਰਾਣੀ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਸਿਰਫ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜਦੋਂ ਚੋਰੀ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਉੱਡ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਲੇਖਕ ਬਣਨ ਦੇ ਉਸਦੇ ਸੁਪਨੇ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ। ਮੈਂ ਦੋਵਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਨਾਵਲ ਤੋਂ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ, ਮਾਮੂਲੀ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ। ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਂਗ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਭਾਲ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਉਸਦੀ ਚਿੰਤਾ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਬੇਸਬਰੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਮੂਰਖਤਾਪੂਰਨ ਜੋਖਮ ਲੈਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਸ 'ਤੇ ਦਬਾਅ ਰੱਖਣ ਲਈ

ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਮੇਰਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਡਾਇਰੀ ਲਿਖਣਾ ਇੱਕ ਲਾਭਦਾਇਕ ਅਭਿਆਸ ਹੈ। ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਲੰਬੇ ਪੱਤਰ ਲਿਖਣਾ ਵੀ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਅਭਿਆਸ ਹੈ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਲਈ ਨਿਯਮਤ ਕਾਲਮ ਲਿਖਣਾ ਅਤੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਸਮਾਂ- ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਹੈ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਵੀ ਲਿਖਣਾ ਛੱਡ ਦਿਓ, ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਮੁੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣਾ ਕੁਝ ਦਰਦਨਾਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਕੀ ਮਿਲਿਆ ਹੈ? ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਪੈਸਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮੇਰੇ ਕਾਲਮ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਦੋਵਾਂ ਤੋਂ ਆਮਦਨ ਮੈਨੂੰ ਟੈਕਸ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਚੋਟੀ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਆਮਦਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਆਮਦਨ ਟੈਕਸ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਹ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹੈ ਜੋ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਮੈਂ ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਲੱਭਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗ ਬਣਨਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਰਦਨਾਕ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪੈਸੇ ਜਾਂ ਮਾਨਤਾ ਤੋਂ ਵੱਧ, ਇਹ ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ ਜੋ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਅਭਿਆਸ, ਕੂਟਨੀਤੀ ਜਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ; ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਮੀਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਕਰਾਂਗਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਲਮ ਮੇਰੇ ਹੱਥੋਂ ਨਹੀਂ ਡਿੱਗਦੀ।

18 ਆਖਰੀ ਪਰ ਇੱਕ ਅਧਿਆਇ
ਇਸ ਆਤਮਕਥਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕਿਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਸਨੂੰ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਇੱਕ ਆਰਾਮਦਾਇਕ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਤਿੰਨ ਦੋਸਤਾਂ ਦੀ ਅਚਾਨਕ ਮੌਤ, ਜੋ ਸਾਰੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਸਨ, ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਅੱਧਾ ਲਿਖਿਆ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਖਾਲਿਸਤਾਨੀ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਹਿੱਟ ਲਿਸਟ 'ਤੇ ਹਾਂ, ਮੇਰਾ ਅੰਤ ਮੇਰੀ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਹੈ, ਮੈਂ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜਿੰਦਾ ਤੋਂ ਦੋ ਵਾਰ ਬਚ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ। ਪੁਣੇ ਵਿੱਚ ਜਨਰਲ ਵੈਦਿਆ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਲੈਣ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਆਇਆ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਆਇਆ, ਮੇਰੇ ਰਸੋਈਏ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਦਾ ਗਲਾਸ ਮੰਗਿਆ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਕਸੌਲੀ ਤੱਕ ਮੇਰਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉੱਥੇ ਉਸਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਪਰਛਾਵਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਸਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵੈਦਿਆ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਸਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਮਿਲੀ। ਪੁੱਛਗਿੱਛ 'ਤੇ, ਉਸਨੇ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਵਜੋਂ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਸਾਫਟ ਟਾਰਗੇਟ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਫੜਨ ਨਾਲ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮਿਲੇਗਾ ਜਿਸਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਲੋੜ ਸੀ। ਗ਼ਾਲਿਬ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਣਦੇਖੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਦੋਹੇ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ:
ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਖੂਨ ਅਤੇ ਉਮਰ ਹੈ।
ਮੈਂ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹਾਂ,
ਬਾਗ਼ ਉੱਤੇ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਹੈ।
ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਮੈਂ

(ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ ਚੱਲਦੀ ਹੈ।)
ਕੌਣ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿੱਥੇ ਰੁਕੇਗਾ
ਵਾਗਡੋਰ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।
ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਰਕਾਬ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹਨ।)
ਤਿੰਨੋਂ ਦੋਸਤ 1990 ਵਿੱਚ ਮਰ ਗਏ। ਪਹਿਲਾ ਸੀ ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਲੀਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉਹ ਛੇ ਫੁੱਟ ਲੰਮਾ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਫੁੱਲੇ ਹੋਏ, ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲੇ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਿਚਕਾਰ ਤੱਕ ਉੱਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਭੱਦੇ ਮਜ਼ਾਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਤੱਥਾਂ, ਤਰੀਕਾਂ ਅਤੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਲਈ ਕੰਪਿਊਟਰ ਵਰਗੀ ਯਾਦ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਭੰਡਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਸਖ਼ਤ ਸ਼ਰਾਬੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਉਸਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇੱਕ ਚੈਂਪੀਅਨ ਫੱਕਰ ਵੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੀ ਗਰੰਟੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹਾਂ; ਉਹ ਕੁਝ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੋਤਲ ਅਤੇ ਅੱਧੀ ਰਮ ਹੇਠਾਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਚੁਦਾਈ ਬਾਰੇ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਿਰਫ਼ ਉਸਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਉਹ ਉੱਚਾ, ਬਕਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਝਗੜਾਲੂ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਬਹੁਤ ਨਰਮ ਦਿਲ ਅਤੇ ਭਾਵੁਕ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਰ ਵੀ ਉਭਰ ਆਏ ਜਦੋਂ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ, ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਔਰਤ, ਆਪਣੀਆਂ ਦੋ ਧੀਆਂ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕੁੱਟਮਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਹ ਕੁਚਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਉਦਾਸ ਅਤੇ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਸਨੂੰ ਤਲਾਕ ਦੇਣ ਲਈ ਮਨਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਪਰ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣੀ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਮਨਾ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਅਫੇਅਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤੇ। ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਰੋਲੀ ਬੁੱਕਸ ਦੁਆਰਾ ਮੇਰੀ ਕਿਤਾਬ ਨੇਚਰ ਵਾਚ ਦੇ ਰਿਲੀਜ਼ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਇੱਕ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਹੋਟਲ ਲਈ ਲਿਫਟ ਲੈਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਬਦਬੂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਏਅਰ-ਕੰਡੀਸ਼ਨਰ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ

ਕਾਰ ਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਹੇਠਾਂ ਰੱਖਣੇ ਪਏ ਤਾਂ ਜੋ ਕੁਝ ਤਾਜ਼ੀ ਹਵਾ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ, ਸਕਾਚ ਦੇ ਗਲਾਸ ਖਾਲੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਗਲੇ ਲਗਾਉਂਦੇ ਦੇਖਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਇਆ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਨਾਲ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। 'ਨਹੀਂ,' ਉਸਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ, 'ਮੈਂ ਰਵੀ ਅਤੇ ਮਾਲਾ ਤੋਂ ਲਿਫਟ ਲਵਾਂਗਾ।'
ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਸਵੇਰੇ ਦੀ ਟ੍ਰੇਨ ਰਾਹੀਂ ਕਸੌਲੀ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ। ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਆਈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਮਾਲਾ ਤੋਂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ। ਪਾਰਟੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਇੰਨਾ ਸ਼ਰਾਬੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਮਦਦ ਦੇ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਅਤੇ ਰਵੀ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ, ਜਦੋਂ ਉਸਦੇ ਨੌਕਰ ਨੇ ਚਾਹ ਦੇ ਕੱਪ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਬੈੱਡਰੂਮ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾਇਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਅੰਦਰੋਂ ਬੰਦ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਘਬਰਾ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਦੋਸਤ ਹੀ ਅਸੀਂ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਆਇਆ, ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਧੀ ਉੱਥੇ ਮਿਲੀ। ਉਸਨੇ ਸਤਿੰਦਰ ਦੇ ਜੀਜਾ, ਇੰਦਰ ਮਲਹੋਤਰਾ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕੀਤਾ। ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਸਤਿੰਦਰ ਦੇ ਬੈੱਡਰੂਮ ਵਿੱਚ ਤੋੜਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਹ ਮਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਬਿਸਤਰੇ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਰਮ ਦੀ ਅੱਧੀ ਖਾਲੀ ਬੋਤਲ ਪਈ ਸੀ। ਸਤਿੰਦਰ ਨੇ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਡੂੰਘੀ ਚੁੱਪ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ।
ਚਰਨਜੀਤ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਦੌਲਤ ਮਿਲੀ ਸੀ ਜੋ ਇੱਕ ਫਰਨੀਚਰ ਨਿਰਮਾਤਾ, ਬਿਲਡਰ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਲਈ ਕੋਕਾ ਕੋਲਾ ਦੀ ਫਰੈਂਚਾਇਜ਼ੀ ਸੀ। ਚਰਨਜੀਤ ਛੋਟਾ ਸੀ, ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਬਣਾਏ ਮਹਿੰਗੇ ਸੂਟ ਪਹਿਨਣ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਬੇੜਾ ਸੀ - ਟੋਇਟਾ, ਇੱਕ

ਮਰਸੀਡੀਜ਼ ਅਤੇ ਇੱਕ ਰੋਲਸ ਰਾਇਸ। ਉਸਦੇ ਦੋਸਤ ਉਸਨੂੰ ਬੇਬੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਅਸਾਧਾਰਨ ਸੁੰਦਰ ਕੁੜੀ, ਹਰਜੀਤ ਕੌਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੂੰ ਬੱਬਲਜ਼ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਾਸੇ ਨਾਲ ਭਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਬੱਚੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਛੋਟਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਨੇ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦੀ ਕਮਾਨ ਸੰਭਾਲੀ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇੱਛਾਵਾਂ ਵੀ ਸਨ। ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਮਿਉਂਸਪਲ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵੀ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਲੋੜ ਸੀ, ਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨਕਦੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੂੰ ਦੱਖਣੀ ਦਿੱਲੀ ਸੰਸਦੀ ਸੀਟ ਤੋਂ ਲੜਨ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਟਿਕਟ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਏ। ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਵਸ ਗਏ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਲੋਕ ਸਮਝਦੇ ਸੀ, ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਗਏ ਸਨ।
ਚਰਨਜੀਤ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਨਿੱਜੀ ਰਿਸ਼ਤਾ 1984 ਦੀ ਪਤਝੜ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸਿੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੀੜਤ ਚਰਨਜੀਤ ਸੀ: ਉਸਦੇ ਕੈਂਪਾ ਕੋਲਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਬੋਤਲਿੰਗ ਪਲਾਂਟ ਹਿੰਦੂ ਭੀੜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਬੂਤ ਸਨ ਕਿ ਭੰਨਤੋੜ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਫਟ ਡਰਿੰਕਸ ਦੇ ਇੱਕ ਵਿਰੋਧੀ ਨਿਰਮਾਤਾ ਦੁਆਰਾ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਚਰਨਜੀਤ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਨਵੀਂ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਆਯਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲਾਇਸੈਂਸ ਮਿਲੇ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਬੰਬਈ ਪਹੁੰਚੀ, ਤਾਂ ਕਸਟਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸਦੀ ਰਿਲੀਜ਼ ਵਿੱਚ ਦੇਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਤਕਨੀਕੀ ਇਤਰਾਜ਼ ਉਠਾਏ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ, ਇਹ ਉਸਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਲੀਅਰੈਂਸ ਵਿੱਚ ਦੇਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਕੈਂਪਾ ਕੋਲਾ ਤੋਂ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤੀ ਬਾਜ਼ਾਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮਿਲ

ਸਕੇ। ਚਰਨਜੀਤ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਤੋਂ ਕਲੀਅਰੈਂਸ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਲੈਣ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ। ਉਹ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਸਨ ਜਦੋਂ ਨਵੰਬਰ 1984 ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਦੇ ਪੀੜਤਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਭੇਜੇ ਗਏ ਕੰਬਲ, ਸਵੈਟਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗਰਮ ਕੱਪੜੇ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਸਵਾਲ ਉੱਠਿਆ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੇਖ ਕਿਵੇਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਬਹਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚਰਨਜੀਤ ਲਾਬੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਆਇਆ। 'ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਛੱਡਣ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ?' ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ।
ਇਤਫ਼ਾਕ ਨਾਲ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਸਿੱਖ ਪੀੜਤਾਂ ਦੇ ਮੁੜ ਵਸੇਬੇ ਲਈ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਕਦਮਾਂ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਮੈਂਬਰਾਂ, ਕੁਝ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾਈ। ਜਦੋਂ ਚਰਨਜੀਤ ਦੇ ਦੋਸਤ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਉਨੀਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਸਮੇਤ ਹੋਰਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ 'ਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਸੁਣਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਤਰੀ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਚਰਨਜੀਤ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮਿਲੀਭੁਗਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੁਪਹਿਰ ਚਰਨਜੀਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਲਈ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਉਹ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਗਲੈਡੀਓਲੀ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਗੁਲਦਸਤਾ ਲੈ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ। 'ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਦੂਜੇ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਦਿੰਦੇ ਹੋ, ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਨਾਲ ਭਜਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋ,' ਮੈਂ ਕਿਹਾ। 'ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਪੈਸੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਦਿੰਦਾ,' ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।
ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚਰਨਜੀਤ ਸਾਡੇ ਘਰ ਨਿਯਮਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਬਣ ਗਏ। ਉਸਨੂੰ ਚੰਗਾ ਖਾਣਾ-ਪੀਣਾ ਪਸੰਦ ਸੀ; ਮੇਰੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਮਿਲਦੇ

ਸਨ। ਉਸਨੇ ਸਾਡੀ ਮਹਿਮਾਨਨਿਵਾਜ਼ੀ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਘਰ ਜਾਂ ਨਵੇਂ ਹੋਟਲ, ਲੇ ਮੇਰੀਡੀਅਨ, ਵਿੱਚ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੱਦਾ ਦੇ ਕੇ ਕੀਤੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਨੇ ਪਾਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਤੋਹਫ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸੀ: ਕੈਰੀਅਰ ਪੈੱਨ, ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਅਤੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਬਣੇ ਕੱਟ-ਗਲਾਸ ਦੇ ਗਲਾਸ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਸਾਡੇ ਨਾਮ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਆਦਮੀ ਸੀ: ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸੇ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠਦਾ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਮੂੰਹ ਬਾਥਰੂਮ ਵੱਲ ਸੀ, ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਟਾਇਲਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਹੋਣ ਤੱਕ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪੀਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਵਰਗਾ ਬਣ ਗਿਆ (ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਪੱਚੀ ਸਾਲ ਛੋਟਾ ਸੀ): ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਮੁੜਦਾ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਹੋਟਲਿੰਗ, ਵਿੱਤ, ਜਾਂ ਕੰਪਨੀ ਕਾਨੂੰਨ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਲੇ ਮੇਰੀਡੀਅਨ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਬੋਰਡ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ।
ਇਹ ਉਸਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸਾਲ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਚਿੜਚਿੜਾ ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਗੁੱਸੇ ਵਾਲਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਦੱਸੀ। ਛੱਤਰਪੁਰ ਨੇੜੇ ਆਪਣੇ ਫਾਰਮ ਹਾਊਸ ਵਿੱਚ ਵੀਕਐਂਡ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ, ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਸਨੇ ਬਲੱਡ ਪ੍ਰੈਸ਼ਰ, ਸ਼ੂਗਰ ਅਤੇ ਯੂਰਿਕ ਐਸਿਡ ਲਈ ਕਿੰਨੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਲਈਆਂ, ਨਾਲ ਹੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਲਟੀ-ਵਿਟਾਮਿਨ ਗੋਲੀਆਂ ਵੀ। 'ਤੁਸੀਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਦੇ?' ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, 'ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।' ਇਹ ਸੱਚ ਸੀ; ਉਹ ਇੱਕ ਬੇਚੈਨ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਜੋਤਸ਼ੀਆਂ, ਹਥੇਲੀ ਮਾਹਰਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਪੱਥਰ ਪਹਿਨਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਦਿਲਾਸਾ ਭਾਲਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਿਯਮਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਪਣੇ ਮਨਪਸੰਦ ਸੰਤ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਤਰਕਹੀਣ

ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਮਜ਼ਾਕ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਵੀ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ।
1989 ਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚਰਨਜੀਤ ਨੂੰ ਦੌਰਾ ਪਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਬਚਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਐਸਕਾਰਟਸ ਹਸਪਤਾਲ ਮਿਲਣ ਗਿਆ। ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਵੱਲ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਗਤਲਾ ਘਾਤਕ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਘੁਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ਉਹ ਖ਼ਤਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ, ਮੈਂ ਗਲਾਸਗੋ ਲਈ ਇੱਕ ਸਾਹਿਤਕ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਬਾਅਦ ਵਾਪਸ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਚਰਨਜੀਤ ਘਰ ਸੀ ਪਰ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮਿਲਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਅਸੀਂ ਇਕੱਲੇ ਅਪਵਾਦ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਸ਼ਾਮ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਆਪਣੇ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਸੈਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਵੀਡੀਓ ਕੈਸੇਟਾਂ ਦੇਖਦਾ ਹੋਇਆ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਪਿਆ ਰਿਹਾ। ਆਖਰੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਕਦੋਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਯੋਜਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। 'ਤੁਸੀਂ ਅਗਲੀ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆਓ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਅਮਰੀਕਾ ਜਾਵਾਂਗੇ: ਮੇਰਾ ਦੂਜਾ ਚੈੱਕ-ਅੱਪ ਹੋਵੇਗਾ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਜੌਨੀ ਦਿਲ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ।'
ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਟੈਨਿਸ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਇਆ, ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, 'ਮੈਨੂੰ ਹੁਣੇ ਚਰਨਜੀਤ ਦੇ ਘਰੋਂ ਫ਼ੋਨ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ।'
ਇਹ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਪੰਜਾਹਵਾਂ ਜਨਮਦਿਨ ਸੀ (4 ਅਕਤੂਬਰ 1990)। ਚਰਨਜੀਤ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕਵੰਜਾ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਸੀ।
ਤੀਜੀ ਮੌਤ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਉੱਜਲ ਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਦੋਸਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਮਾਨਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਗੋਲਫ ਦਾ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਦਿੱਲੀ ਚੈਂਪੀਅਨਸ਼ਿਪ ਜਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਵਿਕਰਮਜੀਤ ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਆਦਮੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਏਸ਼ੀਅਨ ਸ਼ੌਕੀਆ ਗੋਲਫ ਖਿਤਾਬ ਜਿੱਤਿਆ ਸੀ। ਉੱਜਲ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਸਤੀਆਂ

ਵਿਰੁੱਧ ਖੇਡੇ ਗਏ ਮੈਚਾਂ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਟਾਈਲਿਸ਼ ਸਵਿੰਗ ਅਤੇ ਸਟੀਕ ਪੁਟਿੰਗ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਦੌਰੇ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਇੱਕ ਕਰੈਸ਼ਿੰਗ ਬੋਰ ਲੱਗਿਆ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੁਆਦ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੁਤੁਬ ਮੀਨਾਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਫਾਰਮ ਹਾਊਸ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਵਰਤਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਸੱਦਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਲਕੱਤਾ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਵੀਕਐਂਡ ਬਿਤਾਵਾਂਗੇ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਣ ਲਈ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠਣ ਹੀ ਵਾਲੇ ਸੀ, ਉੱਜਲ ਦੀ ਧੀ ਨੇ ਫੋਨ ਕਰਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਨੀਂਦ ਵਿੱਚ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਉਸਦੀ ਫੇਰੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।
ਕਲਕੱਤੇ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਮੈਨੂੰ ਸੋਚਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੀ। ਕੀ ਮੈਂ ਵੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਜਾਵਾਂਗਾ?
ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਆਇਤ ਹੈ ਜੋ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਚਮਤਕਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮੌਤ ਅਟੱਲ ਹੈ, ਕੋਈ ਵੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਇੱਕ ਦਿਨ ਮਰੇਗਾ। ਮੌਤ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ; ਅਸੀਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਜੀਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।
ਮੌਤ ਅਤੇ ਮਰਨ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜਨੂੰਨ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਧੰਮਪਦ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁੱਕੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਸੁੱਟੀ ਗਈ ਮੱਛੀ ਵਾਂਗ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਡਰ ਆਚਾਰੀਆ ਰਜਨੀਸ਼ ਨੂੰ ਦੱਸੇ। ਮੇਰੇ ਡਰ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜੋ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਨੁਸਖ਼ਾ ਦਿੱਤਾ ਉਹ ਸੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਮੁਰਦਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣਾ। ਮੈਂ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਮ੍ਰਿਤਕ

ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਕੋਲ ਬੈਠਦਾ ਸੀ, ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ (ਮੈਂ ਵਿਆਹਾਂ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ), ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਨਿਗਮਬੋਧ ਘਾਟ 'ਤੇ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨਘਾਟ ਵਿੱਚ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹਦੇ ਦੇਖਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਕੈਥਾਰਸਿਸ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ: ਇਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਛੋਟੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਦਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਇਆ। ਪਰ ਇਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਰਨ ਦੇ ਡਰ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਮੇਰੀ ਰਾਤਾਂ ਦੀ ਨੀਂਦ ਅਕਸਰ ਉਸ ਡਰਾਉਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਗੜ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜੋ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ।
ਮੌਤ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੈ? ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸੁਰਾਗ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਿਵਾਏ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਮੈਂ ਇਸ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਹਾਂ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਾਪਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਕਿੱਥੇ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੌਤਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਏ। ਟੌਮ ਸਟਾਪਪਾਰਡ ਨੇ ਮੇਰੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕੁਝ ਗੂੰਜਾਇਆ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ, 'ਮੌਤ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ... ਕਦੇ ਵਾਪਸ ਨਾ ਆਉਣ ਦਾ ਬੇਅੰਤ ਸਮਾਂ... ਇੱਕ ਪਾੜਾ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ। ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਹਵਾ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਵਗਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਕੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ।' ਜਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਾਲ ਵੈਲੇਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਮੌਤ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਡੂੰਘੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕਹਿਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ।'
ਸਿਰਫ਼ ਉਹੀ ਲੋਕ ਇਸ ਬਾਰੇ ਬੋਲਣ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੌਤ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਆਖਰੀ ਪੂਰਨ ਵਿਰਾਮ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਰੇ ਇੱਕ ਖਲਾਅ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਕੱਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। 'ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਲਈ ਦੁਨੀਆਂ ਕੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸਦੀ

ਪਤਨੀ ਵਿਧਵਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ?' ਇੱਕ ਆਇਰਿਸ਼ ਕਹਾਵਤ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ ਜਿੰਨਾ ਹੋ ਸਕੇ।
ਮਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਾਡੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ-ਥੋੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਇਹ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਬਚੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਨਿਗਲ ਜਾਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁੱਡ ਬੁੱਕ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਮੌਤ ਨਾਲ ਇੱਕ ਨੇਮ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਢੱਕਣਾਂ 'ਤੇ ਇਸਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਹੈ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤੋਂ ਮੌਤ ਤੋਂ ਕਿਉਂ ਡਰਦੇ ਹਾਂ? ਕੀ ਇਹ ਬਿਹਤਰ ਹੁੰਦਾ ਜੇਕਰ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਇਹ ਕਦੋਂ ਹੋਵੇਗਾ? ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਜਦੋਂ ਘਾਤਕ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਜਾਂ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਜੀਉਣਾ ਬਾਕੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਡਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ, ਪਰਲੋਕ ਜੀਵਨ ਜਾਂ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਅਸਮਰੱਥਾ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਸਾਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਉਂਦੀ ਹੈ, 'ਕਿਉਂਕਿ ਜਨਮੇ ਲਈ ਮੌਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ, ਅਤੇ ਮੁਰਦਿਆਂ ਲਈ ਜਨਮ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ; ਇਸ ਲਈ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਟੱਲ ਉੱਤੇ ਸੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।' ਮੈਂ ਭਰੋਸੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਹੈ; ਮੈਂ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਠੋਸ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਜੀਣ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਇਹ ਕਦੋਂ ਖਤਮ ਹੋਵੇਗੀ, ਮੈਂ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿੰਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਰਾਂਗਾ; ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁੰਦਰ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਾਂਗਾ; ਇਸ ਦੇ ਪਹਾੜ, ਝੀਲਾਂ, ਇਸਦੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਕੰਢੇ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਮਾਰੂਥਲ; ਮੈਂ ਵੱਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਘੁੰਮਦੇ ਮੀਂਹ ਦੇ ਬੱਦਲਾਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਦੇਖਾਂਗਾ ਅਤੇ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਫੈਲੀਆਂ ਸਤਰੰਗੀ ਪੀਂਘਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਾਂਗਾ; ਮੈਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੁਆਦੀ ਪਕਵਾਨਾਂ ਦਾ ਸੁਆਦ ਲਵਾਂਗਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ

ਵਾਈਨਾਂ ਦਾ ਸੁਆਦ ਲਵਾਂਗਾ; ਮੈਂ ਵਧੀਆ ਸੰਗੀਤ, ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੁਣਾਂਗਾ, ਅਤੇ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਨੱਚਦੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਬੈਲੇਰੀਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਟ੍ਰਾਂਸ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂਗਾ; ਜਦੋਂ ਮੀਂਹ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਇਸ 'ਤੇ ਡਿੱਗਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਮੈਂ ਫੁੱਲਾਂ, ਜੜ੍ਹੀਆਂ ਬੂਟੀਆਂ, ਅਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸੁੱਕੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਨੂੰ ਸਾਹ ਲਵਾਂਗਾ; ਮੈਂ ਸੁੰਦਰ ਔਰਤਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖਾਂਗਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਪਾਸ ਕਰਾਂਗਾ ਅਤੇ, ਜੇ ਉਹ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਾਂਗਾ।
ਮੈਂ ਕੋਈ ਸੁਖਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਜੋ ਭੋਗ-ਵਿਲਾਸ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੰਦਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਲਝਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਸਿਰਫ਼ ਉਹੀ ਲੋਕ ਮਾਣ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਦਿਨ ਭਰ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਮਿਲੀ। ਉਦੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਦਾਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਲਈ ਜਾਇਜ਼ ਅਤੇ ਯੋਗ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਮਾਣਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।
ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸੰਖੇਪਤਾ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ: ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ, ਧਿਆਨ, ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ, ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਗੱਪ-ਸ਼ੱਪ, ਕਾਕਟੇਲ ਪਾਰਟੀਆਂ ਅਤੇ ਡਿਨਰ (ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸਕਾਚ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਪਰੋਸੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਚੰਗੇ ਭੋਜਨ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਨਾ ਹੋਵੇ) ਵਰਗੇ ਸਮਾਂ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੋਰੰਜਨਾਂ ਨੂੰ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕਲਾਸਿਕਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਥਕਾਵਟ, ਦੁਹਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਬੇਪ੍ਰੇਰਨਾਦਾਇਕ ਲੱਗਿਆ।
ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਜੋ ਸਮੇਂ ਦੇ ਭਾਰੀ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਬੋਰੀਅਤ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ; ਇਹ ਇੱਕ ਸਵੈ-ਲਗਾਈ ਗਈ, ਸਮਾਂ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬਿਮਾਰੀ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਜਮਾਂਦਰੂ ਸੁਸਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਉਹ

ਲੋਕ ਹਨ ਜੋ ਮੌਤ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਡਰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜੋ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਰੁੱਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। 'ਤੁਸੀਂ-ਇਸਨੂੰ-ਆਪਣੇ-ਨਾਲ-ਨਹੀਂ-ਲੈ-ਜਾ ਸਕਦੇ' ਸਕੂਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਲੋਕ ਪੁੱਛ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਮਰਨ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਮਾਏ ਪੈਸੇ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਸਾਰਿਕ ਸਮਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲੈ ਜਾ ਸਕਦੇ, ਤਾਂ ਜਿਉਂਦੇ ਜੀ ਪਸੀਨਾ ਵਹਾਉਣ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ? ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਕਫ਼ਨ ਦੀ ਕੋਈ ਜੇਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਪਰ ਕੁਝ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ ਜੋ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੈਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਜੋ ਵਸੀਅਤ ਦਿੰਦੇ ਹੋ, ਉਹ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਮਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜੋ ਉਹ ਕਾਗਜ਼ 'ਤੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉਸਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਸਾਖ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਚੰਗੀ ਜਾਂ ਮਾੜੀ, ਜੋ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
ਤਲਮੂਦ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, 'ਜਦੋਂ ਮੌਤ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਣ ਲਈ ਬੁਲਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਤਿੰਨ ਦੋਸਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ: ਪਹਿਲਾ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪੈਸਾ ਹੈ। ਪਰ ਪੈਸਾ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਕਦਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਦੂਜਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਸਿਰਫ਼ ਕਬਰ ਤੱਕ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਜੱਜ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸਦਾ ਬਚਾਅ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਉਸਦਾ ਤੀਜਾ ਦੋਸਤ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਉਸਦੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਜੋ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਬਰੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਲੀਲ ਸਿਰਫ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੁਝ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੈ ਜੋ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਬਚਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਸਟੀਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਘਾਟ ਲਈ, ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਆਤਮਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਧੁੰਦਲਾ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਉਸਦੇ ਮਾਸ, ਖੂਨ ਅਤੇ ਹੱਡੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ, ਸੋਚਣ ਵਾਲਾ ਜਾਨਵਰ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਕਿਰਦਾਰ ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਹੈ। ਕੀ ਉਸਦੇ ਗੈਰ-ਭੌਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਉਹ ਆਤਮਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ? ਜੇ ਇਹ

ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਮਨੁੱਖੀ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਪਰਲੋਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਹੀ ਗੱਲ ਸਵਰਗ ਦੇ ਰਾਜ ਵਰਗੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸਤਰੰਗੀ ਪੀਂਘ ਕਦੇ ਫਿੱਕੀ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਇਹ ਅਜੀਬ ਹੈ ਕਿ, ਭਾਵੇਂ ਹਰ ਕੋਈ ਸਵਰਗ ਜਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਉਸ ਨਰਕ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਤਸੁਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।
ਮੇਰੇ ਲਈ, ਜੇ ਕੋਈ ਸਵਰਗ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸਵਰਗ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਗਿਆ ਹਾਂ ਜੋ ਸਵਰਗ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਨ। ਰੌਕੀਜ਼, ਹਜ਼ਾਰ ਟਾਪੂ, ਮਸਕੋਕਾ ਅਤੇ ਨਿਆਗਰਾ ਫਾਲਸ ਦੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸ਼ਾਨ; ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਝੀਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਕੌਟਸਵੋਲਡਸ; ਇਤਾਲਵੀ ਝੀਲਾਂ, ਗਾਰਡਾ ਅਤੇ ਮੈਗੀਓਰ; ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਅਣਗਿਣਤ ਗਲੋ-ਵਰਮਜ਼ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਭੂਮੀਗਤ ਗੁਫਾਵਾਂ। ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਵਿੱਚ ਆਇਰਸ ਰੌਕ ਦੀ ਪੂਰਵ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਾਨ; ਯੂਗਾਂਡਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੇ ਨੀਲ 'ਤੇ ਮਰਚੀਸਨ ਫਾਲਸ ਵਿਖੇ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਭਰਪੂਰਤਾ; ਰੀਓ ਡੀ ਜਨੇਰੀਓ, ਕੋਵਲਮ ਅਤੇ ਗੋਆ ਦੇ ਬੀਚ; ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਪਹਾੜ ਅਤੇ ਨਦੀਆਂ; ਹਰ ਸਮੇਂ ਤਾਜ ਮਹਿਲ ਦੀ ਅਲੌਕਿਕ ਸੁੰਦਰਤਾ - ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਗੁਲਾਬੀ ਰੰਗ ਦੀ ਲਾਲੀ, ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਸੂਰਜ ਹੇਠ ਇਸਦੀ ਚਮਕਦਾਰ ਚਮਕ, ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਨਰਮ ਅੰਬਰ ਦੀ ਚਮਕ ਅਤੇ ਚੰਦਰਮਾ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਇਸਦੀ ਠੰਡੀ, ਰੇਸ਼ਮੀ ਸੁੰਦਰਤਾ। ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਵਿੱਚ ਸੈਂਕੜੇ ਹੋਰ ਸਵਰਗ ਖਿੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਜੋ ਤੇਜ਼ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਆਰੇਪਣ ਨੂੰ ਨਵਿਆਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁਰੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਆਰੀਆਂ ਕੌਣ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਤਜਰਬੇ, ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਵਾਲੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਦਿੱਖ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰੇਮੀ ਅਤੇ ਸਾਥੀ ਬਣ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਹ ਸਭ ਕੀ ਬਣਦਾ ਹੈ? ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿੱਥੋਂ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਜੂਦ ਦਾ ਮਕਸਦ ਨਹੀਂ ਪਤਾ; ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਮਰਨ 'ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਤਾਰੀਖ਼ ਨਹੀਂ ਪਤਾ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਕੁੰਡਲੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਜੀਵਾਂਗਾ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਸਵਾਮੀ ਜੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਭ੍ਰਿਗੂ ਸੰਹਿਤਾ ਦੀ ਇੱਕ ਕਾਪੀ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਇੱਕ ਪੰਨਾ ਹੈ ਜਿਸ 'ਤੇ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਤਾਰੀਖ਼ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਵੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਂਗਾ। ਇਹ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੱਲਿਆ: 'ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇੱਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ, ਜੋ ਕਿ ਵਿਕਰਮੀ ਯੁੱਗ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ 11 ਵਜੇ B ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਕੇਸਰੀ [ਭਾਵ ਸਿੰਘ] ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛੇਗਾ।' ਇਹ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ, ਆਪਣੇ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਜਾਦੂਗਰੀ ਵਿੱਚ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਦੁਖੀ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਉਸ ਘਾਟ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਮੇਰੇ ਮੌਜੂਦਾ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੈਂਗਓਵਰ ਵਜੋਂ ਬਣੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਰਿਸ਼ੀ ਭ੍ਰਿਗੂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗਲਤੀ 'ਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣ ਵਿਰੁੱਧ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ 'ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ' ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ ਕਲਮ ਅਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਮੌਤ ਦੇ ਸਹੀ ਸਮੇਂ, ਦਿਨ, ਮਹੀਨੇ ਅਤੇ ਸਾਲ ਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੈਂ 1999 ਤੱਕ ਜੀਵਾਂਗਾ ਅਤੇ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਅਜੀਬ ਹੈ ਕਿ ਨੋਸਟ੍ਰਾਡੇਮਸ ਨੇ ਵੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਜੀਵਨ 31 ਜੁਲਾਈ, 1999 ਨੂੰ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਸੱਚ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ, ਮੇਰੇ ਪਾਠਕ, ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ।

ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੂਰਖ ਬਣਾ ਲਵਾਂਗਾ - ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਮਦਦ ਲਈ ਰੋਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸਕਾਚ ਲੈਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਿੰਟ ਬਾਅਦ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਮੈਂ ਲੰਬੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਅੱਲਾਮਾ ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਤਾਕਤਵਰ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ।
ਕੀ ਨਿਸ਼ਾਨ-ਏ-ਮਰਦ-ਏ ਮੋਮਿਨ ਵੀ ਗੋਯਾਮ ਹੈ?
ਚੁਨ ਮਾਰਗ ਅਯਾਦ, ਤਬੱਸੁਮ ਬਾਰ ਲਬ-ਏ-ਅਸਤ
(ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਆਦਮੀ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਪੁੱਛਦੇ ਹੋ?)
ਜਦੋਂ ਮੌਤ ਉਸ ਕੋਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ
ਉਸਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਹੈ।)

ਪੋਸਟਸਕ੍ਰਿਪਟ: ਨਵੰਬਰ 2001: ਵਾਢੀ ਦੇ ਸਾਲ
ਮੈਂ ਛੇ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਆਤਮਕਥਾ ਨੂੰ ਲਿਖਣਾ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਖਰੜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਰਵੀ ਦਿਆਲ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਟਾਈਪ ਕੀਤਾ, ਜੈਕੇਟ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਛਾਪਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਨੇ ਇੰਡੀਆ ਟੂਡੇ, ਦ ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਫ ਅਤੇ ਦ ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। 31 ਅਕਤੂਬਰ 1995 ਦੇ ਆਪਣੇ ਅੰਕ ਵਿੱਚ ਇੰਡੀਆ ਟੂਡੇ ਨੇ ਮੇਨਕਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਸੱਸ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਘਰੋਂ ਕੱਢੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਧਿਆਇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ, ਜਦੋਂ ਬਾਅਦ ਵਾਲਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਇੰਡੀਆ ਟੂਡੇ ਦੁਆਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਅਤੇ ਪੁਪੁਲ ਜੈਕਰ ਅਤੇ ਵੇਦ ਮਹਿਤਾ ਦੁਆਰਾ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੇਨਕਾ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਭੈਣ, ਅੰਬਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਵਾਧੂ ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਜੋ ਆਖਰੀ ਟਕਰਾਅ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਫਿਰ ਵੀ, ਮੇਨਕਾ ਮੈਨੂੰ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਲੈ ਗਈ ਪਰ ਇੰਡੀਆ ਟੂਡੇ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। 12 ਦਸੰਬਰ 1995 ਨੂੰ, ਉਸਨੇ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਤੋਂ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਪਾਸੜ ਹੁਕਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਹੁਕਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਤੁਰੰਤ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ। ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜਸਟਿਸ ਕੇ. ਰਾਮਮੂਰਤੀ ਨੇ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਦੋਵਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਸੁਣੀਆਂ। ਲਗਭਗ ਡੇਢ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਮੇਨਕਾ ਦੇ ਨਿੱਜਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ 'ਤੇ ਰੋਕ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਅਪੀਲ ਦਾਇਰ ਕੀਤੀ। ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਸੁਣਵਾਈ ਲਈ ਆਉਣ ਲਈ ਚਾਰ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਲੱਗ ਗਿਆ।
ਇਸ ਲੰਬੀ ਦੇਰੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸੁਸਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪਹਿਲਾਂ, ਮੇਰੇ ਸੀਨੀਅਰ ਵਕੀਲ ਸੋਲੀ

ਸੋਰਾਬਜੀ ਨੂੰ ਅਟਾਰਨੀ ਜਨਰਲ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ: ਉਹ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਐਮ. ਮੁਦਗਲ ਨੂੰ ਬੈਂਚ ਵਿੱਚ ਤਰੱਕੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ: ਉਹ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਕਪਿਲ ਸਿੱਬਲ ਮੇਰਾ ਕੇਸ ਲੈਣ ਲਈ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਰਾਜ ਸਭਾ ਲਈ ਚੁਣੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਮਾਂ ਬਚਿਆ ਸੀ। ਅਪੀਲ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼੍ਰੀਧਰ ਚਿਤਲੇ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਜੂਨੀਅਰ ਵਕੀਲ ਸਨ, ਨੂੰ ਹੀ ਛੱਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਕੇਸ ਦੀ ਦਲੀਲ ਸੀ.ਏ. ਸੁੰਦਰਮ ਨੇ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਚਿਤਲੇ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਧੀ ਜਸਟਿਸ ਦਵਿੰਦਰ ਗੁਪਤਾ ਅਤੇ ਸੰਜੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੌਲ ਦੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਬੈਂਚ ਵਿੱਚ ਬਹਿਸਾਂ ਦੌਰਾਨ ਬੈਠ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਮੇਨਕਾ ਦੇ ਵਕੀਲ ਰਾਜ ਪੰਜਵਾਨੀ ਨੂੰ ਘੰਟਿਆਂ-ਬੱਧੀ ਥਕਾਵਟ ਭਰੀ ਲੰਬੀ ਦਲੀਲ ਦਿੰਦੇ ਸੁਣਿਆ, ਜਸਟਿਸ ਰਾਮਮੂਰਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ। ਸਾਡੇ ਵਕੀਲ ਸੀ.ਏ. ਸੁੰਦਰਮ ਨੇ ਦੋ ਵਾਰ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਦਲੀਲਾਂ ਘੱਟ ਹੀ ਸੁਣੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਪੱਖਪਾਤੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਬਾਅਦ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਧੀ ਅਤੇ ਜਵਾਈ ਰਾਣੀਖੇਤ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਰਾਹੁਲ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਪੋਤੀ ਵੀ ਸੀ। ਫੈਸਲਾ ਜਸਟਿਸ ਕੌਲ ਨੇ ਸੁਣਾਇਆ। ਮੇਰੀ ਆਤਮਕਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵਿਰੁੱਧ ਹੁਕਮ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੇਨਕਾ ਨੇ ਸਾਨੂੰ 10,000 ਰੁਪਏ ਦਾ ਖਰਚਾ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਅਸੀਂ ਮੇਨਕਾ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਨਿੱਜਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਸਹੀ ਠਹਿਰਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਰਚ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਖੁਦ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਜੰਗਲ ਦੀ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਫੈਲ ਗਈ। ਮੇਰਾ ਟੈਲੀਫੋਨ ਹਰ ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ ਵੱਜਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਵਧਾਈ ਦੇਣ ਲਈ ਫੋਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਟੀਵੀ ਟੀਮਾਂ ਸਮੇਤ ਮੀਡੀਆ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ

ਜਾਣਨ ਲਈ ਮੇਰੀ ਨਿੱਜਤਾ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੀ ਪੋਤੀ ਨੇ ਇਸ ਮੌਕੇ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਆਈਸਕ੍ਰੀਮ ਖਰੀਦੀ।
ਮੇਨਕਾ ਨੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਮਾਣਹਾਨੀ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਿਵਾਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਖੁਦ ਹੀ ਵਿਸਥਾਰਤ ਜਿਰਹਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਹ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕੇਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੀ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀ ਹਾਂ।
ਜਸਟਿਸ ਰਾਮਮੂਰਤੀ ਦੇ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਫੈਸਲੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੇਰਾ ਮੁੱਖ ਇਤਰਾਜ਼ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਬੇਲੋੜੀ ਸਲਾਹ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ: ‘... ਆਮ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਉਹ [ਭਾਵ ਮੈਂ ਖੁਦ] ਇੱਕ ਵਿਦਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਂ ਜਿਸਦਾ ਵਿਆਪਕ ਤਜਰਬਾ ਹੈ, ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ। ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰੇਗਾ ਜੋ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰੇ... ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਲੋਕ ਮਹਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚ ਸੋਚ, ਉੱਚ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿੱਜੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀਆਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਘਿਣਾਉਣੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ।' ਧੰਨਵਾਦ, ਜਸਟਿਸ ਰਾਮਮੂਰਤੀ, ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸਲਾਹ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨਾ ਚੁਣਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਲੂਣ ਦੇ ਯੋਗ ਲੇਖਕ ਮੇਰੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਨਫ਼ਰਤ ਨਾਲ ਕਰੇਗਾ।
ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਹ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਆਖਰੀ ਕਿਤਾਬ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਗਲਤ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਛੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਪਿਛਲੇ ਛੇ ਸਾਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮੇਰੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰੱਖੇ ਗਏ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਚੁਟਕਲਿਆਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸਨ ਜੋ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹਰੇਕ ਕਾਲਮ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਜੋੜਦਾ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਚੁਟਕਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਛੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ, ਹਰ ਇੱਕ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੁਬਾਰਾ ਛਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਇਲਟੀ ਮੈਨੂੰ ਸਕਾਚ ਵਿਸਕੀ ਦੇ ਪ੍ਰੀਮੀਅਮ ਬ੍ਰਾਂਡ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਜਿਸਦੀ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਨਾਵਲ, ਦ ਕੰਪਨੀ ਆਫ਼ ਵੂਮੈਨ (ਪੈਨਗੁਇਨ-ਵਾਈਕਿੰਗ) ਵੀ ਲਿਖਿਆ। ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਦੇਖਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਉਤਸੁਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇੱਕ 80 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ (ਭਾਵ, ਮੈਂ ਖੁਦ) ਦੀਆਂ ਜਿਨਸੀ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸੀ। ਪਰ ਪੈਨਗੁਇਨ-ਵਾਈਕਿੰਗ ਦੇ ਰਵੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਸੌਲੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਹਫ਼ਤਾ ਬਿਤਾਇਆ ਤਾਂ ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਟੁਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਅਪਵਾਦ ਦੇ, ਸਾਰੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਨਾਵਲ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਵੀ, ਇਹ ਇੱਕ ਬੈਸਟਸੈਲਰ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੀ ਬੈਸਟਸੈਲਰ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਰਿਹਾ। ਇਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀਆਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਰਾਇਲਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਆਲੋਚਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹੈ! ਉਹ ਆਪਣੇ ਖੁਦ ਦੇ ਰਸ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਸਕਦੇ ਹਨ।
ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਈ: ਅਨਫੋਰਗੇਟੇਬਲ ਵੂਮੈਨ (ਪੈਨਗੁਇਨ); ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਪੈਨਗੁਇਨ) ਦੀ ਮੇਰੀ ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਇੱਕ ਪੁਨਰ-ਪ੍ਰਿੰਟ; ਕੌਫੀ-ਟੇਬਲਰ ਦ ਸਿੱਖਸ (ਰੋਲੀ ਬੁੱਕਸ), ਰਘੂ ਰਾਏ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਡਿਕਲੇਅਰਿੰਗ ਲਵ ਇਨ ਫੋਰ ਲੈਂਗੂਏਜ (ਪੈਨਗੁਇਨ) ਵੀ ਸੀ, ਜੋ ਸ਼ਾਰਦਾ ਕੌਸ਼ਿਕ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਦੋ ਹੋਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪਾਈਪਲਾਈਨ ਵਿੱਚ ਹਨ: ਅਮੰਗ ਦ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਦ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਕੌਰ ਆਫ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਡੀ.ਸੀ., ਜੋ ਕਿ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ

ਬਾਰੇ ਹੋਣਗੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੈਸਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਕਮਾਈ ਹੈ। ਇਹ ਰੋਲੀ ਬੁੱਕਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ, ਰਹਿਰਾਸ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ, ਰੀਮਾ ਆਨੰਦ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਪੈਨਗੁਇਨ ਕੋਲ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਛੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਮੀਕਰਨ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁੜ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਗਿਆਨਤਾਵਾਦ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੁਚੇਤ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ, ਮੈਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸਵੇਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਸੁਣਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਬਹੁਤ ਆਰਾਮਦਾਇਕ ਲੱਗਿਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰੀ ਬਿਮਾਰ ਪਤਨੀ ਦੀ ਮਦਦ ਹੋਵੇਗੀ ਜੋ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੀ। ਹਰ ਸ਼ਾਮ ਮੈਂ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ, ਰਹਿਰਾਸ ਦਾ ਪਾਠ ਸੁਣਦਾ ਹਾਂ। ਇਸਨੇ ਰੀਮਾ ਆਨੰਦ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨਨ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਅਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਈਵਨਸੋਂਗ ਕਹਿਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸੁਰਜੀਤੀ ਤੋਂ ਵੱਧ, ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋਣ ਦੀ ਮੇਰੀ ਭਾਵਨਾ, ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਇਸਦੇ ਆਰਡੀਨੈਂਸਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਮਿਲਿਆ। ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ 300 ਵੀਂ ਵਰ੍ਹੇਗੰਢ 'ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ-ਏ-ਖਾਲਸਾ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਆਨਰੇਰੀ ਡਾਕਟਰੇਟ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਆਨਰੇਰੀ ਡਾਕਟਰੇਟ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਵਾਲੀ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਪਲੇਟ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਹੈ ਜਿਸ 'ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ-ਏ-ਖਾਲਸਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।
ਇੱਕ ਹੋਰ ਪੁਰਸਕਾਰ ਜੋ ਮੇਰੇ ਰਾਹ ਆਇਆ ਉਹ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਆਰਟਸ ਕੌਂਸਲ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਦਰਜਨਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤਕਰਤਾ ਸਨ, ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਦਰਜਨਾਂ ਲੰਬੇ-ਲੰਬੇ ਭਾਸ਼ਣ। ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ

ਜ਼ੁਕਾਮ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਕਰੰਸੀ ਨੋਟਾਂ ਦਾ ਪੈਕੇਟ ਆਪਣੀ ਪੋਤੀ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਜ਼ੁਕਾਮ ਰਹੱਸਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਆ ਗਈ ਕਿ ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਗੰਦਾ ਪੈਸਾ ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ, ਅਤੇ ਯਕੀਨਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ, ਪਿਛਲੇ ਛੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਲਭ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਦੁਆਰਾ ਮੈਨੂੰ 'ਦਿ ਆਨੈਸਟ ਮੈਨ ਆਫ ਦਿ ਈਅਰ' ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਜੇ ਮੈਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਇੱਕ ਇਮਾਨਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪੁਰਸਕਾਰ ਠੁਕਰਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਦਸ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਟੈਕਸ ਮੁਕਤ ਰਕਮ ਮੇਰੇ ਲਈ ਆਪਣੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਬਾਰੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਾਬਤ ਹੋਈ। ਇਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸਮਾਗਮ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਫਿੱਕੀ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ ਖਚਾਖਚ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿੰਨਾ ਬੇਈਮਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਚੰਦਰਬਾਬੂ ਨਾਇਡੂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚੈੱਕ ਸੌਂਪਿਆ, ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਮੰਤਰੀ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕੀਤੀ, ਦੇ ਪੋਰਟਫੋਲੀਓ ਤੋਂ ਬਾਲ ਪੁਆਇੰਟ ਪੈੱਨ ਚੋਰੀ ਕਰ ਲਏ। ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਨੇ ਮੌਜੂਦ ਉੱਘੀਆਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਣ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚੀ ਤਾੜੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ।
ਹੋਰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜੋ ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਸਨ: ਮੇਰੇ ਨਾਵਲ 'ਟ੍ਰੇਨ ਟੂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ' 'ਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਪਾਮੇਲਾ ਰੁਕਸ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਫਿਲਮ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਬਜਟ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਸਦਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਟੀਵੀ 'ਤੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਦੇ ਸਿਨੇਮਾਘਰਾਂ ਵਿੱਚ। ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਲੰਡਨ ਦੀ ਇੱਕ ਮੁਫ਼ਤ ਯਾਤਰਾ 'ਤੇ ਲੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀਆਂ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀਆਂ, ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਤ

ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ। ਪੈਸਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਇੱਕ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਗਿਆ।
ਮੇਰੇ ਨਾਵਲ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਜਰਮਨ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਜਰਮਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਆਸਟਰੀਆ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਜਰਮਨ ਵਿੱਚ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪਾਠਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਟ੍ਰੇਨ ਟੂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਮੋਂਡੇਲੋ ਅਵਾਰਡ ਜਿੱਤਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਇਟਲੀ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮੁਫ਼ਤ ਯਾਤਰਾ ਮਿਲੀ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਪਲੇਰਮੋ ਦੇ ਮੇਅਰ ਤੋਂ 2 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦਾ ਚੈੱਕ ਲੈਣ ਲਈ ਸਿਸਲੀ ਗਿਆ।
ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਰੋਟਰੀ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਦੇ ਸੱਦੇ 'ਤੇ ਕਰਾਚੀ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਦਿਨ ਬਿਤਾਏ। ਮੈਂ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਬੁਲਾਰੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਜੋ ਕਿਹਾ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਦੋਵਾਂ ਭਾਗੀਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਆਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਟੀਵੀ ਚੈਨਲਾਂ 'ਤੇ ਲਾਈਵ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਅਸੀਂ ਦੁਬਾਰਾ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ (ਇਹ ਕਾਰਗਿਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੀ), ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਡੀ ਆਖਰੀ ਜੰਗ ਹੋਵੇਗੀ। ਨਾ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਸੀਂ ਬਚਾਂਗੇ, ਅਤੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਬਰਸਤਾਨ ਵਰਗੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੋਵੇਗੀ।
ਇਹਨਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਸਫਲਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਕੇ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਸਿਹਤ ਵਿੱਚ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਗਿਰਾਵਟ ਆ ਗਈ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਅੰਤੜੀਆਂ ਦੀ ਗਤੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਆਈ ਅਤੇ ਹਰ ਸਵੇਰ ਉਹ ਜਿੱਤ ਦੇ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ, 'ਸੀਟੀ ਵਾਂਗ ਸਾਫ਼ ਕਰੋ'। ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਫ੍ਰੈਂਚ ਵਿੱਚ, 'ਡਿਊਸੀਮ ਫੋਇਸ' - ਦੂਜੀ ਸਫਾਈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਸਤ ਜਿਗਰ ਨੂੰ ਜੁਲਾਬ, ਗਲਿਸਰੀਨ ਸਪੋਜ਼ਿਟਰੀ ਅਤੇ ਐਨੀਮਾ ਨਾਲ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਬਿਮਾਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਜ਼ੁਕਾਮ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਸਿਰ ਦਰਦ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਸੈਰ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਸੀ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸਨੂੰ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਔਰਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪਤੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰਦੀਆਂ

ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ। ਸਾਡੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਟੈਨਿਸ ਖੇਡਦੀ ਸੀ। ਅੱਧਖੜ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਗੋਲਫ ਖੇਡਦੇ ਸੀ; ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਬਿਹਤਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਖੇਡਾਂ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਸੈਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਲੋਧੀ ਗਾਰਡਨ ਵਿੱਚ ਗੱਡੀ ਚਲਾਉਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਪਾਰਕ ਦੇ ਚੱਕਰ ਲਗਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਨਿਯਮਤ ਲੋਕ ਉਸਨੂੰ ਪਛਾਣਦੇ ਸਨ।
ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਘਰ 'ਤੇ ਮਾਣ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਨੌਕਰਾਂ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸਭ ਕੁਝ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੰਜ-ਸਿਤਾਰਾ ਹੋਟਲ ਨਾਲੋਂ ਸੁਆਦੀ ਭੋਜਨ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਹਰ ਸਵੇਰ ਉਹ ਰਸੋਈਏ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਪਕਵਾਨਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਰਸੋਈਏ, ਚੰਦਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਖਾਣਾ ਕਿਵੇਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਫ੍ਰੈਂਚ, ਚੀਨੀ, ਇਤਾਲਵੀ ਅਤੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਦੇਸੀ ਭੋਜਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਗੋਰਮੇਟ-ਕਲਾਸ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਬਾਗ਼ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੌਸਮ ਦੇ ਮੋੜ 'ਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਲਗਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਬਾਜ਼ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪੱਕੇ ਫਲ ਜਾਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਰਚਿਨ ਨੂੰ ਭਜਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਨੌਕਰਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਿਖਾਉਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਘੰਟੇ ਬਿਤਾਏ। ਅਤੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਨ।
ਉਸਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਉਤਸ਼ਾਹ ਸੀ; ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਸਕੀ ਪੀ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ, ਉਸਦੀ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਗੁੱਸਾ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾ ਦੀ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ, ਮੈਨੂੰ ਜਿਮਖਾਨਾ ਕਲੱਬ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਪਾਲਮ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਦੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਵਿਆਹੁਤਾ ਸਾਲ ਝਗੜਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਧੁੰਦਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਪੇਸ਼ੇ ਵਿੱਚ

ਹੋਣ ਦਾ ਵੱਡਾ ਫਾਇਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਘੰਟੇ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।
ਅਚਾਨਕ ਹਾਲਾਤ ਬਦਲਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਉਸਨੇ ਸਾਰੀ ਕਸਰਤ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣਾ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਵੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਲਮਾਂ 'ਤੇ ਕੁਝ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰੇ ਜੋ ਹਰ ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛਪਦੇ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਨਾ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਥਕਾਵਟ ਭਰੀ ਨਿਯਮਤਤਾ ਨਾਲ ਛਪਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ, ਉਹ ਇੱਕ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਹਰ ਸੁਝਾਅ ਦਾ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰ ਕੁਝ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਕੰਟਰੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਉਦੋਂ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਉਹ ਬਿਮਾਰ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕਸੌਲੀ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਡਿਪਰੈਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਚਲੀ ਗਈ ਅਤੇ ਬੋਲਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਛੁੱਟੀ ਘਟਾ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਆ ਗਈ। ਉਹ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਰੇਲਗੱਡੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੋਆ ਵਿੱਚ ਅਗਲੇ ਕ੍ਰਿਸਮਸ 'ਤੇ, ਉਹ ਸਾਡੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਦੇ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਗਈ। ਹੋਟਲ ਦੀ ਮੈਨੇਜਰ ਸ਼ਿਵਾਨੀ ਰੜਕੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਖਾਣਾ ਉਸਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਹੋਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਛੁੱਟੀ ਵੀ ਘਟਾ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਆਉਣਾ ਪਿਆ। ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਡਾਕਟਰ, ਆਈ.ਪੀ.ਐਸ. ਕਾਲਰਾ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇੱਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਾਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪੂਰੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਰਸ ਰੱਖਾਂ। ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਦੋਵਾਂ ਸੁਝਾਵਾਂ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਅਸਥਿਰ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਚੱਕਰ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਦੋ ਵਾਰ ਉਹ ਉੱਠਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਬਿਸਤਰੇ ਤੋਂ ਡਿੱਗ ਪਈ, ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਟ ਲੱਗ ਗਈ। ਜ਼ਖ਼ਮ ਨੂੰ ਟਾਂਕੇ ਲਗਾਉਣੇ ਪਏ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਟੈਟਨਸ ਵਿਰੋਧੀ ਟੀਕਾ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਦਰਦ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਦਰਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਗੁਆ

ਪੈਂਗੁਇਨ ਕਿਤਾਬਾਂ
ਪੈਂਗੁਇਨ ਗਰੁੱਪ
ਪੈਂਗੁਇਨ ਬੁੱਕਸ ਇੰਡੀਆ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਲਿਮਟਿਡ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ। ਲਿਮਟਿਡ, 11 ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਸੈਂਟਰ, ਪੰਚਸ਼ੀਲ ਪਾਰਕ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ 110 017, ਭਾਰਤ
ਪੈਂਗੁਇਨ ਗਰੁੱਪ (ਯੂਐਸਏ) ਇੰਕ., 375 ਹਡਸਨ ਸਟ੍ਰੀਟ, ਨਿਊਯਾਰਕ, ਨਿਊਯਾਰਕ 10014, ਅਮਰੀਕਾ
ਪੈਂਗੁਇਨ ਗਰੁੱਪ (ਕੈਨੇਡਾ), 90 ਐਗਲਿੰਟਨ ਐਵੇਨਿਊ ਈਸਟ, ਸੂਟ 700, ਟੋਰਾਂਟੋ, ਓਨਟਾਰੀਓ ਐਮ 4 ਪੀ 2 ਵਾਈ 3, ਕੈਨੇਡਾ (ਪੀਅਰਸਨ ਪੈਂਗੁਇਨ ਕੈਨੇਡਾ ਇੰਕ. ਦਾ ਇੱਕ ਡਿਵੀਜ਼ਨ)
ਪੈਂਗੁਇਨ ਬੁੱਕਸ ਲਿਮਟਿਡ, 80 ਸਟ੍ਰੈਂਡ, ਲੰਡਨ ਡਬਲਯੂਸੀ2 ਆਰ 0 ਆਰਐਲ, ਇੰਗਲੈਂਡ
ਪੈਂਗੁਇਨ ਆਇਰਲੈਂਡ, 25 ਸੇਂਟ ਸਟੀਫਨਜ਼ ਗ੍ਰੀਨ, ਡਬਲਿਨ 2, ਆਇਰਲੈਂਡ (ਪੈਂਗੁਇਨ ਬੁੱਕਸ ਲਿਮਟਿਡ ਦਾ ਇੱਕ ਡਿਵੀਜ਼ਨ)
ਪੈਂਗੁਇਨ ਗਰੁੱਪ (ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ), 707 ਕੋਲਿਨਜ਼ ਸਟ੍ਰੀਟ, ਮੈਲਬੌਰਨ, ਵਿਕਟੋਰੀਆ 3008, ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ (ਪੀਅਰਸਨ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਗਰੁੱਪ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਲਿਮਟਿਡ ਦਾ ਇੱਕ ਡਿਵੀਜ਼ਨ)
ਪੈਂਗੁਇਨ ਗਰੁੱਪ (NZ), 67 ਅਪੋਲੋ ਡਰਾਈਵ, ਰੋਜ਼ਡੇਲ, ਆਕਲੈਂਡ 0632, ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ (ਪੀਅਰਸਨ ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ ਲਿਮਟਿਡ ਦਾ ਇੱਕ ਡਿਵੀਜ਼ਨ) ਪੈਂਗੁਇਨ ਬੁੱਕਸ (ਦੱਖਣੀ ਅਫਰੀਕਾ) (ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ) ਲਿਮਟਿਡ, ਬਲਾਕ ਡੀ, ਰੋਜ਼ਬੈਂਕ ਆਫਿਸ ਪਾਰਕ, 181 ਜੈਨ ਸਮਟਸ ਐਵੇਨਿਊ, ਪਾਰਕਟਾਊਨ ਨੌਰਥ, ਜੋਹਾਨਸਬਰਗ 2193, ਦੱਖਣੀ ਅਫਰੀਕਾ
ਪੈਂਗੁਇਨ ਬੁੱਕਸ ਲਿਮਟਿਡ, ਰਜਿਸਟਰਡ ਦਫ਼ਤਰ: 80 ਸਟ੍ਰੈਂਡ, ਲੰਡਨ WC2R 0RL, ਇੰਗਲੈਂਡ

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਾਈਕਿੰਗ ਵਿੱਚ ਰਵੀ ਦਿਆਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਅਤੇ ਪੈਂਗੁਇਨ ਬੁੱਕਸ ਇੰਡੀਆ ਦੁਆਰਾ 2002 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ
ਪੈਂਗੁਇਨ ਬੁੱਕਸ 2003 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ
ਕਾਪੀਰਾਈਟ © ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ 2002
ਕਵਰ ਫੋਟੋ ਦਿਨੇਸ਼ ਖੰਨਾ ਦੁਆਰਾ
ਸਾਰੇ ਹੱਕ ਰਾਖਵੇਂ ਹਨ
ਆਈਐਸਬੀਐਨ: 978-01-4302-957-1
ਇਹ ਡਿਜੀਟਲ ਐਡੀਸ਼ਨ 2013 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ।
e-ISBN: 978-93-5118-135-4

ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵੇਚੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦੀ ਪੂਰਵ ਲਿਖਤੀ ਸਹਿਮਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਵਪਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ, ਉਧਾਰ, ਦੁਬਾਰਾ ਵੇਚਿਆ, ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਦਿੱਤਾ, ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਬਾਈਡਿੰਗ ਜਾਂ ਕਵਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਖਰੀਦਦਾਰ 'ਤੇ ਲਗਾਇਆ ਜਾਣ ਸਮੇਤ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਸ਼ਰਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਤੇ ਉੱਪਰ ਰਾਖਵੇਂ ਕਾਪੀਰਾਈਟ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਕਾਪੀਰਾਈਟ ਮਾਲਕ ਅਤੇ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਉੱਪਰ ਦੱਸੇ ਗਏ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਵ ਲਿਖਤੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਦੁਬਾਰਾ ਤਿਆਰ, ਸਟੋਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰੀਕੇ (ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ, ਮਕੈਨੀਕਲ, ਫੋਟੋਕਾਪੀ, ਰਿਕਾਰਡਿੰਗ ਜਾਂ ਹੋਰ) ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।